

સાધુસાધ્વી શિબિર માટુંગા [મુંબઈ]ના

ઉપક્રમે યોજાયેલી વ્યાખ્યાનમાળા

ધર્માનુબંધી વિશ્વદર્શન

પુસ્તક : ૪

સર્વધર્મોપાસના

મુખ્ય પ્રવચનકાર :

મુનિશ્રી સંતબાલજી

સંપાદક :

ગુલાબચંદ જૈન

: પ્રકાશક :

લક્ષ્મીચંદ ઝવેરચંદ સંઘવી

મંત્રી

મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર

હઠીલાઈની વાડી - અમદાવાદ - ૧

ધસતી લીંતો અને નવું ચણતર

[સંપાદકીય]

બહુ જ નાનો હતો ત્યારે રંગૂનમાં મને ખ્યાલ છે કે અમારા મા-બાપે અમને એકવાર સ્કૂલે નહોતા મોકલ્યાં. તેના બે કારણો હતાં : એક તો ત્યાં બર્મી-મુસ્લિમ હુલ્લડ ફાટી નીકળ્યું હતું અને બીજું એ કે અમુક સાધુબાવાઓ આવ્યા છે. તેઓ છોકરાઓને ઉપાડી જાય છે. તે વખતે જૈનશાળા રંગૂનમાં ચાલતી. નિનાન્ને જ્યાં અમે રહેતા ત્યાં પણ હતી ત્યાં ધર્મનો અભ્યાસ કરાવાતો અને મેં સ્થાનકવાસી દેરાવાસી બન્ને પ્રકારની સામાયિકના પાઠો શીખી લીધેલા. બહુ જ નાની ઉંમર એટલે કે નવેક વર્ષની ઉંમરે પ્રતિક્રમણ સાથે, નવતત્ત્વ છકાયના બોલ, રતનાકર પંચમીશી અને બકતામર હું કડકડાટ પોલી જતો. આ ધાર્મિક સંસ્કારો સાથે ત્યાં બીજા બે સંસ્કારો મગજમાં પડ્યા હતા. તે એ કે મુસલમાનના ધરતું પાણી ન પીવાય; જો કે મેં જ મુસ્લિમ ઓલિયા (મલબારી) લોકોની દુકાનેથી અમે પીપર ગેરે ખરીદતા. બર્મી લોકોનું પણ ન ખવાય. પણ ધરમાં બધું શાક એમની પાસેથી જ ખરીદાઈને આવતું. આ તો અમારો એ લોકો સાથે વહેવાર હતો. ત્યારે અમે જે ભાટિયાની વાડીમાં રહેતા ત્યાં રહેતા ભાટિયા-બ્રાહ્મણ કુટુંબો પણ અમારા ધરતું ખાવા-પીવામાં આમડછેટ માનતા. અમારું એક પ્રેમી કુટુંબ છાતુંમાનું અમારી સાથે પ્રેમભાવ રાખતું તો એની ટીકા કરતા. આ બધું ધર્મના નામે થતું.

રંગૂન મૂકીને કચ્છ જવાનું થયું. ત્યાં મારા ધર્મ અભ્યાસના કારણે અમારા સાંપ્રદાયિક સંઘમાં બધા મને કંઈક માનથી જોતા. તેની વચ્ચે એક દિવસે મને મહારાજસાહેબે સમકિત અપાવ્યું, કે પોતાના સંપ્રદાયના સાધુને જ માનવા વ. મારે ફરી ત્રીજી સામાયિક અને બીજું પ્રતિક્રમણ (આઠ કોટિનું) શીખવું પડ્યું. દેશમાં અમારો જ સમૂદાય હોઈને તેમજ ટૂંક વસવાટ હોઈને ધરવાળા જે માને તે ખરું એમ મારા મનમાં હતું.

ત્યારબાદ ગુરુકુળમાં બ્યાવર ખાતે જવાનું થયું. અહીં વળી મારે ત્રીજું પ્રતિક્રમણ (મારવાડી) શીખવું પડ્યું. તે વખતે રાષ્ટ્રીય આઝાદીની ચળવળનો જમાનો હતો. એટલે જેટલા રાષ્ટ્રીય સંસ્કારો પડી શકે તેટલા તે વખતે મગજ ઉપર પડ્યા. સાંપ્રદાયિકતા ગુરુકુળમાં ન હતી એટલે સ્થાનકવાસી બધા સંપ્રદાયના સાધુઓનાં દર્શન કરવા તો જતા; દેરાવાસી સાધુઓનો અને એકાદવાર દિગંબર ને શ્રાયમાં પણ અમને લઈ ગએલા. રાષ્ટ્રીય નેતાઓ જયનારાયણ બ્યાસ તેમજ રાજસ્થાનના ધણા કાર્યકર્તાઓ ત્યાં પણ પાયા પાથર્યા રહેતા. ધણીવાર સી. આઈ. ડી. ખાતું પણ મુલાકાતે આવતું. આ બધાની એક વિચિત્ર છાપ મારા મગજ ઉપર પડી હતી.

અબ્યાસના છેલ્લા દિવસોમાં બે પ્રસંગો બન્યા. એક તો કાલેજના ઇન્ટરના ફાઇનલ વર્ષમાં હું, હેરિસ તેમજ હનીફ વાંચવા માટે અમારા મૌલવી સાહેબને ત્યાં જતા. હું જૈન-હિંદુ હતો. હેરિસ ક્રિશ્ચિયન હતા અને હનીફ મુસલમાન હતો. હનીફ મૌલવી સાહેબને ત્યાં રહેતો. ધણીવાર ત્યાં મોકું થઈ જતું એટલે હું જમ્યા વગરનો બેસી રહેતો, અને હનીફને તેની બડી-બી (આયા) ખાવાનું રાંધીને ખવડાવતી. ખાધા વગર આમ ધણા દિવસો જતા. એકવાર હનીફ મને કહ્યું કે “ હું ખાઉં અને તું ખાધા વગરનો રહે એ મને ગમતું નથી. કદાચ તને એમ હશે કે અહીં ખાઈશ તો વટલાઈ જઈશ ! ”

“ ના એવું તો કંઈ નથી ” મારા વિચારો ધણા જ રાષ્ટ્રીય ગણાતા છતાં જૂનો સંસ્કાર દમ મારતો. હનીફ તેના ઉપર જ ધા કરવા જેવું કહ્યું : “ તમે બધા પોકળ વિચારના રાષ્ટ્રીય મગજવાળા છો. ...ખાવામાં બધાં એકતા નથી લાવતા ત્યાં અન્ય સ્થળે કેવી રીતે વી શકવાના ? ”

મેં એને માંસાહાર સંબંધી મારી મુઝવણ ચોખ્ખી કરી : “ મને ખાવામાં તો બાધ નથી, પણ મને બેળસેળ પસંદ નથી. ”

તેણે તે દિવસે શાક ખનાવ્યું અને અમે ત્રણે સાથે જમ્યા. મને કંઈક અવનવું કરતો હોઈ એમ લાગતું હતું કારણ કે નાનપણથી મુસલમાનનું પાણી ન પીવાય એ સંસ્કારો મગજમાંથી ખસતા નહતા. એ અરસામાં એકવાર હેરિસ સાથે મારે અજમેર જવાનું થયું. તેના જ સંબંધીના ઘરે ઊતર્યો. તેઓ ઘરમાં હિંદી જ બોલતા. એટલું ખરું કે મરઘાં પાળતા. જમવાના સમયે તેણે મને સાથે બેસાડ્યો. ના ન પાડી શક્યો, પણ સંકોચપૂર્વક જમણુ પૂરું થયું. તે ઉમ્મર સુધી કાંઠા-લસણની વાસથી કંઈક થતું અને તેને ત્યાં જોકે જમણુ શાકાહારી હતું પણ લસણથી વધારેલું હોઈને મને શક હતો કે એણે મને કંઈક ખીજું ખવડાવી દીધું હશે. મન કંઈક ભારે હતું ત્યાં હેરિસ હસતો હસતો સામે આવ્યો એટલે મનમાં વધુ ફાળ પડી. ત્યાં તેણે કહ્યું: “તારે ડરવાની જરૂર નથી. તે કંઈ ખીજું ખાધું નથી—પણ શાકાહાર જ કર્યો હતો. મિત્રની સાથે હું એવું કરતો નથી.” આ બે પ્રસંગ છતાં હું મારા ખીજા મિત્રો સાથે હરી ફરી શકતો હતો એથી મન કંઈક હલકું રહેતું.

૪૩'માં દિલ્હી જવાનું થયું. ત્યારે હજુ હિંદુ-પાણી અને મુસ્લિમ-પાણી એમ અલગ માટલાં બ્રિટીશ સરકાર સ્ટેશનો ઉપર રાખતી જ હતી. મૌલવી સાહેબને ત્યાં પાણી પીને એ ખોટા બેદો છે એમ તો સ્થિર થઈ ચૂક્યું હતું. દિલ્હીમાં મારા મગજની હિંદુ અંગેની એક કલ્પનાને વધુ ધકકો લાગ્યો.

જ્યાં હું રહેતો, તેની બહાર એક શીખની હોટલ હતી. નાસ્તો કરવા હું ત્યાં ગયો. કંઈક ‘કુરમા’ જેવું ખનાવેલું હતું. મેં પૂછ્યું “એ શું છે?”

“સાહેબ! કુરમા છે!”

છતાં કંઈક વહેમ જતાં મેં પૂછ્યું: “છે તો હિંદુને ખાવા લાયક ને?”

“બિલકુલ સાહેબ! એ ‘હલાલી’ નથી ‘ઝટકા’ છે.”

આ નવા જ શબ્દો હતા. હલાલનો અર્થ ખ્યાલમાં હતો પણ
ઝટકાનો અર્થ સમજવામાં આવતો નહતો. એટલે મારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં
પૂછવું પડ્યું: “એ ગોસ તો નથી ને?”

“છે તો ખરું પણ હિંદુ માટેનું છે।”

હું કંઈ પણ વધુ સાંભળ્યા પહેલાં ત્યાંથી બહાર નીકળી ગયો.
હિંદુ લોકો પણ માંસાહાર કરી શકે તે હું માની શકતો ન હતો. મેં
પાછળથી હલાલી, ઝટકા અંગે દિલ્લીમાં મિત્રોને પૂછ્યું તો તેમણે કહ્યું
કે હલાલી એટલે મુસ્લિમ પદ્ધતિએ બકરાને કાપીને તેનું આણેલું માંસ,
અને ઝટકા એટલે એક ધાએ બકરાનું ડોકું કાપીને, તૈયાર કરેલું માંસ.
દક્ષિણમાં આવ્યા પછી અને ત્યારબાદના પ્રવાસ ઉપરથી પછી હું માનતો
થયો કે હિંદુઓમાં અમુક ઉચ્ચ વર્ણનાને મૂકીને ઘણામાં માંસાહાર
પ્રચલિત છે. આહાર-પાણીના હિસાબે ધાર્મિક ભેદભાવો યુક્તિસંગત નથી.

૪૪'માં મુંબઈ આવ્યો પાયધુનીનો નાકો એટલે ત્યાં હિંદુ-મુસ્લિમ
સરહદ ગણાય. હુલ્લડો અવારનવાર થતાં જ; વાતો સાંભળેલી; પણ
ટ્રામમાંથી કોઈ માણસને ખેંચીને લોકોને મારતા પહેલીવાર આંખ
આગળ જોઈને કંપકંપી આવી; એવી જ રીતે બૂલથી હિંદુ ગલીમાં જઈ
પહોંચેલા કોઈ મુસલમાનને માર ખાઈને ગલીમાં તરફડતો જોયો; અને
સહુથી કરુણ દસ્ય તો બિચારા એક ગાંડાને બંને પક્ષના લોકોએ
વિરોધ પક્ષનો જાણીને મારેલો એ હતું...।

હજી પણ હિંદુ હોટલ અને મુસલમાની હોટલો ચાલુ હતી; પણ
એક કોસ્મોપોલિટન વર્ગ ધરતીની હોટલમાં ચાલ પાંઉ ખાવામાં કંઈ
પણ અપરાધ ન માનતો...મુંબઈ ૧૯૫૨ માં મૂક્યું અને મદાસમાં
આવ્યો, તો અહીં હિંદુ હોટલ જેવું નામ ન હતું. હોટલોમાં બધા જઈ
શકતા હતા...અને છેલ્લા દાયકામાં ભેદ-ભાવની, ખાવા-પીવા અંગેની
ધર્મના નામે ઊભી થયેલી ભીંતો એ રીતે ધસી પડતી જોઈ છે કે
આજે હિંદુ-મુસ્લિમ બંને વર્ગના લોકો બંનેની હોટલોમાં જાય છે.

મોટા શહેરની કોસ્મોપોલિટન હોટલોમાં બધાયે ધર્મવાળાઓ આવે છે અને હવે એ ભેદભાવ જણાતો નથી !

ધાર્મિક વિધિ વિધાનો, ખાનપાનનાં બંધનો કે ભૌતિક મર્યાદાઓ જરૂર ધર્મના નામે ધડાય છે; પણ તે કેટલી પોલી છે તે આ ઉપરથી સમજાશે ! પણ ધર્મનો પ્રાણ છે માનવજીવન-જગતજીવનનો સુસંબંધ. એ સુસંબંધ જાળવી શકે તેને જ ધર્મ કહી શકાય ! વેર-વિરોધ કે ભેદભાવ પેદા કરાવે એ ધર્મ ન હોઈ શકે ! અને, આજે જ્યારે જગતમાં રોકેટ યુગ વિજ્ઞાને આણ્યો છે; ત્યારે ભૌતિકવાદની પ્રચૂરતામાં આજે ધર્મે ધણું સ્પષ્ટ અને સાફ થવાનું છે. ઇતિહાસ જૂગોળ, દંતકથાઓ, ખાન-પાન અને રહેન સહેનના આચાર વિચારો બધાથી દૂર તેણે અધ્યાત્મવાદના શુદ્ધ સ્વરૂપે પ્રગટવાનું છે. જે સર્વધર્મ સમન્વય પાછળ આ ભાવના નહીં હોય તો આજના કહેવાતા ધર્મો માટે તો મોટું જોખમ ઊભું છે. સામ્યવાદે રશિયા અને ચીનમાં જે કંઈ કયું છે તેનાથી ધડો લેવા જેવો છે એટલું જ નહીં વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિમાં વિનાશ અને વિલાસના સાધનો એવા વધી રહ્યાં છે કે તે તરફથી માનવને પાછો વાળવો મુશ્કેલ છે. આ સમયે ધર્મે તેના ખરા શુદ્ધ સ્વરૂપે પ્રગટ થવાનું છે. અને તે માટે સર્વધર્મ સમન્વયની વ્યાસપીઠ ઉપર ધર્મગુરુઓએ મળીને ધણું સંશોધન કરવાનું છે. વિજ્ઞાનયુગની મોટી વિશેષતા એ છે કે લોકો તક અને શ્રદ્ધાથી કોઈ વાત માનતા નથી; પણ તેમને સાત્ય અને હકીકત જોઈએ છે. ધર્મે તે આપવાની છે. સર્વધર્મ સમન્વય કે ઉપાસના જે એ દિશામાં નહીં થાય તો તેનું મૂલ્યાંકન નહીં થાય.

પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનમાળામાં આ અંગે બે વસ્તુઓ ખુબ જ સુંદર રીતે પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજીએ સમજાવી છે. એક તો ધર્મના નામે વેર-વિરોધ કરતાં પહેલાં તેના તત્ત્વને સમજવું; અને દરેક ધર્મની હુપથોગિતા તે સમયને સમજીને સ્વીકારવી. આ બે બાબતો ધણી અગત્યની છે અને તેના જ આધારે સર્વધર્મ સમન્વયના પાયા ઉપર

જમતને કંઈક નવું ચણુતર આપી શકાશે. બાકી ખાવા-પીવાના કે દષ્ટાંત દાખલાના વેશ-પહેરવેશના નિયમો ધર્મના નામે કદી ટકી શકતા નથી. એની સાક્ષી ઇતિહાસ અને બદલાતો માનવસમાજ પૂરશે.

આ બધાં પ્રવચનોનું સંપાદન કરવામાં મને જે જ્ઞાન અને આનંદ તેમજ તલસ્પર્શી અભ્યાસ થાય છે તે હું જ સમજું છું. દરેક જિજ્ઞાસુને પણ તેવો આનંદ થયા વગર નહીં રહે. એટલે ધણીવાર મને લાગે છે કે મને આ કામ સોંપીને તેમણે મારા જ્ઞાન-અનુભવ-અભ્યાસમાં ઘણો વધારો કર્યો છે.

આ બધાં પ્રવચનોને ફરી પૂ. મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી મ. સા. જોઈ જાય છે અને તેમની અનુભવી કલમ પણ ખૂટતું ઉમેરે છે, તેનો ઉદ્દેશ્ય ન કરું તો અકૃતચી ગણાઈશ.

મદ્રાસ.

જૈન બોર્ડિંગ હોમ,
સંવત્સરી
તા. ૨૧-૧૨-૬૨.

ગુલાબચંદ જૈન

બે બોલ

મુનિશ્રી સંતબાલજીને તમે સૌ જાણો છો. તેઓ એક ક્રાન્તિકારી જૈન સાધુ છે. તેઓ આત્મસાધનામાં મગ્ન રહેવા છતાં સમાજકલ્યાણની અનેક પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય માર્ગદર્શન અખંડપણે અહોનિશ આપતા રહે છે. તેઓશ્રી માને છે કે હવે માત્ર ઉપદેશથી કામ નહીં ચાલે પણ જે સમાજ-જીવન ચૂંચાઈ ગયું છે; ડગલે ને પગલે અશાન્તિ દેખાય છે તેના નિરાકરણ માટે સાધુસંતોએ સક્રિય માર્ગદર્શન આપવું જોઈશે. આ તો જ બની શકે જો સાધુસાધ્વીઓ પ્રાણ, પ્રતિષ્ઠા અને પરિગ્રહનો મોહ છોડે અને સાંપ્રદાયિકતામાંથી મુક્ત બની, સર્વધર્મનો અભ્યાસ કરે. આમ કરવાથી આપોઆપ આમજનતાનો અને આમ-જનતાનો સંપર્ક આવી જશે.

આજે કોઈ પણ એક પ્રશ્ન કે એક જ ક્ષેત્રના અનેક પ્રશ્નો લેવાથી સમાજ વ્યવસ્થા પૂર્ણ નહીં બને. જો ધર્મમય સમાજરચના ઊભી કરવી હશે તો માનવજીવનમાં ઊભા થતા સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક, રાજકીય અને દરેક ક્ષેત્રના પ્રશ્નોનો સર્વાંગી વિચાર કરવો પડશે. અને અમલ પણ સંસ્થાદ્વારા જનતા વાટે કરવો પડશે. પ્રાચીન કાળમાં યુગાનુરૂપ આમ થતું હતું; એટલે જ ભારતની સંસ્કૃતિ સર્વશ્રેષ્ઠ બની છે; અને આજ સુધી ટકી છે. આપણે ત્યાં ધરના ધર્મની ચોક્કી સ્ત્રીઓ કરતી એટલે કુટુંબ સ્નેહસભર અને પવિત્ર રહેતું. સમાજની ચોક્કી બ્રાહ્મણો કરતા, તેઓ કયાંય વ્યસનો, અપ્રમાણિકતા કે ગેરરીતિઓ પેસી ન જાય તેને માટે સતત ક્રિયાશીલ રહેતા; તેથી દેશ નીતિસભર રહેતો. અને સંતો આખા દેશમાં પરિભ્રમણ કરી સંસ્કૃતિની ચોક્કી અખંડપણે કર્યા કરતા હતા. રાજ્ય પણ સંતો, બ્રાહ્મણોને આધીન રહીને ચાલતું. આ બધાના કારણે સમાજ શાન્તિથી જીવતો. અને અધ્યાત્મલક્ષી રહી શકતો; કોઈ જાલીમ દુષ્ટ કૃત્ય કરનાર નીકળતો તો રાજ્ય તેને યોગ્ય નશ્વત કરતું.

આજે સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. પૂર્વ પશ્ચિમ એક થવા લાગ્યાં છે. વિજ્ઞાને ઢોટ મૂકી છે. એટલે મહારાજશ્રી એ જ પુરાણી સંસ્કૃતિને નજરમાં રાખી, યુગાનુરૂપ નવી ઢબે સમાજ વ્યવસ્થા ગોઠવવા પ્રયત્ન કરે છે.

હવે વિશ્વરાજ્યોમાં લોકશાહી વ્યવસ્થા શ્રેષ્ઠ બનતી જાય છે ત્યારે જનતાને ઘડવાનું જ મુખ્ય કામ અગત્યનું બન્યું છે. એટલે એમનાં નીતિનાં પાયા પર સંગઠનો બનાવવાં જોઈએ. એ સંગઠનો સતત સાચે રસ્તે વિકાસ કરતાં રહે તે માટે; તેનું સંચાલન આજના પ્રાદેશો કે જે રચનાત્મક કાર્યકરો કહેવાય છે તેમની બનેલી સંસ્થાના હાથમાં મૂકવું જોઈએ. અને રચનાત્મક કાર્યકરોની સંસ્થાને પણ માર્ગદર્શક પ્રેરણા મળતી રહે તે માટે સાધુસંતોએ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. દુનિયાભરનાં રાજ્યોની અશુદ્ધિઓ દૂર કરવા માટે પણ સાધુસંતોએ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

આ સાધુસંતો સર્વાંગી પ્રશ્નોને સમજે, અને તે માટે સાથે બેસી વિચાર વિનિમય કરી શકે તે માટે સંવત ૨૦૧૭ ના ચાતુર્માસમાં મુંબઈમાં માટુંગા (ગુર્જરાવાડી) મુકામે સાધુ-સાધ્વી અને સાધક-સાધિકાઓનો એક શિબિર યોજવામાં આવેલો. તે સતત ચાર માસ ચાલ્યો, તેમાં જે પ્રવચનો ચર્ચા વ. ચાલ્યાં તેનું પુસ્તક આકારે સંકલન થાય તો બીજા સાધુ સાધ્વી, સેવકો અને પ્રજાને તેમાંથી ઉપયોગી માર્ગદર્શન મળે તેવી ઘણાં લક્ષ્યોને લાગણી થઈ આવી. ખાસ કરીને પૂ. નેમિચંદ્રજી મહારાજની એવી તીવ્ર ધમ્મજા હતી. પરંતુ આટલા બધા સાહિત્યને તૈયાર કરવું, તેનું સંપાદન કરવું, અને પછી છપાવવું તે ઘણું અઘરું કામ હતું. તેને માટે સમય જોઈએ અને સહાય માટે નાણાં પણ જોઈએ. આની વિમાસણ ચાલતી હતી. પણ જે કામ કુદરતને ગમતું હોય છે તે કામને આગળ વધારવા કુદરત જ કોઈકને નિમિત્ત બનાવી પ્રેરણા આપે છે.

માટુંગાના આ શિબિરમાં શીવમાં રહેતા શ્રી મણિભાઈ લક્ષ્મીચંદ લોખંડવાળા પ્રથમથી રસ લેતા હતા. તેમને મુનિશ્રી સંતબાલજી ઉપર અપાર શ્રદ્ધા છે. મહારાજશ્રી જે ધર્મકાર્ય કરી રહ્યા છે તે આજના યુગે ખુબ જરૂરી છે તેમ તેઓ માને છે. એટલે શિબિરનાં કામોમાં અનેક રીતે તેઓ ઉપયોગી થતા હતા. તેમણે કહ્યું કે “ મહારાજશ્રીના આ શિબિરપ્રવચનો પુસ્તકરૂપે છપાય અને સાધુસંતોને અપાય તો તેનો લાભ તેમના જીવનવિકાસમાં તો થાય જ

પણ તેઓ છકાયનાં પિયર (સમાજનાં માખાપ) છે તેથી સમાજને માર્ગદર્શન આપવામાં ઘણા ઉપયોગી થઈ શકે.”

તેમના આ શુભ વિચારથી અને પ્રયત્નથી આ પુસ્તકો છાપવાનું મહાન કામ શરૂ કરી શકાયું છે. આ પ્રવચનોનું મુખ્ય તત્ત્વ જાળવી અલગ અલગ મુદ્દાવાર નાનાં નાનાં, પુસ્તકરૂપે છપાય; તે વાંચનારને સુગમ પડે એમ લાગવાથી દરેક વિષયના જુદાં જુદાં પુસ્તકો છાપવાનું નક્કી કર્યું છે. કુલ દશેક પુસ્તકો તૈયાર થશે એવી ધારણા છે.

આ પુસ્તકોનું સંપાદન પણ ટૂંકાણમાં છતાં મૂળ ભાવ અને અનિવાર્ય એવી વિગતો જાળવીને ચાલે એ જરૂરી હતું. એ માટે પણ શ્રી. મણિભાઈ લોખંડવાળાએ મદ્રાસના જૈન વિદ્યાર્થીગૃહના ગૃહપતિ શ્રી ગુલાબચંદ જૈનનું નામ સૂચવ્યું. તેમને રૂબરૂ મળવા બોલાવ્યા અને વાતચીત કરી અને તેમને સહયોગ આ કામગીરી સ્વીકારી.

અંતમાં અમે પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજી તેમજ મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજીએ આવું સર્વાંગ સુંદર અનુભવપૂર્ણ સાહિત્ય જનતાને આપ્યું; તે બદલ તેમનો આભાર માનીએ છીએ. તે જ રીતે સાયનમાં શીવ સોસાયટીમાં રહેતા વોરા મણિભાઈ લક્ષ્મીચંદ કચ્છ મુંદ્રાવાળાએ આ પુસ્તકો છાપવામાં પૂરતો સહકાર આપેલ છે, તેમજ મહેનત લઈ શેઠ શ્રી. પદમશીભાઈ તથા બીજાઓ પાસેથી સહકાર અપાવેલ છે તે બદલ તેઓશ્રીઓનો આભાર માનીએ છીએ. તેમની મદદ વગર અમે આ સાહિત્ય પ્રકાશિત કરી શકત કે કેમ? તે સવાલ હતો. અને મદ્રાસવાળા શ્રી. ગુલાબચંદ જૈન કે જેમણે અનેક જવાબદારીઓ હોવા છતાં આ કામને ધર્મકાર્ય માની સમયસર સંપાદન કર્યું છે તેમનો પણ આભાર માનીએ છીએ. પૂ. શ્રી. દંડીસ્વામી, શ્રી. માટલિયા, વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિકસંઘ વગેરેએ પણ પ્રેરણા આપી છે, તેથી તેમનો અને જ્ઞાત, અજ્ઞાત સૌએ જે સહકાર આપ્યો છે તેમનો પણ અમે આભાર માનીએ છીએ.

સાધુસંતો, સાધ્વીઓ, સેવકો અને જનતા આ પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરી સ્વપર કલ્યાણનો સ્પષ્ટ માર્ગ અખત્યાર કરશે એવી અમને આશા છે.
તા. ૨૪-૪-૬૨ સાધુસાધ્વી શિબિર વ્યવસ્થાપક સમિતિ, મુંબઈ.

પ્રસ્તાવના

વર્ષો પહેલાં વિનોબાએ એક પત્રમાં લખેલું :—“ સર્વધર્મોની ઉપાસના જેવી વાત રામકૃષ્ણ પરમહંસે કરેલી ખરી, પણ ‘ એક સાધે સખ સાધે, સખ સાધે સખ જાય ’ એ સાચું નથી ? ” ત્યારે મેં એવું કંઈક જણાવ્યાનું યાદ છે કે : “ ખરી રીતે તો એક અને સર્વ વચ્ચે કશો ભેદ જ નથી. જેમ જે એકને સાધે છે, તે સર્વને સાધી શકે છે. તેમ જે સર્વને સાધે છે, તેજ એકને પૂરી રીતે સાધી શકે છે. ” આજે તો હવે સર્વધર્મ સેવાવ્રત જગવલ્લભ બનતું જાય છે. ગાંધીજીએ સર્વધર્મ સમાનત્વની રીતે આ માર્ગે પહેલ કરેલી હવે સર્વધર્મ સેવારૂપે એ સર્વમાન્ય થતું જાય છે. જૈનધર્મ જે રૂપે ખેડાયો છે, તે રૂપે આ વ્યવહાર નવો નથી. અલખત બધા ધર્મોને પોતાના ગણવા જતાં કયા ધર્મને કેટલું વજન આપવું ? અથવા બધા ધર્મોનાં ચુનંદા માણસોના નિત્ય સંપર્કમાં રહેવા છતાં પોતાના મૂળ ધર્મને પાયાના મૂળરૂપે વળગી રહેવું અને પાછું કોઈના પ્રભાવમાં અંજલિ ફંટાઈ ન જવું એ કામ ધણું વિકટ છે. ખુદ ભગવાન મહાવીરના ગૃહસ્થાશ્રમ પક્ષના જમાઈ અને પછી મહાવીર સંધના સાધુ બનેલા જમાલિ પણ આ માર્ગમાં ટકી નહોતા શક્યા. છતાં અંબડ સંન્યાસી જેવાથી જયંતી જેવી શ્રાવિકા પણ નહોતી અંજલિ, તે વાત પણ તેટલી જ સાચી છે. ટૂંકમાં જોખમ તો બન્ને માર્ગે છે. ચુસ્તપણે એક ધર્મને વળગી રહેવામાં સાંપ્રદાયિક સંકુચિતતાનું જોખમ છે. તો બધા ધર્મોને વળગવા જતાં કયાંક ફંટાઈ જવાનું જોખમ છે. આ બન્ને જોખમોમાં પહેલાં કરતાં બીજું જોખમ ખાસ ખેડવા જેવું છે. કેમકે ફંટાઈ પડવા છતાં જિગ્સાસા જાગ્રત રહે, તો મૂળ માર્ગે પાછું આવી શકાય છે. ઉપરાંત જગતના વિશાળ અનુભવોના લાભથી વંચિત રહેવાનું નથી. ભ. મહાવીરનાં પુત્રી સાધ્વી પોતાના પૂર્વાશ્રમના પતિ અને દીક્ષા પછીના દીક્ષા ગુરુને તજીને પણ પુનઃ એ જ મહાવીરના જૈન સંધમાં સ્થિર થયાં હતાં. એ આ વાતનું પ્રબળ પ્રમાણ છે.

ખીજી રીતે પણ જોઈએ તો ડરથી કે પ્રલોભનથી જોઓ ફટાઈ જાય છે કે વટલી જાય છે તેવા ધર્મ સંપ્રદાયોમાં જનસંખ્યા ભલે ખૂબ મોટી થઈ જાય, પણ જીવનમાં અને જગતમાં આખરે તેઓ સંપૂર્ણ સફળતા પામી શકતા નથી. ગાંધીજી ચુસ્ત હિંદુ અને સનાતન વૈષ્ણવધર્મી હોવા છતાં સાચા ઈસ્લામીઓ, સાચા જરથોસ્તીઓ, સાચા ખ્રિસ્તીઓ અને સાચા બૌદ્ધોએ એમને પોતાના સર્વોચ્ચ ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યા જ હતા. અલગત કાચીબુદ્ધિથી તેઓ એક વખત ખ્રિસ્તી થવા લલચાયેલા પણ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની સલાહ લઈને તેઓ પાકા બની ચૂક્યા હતા. ઊલટ જોઓ સંખ્યાબળમાં અને ચુસ્તતામાં કદર રહ્યા, તે ધર્મોમાં સાંપ્રદાયિક કદરતા એવી પેઠી કે જગતની દૃષ્ટિએ તેઓ નીચે ઊતરી ગયા. પરિણામે તે તે ધર્મનાં અનુયાયી બાદબહેનોની શ્રદ્ધા પણ પોતાના એવા ધર્મો પરથી સાવ ડગમગવા લાગી ગઈ. પાકિસ્તાનનું અલગ રાષ્ટ્ર બનાવ્યા બાદ આખા જગતને ઈસ્લામ પ્રભાવિત બનાવવાની તેના સર્જકોની મુશ્કેલી પડી બાંગી, એટલું જ નહીં બલકે સાચા ઈસ્લામીને ઈદ જોવે પવિત્ર દિવસે કેદીઓના સમૂહમાં નિમાઝ પઢવા દેવામાં પણ પાકિસ્તાન ડરે છે. તાજેતરમાં સરહદના ગાંધી શ્રી. અબ્દુલ ગફારખાનની બાબતમાં આવું બન્યાનો હેવાલ આવ્યો છે. હજુ પણ આજના મોટાભાગના ઈસ્લામીઓની કદરતા જોઈ જોઓ અંજાય છે, તેમને માટે આ ચોંકાવનારું પ્રમાણ છે.

હિંદમાં જે ધર્મ; સમન્વયની દૃષ્ટિએ વિકસી ભારતની પ્રજાના ખમીરમાં વણાઈ ગયો છે. તેમાં જૈન ધર્મના ઉચ્ચ અનેકાંતવાદનો સૌથી મોટો ફાળો છે. આ વાતને કપૂર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. જગપ્રિય ગાંધીજી ગૂજરાતમાં જ જન્મ્યા અને જૈન સાધુ સાધવીઓ તરફ હમેશાં આકર્ષાયેલા રહ્યા, એનું મૂળકારણ ગૂજરાતને મળેલા હેમચંદ્રાચાર્યથી માંડીને આનંદધન—શ્રીમદ્ જોવા સાધુઓ—શ્રાવકોનું વારસાગત વાતાવરણ નથી, તો ખીજું શું છે? હેમચંદ્રાચાર્ય

સોમનાથપાટણમાં શિવમૂર્તિ સમક્ષ ઘૂંટણિયે પડી દર્શન કરેલાં. તેમણે સાફ કહેલું :—મારું પૂજન કોઈ નામ સાથે નિરખત ધરાવતું નથી, વીતરાગતાદ્વીપી મહાશુણ સાથે નિરખત ધરાવે છે. નામ છોને શંકર હો, બ્રહ્મા હો, વિષ્ણુ હો અથવા જિનેશ્વર હો ! આનંદધન યોગી પણ એ જ કહે છે :

‘ભાજનભેદ ચાહે તેટલા હો ! પણ મૂળ માટી એક જ છે; તેમ રામ-રહીમ, કૃષ્ણ-કરીમ જેવાં નામે ચાહે તેટલાં હો ! પણ મૂળે સદ્ગુણ મૂર્તિ તે સૌ છે.’

અમારે રોટલાથી મતલબ છે, ટપટપથી કદી નહીં.

એક મહત્ત્વનો સવાલ જવાબ

અહીં એક મહત્ત્વનો સવાલ એ છે કે શું બધા ધર્મેને એકસરખા ગણવા ? જેમ એકડિયાથી માંડીને કોલેજ લગીના વિદ્યાર્થીઓ અને તેમના વર્ગો જુદા ગણાવા છતાં તે બધાની માલિક એકતામાં હાનિ પહોંચે છે ? જે નથી પહોંચતી તો કેટલાક ધર્મેમાં નીતિની વાત પર, કેટલાક ધર્મેમાં માનવધર્મની વાત પર અને કોઈક ધર્મેમાં આધ્યાત્મિક ધર્મની વાત પર વધુ ઝોક હોય તેથી શી હાનિ છે ? કશી નથી. જલદું પ્રાણી માત્રમાં માનવ જ શ્રેષ્ઠ છે. તેની પાસેથી જગતનાં સર્વ પ્રાણીઓની રક્ષાનું મહત્ત્વનું કામ લેવું છે. તો પછી કોઈ એક જ સાંપ્રદાયિક ધર્મથી કેમ ચાલશે ? જેમ જેમ માનવ પોતે સંપ્રદાયથી જાયે ઊઠતો જશે. અને બધા સંપ્રદાયોમાં રહેલાં સત્ય સાથે પોતાના સંપ્રદાયમાંના સત્યનો સમન્વય જીવનમાં વણતો જશે, તેમ તેમ તે જાતે જાયે જશે. પોતાના સંપ્રદાયને જાયે લઈ જશે. અને બીજા સંપ્રદાયોનાં માણસોને પોતપોતાના સંપ્રદાયમાં પેસી ગયેલાં જુદાં જુદાં દ્વંષણોને કઢાવવાનું ભગીરથ કાર્ય કરવા તરફ ખેંચી જશે. આ કેટલી અદ્ભુત અને વ્યવહારુ વાત છે !

એમ છે; તો પછી શા માટે આપણે પોતપોતાના સંપ્રદાયમાં રહી

ખીજી બધાઓના સંપ્રદાયોને આપણાં ન કરીએ ? હા; આવી વિશ્વાળદષ્ટિ આબ્યા બાદ તેવો સદ્ધર્મી જેમ જેમ એને અમલી બનાવતો જશે, તેમ તેમ સૌથી વધુ વિરોધ તો પ્રથમ પોતાનાં લેખાતાં ધર્મપ્રેમીઓનો જ તેના તરફ થશે. પણ એ વિરોધવિષયે અમૃત ગણી પચાવતાં શીખવું, તેમાં જ સાચી ધર્મસાધનાની પરાકાષ્ઠા પડેલી છે.

અપૂર્વ અવસર

આજની દુનિયામાં વિજ્ઞાને એવી પરિસ્થિતિ સર્જી છે કે સ્થૂળ રીતે નજીક આવેલી માનવજાતે સૂક્ષ્મ રીતે નજીક આબ્યા વિના છૂટકો નથી. હૃદય સાથે હૃદયને લાવી શકનાર અને આખા જગતની માનવજાતને એક સ્થળે બેસાડનાર ખીજી કંઈ વ્યાસપીઠ છે ? તે વ્યાસપીઠ એટલે સર્વધર્મ સેવાની વ્યાસપીઠ. આથી જ સર્વધર્મોપાસના આજનો યુગધર્મ બની રહે છે. તેથી આશા જ નહીં, બલકે વિશ્વાસ છે કે આ વિચારને આ પુસ્તકમાં વિશ્વાળભાવે જોઈ દરેક ધર્મનાં બાહ્યબહેનો તેને પોતીકો બનાવી મૂકશે.

સંતબાલ

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	વિષય	પાનું
૧.	સર્વધર્મ સમન્વય એટલે ? ૧
૨.	સ્વધર્મ-ઉપાસના જ શાને ? ૨૨
૩.	સર્વધર્મ ઉપાસનાનાં પાસાંઓ ૪૨
૪.	સર્વધર્મ ઉપાસનાનાં તત્ત્વો ૫૬
૫.	સર્વધર્મ ઉપાસનાનાં પ્રશ્નો ૭૬
૬.	ખ્રિસ્તી ધર્મનાં ઊંઠાણુમાં-૧ ૯૩
૭.	ખ્રિસ્તી ધર્મનાં ઊંઠાણુમાં-૨ ૧૧૦
૮.	ઈસ્લામ ધર્મના ઊંઠાણુમાં૧૧૩-૧
૯.	ઈસ્લામની વિશેષતાઓ ૧૧૪
૧૦.	ઈસ્લામ ધર્મ અને અહિંસા ૧૩૩
૧૧.	વૈદિક ધર્મમાં યજ્ઞ ૧૫૭
૧૨.	વૈદિક ધર્મ અને લગ્ન પ્રથા ૧૭૧
૧૩.	વૈદિક ધર્મમાં વર્ણુશ્રમ-પુરુષાર્થ વ્યવસ્થા ૧૮૫
૧૪.	વૈદિક ધર્મમાં પ્રતિકાર શક્તિ ૧૯૫
૧૫.	બૌદ્ધ ધર્મની વિશેષતા ૨૦૮
૧૬.	જૈન ધર્મની મૂળ ખૂબીઓ ૨૧૮
૧૭.	જગતના ધર્મોનો સમન્વય ૨૪૧

સર્વધર્મ પ્રાર્થના

(રાગ : સવૈયા એકત્રીસા)

પ્રાણી માત્રને રક્ષણ આપ્યું, માન્યાં પોતા સમ સહુને;
પૂર્ણ અહિંસા આચરનારા, નમન તપસ્વી મહાવીરને... ૧.
જન સેવાના પાઠ શિખાવ્યા, મધ્યમ માર્ગ બતાવીને;
સંન્યાસીનો ધર્મ, ઉગ્મજ્યો, વંદન કરીએ ખુદ તને... ૨.
એક પત્નીવ્રત પૂરણ પાળ્યું, ટેક વણી છે જીવંતરમાં;
ન્યાય નીતિમય રામ રહેજો, સદા અમારા અંતરમાં... ૩.
સઘળાં કામો કર્યા છતાં જો, રહ્યા હમેશાં નિર્લેપી;
એવા યોગી કૃષ્ણ પ્રભુમાં, રહેજો અમ મનડાં ખુપી... ૪.
પ્રેમ રૂપ પ્રભુ પુત્ર ધનુ જો, ક્ષમાસિંધુને વંદન હો;
રહમ નેકીના પરમ પ્રચારક, હજરત મહમ્મદ દિલે રહો.... ૫.
જરથોસ્તીના ધર્મ ગુરુની, પવિત્રતા ઘટમાં જાગો;
સર્વ ધર્મ સંસ્થાપક સ્મરણો, વિશ્વશાંતિમાં અપ લાગો.... ૬.

અહિંસાની મૂર્તિ, પ્રશમરસ સિંધુ અધિપતિ,
અમીની ધારાઓ, રગ રગ ઝમે પ્રેમ ઝરણી;
તપસ્વી તેજસ્વી, પરમ પદ પામી જગતને,
તમે પ્રેર્યું વડું પર પ્રભુ મહાવીર તમને... ૧.
અતુર્યામી માર્ગે, પ્રગતિ કરી નિર્વાણ પથને,
જતાવ્યો વડું છું, જગપ્રિય સ્વયંબુદ્ધ તમને;
કરી ધર્મક્રાંતિ, સજાર જગને જગૃત કરે,
બની વિશ્વ પ્રેમી, નમન કરું એવા પુરુષને... ૨.
સુસત્યો વેદોનાં, શ્રુતિ સ્મૃતિ, પુરાણોપનિષદે,
રહેલાં સન્માતું, હૃદયથી વળી દર્શન છએ;
ગીતા માતા ગોદે, સૂક્ષ્મ જર્મ પીઠે તત્ત્વ દૂધને,
પચાવીને રાખુ, કરુણ રસ રામાયણ તુંને... ૩.
ક્ષમાસિંધુ પ્યારા, ધનુ ઉર તને વંદન કરું,
દુલારા નેકીના, રહમ દિલ મોહમ્મદ સ્મરું;
અશો દૈવી તારી, પુનિત જરથુસ્ત પ્રતિકૃતિ,
નિહાળી હૈયામાં, વિમલ રસ જાગિ રમી જતી... ૪.

સર્વધર્મ સમન્વય એટલે ?

આ જગતની વ્યવસ્થા જેના ઉપર ટકી છે - સૃષ્ટિની રચના જેનાથી અબાધિત ચાલી રહી છે તે ભાવનાનો મુખ્ય આધાર ધર્મ છે. આ ધર્મનો મૂળભૂત આધાર વાત્સલ્ય, અહિંસા, સત્ય વગેરે છે. એ મૂળભૂત તત્ત્વોના આધારે જગતમાં પેસેલાં અનિષ્ટોને દૂર કરવા માટે; પોતપોતાનાં દેશ-કાળ અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે અનેક પ્રભાવશાળી વ્યક્તિઓએ નિશ્ચિત યોજના આગળ ધરી. આ યોજનાઓ સત્ય, અહિંસા, ન્યાય વગેરે શુદ્ધ ધર્મતત્ત્વો ને લક્ષ્યમાં રાખીને બનાવી હતી. અને આ યોજના પ્રમાણે સામુદાયિક રીતે આચાર-વિચાર ધકાયા અને સંગઠન રચવામાં આવ્યું. તે ધર્મ દૃષ્ટિએ રચાયું હોઈ લોકો એને ધર્મ કહેવા લાગ્યા. અને પેલી વ્યક્તિઓ તીર્થંકર, પૈગંબર, દીપંકર, અવતાર વગેરે કહેવાઈ. ખરી રીતે તો ધર્મ નામનું તત્ત્વ તો અનાદિ કાળથી આવ્યું આવે છે. આ ધર્મ સંસ્થાપકોએ જે કંઈ સંગઠિત કર્યું તે એક જાતના સમાજ સંઘ કે તીર્થંજ છે, એટલા માટેજ તીર્થંકરો માટે કહેવામાં આવ્યું છે :—

ધમ્મ તિત્થપરે જિણે

—એટલે કે ધર્મમય તીર્થની સ્થાપના કરનાર. અવતારો, મસીહા કે પૈગંબરો અગે પણ તેમને કાં તો પ્રભુના અવતારો ગણવામાં આવ્યા છે અથવા પ્રભુના પુત્ર કે દૂત વર્ણવવામાં આવ્યા છે અને તેમણે જે કંઈ આપ્યું છે તે નવું નહીં પણ, પ્રભુના ફરમાનોને પાછા વ્યવસ્થિત કર્યા છે એવું જાહેર કરવામાં આવ્યું છે. અહિંસા, સત્ય વગેરે ધર્મો વહેતાં પાણીની પેઠે છે. ખુલ્લાં વહેતાં પાણીથી લોકોને ફાયદો મળતો નથી. પણ જ્યારે એજ પાણીને તંજાવ, સરોવર કે જલાશય રૂપે બાંધીને એમાં ઘાટ બાંધી દેવામાં આવે છે ત્યારે એનો લાભ સામાન્ય

જનતા લઈ શકે છે. એવું જ ધર્મનું છે. એક સમાજ રચી ધર્મના નિયમોને, જીવનના આચાર-વિચારો રૂપે જાહેરી દેવાય ત્યારે સામાન્ય લોકોના જીવનમાં તે ઊતરી શકે છે અને સામાન્ય જનતા તેવા ધર્મતીર્થનો લાભ લે છે.

આજના પ્રચલિત ધર્મો પોત પોતાના દેશકાળ પ્રમાણે રચાયા હોઈને બધાની આચાર-વિચારની યોજના એકસરખી લાગતી નથી. એટલે લોકો પોતાની પદ્ધતિથી ટેવાયેલા હોઈને તેને મૂકવા જલદી તૈયાર થતાં નથી. પરિણામે તેને પ્રાચીનતાનો પૂટ આપે છે. ધણી એથી પણ આગળ વધીને અમે સાચા અને બાકી બધા ખોટા એટલે હદ સુધી જઈને માથા-ફેડ પ્રયત્ન કરે છે.

અનંતકાળ અને અખંડ જગત માટે એકસરખી કોઈ એવી યોજના નથી ઘડાઈ શકતી જે બધા કાળ માટે ઉપયોગી બનીને રહે. જો એમ થઈ શકતું હોત તો નવાં તીર્થંકરો, અવતારો કે પૈગંબરોને આવવાની અને તીર્થરચના નવેસરથી કરવાની જરૂર જ ન રહેત. પણ, એ તત્ત્વને ભૂલીને અમૂક ધર્મની વ્યક્તિઓ બીજાને ઉતારી પાડવા, લડવા કે નિંદા કરવા તૈયાર થાય છે પરિણામે ધર્મ કે જેના નામે આ બધા વિરોધો, વિખવાદો કે લડાઈઓ ચાલે છે તે જગતનું કલ્યાણ કરવાને બદલે; અકલ્યાણ કરવાનું નિમિત્ત બની જાય છે. તે ત્યાં સુધી પહોંચે છે કે; જે ધર્મ-સંપ્રદાયના; આચાર્યો મળી શક્તા નથી; લોકો ભેગા મળીને એસી શક્તા નથી એટલું જ નહીં ધણીવાર તો ધર્મશુરુઓ સામે મળતાં મોહું પણ ફેરવી લે છે.

એમાં ધર્મનો કોઈ દોષ નથી; એ તો સત્ય છે; શાશ્વત છે અને કલ્યાણકારી છે. પણ તેની ઓથે જે અહં પોષાય છે તે ખોટું છે. ધર્મ અને અભિમાનને કોઈ સંબંધ નથી. ઊલટું દરેક ધર્મો બાપોકાર કહે છે કે “અભિમાનીનું માથું નીચું.” તો ધર્મના નામે તેને પોષવાનું કારણ વ્યક્તિમત અહં કે સ્વાર્થજ હોય છે.

આ ‘અહ’ ન્યારે ઉસ્કેરાટનું રૂપ પકડે છે ત્યારે તે ઝનૂન અને છે અને ધર્મ-ઝનૂનના કારણે માણસ માણસ વચ્ચેનાં સંઘર્ષો એટલાં ઉગ્ર બન્યાં છે કે તેનો ઇતિહાસ વાંચતા ખુદ માણસ કંપી ઊઠે છે. કેવળ ભારતમાં જ હિંદુ-મુસ્લિમ હુલ્લડો થયાં છે એવું નથી; યુરોપમાં પણ એ વાત ઠેર ઠેર જોવા મળે છે. ક્રિશ્ચિયન અને બિનક્રિશ્ચિયનો, કેથોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટો; વચ્ચેની લડાઈઓ અને છેવટે યહુદીઓ ઉપર જે રીતના જુદાંમો ગુજારવામાં આવ્યાં છે તે ઇતિહાસનું એક કાળું પાનું છે. ક્રિશ્ચિયન અને મુસલમાનો વચ્ચેની લડાઈઓ; પરાણે ધર્મપરિવર્તન આ બધી બાબતોના કારણે ધર્મ ઉપર લોકોને અણગમો આવે તે સ્વાભાવિક છે. આ ઉપરાંત ધર્મનો વેશ ધારણ કરી ધણા ખોટા તક સાધુઓએ જૂઠું, ફરેબ, લૂંટ, પાપાચાર વગેરે ધણાં ચલાવ્યાં છે. આ કારણે વિચારકોની શ્રદ્ધા ધર્મ ઉપરથી ઊઠી જાય એ સ્વાભાવિક છે. લોકમાનસ ઉપર તેણે વિરૂદ્ધ છાપ પાડી છે અને પરિણામે રશિયાને ચીન જેવા દેશોની આખી વસતિ સામ્યવાદી બની ગઈ છે.

આમ એક બાજુ ધર્મ ઉપર લોકોનો એટલો બધો અંધવિશ્વાસ છે કે તેઓ ખીજા ધર્મ-સંપ્રદાયવાળાને માણસ માનવા તૈયાર નથી, હિંસા, સંઘર્ષ, જુદામ વ., કરવા સુધી તૈયાર થઈ જાય છે. ન્યારે બીજી બાજુ ધર્મને નામે ચાલતાં આ અનિષ્ટોને જોઈને કેટલાક લોકો ધર્મ, ધર્મગુરુ, ઇશ્વર કે ધર્મગ્રંથ વ. ને નાબૂદ કરવા મથી રહ્યા છે. તેઓ ધર્મના કટ્યાણુકારી તત્વને પણ માનવા તૈયાર નથી. આ બે છેડા છે. આ બન્ને છેડા જગતની સુખશાંતિનો નાશ કરે છે.

આ બન્ને છેડાને દૂર કરવા હોય; તો ઉચ્ચ કોટિના વિચારકો માને છે કે જે મુખ્ય આદર્શો ઉપર નવાં સમાજો-ધર્મસમાજો રચાયા તેમનો સમન્વય થવો જોઈએ. એ સમન્વય થતાં માનવીય ભાવનાઓને ઉપર આવવાની તક મળશે. ધર્માધિતાનો પડદો હટતાં; ખીજા ધર્મનાં સારાં તરવોનું દર્શન થશે. પરસ્પર વિરોધી લાગતાં બંને ભેમાં થશે અને અન્ય ધર્મ પ્રતિ જે ઉપેક્ષા, દ્રેષ કે સંઘર્ષની ભાવના છે તેને

નાશ થશે. આથી ધર્મ પ્રતિ અનાસ્થા રાખનારની પણ ધર્મ પ્રતિ શ્રદ્ધા વધશે. તેમજ ધર્મસંસ્થા દ્વારા આયોજિત યુગાનુરૂપ નવાં કાર્યો મૂલ્ય સ્વરૂપ લેશે.

ધર્મ-સમન્વયનાં લાભો :

ધર્મેના સમન્વયથી સાથી મોટો લાભ એ થશે કે સત્યનું આરાધન થશે. અન્ય ધર્મો પ્રતિ આદર જાગતાં; તેમાં રહેલ સત્ય જાણવા મળશે. એના કારણે જે વેર-વિરોધ ચાલે છે તે શમશે અને સાચી દષ્ટિ આવશે. સમ્મગદષ્ટિ પુરૂષ માટે એ આવશ્યક છે તે જ્ઞાનને જ્ઞાન રૂપે જુએ છે. એમાં તેને ઉપરનાં બંધનો નડતાં નથી એટલું જ નહીં ‘સત્ય એ માફ’ એવી એની સ્પષ્ટ અને અનેકાંતી દષ્ટિ માટે સ્વસ્વભાવ કે કાળભાવ બાધક નહીં બને.

સૂત્ર કૃતાંગ સૂત્રમાં કહ્યું છે :—

સયં સયં પસંસંતા, ગરહંતા પરં વયં ।

જે ઉ તત્ય વિહસંસંતિ, સંસારે તેં વિહસિસ્યા

અ. ૧. શ્રુત ૧.

જેઓ કેવળ પોતાની માનેલી વસ્તુની પ્રશંસા કરે છે અને બીજાનાં સત્ય વચનોની નિંદા અને ધૂણા કરે છે, અને બીજાઓની સાથે દ્વેષ કરે છે; તેઓ સંસારના જન્મમરણનાં ચક્રમાં જ રહે છે.

અનેકાંતનો બીજો અર્થ જે કરી શકાય તો તે એજ છે કે સમન્વય કરવો. એક જ વસ્તુના બિન્ન બિન્ન સ્વરૂપને જાણવા એ અનેકાંત છે. ત્યારે ધર્મ રૂપી મૂળ તત્વના જુદા જુદા સ્વરૂપોરૂપી આજના ધર્મેની જાણવા એ એમનો સમન્વય છે.

સમન્વય કરવો એ સ્વાભાવિક ક્રમ છે. પ્રકૃતિ આપણને દરેક બાજુએ અને પ્રગલ્ભે તે શીખવે છે. પગ અને માથું એ બંનેની રચના અને કાર્યમાં કેટલું અંતર છે? બે કાન વચ્ચે પૂર્વ-પશ્ચિમ

જેટલો તકાવત છે. છતાં સહુ પોતપોતાનું કાર્ય કરે છે. સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને વિજ્ઞાતીય પ્રાણીઓ છે પણ સમન્વય થતાં સંસારનું સર્જન થાય છે. જળ અને પાણી બન્ને વિરોધી શક્તિઓ છે પણ સમન્વય થતાં, વરાળ, વિજળી વગેરે મહાશક્તિઓ જન્મે છે. આમ વિરોધીબળો અથડાતાં રહે એના કરતાં એમનો સમન્વય થાય તો તે મહાસર્જન બને છે. એવીજ રીતે ઉપલક્ષ દષ્ટિએ પરસ્પર વિરોધી લાગતાં ધર્મોનો સમન્વય થાય તો જગતમાં માનવ માનવ વચ્ચે પરસ્પર જે શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થશે તે એને શાંતિ આપશે તેમજ મહા માનવ અને પૂર્ણાત્મા બનવા માટે પ્રેરશે.

વિવાદો શેના છે ?

આજે ધર્મના નામે જે વિવાદો છે તે ભૌગોલિક, ખગોલિક કે દર્શનિક છે. મૃત્યુ પછી શું ? સૂર્યચંદ્ર કેટલા ? જંબુદ્વીપ કેટલો લાંબો પહોળો ? આવી બાબતો અંગે વિવાદો લઈ ને; જેની આજે અનિવાર્ય જરૂર નથી; માણસે ધર્મને નામે અશાંતિ મચાવી છે. ત્યારે ધર્મના મૂળમાં જતાં ત્યાં એવું જણાવવામાં નથી આવ્યું કે “પ્રભુના પ્યારાં, ઈશ્વરનાં બાળકો કે ખુદાનાં ફરજદો એક બીજા સાથે ઝઘડો કરે, અન્યાય કરે કે નાની નાની બાબતોમાં એક બીજાને મારી નાખે !”

ધર્મના નામે વાદવિવાદોને મહત્વ આપનારાઓમાં અહંને પોષનારાં કે સ્વાર્થ સાધુઓ હોય છે અથવા ધર્મનું સાચું સ્વરૂપ ન સમજનારાં હોય છે. ધર્મ ઉપર રચેલાં દર્શનોમાં કોઈ સાકારને તો કોઈ નિરાકારને મહત્વ આપે છે; કોઈ દૈતને માને છે તો કોઈ અદૈતને. તેઓ ગમે તે માને એવું મહત્વ નથી; પણ પોતે જે માને છે તેજ ખરું અને બાકી બધું ખોટું એમ ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે જ ઝઘડો ઉત્પન્ન થાય છે. એક વાત સમજી લેવામાં આવે કે દરેક ધર્મનું અંતિમ ધ્યેય તો મોક્ષ કે અવલ મંળિયે પહોંચવાનું છે તો પછી કોઈ વાદવિવાદ નહીં રહે.

સમન્વય વડે સંપૂર્ણ વિકાસ

જ્યાં સુધી જીવનમાં સમન્વય દૃષ્ટિ આવતી નથી; વ્યક્તિનો સંપૂર્ણ વિકાસ સધાતો નથી. એ તત્ત્વના અભાવે તે પોતાના જ વર્તુળ સુધી રહે છે; પણ તેની બહારની વિશાળ દુનિયાનાં દર્શન કરી શકતો નથી. એક પ્રકારે તેની દૃષ્ટિ સંકુચિત રહે છે. માણસના આત્મામાં સાચી ધાર્મિકતા પડેલી હોય છે પણ તેના ઉપર સાંપ્રદાયિક આવરણ આવી જતાં તે કેવળ એટલી જ હદે વિકસિત થાય છે. ત્યારે સમન્વય શક્તિ આવતાં તે સત્યને સત્ય રૂપે ગ્રહણ કરીને સંપૂર્ણ વિકાસને સાધી શકે છે; તેને સત્યને સાચાં સ્વરૂપમાં ગ્રહણ કરવામાં સાંપ્રદાયિક આવરણો બાધક બનતાં નથી.

શ્રી. કિશોરલાલ મશરવાળામાં પરંપરા હિંદુ ધર્મ પૈકી સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનાં સંસ્કારો હતા. તેમણે અનેક ધર્મગ્રંથો વાંચ્યા હતા; વિચાર્યું પણ ધણું હતું, છતાં તેમને અંતઃકરણનું સમાધાન મળતું નહતું. હરિજન આશ્રમમાં રહેતા હતા. જૂના સંસ્કારો સાથે આંતરદંડ ચાલતું હતું પણ ગાંધીજી પ્રત્યે તેમને અપાર શ્રદ્ધા હતી. ગાંધીજીએ તેમની સ્થિતિ જોઈ શ્રી. કેદારનાથજીને કહ્યું! “કિશોરભાઈની સાથે આપુ જાઓ અને તેમનું સમાધાન ન થાય ત્યાંસુધી એમની સાથે જ રહો!”

કેદારનાથજી કબૂલ થયા અને કિશોરભાઈ સાથે આપુ ગયા. અહીં કિશોરભાઈને અંતરમાંથી સમાધાન મેળવવાનું હતું. તેમણે આશ્રમથી બે વર્ષ અલગ રહેવાની તૈયારી રાખી હતી. પણ પંદર દિવસમાં તેમને તે તત્ત્વ મળી ગયું. કેદારનાથજી સાથે વાતો કરતાં કરતાં. આમ તત્ત્વ તો અંદર છે; તે સમન્વયની દૃષ્ટિ આવતા પ્રગટે છે. ગાંધીજીએ કિશોરભાઈને પૂછ્યું: “કેમ બે વર્ષની તૈયારી કરીને ગયા હતા અને પખવાડિયામાં પાછા ફર્યા?”

કિશોરભાઈએ કહ્યું: “મને જોઈતું હતું તે મળી ગયું.”

એક પ્રયોગશાળામાં બધાં રસાયણો-દ્રવ્યો છે. તેને જોઈને જો કોઈ વૈજ્ઞાનિક ગભરાઈ જાય તો તે જ નવા રસાયણની શોધ કરી રહ્યો છે તેને નહીં મેળવી શકે. એવી જ રીતે જુદા જુદા ક્રિયાકાંડો, દર્શનશાસ્ત્રો કે મતભેદો જોઈને સાચા વિચારકે કંટાળવું નહીં; પણ દેશ-કાળ અને પાત્રનો વિચાર કરી તેનો સમન્વય કરતાં તેને જીવનનું પરમ સત્ય સાંપડી શકશે. ખરા વિચારકે તો બધામાંથી તત્ત્વ શોધવાનું છે અને સમન્વય કરવાનો છે. અલગ અલગ ગાયોનું દૂધ જેમ એક છે-તે દૂધ ભેળું થતાં; દૂધ સિવાય બીજું તત્ત્વ રહેતું નથી, એવી જ રીતે સર્વ ધર્મોના સાર આત્મવિકાસ છે અને તે જ સત્ય છે એમ સમન્વયની દૃષ્ટિ આવતાં સ્પષ્ટ જણાશે.

શ્રી વ્યાસજીએ કહ્યું છે :—

શ્રુતિર્વિભિન્નાઃ સ્મૃતયશ્ચ મિન્નાઃ

નૈકો મુનિર્યસ્ય વચઃ પ્રમાણમ્ ।

ધર્મસ્ય તત્ત્વં નિહિતં ગુહ્યામ્

મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થાઃ ॥

શ્રુતિઓમાં જુદી જુદી વાતો છે; સ્મૃતિઓમાં પણ જુદી જુદી વાતો છે. કોઈ પણ મુનિના વચનો અબાધિત-સત્ય (સર્વકાળ) રૂપે નથી. ધર્મનું તત્ત્વ બુદ્ધિની શુદ્ધિમાં નિહિત છે તે પણ કેવળ વાંચન ચિંતનથી મળતું નથી પણ; મહાપુરુષો ગયા છે તે માટે તત્ત્વની શોધ કરવાથી મળે છે.

એનો અર્થ એ થાય છે કે જે ઊંડી વિચારણા કે ચિંતનના કારણે પણ મળતું નથી તે મહાપુરુષોના સંસર્ગથી મળી જાય છે. કિશોરભાઈને કેદારનાથજીના નિમિત્તે તત્ત્વ મળ્યું હતું. એટલે તેઓ નાથજીને શુરુ માનતા. પણ, નાથજી તો વિનમ્રભાવે એમ જ માને છે કે તેઓ શુરુ થવાને લાયક નથી.

જ્યારે સમન્વય કરવાની બુદ્ધિ જાગે છે ત્યારે એકાએક વર્ષો જેની શોધમાં હોઈ એ તે તત્ત્વ સામે પ્રગટ થાય છે. ભગવાન બુદ્ધે અનેક જાતનાં તપ કર્યા; પણ તેમને તત્ત્વ ન મળ્યું. પકુદ્ધ કાત્યાયન, અજિત-કેશ કંબલી, અલારકલામ વ. સુપ્રસિદ્ધ વિચારકો પાસે ગયા અને તેમના માર્ગે જઈને જ્ઞાન મેળવ્યું. ક્રિયાઓ સાધી પણ તેમને સાચું જ્ઞાન ન થયું. પણ એક પ્રસંગ એવો બન્યો કે તેમને એ તત્ત્વ મળી ગયું.

એકવાર ભગવાન બુદ્ધ એક વૃક્ષ નીચે ધ્યાનસ્થ બેઠા હતા. ત્યાંથી એક વારાંગના પસાર થઈ રહી હતી. તેણે વાજિત્રો વમાડનારને કહ્યું : “તમારાં વાજિત્રોનાં તાર અત્યંત ખેંચશો પણ નહીં; તેમ જ દીધા પણ રાખશો નહીં, નહીંતર તે વાગશે નહીં.”

કહેવાય છે કે ભગવાન બુદ્ધને આ વચ્ચેનાથી પ્રેરણા મળી અને તેમણે મધ્યમ માર્ગનું તત્ત્વ મેળવ્યું. વારાંગનાના જીવનમાંથી જગતના એક પરમપુરુષને શું મળવાનું હોય ? પણ નિમિત્ત મળતાં ભગવાન બુદ્ધને જે તત્ત્વ વર્ષો સુધી નહોતું મળ્યું તે મળ્યું.

શિબિર અને સ્વધર્મ સમન્વય :

આ શિબિરમાં પણ માત્ર પુસ્તકોની ચર્ચા કરવા સહુ ભેગા નથી થયા પણ માનવજીવનના વ્યક્તિગત અને સમાજગત દરેક પાસાંઓ છણવાનાં છે—અનુભવોની ઝેરણ ઉપર ઠોકરી ઠોકરીને જીવનનાં બધાં અંગે અંગે સુક્ત સહચિંતન કરવાનું છે. જુદા જુદા દેખાતા ધર્મો પણ માનવજીવનનો અગત્યનો પ્રશ્ન છે. અહીં તેનો સમન્વય કરવાનો છે.

સામાન્ય માનવી બધા ધર્મોના જુદા જુદા ક્રિયાકાંડો, વિધિવિધાનો જેઈને અકળાઈ જઈ, સમાધાન પામી શકતો નથી. ક્યારેક અહંભાવ પણ તેને તેમ મેળવતા રોકે છે અને ક્યારેક “મારા જ ધર્મમાં બધું આવી ગયું” એવો ઘોટો સંતોષ પણ અવરોધ રૂપ બને છે. તે બીજાના જ્ઞાનથી; ધર્મના તત્ત્વોથી અને મહાપુરુષોના અનુભવોથી વંચિત રહી જાય છે.

એટલે બ્યાસજી કહે છે :—

“ભૂયતાં ધર્મસર્વસ્વં, શ્રુત્વા ચૈવાવધાર્યતામ્”

—બધા ધર્મેની વાતો સાંભળો; તત્ત્વનું શ્રવણ કરો અને શ્રવણ કરી બુદ્ધિ વડે સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરો.

અંધવિશ્વાસ, ખોટી પકડ, દ્રેષ્ટવૃત્તિના કારણે ધણી વાર માનવી ધર્મેમાં રહેલ સારાં તત્ત્વોને—સત્યોને ઝાળખી શકતો નથી. ત્યારે ધર્મ એક બાજુએ રહી જાય છે; બીજી નુકશાનની પરંપરા વધતી જાય છે. એટલે સમન્વય કરતી વખતે સાચું શું છે એ શોધવાની વૃત્તિ જાગશે અને ધર્મના નામે આંધળું અનુકરણ કરતાં માણસ બચશે.

સમન્વયમાં બાધક તત્ત્વો

આજે સર્વ ધર્મેનો સમન્વય કરવામાં મુખ્યત્વે ત્રણ વસ્તુઓ બાધક રૂપે લાગે છે :—(૧) ધર્મસંપ્રદાય, (૨) શ્રદ્ધા અને (૩) સાધુ કે ગુરુ. ધર્મસંપ્રદાયની સાથે શ્રદ્ધા અને સાધુ બંને સંકળાયેલા છે.

સર્વ પ્રથમ આપણે ધર્મને લઈએ. સામાન્ય માણસ તો ધાર્મિક સમસ્યાના સ્વરૂપને સમજી શકતા પણ નથી. જે લોકો કંઈક સમજે છે તે અલગ અલગ ધર્મેની વિવિધતા જોઈને નિરાશ થઈ જાય છે. ધર્મના અનેક રૂપોનો—ધર્મસંસ્થાઓનો સમન્વય તેમને અસંભવ જણાય છે. એમાંના ઘણા લોકો ધાર્મિક વિરોધ પસંદ કરતા નથી જે ધર્મસંસ્થાપકોના ભક્ત છે પણ તેમને ધર્મ-સંશુદ્ધિના પ્રયત્નોની નિષ્ફળતા એટલી હદે નિરાશ કરી મૂકે છે કે આવે કોઈ સમન્વય કરવામાં પણ તેમને વખતની બરબાદી નજરે ચડે છે જેમ અન્ય પ્રશ્નોને ઉકેલવા માટે ઉદારતા કે સહિષ્ણુતાથી વિચાર કરે છે તેમ તેઓ ધર્મ—સમસ્યા માટે દાખવે તો ઘણું કાર્ય થઈ શકે.

ધણીવાર તેમની ઉપેક્ષાનું બહુ પરિણામ આવે છે. એ ઉપેક્ષાના કારણે ઘણા લોકો ધર્મને નાપૂર કરવા સુધી પહોંચી જાય છે. ધર્મ એ

તો જીવનનો સ્વાભાવિક ક્રમ છે. કદાચ સમય, કાળ અને પાત્ર પ્રમાણે અલગ અલગ મહાત્મા પુરુષોએ તેની સંસ્થાપના કરી છે. પણ તેને નાશુદ્ધ કરવા જતાં તેઓ કોઈ એવી બીજી શક્તિ આગળ નમી પડ્યા છે. જેને આપણે રાષ્ટ્રીય નેતા, સામાજિક નેતા તરીકે ઓળખાવીએ છીએ. અથવા તો માણસની રચેલી સરમુખત્યારશાહીના કોઈ વાદને સામ્યવાદ કે મૂડીવાદને નમવું પડે છે. જે ધર્મ કરતાં કોઈ ઉત્તરતી કક્ષાની ભાવના આગળ નમવાનું હોય તો પછી ધર્મને ટકાવી રાખવું જ સારું છે! અલગ અલગ ધર્મોમાં જે વિવિધતા લાગે છે તેનું મંથન કરવું જરૂરી છે. તે માટે સમન્વય થવો જોઈએ.

બધા ધર્મોના સમન્વયની વાત આવે છે એટલે કેટલાક રૂઢિચુસ્ત અને અધશ્રદ્ધાળુ લોકો એવો ભ્રમ રાખે છે કે ત્યારે દરેક ધર્મની સારી સાથે ખરાબ વસ્તુ તો માનવી પડશે. તેમની મિથ્યા બાબતો, અધ વિશ્વાસો કે અનિષ્ટોને પણ ટેકો આપવો પડશે. કે તેમને ટેકો મળી જશે. આ દલીલ ખોટી છે. “દરેક મનુષ્યોને આહો!” એમ કહેવાથી ચોર, ડાકુ, વિશ્વાસઘાતી, વ્યભિચારી વગેરેના પાપોને ટેકો આપવો પડશે એમ ન મનાય. તેમ ‘દરેક ધર્મોના સમન્વય કરો’ એટલે કે તેમના પ્રતિ ઉદારતા દાખવો અને તેમાંથી સત્યને તારવો.

દરેક નગરમાં ગંદી નાળીઓ-ગટરો હોય છે. તેમજ સ્વચ્છ રમ્ય બાગ બંગલા સડકો પણ હોય છે. કેવળ ગંદગીનું નિરીક્ષણ એજ કંઈ નગર-નિરીક્ષણ નથી. એવીજ રીતે દરેક ધર્મોમાં કોઈને કોઈ સડો હોય છે પણ એજ કંઈ તેનો ધર્મપ્રાણ હોતો નથી. તેમના ધર્મપ્રાણ રૂપે અહિંસા, સત્ય, વાત્સલ્ય વ. ગુણો હોય છે. એટલે ધર્મ-સમન્વયનો અર્થ એ સુંદર ગુણોનો સમન્વય છે.

આ સિવાય બધા લોકો એમ પણ ભ્રમણા સેવતા હોય છે કે સર્વધર્મોનો સમન્વય એટલે કે બધા ધર્મના લોકોને રાજી રાખવા; એવું પણ નથી. ધર્મમાં નૈતિકતા અને લોકહિતનાં જે તત્ત્વો પડ્યાં છે

તેનો સમન્વય કરીને લોકોને એ નૈતિકતા પ્રતિ આકર્ષિત કરવાનાં છે. નાની નાની બાબતો ઉપર જે ઝઘડાઓ થાય છે તેની નિઃસારતા બતાવી એ ઝઘડાના કારણોને દૂર કરવાનું છે. ધર્મસંસ્થાઓમાં જે ખરાબીઓ અનિષ્ટો પેસી ગયાં છે તેમને હઠાવીને માણસને નિષ્પક્ષ વિચારક બનાવવાનો છે.

ધર્મ એ પુનીત તત્ત્વ છે. તેણે યુગયુગથી અલગ અલગ સ્વરૂપે લોકકલ્યાણ કયું છે. સમાજનું ધારણ, પોષણ અને સત્વસંશોધન કયું છે. અલગ અલગ સમયે ધર્મસંસ્થાપકોએ અને ધર્મગુરુઓએ માનવજાતિને સન્માર્ગે વાળવા માટે અપાર કષ્ટો સહ્યાં છે—બલિદાનો આપ્યાં છે. લોકશ્રદ્ધાને કલ્યાણકારી વળાંક આપવા માટે જે પુરુષાર્થ તેમણે કર્યો છે તેની આગળ આપણું મસ્તક શ્રદ્ધાથી નમી પડે છે. તેનાં ઉપર જે આવરણો રહી ગયાં છે તે જોઈને ધર્મને ફેંકી દે એ બુદ્ધિમાની નથી. સોનું ઝાંખું પડે, કે માટીમાં બળે તોયે તેને તપાવીને સાચું સોનું બહાર પાડવાનું હોય છે. એવું જ ધર્મેનું છે. સર્વધર્મ સમન્વય રૂપી બહીમાં તેને તપાવી તેમાં શુદ્ધ તત્ત્વ આણવાનું છે.

ધર્મને વધારે બદનામ કરાવનાર, કે એના નામે ઝનૂન લોકોમાં ફેલાવનાર કહેવાતા ધર્મગુરુઓ, અને ધર્મજીવી પાંડિતો છે. તેઓ સાચા શ્રદ્ધામાં કહેવાયેલાં સત્યોને મારી મચડીને પોતાના મતલબમાં ફેરવે છે. જેમકે ગીતામાં કહ્યું છે :—

શ્રેયાન સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્ સ્વનુષ્ટિતાન્ ।

સ્વધર્મે નિઘનં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહ ॥

સારી પેઠે આચરેલ પરધર્મ કરતાં ગુણરહિત પણ સ્વધર્મ સારો છે. સ્વધર્મમાં મૃત્યુ પામવું સારું છે, પણ પરધર્મમાં જીવવું બયંકર છે.

આ આખા શ્લોકમાં “સ્વ” એટલે આત્મા અને “પર” એટલે બડ શરીર એ રીતનો અર્થ ધરાવવાનો છે. ત્યારે, સંપ્રદાયવાદી લોકો એનો અર્થ એમ ધરાવે છે કે પોતાનો સંપ્રદાય—સ્વધર્મ સારો. બાકીનાં

દીક નહીં. એટલું જ નહીં તેના અનુસંધાનમાં મધ્યયુગમાં તો ત્યાં સુધી સંપ્રદાયનું વિષ ઘોળવામાં આવ્યું —

હસ્તિના તાડયમાનોગપિ ન ગચ્છેજજૈનમંદિરમ્

—હાથીના પગ તળે કચડાઈ મરવું સારું પણ જૈન મંદિરોમાં ન જવું. આમ ધર્મગુરુઓના સાંપ્રદાયિક માનસે કેવળ ધર્મો વચ્ચે જ ભેદભાવની ભીતો ભભી કરી છે એટલું જ નહીં; એક જ ધર્મના માનવવાળા વચ્ચે પણ ભેદભાવો પેદા કર્યા છે; અને ધર્મ જે શાંતિનું સાધન છે, તેના નામે ભાઈ-ભાઈઓ વચ્ચે ગળાંકાપ લડાઈઓ કરાવી છે. હિંદુઓમાં શૈવ-વૈષ્ણવો, જૈનોમાં શ્વેતાંબર-દિગંબર દેરાવાસી-સ્થાનકવાસી, ઇસાઈઓમાં રોમન કેથોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ તેમજ પ્રેસબી-ટેરીયન આ બધાની આપસની લડાઈઓ એના ઉદાહરણ રૂપે છે.

ધર્મ અને ગુરુની સાથે જે ત્રીજી બાબત સ્વધર્મ સમન્વય માટે બાધક છે; તે છે શ્રદ્ધા. સાંપ્રદાયિક માનસ હોઈને વડીલો નાનાં નાનાં બાળકોને કહેતા હોય છે: “અમુક ધર્મના લોકોને ત્યાં ન જવાય। તેઓ છોકરાને મારી નાખે છે.” આવી રીતે સાંપ્રદાયિકતાના અને ઝંઝૂનના સરકારો સીંચવામાં આવતા હોઈને એક ધર્મ સંપ્રદાયના લોકો બીજા ધર્મ સંપ્રદાયના લોકો, ધર્મગુરુઓ, ધર્મસ્થાનકો, ધર્મશાસ્ત્રો કે ધર્મદેવો પ્રતિ અણુગમો, ધૂણા અને દ્રવભાવથી પીડાતા હોય છે. અને તેથી ધણીવાર આવા કુસંસ્કારો ધર્મના નામે લડાઈઓ-હુલ્લડોને પ્રેરે છે. હિંદુસ્તાન-પાકિસ્તાનના ભાગલા થયા; અલીગઢમાં તોફાનો થયાં, બખ્ષલપુરમાં કોમી રમખાણ થયું. આ બધું આવા આંધળા ધર્મ-ઝંઝૂનના કારણે! તેથી કેટલાક વિચારક લોકો અને શિક્ષિતો એમ માને છે કે આવી ધર્મસંસ્થાઓને તોડી નાખવી જોઈએ. કલકત્તા અને લાહોર (રાજસ્થાન) ખાતે થયેલાં બે “ધર્મક્રાંતિ પરિસંમેલનો”માં રાષ્ટ્રના મહાન વિચારકોએ ઉપર મુજબનો સ્વર કાઢ્યો હતો.

સર્વ ધર્મ સમન્વય એટલે?

આ બધી બાબતો ઉપરથી એક વસ્તુ દર્શિત થાય છે કે જો સર્વ

ધર્મ સમન્વય કરવો હોય તો સર્વ પ્રથમ જે શબ્દોની સાઠમારી રમાય છે તેને દૂર કરવી જોઈએ. હિંદીમાં “ભગવાન”; ઉર્દૂમાં “ખુદા” કે અંગ્રેજીમાં જેને “ગોડ” કહેવાય છે. તે એક જ વ્યક્તિત્વનું પ્રતીક છે એમ જણાવવું પડશે. ખીજે એ સિદ્ધાંત સ્વીકારવો પડશે કે દરેક ધર્મની રચના માણસની બલાર્થ માટે થયેલી છે. એટલે પોતે જે સારી વાત માને છે તે મનાવવા માટે બળબળારી કે સખ્તાર્થ નહીં કરે પણ પ્રેમ અને સમજણપૂર્વક પ્રયત્ન કરશે.

મહાત્મા ગાંધીજીએ જોયું કે ભારતના લોકો અને તેમની સંસ્કૃતિની રજેરગમાં ધર્મ શબ્દ વણાઈ ગયો છે. એને કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવો નકામો છે. એના બદલે ધર્મોનું હાઈ સમજી તેમનો સમન્વય કરી તેનું પરિમાર્જિત રૂપ તેઓ લોકો આગળ મૂકતા. સર્વધર્મ સમન્વયવાળો તેમની પ્રાર્થના અંગે ધણા લોકો તેમને કહેતા : “બાપુ ખીજું બધું તો ઠીક, પણ આ ધર્મ શબ્દ કાઢી નાખો.”

ખુદ પંડિતજી જેવા માનવતાવાદી પુરૂષ પણ આ જોઈને કહેતા; “બાપુ! આ પ્રાર્થનાનું ધર્મિય શું લગાવ્યું છે?” તે છતાં ગાંધીજી ધર્મની તાકાતને પીછાણતા હતા અને તેમને લોકોની નૈતિક જાગૃતિનું મહત્વ વધારે હતું.

એક જ ધર્મ હોય તો ?

કેટલાક લોકો કહે છે કે સમન્વયની કડાકુટમાં પડવા કરતાં ચીનમાં એક જ ધર્મ હતો તેમ જે દુનિયામાં એક જ ધર્મ હોય તો આ બધા ઝઘડાઓનો અંત આવી જાય. આ વાત વહેવાર નથી. દરેક ધર્મવાળા આગળ આવશે અને તેમનો જ ધર્મ સારો છે એમ પ્રતિપાદન કરશે. કોઈ નમતું મૂકશે નહીં. આજના સ્વરૂપમાં જે ધર્મો છે તેમાં સંશોધન શુદ્ધિકરણ કર્યા વગર તો તે સ્વીકાર્ય અને એમ લાગતું નથી. એક જ ધર્મને મહત્વ આપવાથી સ્વતંત્ર વિચાર શક્તિનો વિકાસ અટકશે અને અલગ અલગ દેશ-કાળ પ્રમાણેની સ્વતંત્ર વિચાર સરણી રૂંધાશે.

એટલે ધર્મમય સમાજની રચના કરવા માટે દરેક ધર્મેને તેમના સ્થાને ટકાવી રાખવા પડશે. તેમને નાબૂદ કરવાના નથી પણ તેમનામાં સંશોધન કરવું પડશે. આવું સંશોધન તે તે ધર્મના અનુયાયીઓ જ કરે. અન્ય ધર્મેના સારા સિધ્ધાંતોની કસોટીએ, પોતાના ધર્મના સિધ્ધાંતોને કસીને કરે એજ ઠીકસર થશે.

કાયદો ન ચાલે ?

ન્યાયપુરઃસર અને નૈતિક સમાજની રચના કરવી હોય તો તે રાજ્યના કાયદા કાનૂન દ્વારા શક્ય નથી; પણ ધર્મ વડે જ શક્ય છે. કાયદા કરતાં ધર્મનું સ્થાન ઊંચું છે. કાયદો બય બતાવીને, દંડ આપીને પાપ અનિષ્ટોને રોકવા મથે છે. જ્યારે ધર્મ માણસની પ્રવૃત્તિને બદલાવી તેને પુણ્યશાળી પવિત્ર બનાવે છે. એટલે જ એવું જોવામાં આવે છે કે કાયદો ઘડાતાં છટકાપારીઓ શોધાય છે અને કાયદાની ઓથે પણ અનિષ્ટો પોષાતાં રહે છે. એટલે જ ધર્મને પણ કાયદામાં મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે કે જ્યારે કોઇપણ વ્યક્તિ કોર્ટમાં ફરિયાદી, આરોપી કે સાક્ષી તરીકે આવે છે ત્યારે તેને ધર્મગ્રંથને હાથ લગાડીને કહેવાની ફરજ પડે છે. “હું ઈશ્વરને હાજર-નાહાજર જાણી જે કહીશ તે સાચું કહીશ !” આમ ધર્મ વગર કાયદો કાનૂન પણ નકામાં છે. કદાચ સામ્યવાદી દેશોમાં ઈશ્વરને સાક્ષી નહીં માન્ય હોય; તો પણ “હું સત્ય કહીશ” એમ તો કહેવું જ પડે છે અને સત્ય એ ધર્મનું તત્ત્વ છે.

બિનસાંપ્રદાયિક રાજ્ય :

એટલે જ આપણું ભારત રાજ્ય બિનસાંપ્રદાયિક એટલે જાતીય ભેદ-ભાવ વગરનું છે. આજે રાષ્ટ્રના મોટા પડિતો અને શિક્ષા શાસ્ત્રીઓ એ વિચારે છે કે શિક્ષણના પાયામાં ધર્મ હોવું જોઈએ-પણ તે સંપ્રદાયગત નહીં, વિશાળ દૃષ્ટિવાળું હોવું જોઈએ. ઘણા શોકો માને છે કે આપણું રાજ્ય બિનધાર્મિક છે તે ખોટું છે તે સંપ્રદાયવિશેષનું નથી એ ચોક્કસ છે.

ભાલના એક ગામડામાં ખેડૂત સમ્મેલન વખતે શ્રી. મોરારજી દેસાઈ આવ્યા હતા. ત્યારે મેં તેમને પૂછ્યું : “ હમણાં સોમનાથ મંદિરનો જીર્ણોધ્ધાર થયો એમાં મોટા સમારંભો થયા અને રાષ્ટ્રપતિ (રાજેન્દ્રપ્રસાદ) ઉદ્ઘાટન કરવા ગયા, તેમાં પંડિતજીને કેમ લાગ્યું ? ”

તેમણે કહ્યું : “ એમાં પંડિતજીને કેમ લાગ્યું હશે એ તો તેઓ જાણે. પણ, આપણું રાષ્ટ્ર બિન સાંપ્રદાયિક હોઈ, રાષ્ટ્રપતિ એક સંપ્રદાયના મંદિરનું ઉદ્ઘાટન કરવા ગયા એ બરાબર નથી લાગતું. આજે હિંદુઓના મંદિર માટે રાષ્ટ્રપતિ હિંદુ સંસ્કારના હોઈને ગયા; આવતી કાલે મસ્જિદના ઉદ્ઘાટન વખતે મોલાવશે ત્યાં પણ જવું પડશે. ”

એનો એ અર્થ નથી કે રાષ્ટ્રપતિને પોતાનો ધર્મ પાળવાનો કે ધર્મક્રિયાઓ કરવાનો અધિકાર નથી; પણ આજના યુગે જાહેર પ્રસંગોમાં જ્યાં એક ધર્મ સંપ્રદાયનો પ્રસંગ હોય ત્યાં વિચાર કરવો જોઈએ.

આપણું માનસ સાંપ્રદાયિક વિચારથી ઘણું બધું જકડાયેલું છે. જો કોઈ જાણમાં ગીતાનો અભ્યાસક્રમ મૂકાશે તો તરત મુસલમાનો કુરાન મૂકાવશે અને ખ્રિસ્તીઓ બાઇબલ મૂકાવશે. આપણે બધા ધર્મોનાં તરવો જોવાં પડશે અને તેમની ઉપર બાંહેધાં રૂઠ માન્યતાનાં જળાં ફર કરવાં પડશે. દરેક ધર્મ તેના શુદ્ધ સ્વરૂપે સારોજ છે.

કયો ધર્મ સારો ?

શ્રીમદ્ રાજ્યેન્દ્રજીને ગાંધીજીએ પૂછ્યું : “ મારે કયો ધર્મ પાળવો ? કયો ધર્મ સારો છે ?

ત્યારે તેમણે કહ્યું, “ જે ધર્મ તમને પરંપરાથી મળ્યો છે તે જ હિંદુ ધર્મને પાળો. ”

તેમણે ગાંધીજીને જૈન બની જવાની ભલામણ કરી ન હતી. કારણકે તેઓ જાણતા હતા કે જૈનધર્મ શુણ્યપ્રધાન ધર્મ છે. વિશ્વધર્મ છે. કોઈપણ ધર્મનાં સારાં તરવોનું અનુકરણ એમાં જૈનધર્મનું પાલન સ્વતઃ થઈ જાય છે. ખરેખર ધર્મની વ્યાખ્યા એજ છે. જે તરવ જ્યાં છે તેને તે સ્થાને ચક્રવુ; અને એ જૈનધર્મનો મુદ્રાક્ષેપ છે.

શ્રદ્ધા : ધર્મ પછી બીજું તત્ત્વ આવે છે શ્રદ્ધા. શ્રદ્ધાનો ધર્મ સાથે ગાઢસંબંધ છે. કહેવાય છે કે ધર્મ, ધાર્મિકો વગર નથી અને ધાર્મિકો શ્રદ્ધા વગર નથી. પણ આ શ્રદ્ધા આંધળી ન હોવી જોઈએ તેમજ અંધ-અશ્રદ્ધા ખોટીમઝક પણ ન હોવી જોઈએ. એ બંને માનવજીવન માટે ધાતક છે.

શ્રદ્ધા અંગે કહેવું પડશે કે પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં તે વધારે હોય છે. ધર્મને ફેંકવા જશું તો પણ, ભારતની માતાઓમાં ધર્મ પ્રતિ જે શ્રદ્ધા છે તેને કાઢી શકાશે નહીં.

થોડા દિવસ પહેલાં પુરૂષોત્તમ માસ ચાલતો હતો. ત્યારે ચોપાટી બાજુ ફરવા જતાં અમે જોયું કે મોટાં ઘરનાં શ્રીમંત બહેનો સુદ્ધા દરિયામાં માથાબોળ નહાવા જાય છે, માળા ફેરવે છે, જપ કરે છે, મંત્રોચ્ચાર કરે છે અને કથા સાંભળે છે. નાસ્તિકમાં નાસ્તિક માણસને એ જોઈને આશ્ચર્ય થશે કે જે કામ આ ધૈર્યોઓ ગમે તે કહો તે છતાં નહીં કરે; તે આ શ્રદ્ધાના કારણે કરે છે; અને આશ્ચર્ય એ છે કે ધર્મ-શ્રદ્ધાને નામે એ થતું હોઈ ત્યાં કોઈ વિકાર-વાસના થતી પણ નથી.

હવે આ શ્રદ્ધાને હાંકી કાઢવી છે કે રાખવી એ મુખ્ય પ્રશ્ન છે. જો રાખવી હોય તો તેને શુદ્ધ દિશા તરફ વહેવડાવવી પડશે. માનવીની અને તેમાં પણ માતાઓની શ્રદ્ધાએ અજબ જેવાં કાર્યો કર્યાં છે.

ગાંધીજી જ્યારે વિલાયત જતા હતા ત્યારે તેમની બા પુતળીબાઈએ કહ્યું ! “ખેટા” તું ખુશીથી વિલાયત જા મને કશો વાંધો નથી. નાતના લોકો ગમે તેટલો વિરોધ કરશે તેને હું સહીશ પણ મને એ બીક લાગે છે કે વિલાયત ગયા પછી લોકો વટલાઈ જાય છે. એટલે કે સાચા ધર્મ ઉપર ટકતા નથી. માટે, મારે તને ત્રણ પ્રતિજ્ઞા અપાવવી છે.”

ત્યારે ગાંધીજીએ કહ્યું : “બહે ! હું એ ત્રણ પ્રતિજ્ઞાઓ લઈશ !”

પણ, આ પ્રતિજ્ઞા કોની પાસે લેવી. પુતળીબાઈ અને ગાંધી કુટુંબ વૈષ્ણવ । વૈષ્ણવ આચાર્યો ખરા છતાંયે પુતળીબાઈ ગાંધીજીને એક જૈન મુનિ એચરજી સ્વામી પાસે પ્રતિજ્ઞા લેવડાવે છે. એનું કારણ એજ કે પુતળીબાઈને જૈન ધર્મના આચારો અને ધર્મશુરુઓ ઉપર શ્રદ્ધા હતી કે આ બધા સાધુઓ વ્રતો લે છે અને પાળે છે. જો કે આજે એમાં ઓટ આવી છે પણ મૂળ વાત શ્રદ્ધાની છે. ગાંધીજીએ પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી, પાળી અને હેમખેમ પાર ઉતર્યા એમાં મોટું તત્ત્વ શ્રદ્ધાનું હતું.

ધર્મશુરુઓ : ધર્મની સાથે સંકળાયેલું મહત્ત્વપૂર્ણ ત્રીજું તત્ત્વ ધર્મશુરુ છે. તેમનું કામ છે ધર્મને સ્વસ્થ અને શુદ્ધ રાખવાનું તેમજ વ્યક્તિ, સમાજ, રાષ્ટ્ર વ.ને દેશ-કાળ-સ્થિતિ પ્રમાણે માંગદર્શન આપવું. પોતાની આ જવાબદારીથી આજના ધર્મશુરુઓ વધારે પડતા વિમુખ રહ્યા છે. એટલા માટે જ સાધુસંસ્થા પ્રતિ આજના ધણા શિક્ષિત લોકોને એટલે હદ સુધી અસંતોષ છે કે તેઓ એને ઉખેડીને ફેંકવા પણ તૈયાર છે.

પણ, સાધુસંસ્થાની બીજી બાજુ ઉજળી છે. આજ સુધી લોકોને જો નૈતિક માંગદર્શન મળ્યું હોય તો ક્રાંતિપ્રિય સાધુસંન્યાસીઓ વડે જ. અને એવા સાધુઓને લોકો માનશે.

ખરેખર તો સર્વસ્વ ત્યાગીને લોકકલ્યાણ અર્થે શેષ-જીવનને અર્પણ કરતી સાધુસંસ્થા સમાજની ધર્મનીતિની ચોકી કરે છે એટલે એ શ્રદ્ધાનું બાજન બની છે. “કરતલ મિક્ષા તસ્તલ વાસઃ”નું સૂત્ર આપી શંકરાચાર્યજીએ સાધુઓની નિરપૃહતાનો નવો આંક મૂક્યો હતો. તેના બદલે સમાજને આપવાનું તેના માટે વધારે છે. એટલે જ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જેવા વિચારક પણ એ અવસ્થા પામવા માટે કહે છે :—

અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ?

ક્યારે થઈશું બાહ્યાંતર નિર્ઝંથ જો !

સર્વ સંબંધનું બંધન તીક્ષ્ણ ભેદીને;

વિચરશું કબ મહાપુરુષને પંથ જો!

—આજે સાધુસંસ્થામાં વિકૃતિ પેઠી છે એટલે તેને તોડી નાખવી એના કરતાં તેમને જ શ્રદ્ધાના બાજન ગણી, તેમની ભૂલોનું માર્ગદર્શન કરીને; તેમની જવાબદારીનું ભાન કરાવવું વધારે અગત્યનું છે.

ગુજરાતમાં શાંતુ મહેતા કરીને એક જૈન શ્રાવક થઈ ગયા. તેઓ સન્નજન અને ધાર્મિક પુરુષ હતા. એકવાર રસ્તેથી પસાર થતાં ઉપાશ્રય આવ્યો એટલે સાધુનાં દર્શન કરવા અંદર ગયા. અંદર ગયા તો જોયું કે સાધુમહારાજનો હાથ એક સ્ત્રીના - વેશ્યાના શરીર ઉપર હતો. તેમણે એ નજરોત્તર જોયું પણ કાંઈ ન બોલ્યા અને હાથ જોડીને, આંખો બંધ કરીને તેમણે વંદન કર્યાં.

પેલા સાધુ ચેતી ગયા. બાઈ ચાલી ગઈ. શાંતનુ મહેતા કંઈ ન બોલ્યા. એજ રીતે બે હાથ જોડીને ઊભા રહ્યા. સાધુજીએ વિચાર્યું: “આવો પ્રતિષ્ઠિત માણસ અને મારું આવું અયોગ્ય કાર્ય! છતાંયે કાંઈ ન કહ્યું? જિદ્દ વંદન કરે છે.”

તેમનું મનોમંથન વધ્યું અને તેમણે શાંતુ મહેતાને પોતાના ગુરુ માન્યા. પેલા સાધુએ પશ્ચાતાપ કર્યો અને આમ શાંતનુ મહેતાની તેમનામાં રહેલી અપૂર્ણ શ્રદ્ધાના કારણે તેઓ ખરેખર ઉચ્ચ કોટિના સાધુ બની શક્યા.

આજે આવી શ્રદ્ધાનું આરોપણ કરવાની વધારે જરૂર છે; ન કે નાની નાની ભૂલો માટે સાધુ-સંસ્થાને ઉતારી પાડવાની. બહેનોમાં એવી શ્રદ્ધા વધારે હોય છે. તેઓ સારામાં સારી વસ્તુ સાધુઓને વહોરાવવામાં આનંદ માને છે. રાવણનો સાધુવેશ જોઈને સીતાજીએ લક્ષ્મણ રેખાની પણ પરવા ન કરી. પણ રાવણ જેવાં ધણાંયે સાધુવેશ ફરે છે. એના માટે એજ જરૂરી છે કે જો એમનામાં ગુરુભાવ ભરવામાં આવશે તો

તેનો કાયાકલ્પ થશે. કદાચ આખી સાધુ સંસ્થા નહીં, તો પણ વહાં ઉપયોગી રત્નો પાકશે.

ત્રણ તત્ત્વોનો સમન્વય

આમ ધર્મ, સાધુ અને શ્રદ્ધા એ ત્રણ તત્ત્વો ઉપર દુનિયાનાં બધા ધર્મોનું મંડાણ છે. એ ત્રણેનો સ્વીકાર કરીએ છીએ એટલે ‘વસુધૈવ કુટુંબકમ્’ માનીને ચાલતાં બધા ધર્મોનો વિચાર કરવો પડશે. અને તેમની સારી બાબુનો જ ખ્યાલ સમન્વય કરતી વખતે રાખવો પડશે. પાણી ગમે ત્યાંનું હોય પણ તે ગળીને શુદ્ધ કરીને પીવાનું છે. એવી જ રીતે દરેક ધર્મના વિકારોને શુદ્ધ કરી શુદ્ધ તત્ત્વોનું આચરણ કરવાનું છે. ‘કુરાન’ વાંચવાથી યવન યર્ષ જવાશે કે શાસ્ત્રો સાંભળવાથી કાફિર યર્ષ જવાશે એમ માનવું ભૂલ ભરેલું છે. આપણે જેમ પોતાના પિતાની નિંદા સહી શકતા નથી તેવી જ રીતે મિત્રના પિતાની નિંદા પણ શી રીતે સહી શકાય? ધર્મો પણ અનેક વિશ્વસમસ્યાઓમાંની એક સમસ્યા છે અને તેને ઉકેલવા માટે સમન્વય-પૂર્ણ સત્ય દૃષ્ટિ જોઈશે. એકવાર એ દૃષ્ટિ મળતાં એમ જ લાગશે કે આ બધાં ધર્મગ્રંથોમાં જે સારભૂત તત્ત્વ છે તે માફ છે એથી બધા ધર્મશાસ્ત્રો, સાધુઓ અને ધર્મો પ્રત્યે ભક્તિભાવ પેદા થશે ત્યારે જ નિષ્પક્ષ પરીક્ષક અને ખરા વિવેકી બની શકાશે.

જગતના ધર્મોને સ્વીકારવાની સાથે ઉપરનાં ત્રણ તત્ત્વો લેવાં પડશે. ત્યારે એ બધામાંથી સારાં તત્ત્વોને તારવવાનું અને ખરાબીઓને દૂર કરવાનું તેમજ વિકૃતિનાં જાણીએ વિખેરવાનું કાર્ય સરળ થઈ પડશે. એજ સર્વધર્મ સમન્વયની પાછળ રહેલું તત્ત્વ છે. સર્વધર્મ સમન્વય એ સર્વધર્મ ઉપાસનાનું મહત્ત્વપૂર્ણ અંગ છે. એ થઈ જાય તો સર્વધર્મ ઉપાસનાનું કાર્ય થવામાં વિલંબ નહીં થાય.

ચર્ચા - વિચારણા

શ્રી. માટલિયાજીએ આજની ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું :
 “ ધર્મ, શ્રદ્ધા અને સાધુ તે ત્રણ શબ્દોમાં, ધર્મના ત્રણ ભાગ પાડવા
 જોઈએ. (૧) તત્ત્વજ્ઞાન, (૨) સદાચાર અને (૩) કર્મકાંડ. એમાં પણ
 સદાચાર ઉપર જોર અપાય તો ધર્મ ઉપરનો અધવિશ્વાસ દૂર થઈ
 શકે, તેમ જ ધર્મ વડે વ્યક્તિ અને સમાજને પણ લાભ પહોંચે.”

શ્રી. પૂંજભાઈ : “ જેમ વેપારી માટે લાયસેન્સ હોય છે.
 ડોક્ટર, વકીલ માટે પરીક્ષાનું પ્રમાણપત્ર હોય છે. તેમ ક્યો સાધુ
 સમાજમાં પ્રવચન કરે તે માટે પ્રમાણપત્ર હોવું જરૂરી છે. જો કે એ
 અંગે સમાજ જાતે જ પ્રમાણપત્ર છે. કદાચ પ્રારંભમાં ક્ષમા જન્ય પણ
 લોક-શક્તિ તેની કસોટી બની જાય છે.”

બધા સભ્યો એમાં સમ્મત થયા હતા અને વધારે ચર્ચાનો સાર
 એ હતો કે “ આજનો યુગ જગૃતિનો યુગ છે અને કોઈ ખોટી વસ્તુ
 લાંબો સમય ચાલતી નથી. પણ એનાથી નવી પેઢીની ધર્મ ઉપરની
 શ્રદ્ધા ઊઠતી જાય છે. ખરેખર આ ગંભીર ચિંતાનો વિષય છે. પણ
 એનો છેલ્લો ઉપાય તો સાચા સાધુઓ અને સંન્યસોએ પોતાના
 ઉજ્જવળ ચારિત્ર વડે દાખવવો જોઈએ.

પૂ. શ્રી નેમિસુનિ : “ તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ ઘણા ભેદો હોવાના
 દા. ત. એક જ વેદાંતમાં દ્વૈતવાદ, અદ્વૈતવાદ વ. છે. તેવી જ રીતે
 દરેકના છે. તો તેનું માપદંડ શું ? ”

શ્રી. માટલિયા : એમા મુખ્યત્વે જોવા જઈએ તો “ અવ્યક્ત
 અને વ્યક્ત ” અથવા “ સાકાર કે નિરાકાર ” એવા બે ભેદોમાં બધા
 ભેદો સમાઈ જાય છે. સવાલ માત્ર સદાચારના માધ્યમનો અગત્યનો
 છે. કર્મકાંડની બાબતમાં પણ મોટા ભાગે તે સવાલ વ્યક્તિને તે તે
 સંપ્રદાય કે ધર્મની તે તે વ્યક્તિને અંગત જ રૂપશે છે. એટલે મારા
 વિનમ્ર મતે તેના આગ્રહો તૂટી પડશે. જે સદાચાર મુખ્ય હશે તો ! ”

પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજી : “ એક વસ્તુ યાદ રાખવી પડશે કે કેવળ સદાચારના માધ્યમથી કાર્ય નહીં ચાલે, તેના મૂળમાં તત્ત્વજ્ઞાન હશે તો જ સદાચાર ચાલી શકશે. નહીંતર તે શુષ્ક ટેવ બની જશે. કાં તેમાં દંબ પેસશે. દા. ત. પૈસા પોતે ન રાખે પણ પોતાના થકી બીજા પાસે રખાવે. અથવા બ્રહ્મચર્ય પાલન એટલે નારીથી નાસતા ફરવું એવી વાતને વળગી રહેશે.

આજની ચર્ચાનો નીચોડ એ તારવી શકાયો :—

- (૧) ધર્મ, પરંપરાગત શ્રદ્ધા અને સાધુઓને નિર્મળ બુદ્ધિના તર્કો વડે ચકાસવા જોઈએ. ધર્મમય શ્રદ્ધામાં કોઈ પણ પ્રકારનું અનિષ્ટ ન પેસવું જોઈએ. અનિવાર્યપણે પેસી જાય, ત્યાં તરત જાહેરમાં પ્રાયશ્ચિતપૂર્વક શુદ્ધિ કરી નાખવી. આવું વલણ સંગઠિત રૂપે અમુક વ્યક્તિઓનું થાય તો ધર્મના નામે ચાલતા અંધવિશ્વાસોનો અંત સુલભ થઈ પડે.
- (૨) મોટી રીતે જોતાં તત્ત્વજ્ઞાનમાં મૂળ એ બેદો : (૧) પોતાના કર્મો ઉપર શ્રદ્ધાના બળે અવ્યક્ત ઈશ્વરને કર્તા માનીને ચાલનાર (૨) કર્મને પ્રધાનતા આપનાર. એમાં બધા ધર્મો આવી જાય છે. વળી બીજી રીતે મૂર્તિપૂજક અને અમૂર્તિપૂજક રૂપે પણ ગણાય. પણ, ખરી રીતે સદાચારના માધ્યમને મુખ્યરૂપે રાખવું એટલે કે જેને અનાચાર કે હિંસા કહેવાય તેવું ધર્મના નામે ન ચાલવા દેવાય જ.
- (૩) અલબત્ત કેટલીકવાર સામાજિક દબાણથી જે વિકારો દબાયા હોય તેને પોષવા માટે પરસ્પરના સહયોગથી પણ ધર્મના નામે કેટલાક અનાચારો ચાલતા હોય છે. ત્યાં માતૃજાતિ જાગે, માતૃસંસ્થાઓ દબાયેલી બહેનોના પ્રશ્નો ઉકેલે, તથા સમાજ જગૃત થઈ ધર્મના નામે ચાલતા અનાચારો ન નિભાવે; તો સાચો ધર્મ અને સાચા સાધુઓ ઠીક ઠીક પ્રકાશમાં આપોઆપ આવી જાય. એટલે કર્મ-કાંડોને ક્રમેક્રમે જાંડાણથી વિચારીશું પણ અત્યારે સદાચારને મુખ્ય ગણીશું. (તા. ૧૫-૭-૬૧)

[૨]

સ્વધર્મ-ઉપાસના જ શાને?

સર્વધર્મ સમન્વય કરવો એટલે ખીજા શબ્દોમાં સર્વધર્મ ઉપાસનાની તૈયારીઓ કરવી. એ કઈ રીતે થઈ શકે તે અંગે અત્રે વિચારવાનું છે. જગતના મુખ્ય ધર્મોને એ માટે લઈને તેનું વર્ગીકરણ કરવું પડશે તેમ જ એમની અંદર ક્યાં ક્યાં તત્ત્વો છે, તેનો સમન્વય કરવો પડશે. એમ કરવા જતાં તે ધર્મના મહાપુરુષો અને તત્ત્વોને પોતીકાં માનવા પડશે. અને એ જ રસ્તે સર્વધર્મોપાસના સુધી પહોંચવું પડશે.

ધર્મની વ્યાખ્યાઓ :

આ અંગે સર્વ પ્રથમ ધર્મ અંગે શું શું કહેવાય છે, તેને પહેલાં જોઈ જઈએ. ધર્મની પહેલી વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરવામાં આવી છે :—

દુર્ગતો પ્રપતન્ત માત્માનં ધારયનીતિ ધર્મઃ

—દુર્ગતિમાં પડતાં આત્માને અટકાવે-ધારણ કરે તે ધર્મ છે. આવી વ્યાખ્યા પ્રારંભકાળમાં હતી. તે વખતે જગતના માણસો એમ વિચારતા હતા કે અમારો વિકાસ કેમ કરીને થાય? એ સાથે જ વિકાસ કરતા કરતા હું નીચે તો નહીં પડી જાઉં? માનવની આ ચિંતા સહજ છે. તે ધમ્મે છે કે ભલે ઉપર થોડુંક ચઢાય, પણ ત્યાંથી નીચે ન ઉતરાય તો સારું. એટલે જ તે વિચારી શકે છે કે મને મહામુશીબતે પશુ-પંખી અને ઈતર જીવસૃષ્ટિ કરતાં શ્રેષ્ઠ એવો માનવભવ મળ્યો છે. એના વડે મારે આગળ ધપવાનું છે. પાછળ ન પડવાની ચિંતા કરનાર હંમેશાં એવું વિચારે છે કે તેનાથી એવાં કૃત્યો ન થાય કે જેનાથી તેને પાછા પડવાનો વખત આવે. ટુંકમાં એમ કહી શકાય કે જેનાથી માનવતાનું પતન ન થાય, પોતાનું ઉત્થાન થાય અને માનવમર્યાદાનું પાલન થાય એ ભાવના નીતિનો આ વ્યાખ્યામાં સમાવેશ થાય છે.

અહીં નિષેધાત્મક વલણ રહે છે કે માનવતાથી નીચા ન ઊતરીએ પણ, એમાં સમાજ માટે કે ખીજા માટે તપત્યાગ કર્તવ્ય કરી છૂટવાની વિધેયાત્મક ભાવના પ્રગટ થતી નથી.

એટલે ધર્મની ખીજ વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરવામાં આવી :—

‘યતોઽમ્યુદય નિઃશ્રેયસ સિદ્ધિઃ સ ધર્મઃ’

—જેનાથી પોતાના અમ્યુદય સાથે આખા સમાજનું કલ્યાણ થાય તે ધર્મ છે. આમાં પોતે ઊંચે ચડે, નીચે ન પડે એવી કાળજી સાથે ખીજાને પણ ઊંચે ચઢાવવાની કલ્યાણકારી ભાવના રહેલી છે. એટલે કે હું પોતે એવી રીતે રહું કે મારા સ્વકલ્યાણ સાથે પરકલ્યાણ પણ થાય. એટલે કે હું જીવું અને ખીજા પણ જીવે. આમાં નિષેધાત્મક સાથે વિધેયાત્મક વલણ આવ્યું. કે અન્યને સુખશાંતિથી જીવવા દર્મને જાતે પણ સુખશાંતિમાં જીવું. ધર્મની આ સ્વપર કલ્યાણની ભાવના હતી છતાં એમાં માનવજીવનની ઉત્કટ ભાવના પ્રગટ થતી ન હતી.

એટલે ધર્મની ત્રીજી વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરવામાં આવી :—

વત્થુ સહાવો ધમ્મો

જે જેનો સ્વભાવ છે. તે તેનો ધર્મ છે. એટલે કે નિજ સ્વભાવમાં રમણ કરવું એ ધર્મ છે. ખીજો અર્થ એ થયો કે જગત જે સ્વરૂપમાં છે તેને તે જ સ્વરૂપમાં જોવું.

જગતમાં મુખ્યત્વે બે તત્ત્વો છે. ચેતન (જીવ) અને જડ (અજીવ) આ બે તત્ત્વો મોહ અને કર્મ વશ મળે છે અને લોકો જીવ અજીવનો વિવેક ભૂલે છે. જીવના બદલે અજીવ પુદ્ગલ શરીરને વધારે મહત્વ આપે છે. જગતના આ બે તત્ત્વોમાં કેટલાક વધારે તત્ત્વો ઉમેરાય છે અને કર્મોનું આવવું, શુભકર્મ, અશુભકર્મ, કર્મબંધન—એટલે કે આશ્રવ, પુણ્ય, પાપ અને બંધ આ ચાર તત્ત્વો જડ તત્ત્વને લગતાં છે. ત્યારે કર્મોનો અટકાવ; કર્મનો ક્ષય અને કર્મમુક્તિ—એટલે કે સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ આ

ત્રણ તરવો એતનને લગતાં તરવો છે. ઉપરની ધર્મની વ્યાખ્યા પ્રમાણે આત્માનો સ્વભાવ આત્મભાવ છે. એટલે ધર્મનો સાધક તેનાં જ તરવોમાં રમણુ કરશે. તે ખીજાં તરવોને ગૌણુ કરશે. કદાચ પ્રમાદવશ, કષાયવશ, બૂલવશ, કે અન્ય કોઈ કારણુવશ તે ખીજાં તરવોના પ્રવાહમાં આદ્યો જશે તો પણ ત્યાંથી પાછો ફરશે-પ્રતિક્રમણુ કરશે. એ માર્ગની નિંદા, ગૃહા અને પ્રાયશ્ચિત કરી શુદ્ધ સ્વત્વમાં (સ્વભાવ) આવશે.

આ ત્રીજી વ્યાખ્યા પ્રમાણે, માણસ અન્યને દુઃખી જોઈને કે પોતાને દુઃખ આપતા જોઈને; તે બધાને સમભાવે સહેશે. ખીજા માટે ધસાર્ધ છૂટશે અને સ્વધર્મ-આત્મધર્મમાં લીન રહેશે. તે પોતાનો ઉત્સર્ગ કરી, ગમે તેવા આત્માઓના ઉદ્ધાર માટે બધું કરી છૂટશે. તે દરેક પ્રાણીમાં રહેલ પોતાના જેવા ચૈતન્યત્વનો સાક્ષાત્કાર કરી આત્મીયતા સાધશે અને “આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ”નો વહેવાર કરશે. દુઃકમાં તે આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થવાનો પ્રયત્ન કરશે. એ જ એનો ધર્મ હશે.

જગતના ધર્મોનું વર્ગીકરણ :

આ પ્રમાણે ધર્મની ત્રણ વ્યાખ્યાઓ થઈ :—(૧) નીતિ (૨) સદાચાર (૩) સ્વરૂપસાધન—યોગ. આ ત્રણેય વ્યાખ્યાઓના આધારે જગતના સર્વ ધર્મોનું વર્ગીકરણ આ રીતે થઈ શકે :—(૧) નીતિપ્રધાન, (૨) સદાચારપ્રધાન, (૩) સ્વરૂપસાધના—(યોગ) પ્રધાન. આ વર્ગીકરણ કરવાનો મુખ્ય આશય તો દરેક ધર્મને એના સાચા સ્વરૂપમાં તે કયા આધારે છે તે જાણવું એ જ છે. તેમનું દરેકનું પોતપોતાનું મહત્ત્વ અને સ્થાન છે. માથાથી જોઈએ તો પગ નીચે આવે અને પગથી જોઈએ તો માથું છેલ્લું આવે એ જ આ ક્રમ અંગે સમજવાનું છે.

જે સમયે દેશ, કાળ, પરિસ્થિતિ અને પાત્ર પ્રમાણે નીતિ ઉપર જોર આપવાની જરૂર લાગી ત્યારે ધર્મની વ્યાખ્યા નીતિપ્રધાન કરવામાં આવી. પણ જ્યાં નીતિનો વિકાસ થઈ ચૂક્યો હતો ત્યાં એનાથી

આગળની ભૂમિકા રૂપે સદાચાર પ્રધાનધર્મ ખતાવવામાં આવ્યો. ન્યાય સદાચાર આવી ગયો હતો ત્યાં સ્વરૂપસાધના પ્રધાન ધર્મ લોકોને ખતાવવામાં આવ્યો. આમ ધર્મોનો ક્રમ અને વિકાસ સમજવો જોઈએ.

નીતિપ્રધાન ધર્મો રૂપે ઇસ્લામધર્મ, ખ્રિસ્તીધર્મ અને જરથોસ્તી-ધર્મને ગણાવી શકાય. વૈદિક ધર્મ નીતિની સાથે સદાચાર પ્રધાન છે. બૌદ્ધધર્મ નીતિ, સદાચારની સાથે તત્ત્વજ્ઞાનપ્રધાન છે. જ્યારે જૈનધર્મ નીતિ, સદાચાર અને તત્ત્વજ્ઞાન સાથે આત્મયોગ પ્રધાન છે.

નીતિપ્રધાન ધર્મોમાં કુટુંબ, જાતિ, કોમ કે રાષ્ટ્રગત વિચાર સવિશેષ રૂપે કરવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે પરલોકમાં દુર્ગતિ ન મળે, આ લોકમાં કુટુંબ, જાતિ કે રાષ્ટ્રનું પતન ન થાય અને તેથી કરીને સ્વર્ગ મળે એ દૃષ્ટિ મુખ્યત્વે રહેલી હોય છે. તે માટે નીતિના પાલન ઉપર વધારે ભાર મૂકવામાં આવ્યો.

સદાચાર પ્રધાન ધર્મોમાં અહિંસા, સત્ય, ન્યાય વગેરે સદાચારો અને તે સંબંધી ક્રિયાકાંડો ઉપર વધારે જોર આપવામાં આવ્યું છે. આવા સદાચાર પ્રધાન ધર્મો માનવસમાજનું શ્રેય સાધવા સુધી જ અટકીને રહ્યા.

પણ, આત્મસ્વરૂપ પ્રધાન—યોગપ્રધાન ધર્મો છે; તેમાં નીતિ અને સદાચાર એ બંનેનો યોગ આત્માના સ્વરૂપ સાથે જોડવામાં આવ્યો છે. તેથી તે દરેક પ્રાણીમાં વિલસતા ચૈતન્યની સાથે પોતાની આત્મીયતા છે. તેના ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવાનું અને સમષ્ટિ સુધી આત્મીયતા સાધવા માટે કહે છે.

જગતમાં જે જે ધર્મો પેદા થયા તે વખતે ત્યાંની પરિસ્થિતિ જુદી જુદી હતી. તે પ્રમાણે તેની રચના કરવામાં આવી. પણ બધામાં મૂળ તત્ત્વ ધર્મ તો હતું જ. જેમ માટીના જુદા જુદા ઘાટ ધડાય છતાં બધામાં માટી તત્ત્વ રહેલું છે. ધન્યએ જુદી જુદી હોય પણ એમાં વહેતું વાયુતત્ત્વ તો એક જ છે. ધરો જુદાં જુદાં હોય પણ એમાં

આકાશ તત્ત્વ તો એક જ છે. ચાવલ, ચોખા, તંદુર, તાંદુલ એમ ભાષા પ્રમાણે જુદા જુદા શબ્દો હોવા છતાં, બધાનો અર્થ સરખો જ છે. પહેલું ધોરણ, બીજું ધોરણ, ત્રીજું ધોરણ એમ એક વિદ્યાપીઠમાં ધોરણો જુદાં જુદાં હોય પણ વિદ્યાપીઠનો ઉદ્દેશ્ય તો એક જ છે. તેમજ અલગ અલગ ધર્મોનું છે. જરથોસ્તી, ઇસ્લામ, ખ્રિસ્તી, વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન. આ બધી ધર્મની શ્રેણિઓ જુદી જુદી છે, પણ સૌ ચડતાં પગથિયા પછીનું સ્થાન તો એક જ છે. એવી જ રીતે ક્રિયાકાંડોનું છે. અમૂક ક્રિયાકાંડને અમૂક કાળની અમૂક પરિસ્થિતિ પ્રમાણે મહત્વ આપવામાં આવ્યું. એની પાછળ જે ભાવના હોય તેના ઉપર જ ભાર આપવો જોઈએ. જે ભાવનાને ભૂલીને ક્રિયાઓને તપાસવામાં આવે તો નકામા ગૂંચવાડા ઊભા થાય, એની સાથે કોઈ ક્રિયા ભલે સારી હોય પણ તેજ ક્રિયાકાંડ બધાને લાગુ પડવા જોઈએ એવો કદાચહ ન રાખવો જોઈએ. જૈન ધર્મ કે જેમાં ક્રિયાકર્મો ઉપર સૂક્ષ્મ વિવેચન સાથે વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. ત્યાં પણ “અન્ય લિંગ-સિદ્ધા” કહીને અન્યના આચાર-વિચારો જે મુક્તિ ભણી લઈ જતાં હોય તેને માન્ય કરાયા છે. એટલે આ બધું જોતાં એમ તારવી શકાય કે બધા ધર્મો તત્ત્વજ્ઞાન, સદાચાર અને ક્રિયાકાંડ એ ત્રણ વસ્તુઓ ઉપર આધારિત છે. પણ જે કોઈપણ ધર્મને મૂલવવો હોય તો તેને તત્ત્વજ્ઞાન અને સદાચારની દૃષ્ટિએ જ મૂલવવો જોઈએ. તો જ દરેક ધર્મનું હાઈ સમજી શકાશે.

કોઈ પણ વ્યક્તિ જન્મ લેતાં પહેલાં ધર્મનો સ્વયંવર કરીને જન્મ્યો નથી હોતો કે હું સૌથી શ્રેષ્ઠ ધર્મવાળા પિતાને ત્યાં જ જન્મીશ પણ જે ધર્મ એને વારસામાં મળ્યો છે પણ એના કારણે એવો ગર્વ કરવો કે મારો જ ધર્મ શ્રેષ્ઠ અને બીજાનો નહીં. એમાં ખોટું અભિમાન છે. સાચો ધર્મ તો એ છે કે જેને અભિમાન-કોઈ પણ પ્રકારનો ગર્વ સ્પર્શતો નથી. તે એમ પણ નથી કહેતો કે હું ધર્મનું પાલન કરું છું.

વિવિધધર્મ અને વિરોધાભાસ :

સત્ય તો બધા ધર્મોમાં એક જ છે, તો પછી આટલા બધા ધર્મોનું શું કામ છે? એમ કોઈ કહી શકે છે! એનો ઉત્તર તો દેશ, કાળ, પરિસ્થિતિ અને પ્રકૃતિ છે. તે મુજબ અલગ અલગ પ્રકારની વૃત્તિવાળા લોકોને અલગ અલગ પ્રકારે ધર્મનાં વિધાનો સૂચવવામાં આવ્યા છે. એક જ રોગના અમૂક અમૂક શ્રેણિએ પહોંચેલા દર્દીઓ માટે વૈદ્ય અલગ અલગ દવા અને અનુમાન સૂચવે છે તેવી-જ રીતે ધર્મોનું છે. તે લોકોના વિવિધ તત્ત્વોને દૂર કરે છે.

જ્યારે બધા ધર્મોના મૂળ તત્ત્વોમાં આટલું બધું સામ્ય હોય છે. ત્યારે તેના નામે પરસ્પર વિરોધ શા માટે જણાય છે? જેમકે હિંદુ અને મુસ્લિમ ધર્મને કદિ પણ ન બને. મિયાં-મહાદેવનો મેળ ન જામે! આવો વિરોધ એક પ્રકારની આંધળી ધર્મ-ધેલછાને જ આભારી છે. અલગ અલગ પ્રકૃતિ-રુચિ અને પરિસ્થિતિવાળા દર્દીઓને વૈદ્ય અલગ અલગ દવા આપે છે તો તે બ્યાજખી જ કરે છે. તે માટે કોઈ એને અયોગ્ય નહીં કહે. એવું જ ધર્મોનું છે. તેઓ દેશ, કાળ, રુચિ અને યોગ્યતા પ્રમાણે સમાજના અલગ અલગ ધોરણે રહેલાં અનિષ્ટરૂપી દર્દો દૂર કરવા માટે જ છે. જે જે સમાજમાં જે પ્રમાણે રોગો હશે તેને તે પ્રમાણમાં દૂર કરવા માટે ધર્મો પ્રયત્ન કરવા માટે જ રચાયેલા છે. રોગોની ભિન્નતાથી ચિકિત્સામાં ભિન્નતા આવવી સ્વાભાવિક છે; પણ એ વિભિન્નતા જોઈને વિરોધની કલ્પના કરવી, એ ખરાબર નથી.

જ્યાં ધર્મને સાચી રીતે સમજ્યો હોય ત્યાં આવો દુરાગ્રહ કે દ્વેષ હોઈ શકે જ નહીં. સત્યાર્થો અને મુમુક્ષુને તો સત્ય સાથે સંબંધ છે. તેના નામે ચાલતા વેશ, બિલ્લા કે અમૂક ક્રિયાકાંડો સાથે સંબંધ નથી. કોઈ માટલી ઉપર “આટલા શેર ગોળ”ની કાપલી ચોંટી છે. પણ જો ગોળ હશે તો જ એની કીંમત થશે. કોરી કાપલી લગાડવાથી કીંમત નહીં થાય.

હિંદુ ધર્મના એક ભક્તે ગાયું છે :—

જૂનો ધર્મ લ્યો જાણી

મારા સતો, જૂનો ધર્મ લ્યો જાણી !

સદ્ગુરુ મળ્યા ને શિષ્ય ન સુધર્યા; વિમળ થઈ નહીં વાણી,

કાં તો ગુરુ એ જ્ઞાન વિનાના કાં પામર એ પ્રાણી...૧

અમૃત મળ્યું પણ અમર થયો નહીં પીવાની જૂગતિ ન જાણી

કાં તો ઘટમાં ગયું નહીં, કાં, પીવામાં આવ્યું પાણી...૨

નદી કિનારે કોઈ જન ઊભોને, તૃષા નહીં છિપાણી,

કાં તો આળસ અંગે એહને, કાં તો સરિતા સુકાણી...૩

—આમાં સાચો ધર્મ કોને કહેવો તે અંગે સ્પષ્ટ બતાવવામાં આવ્યું છે. જો ધર્મના નામે ઝઘડા, પાંખડ, ભેદભાવ, ધૂણા વગેરે વધતાં હોય તો તે ધર્મ નથી.

યોગી આનંદ ધનજીએ ધર્મનાથ જિનેશ્વરની સ્તુતિ કરતાં કહ્યું છે :—

ધર્મ ધર્મ કહેતું જળ ફેરે; ધર્મનો જાણે ન મર્મ;

જો ધર્મનો મર્મ જાણી લે તો નવાં ન બાંધે કર્મ;

ધર્મ જિનેશ્વર ગાઉં રંગશું.

એટલે કે ધર્મનો મર્મ એક વાર જાણી લીધા પછી પાપકર્મ બંધાતા નથી. અપ્યુને સીધું પકડીએ તો શાક સમારી શકાય પણ ઊધું પકડીએ તો પોતાને જ વાગે એવું જ ધર્મનું છે.

સર્વ ધર્મ ઉપાસના જ શા માટે

ધણા લોકો એમ પણ કહેશે કે સર્વ ધર્મ ઉપાસના જ શા માટે? તેના બદલે સમાદર કે સહિષ્ણુતા વગેરે શબ્દો મૂકવામાં શું વાધો છે.

સર્વધર્મ સહિષ્ણુતામાં બીજા ધર્મની ઉપાસના કે આદર આવતાં નથી. તેમાં પોતાનો ધર્મ શ્રેષ્ઠ અને પોતાને ત્યાં થયા એવા મહાપુરુષો ત્યાં નથી એવી ભાવના પ્રગટ થાય છે. જાણે કે ન છૂટકે એ પણ એક ધર્મ છે એ રીતે બીજા ધર્મ પ્રતિ જોવાય છે. તેમાં સર્વ ધર્મનું અસ્તિત્વ તો સ્વીકારાય છે પણ પોતાના ધર્મપ્રતિ અહંભાવ વધારે જોવામાં આવે છે.

સર્વધર્મ સંગમ અંગે વિચારીએ તો વિશ્વધર્મ સંમેલન, સર્વધર્મ પરિષદ વ. સ્થળોએ એક મંચ ઉપર બધા બેસતા દેખાય છે ત્યારે ત્યાંથી પોતાના ધર્મના ગુણગાન સહુ કરે છે. અન્ય ધર્મનાં સારાં તત્ત્વોની પ્રશંસા કે પોતાના ધર્મની ખરાબીઓનો ઉલ્લેખ બાંધે જ થાય છે. ધણી વાર તો બધા ધર્મોનો સમાવેશ પોતાના ધર્મમાં થઈ જાય છે એવું ચીતરી અન્ય ધર્મને આડકતરી રીતે ઉતારી પાડવામાં આવે છે. એટલું ખરું કે ‘સર્વધર્મ સંગમ’માં પ્રત્યક્ષ કોઈ અન્યનું ખંડન કરતું નથી.

સર્વ ધર્મ સમભાવને લેવા જઈએ તો ત્યાં ડર એ રહે છે કે શંકિયુસ્ત લોકો એનો અર્થ એવો તારવે છે કે બધા ધર્મને સરખા ગણવા પડશે. ખરેખર સર્વધર્મ સમભાવનો એ અર્થ નથી કે વિવેક બૂલી ગોળા અને બોળા બન્નેને સરખાં ગણવા. એવી જ રીતે વિવેકવિહીન થઈને બધા ધર્મોની જાહેજૂરી કરવી એ પણ એનો અર્થ નથી. એની સાથે બધાની નિંદા કરવી એ પણ એનો અર્થ નથી. સમભાવનો ખરો અર્થ તો એ છે કે પોતાના જ ધર્મપ્રતિ મોહ, અંધશ્રદ્ધા કે પૂર્વગ્રહ ન કેળવવો પણ બીજા ધર્મોપ્રતિ સમદષ્ટિથી વિચારવું, નિષ્પક્ષપાતતા રાખવી જોઈએ અને સત્યોને તારવી તેના પ્રતિ આદર કરતાં શીખવું જોઈએ. પણ એ શબ્દથી બીજા ધર્મો પ્રત્યે પોતાપણનો ભાવ નીકળતો નથી.

ત્યારપછી ‘સર્વધર્મ સમાદાર’ શબ્દ આવે છે. એમાં બીજા ધર્મો પ્રત્યે, ધર્મપુરુષો પ્રત્યે તેમજ તત્ત્વો પ્રત્યે આદર કરવો એ.

અર્થશ્રુતિ થાય છે. જેમ કે પોતાની માતા સૈને પૂજ્ય હોય તેમ બીજાની માતાઓને પણ પૂજ્ય ગણવી. પણ આદરની અંદર વચમાંનો જે ભેદ છે. અલગતાવાદ છે તે હટતો નથી.

ત્યારબાદ શ્રી. કાકા કાલેલકરે સૂચવેલ “સર્વધર્મ મમભાવ” શબ્દ આવે છે. એમાં બધા ધર્મો પ્રત્યે મારાનો ભાવ પ્રગટ થાય છે જે વહેવાર નથી બનતો. જેમ પોતાના ધર્મના દોષને ઢાંકી રાખવાનો સહજ પ્રયત્ન થાય છે તેમ બીજા ધર્મો પ્રતિ વિવેક વગરની સ્વીકૃતિમાં પણ તેનું સંશોધન શુદ્ધિ માટે ઉપેક્ષા રખાય છે. “ચાલશે એમાં શું અર્થ ગયું.” આવી વૃત્તિ મમત્વભાવમાં સવિશેષ જોવામાં આવે છે એટલે તે પણ યોગ્ય નથી.

પછી ‘સર્વધર્મ સમન્વય’ આવે છે. આમાં બધા ધર્મોનો તળ-સ્પર્શી અભ્યાસ કરી, દેશ, કાળ, સ્થિતિ પ્રમાણે બધાં સત્યો તારવવાનો અને અનિષ્ટોનું સંશોધન કરવાનો આશય નીકળે છે પણ અન્ય ધર્મો સાથે આત્મિયતા કે હૃદયની નિકટતાનો ભાવ નીકળતો નથી.

આમ ‘સર્વધર્મ’ના ક્રમમાં ગાંધીયુગે આપેલાં ક્રમશઃ સર્વધર્મ સહિષ્ણુતા, સર્વધર્મસંગમ, સર્વધર્મ સમભાવ, સર્વધર્મ સમાદર, સર્વધર્મ મમભાવ, સર્વધર્મ સમન્વય છે. તેમાં સર્વધર્મ સમન્વય સુધીના શબ્દોનો વિચાર અર્થ ચૂક્યો છે. છેલ્લા શબ્દરૂપે ‘સર્વધર્મ ઉપાસના’ ઉપર વિચાર કરવાનો છે.

સર્વધર્મ ઉપાસનામાં ઉપર જણાવેલ દરેક પ્રકારની પ્રક્રિયાનો સમાવેશ થાય છે અને તે વિશ્વવાત્સલ્ય શબ્દની સાથે બહુ બંધબેસતો આવે છે. વિશ્વવાત્સલ્ય સાધવા માટે સહુની સાથે હાર્દિક નિકટતા વધારવી પડે છે. તેના અન્વયે બધા ધર્મો, ધર્મપુરુષો અને ધાર્મિક અનુયાયીઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. ત્યારે સર્વધર્મ ઉપાસનામાં; સર્વધર્મસહિષ્ણુતા, સર્વધર્મ સંગમ, સર્વધર્મ સમાદર, સર્વધર્મ સમભાવ, સર્વધર્મ મમભાવ અને સર્વધર્મ સમન્વય આવી જાય છે. તેના વગર સર્વધર્મ ઉપાસના અધૂરી ગણાય !

‘સર્વધર્મ ઉપાસનાનો સીધો અર્થ એ છે કે તો બધા ધર્મગ્રંથોનાં

તત્ત્વો; સદાચારના નિયમો; ક્રિયાકાંડો વ.નો અભ્યાસ કરવો. તેમાંથી સારભૂત સત્યોને ગ્રહીને તેનો સમન્વય કરવો. એ ઉપાસના પ્રમાણે પોતાના અને પારકા ધર્મ જેવો ભેદ નહીં હોય; પણ જ્યાં ધર્મતત્ત્વ દેખાશે તેની ઉપાસના કરવાની રહેશે. એ તો અગાઉ વિચારાર્થ ગયું છે કે હરેક ધર્મોનો આધાર મૂળધર્મ સત્ય, અહિંસા, ન્યાય, પ્રેમ વ. તત્ત્વો ઉપર છે. કેવળ પરિસ્થિતિ, પાત્ર, દેશ અને કાળ પ્રમાણે અને ધોરણ પ્રમાણે અલગતા ક્રિયાકાંડોની છે. એટલે જો ક્રિયાકાંડો પાછળની ભાવનાનો વિચાર કરવામાં આવે તો સાર સમજી શકાશે.

સર્વધર્મ ઉપાસનાની વહેવારિક મુશ્કેલીઓ :

હવે, સર્વધર્મ ઉપાસનામાં જે વહેવારિક મુશ્કેલીઓ છે તે અંગે વિચાર કરીએ. ધર્મ એટલે વસ્તુ સ્વભાવ, એટલે જ્યારે માણસ પોતાના અંગે ચિંતન કરે છે ત્યારે તે પહેલો પ્રશ્ન એ પૂછે છે કે “હું કોણ છું ?” ધર્મ એને એવા ચિંતનમાં મદદ કરે છે !

“હું કોણ છું”ના પ્રત્યુત્તરમાં સર્વપ્રથમ કોઈ વિચારશે ‘હું વણિક છું’, ‘હું જૈન છું’—ત્યાર પછી તે વધુ વિચારશે તો જાણશે કે ‘હું તો આત્મા છું, ચેતન છું’ આમ સ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં ધર્મમદદ કરે છે. ત્યારબાદ “શું મારું સ્વરૂપ છે ?” એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એ વિચારે છે કે મારું તો ચૈતન્યમય આત્મસ્વરૂપ છે. ત્યાંથી આગળ વધીને જગત સાથે પોતાના સંબંધનો વિચાર કરતાં વિચારે છે કે “મારો ધર્મ તો વિશ્વમાં વિલસતા ચેતન સાથે એકત્વ સાધવાનો છે.” આમ તત્ત્વની નિશ્ચય દૃષ્ટિએ એ તત્ત્વ તેની સામે આવશે કે વિશ્વના આત્માઓ સાથેનું મારું અદ્વૈત છે.

તત્ત્વની દૃષ્ટિએ પહેલો પ્રશ્ન એ પૂછાયો કે ‘હું કોણ છું ?’ અને તેનો જવાબ મળ્યો કે ‘હું તે જ છું’—(સોહમ્), પણ તે જોમાં રહે છે એ શરીર સાથે પણ આ આત્મા બંધાયેલો છે. એટલે ત્યાં સુધી વિશ્વ-આત્માઓ સાથે એકતા સાધવામાં અનેક મુશ્કેલીઓ નહીં. આને આદર્શને, સામે રાખીને અહિંસા, સત્ય, પ્રેમ, ન્યાય વ.ની

સાધનાના માધ્યમથી દૂર કરી શકાશે. આમ શરીરસંપર્કને પણ આત્માના પરમ ધ્યેય માટે ઉપયોગી બનાવી શકાય.

‘આત્મા’ કેવળ એકલો નથી, પણ વિશ્વના અનેક આત્માઓ સાથે સંકળાયેલો છે. એટલે લોકસંપર્ક આવે છે. ઘણા લોકો પોતાના જ વિચારો અને આચારોને મળતા હોય છે. આવાની સાથે આત્મપ્રીતિ થવી સહજ છે. આ બધા એક આચાર-વિચારના લોકો સહધર્મી થશે અને સાથે મળીને ચિંતન કરશે એટલે તે એક સંપ્રદાય બનશે.

સમાન ધર્મના લોકોના આવા સંપ્રદાયો ઘણા થયા. હિંદુધર્મમાં શૈવ, વૈષ્ણવ, શાક્ત, સ્વામીનારાયણ, બ્રહ્મસમાજ, આર્યસમાજ, કૃષ્ણપંથી, દાદ્વપંથી વગેરે મળીને લગભગ દોઢસો ભેદ ગણાવી શકાય. તેના પેટા ભેદો માટે તો તેત્રીશ કરોડ દેવતાને મૂકવામાં આવ્યા છે. ઇસ્લામ ધર્મમાં પણ સિયા, સુન્ની, સૂફી, ખોજ, ખેમણ, વોરા વગેરે ભેદો છે. બૌદ્ધ ધર્મમાં હીનયાન અને મહાયાન સિવાય અલગ અલગ મઠો પ્રકારે અલગ અલગ દેશોના ભેદો છે. જૈનધર્મમાં શ્વેતાંબર-દ્વિગંબર મુખ્ય બે ભેદ. અને તેના પણ મુખ્ય ઉપભેદો તરીકે શ્વેતાંબરમાં મૂર્તિપૂજક, સ્થાનકવાસી, તેરહપંથી છે. એમનાં પણ પેટા સંપ્રદાયો ઘણા છે. દ્વિગંબરોમાં પણ અલગ અલગ પંથો છે. ખ્રિસ્તીધર્મમાં રોમન કેથોલિક, પ્રોટેસ્ટન્ટ અને પ્રેસ્બીટેરિયન એવા ભેદો અને તેમાં પણ ચર્ચો પ્રમાણે શાખાઓ છે. પારસીધર્મનું જો કે વધારે ખેડાણ થયું નથી.

હવે દરેક ધર્મના આટલા બધા સંપ્રદાયો અને પરસ્પર વિરોધી બાબતો જોતાં કોને સારા ગણુવા અને કોને નરસા ! એક જ સંપ્રદાયના લોકો વચ્ચે જ્યારે આટલો બધો દરક લાગે છે, ત્યારે સ્વધર્મ ઉપાસક આ બધાનો કદાચ રીતે સમન્વય કરે ?

આ બાબતમાં ઊંડાણથી વિચાર કરશું તો જણાશે કે જ્યારે ધર્મમાં સંશોધન થતું નથી અને એક વસ્તુની અતિ થાય છે ત્યારે કોઈ સત્યને લઇને અલગ વિચારકોનો સમુહ ઊભો થાય છે અને તે

નવો સંપ્રદાય બનાવે છે. મૂળ તત્ત્વ તો જોવાં જઈએ તો એક જ છે; પણ સત્ય, અહિંસા, ન્યાય, પ્રેમ ને તે કાળે લાગુ કરવા માટે બનાવેલ નિયમો - વિધિ - વિધાનો અંગે મતભેદ રહે છે. તેના અંગે જોયતાણુ કરતાં વિરોધ વધે છે અને તે વધતાં દ્વેષ કાયમનો થાય છે.

આ વેર-વિરોધનું કારણ તો સંપ્રદાયપગત એકાંગી સત્યને સર્વાંગી સત્ય માની લેવામાં આવે છે તે છે. સાત આંધળાઓએ એક હાથીના જુદા જુદા અંગોને પકડીને કહ્યું કે હાથી અમૂક વસ્તુ જેવો લાગે છે ત્યારે સમજી પુરૂષે તેમને સમજાવ્યું કે તમે તો એકેક અંગ પકડીને એકા છે; હાથીનું સાચું સ્વરૂપ તો અમૂક પ્રકારનું છે. એકાંગી સત્યોનું એવું જ છે; ત્યારે ત્યાં અનેકાંતરી નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિએ સમજાવવાનો પ્રયત્ન થાય તો વિરોધ-કલહ રહે જ નહીં. પણ આજે તો જેનો જ અનેકાંત વાદી છે તેઓ પણ એકાંતવાદી અને એકાંગી બનીને ઝઘડો કરતા હોય છે. એટલે જ આનંદધનજીને કહેવું પડ્યું :—

ગમ્મના ભેદ બહુ નયણુ નિહાળતાં, તત્ત્વની વાત કરતાં નહા જે,
ઉદર ભરણાદિ બહુ કાજ કરતાં છતાં, મોહનડિયા કળિકાળ રાજે.

ધર્મનું એ કામ નથી તે વેર કરાવે, વિરોધ કરાવે, કે લડાઈ અને યુદ્ધો કરાવે ! ત્યારે ધર્મના નામે થતી હિંદુ-મુસ્લિમ લડાઈઓ કે ઇસાઈ મુસ્લિમ યુદ્ધો જોતાં એમ જ લાગે છે. એ લડાઈનું કારણ ધર્મ નથી પણ ધર્મના નામે અપનાવેલો અહંભાવ છે. એટલે જ સુપ્રસિદ્ધ ઉર્દૂ શાયર ઇકબાલે કહ્યું છે કે :—

મજહૂબ નહીં સીખાતા આપસમેં ઘેર કરના

ધર્મ કે મજહૂબ તો સમાજમાં સંપ, શાંતિ અને સદાચારના પાઠો શીખવે છે; સત્ય, અહિંસા, ન્યાય પ્રેમનો પ્રચાર કરે છે. ત્યારે સાંપ્રદાયિક ઝઘડાઓમાં આ ગુણોને જ ઢાંકી દેવામાં આવે છે. કાઈ

પણ સાચો ધાર્મિક હશે. તે હિંદુ હોય કે મુસલમાન-તો ત્યાં લડાઈ હશે જ નહીં કારણકે ધર્મ લડાઈ કરવાનું કહેતો નથી. હિંદુ-મુસ્લીમનો પ્રશ્ન છે ત્યાં સુધી તો એવું કહી શકાય છે કે જોડો વિચાર કરતાં બન્ને ધર્મોએ ઉદારતા જ શીખવી છે. હિંદુ ધર્મમાં મૂર્તિપૂજા, અમૂર્તિપૂજા, પ્રકૃતિપૂજા, અરે પથર-પથરમાં દેવનો વાસ ગણીને પૂજવાનું વિધાન છે. પરબ્રહ્મ દરેકમાં અને કણકણમાં વ્યાપ્ત છે એમ મનાય છે. ત્યારે તે ભગવાનના સંતાન જેવાં મુસલમાનોમાં પણ છે જ મસ્જિદમાં પણ છે જ. દરેક વિભૂતિમાં ઇશ્વરનો અંશ માનવામાં આવ્યો છે તો મુસ્લિમ મહાત્માઓમાં પણ એ અંશ છે જ. એ જ વાત ઇસ્લામમાં બતાવવામાં આવી છે. તેમાં તો ઇન્સાન માત્ર ‘ખુદાના પુત્રો’ છે એવું વિધાન છે. એમાં ક્યાંયે એવું વિધાન નથી મળતું કે અમૂક ચોક્કસ પ્રાંતના લોકો જ ખુદાના પુત્રો છે અને બાકીના નથી. ઇસ્લામ મજહબ પ્રમાણે તો એક લાખ ચોવીશ હજાર પેઘંબરોની સંખ્યાનો ઉલ્લેખ છે અને તેને ખુદાએ હરેક કોમ અને મુલકમાં મોકલ્યા છે. તેમાં પણ એટલે સુધી કે મુહમ્મદ પેઘંબર અને આ પેઘંબરો એક જ છે એવું વિધાન છે. પછી ઇસ્લામ પ્રમાણે ક્યાં હિંદુના ધર્મસ્થાનકોના નાશ કરવાનું સૂચન છે? એક ઠેકાણે તો ત્યાં સુધી કહેવામાં આવ્યું છે:—“લોકોને એવાં કાર્યો કરવાનું કહો જેમને બધાએ સારાં હિતકર ગણ્યાં છે. તેવાં કામો કરવાની ના પાડો જેમને બધાએ સારાં માન્યાં નથી.” ઇસ્લામ ધર્મ પ્રેમ, દયા, સેવા, ત્યાગ ન્યાય વગેરે કાર્યો ઉપર ભાર મૂકે છે અને ખીજા ધર્મો પણ એના ઉપર જ ભાર મૂકે છે ત્યારે લડાઈ ક્યાં રહે છે?

એટલે સાંપ્રદાયિક ક્લેશ-દ્વેષનું મૂળ કારણ તો અજ્ઞાનતા કે અહંભાવ છે.” સાચો સર્વધર્મોપાસક આ બધામાં સાચો સમન્વય સાધીને બતાવશે. જે ખોટી વસ્તુ હશે તેને દૂર કરશે જે ધિધિ વિધાનો—સાધનો છે, તેને સાધ્ય માનવાની ભૂલ લોકોને બતાવશે. ક્રિયાકાંડોની વિવિધતા અને ભિન્નતાનો પારિસ્થિતિક સમન્વય કરીને બતાવશે; પરિસ્થિતિ પ્રમાણે ક્રિયાકાંડોનું વિશ્લેષણ કરી લોકોને બતાવશે.

દા. ત. ઇસ્લામ ધર્મ અરબસ્તાનમાં ફેલાયો ત્યારે ત્યાંના લોકોમાં દેવોને રાજી રાખવા માટે નરખલિ ચઢાવવાની પ્રથા હતી. હજરત મુહમ્મદ સાહેબે કહ્યું : “ માણસની હત્યા ન કરાય અને દેવો બક્ષ્ય (ખલિ) લેતા નથી. કાપ્યા શરીરની પૂજા કરો ! ” ત્યાં અનન્ન પાકતું નથી એટલે પશુ-હિંસા ક્ષમ્ય ગણવામાં આવી. પણ જ્યાં અનાજ મળે ત્યાં ધર્મના નામે પશુ-હિંસા કે માંસાહાર કરવો પાપ છે.

એક વખત મેં લખેલું : “ કુરાન, માંસાહાર તજવાની વાત કરે છે.”

ત્યારે એક મુસલમાનબાઈ આવીને કહેવા લાગ્યા : “ તમે કુરાનના નામે આવું ના બોલો, બીજા ધર્મના નામે બલે બોલો ! ”

મેં તેમને સમજાવ્યું : “ કુરાનમાં ગર્ભિણી ઘેટીને મારવામાં પાપ શા માટે કહ્યું છે ? એનો અર્થ એવો થયો કે જ્યાં એક જીવથી ચાલતું હોય ત્યાં બે જીવને ન મારવા ! પશુથી ચાલે તો માણસને ન મારવા.”

તેમણે કહ્યું : “ હા, એ વાત યરાયર છે ! ”

મેં કહ્યું : “ જો આ વાત ગળે ઉતરતી હોય તો તે જ ક્રમે શાકાહારથી ચાલતું હોય ત્યાં માંસાહાર શા માટે કરવો ? ”

ખરું જોવા જઈએ તો માંસાહારનો ગમે તેટલો ઉલ્લેખ છતાં જ્યાં શાકાહાર મળે છે ત્યાં લોકો એને જ વધારે પસંદ કરે છે. ત્યાં ધર્મનો પ્રશ્ન હોય તો રોજ માંસાહાર કરવો જોઈએ ! ઘણા એવા પણ મુસલમાનો અને માંસાહારી પ્રજા, જે અઠવાડિયામાં અમુક દિવસે જ માંસાહાર કરતા હોય છે. માંસાહાર કેવળ સ્વાદનો વિષય છે. -દાદને પોષવા માટે પછી જે દલીલો સૂઝે તે એના નામે આગળ ધરવામાં આવે છે. એક બાજુથી રોજ-ઉપવાસ કરવા અને બીજી બાજુએ ધનના પારણામાં અનેક પશુઓની હિંસા કરવી એ બંનેનો તાળો મળતો નથી.

હજરત મુહમ્મદે તો ત્યાં સુધી કહ્યું છે કે “ હજ કરવા જવ ત્યારે જનાકારી (વ્યભિચાર) ન કરજો ! પાણીનું એક ટીપું નકામું ન જાય તે માટે વજુ કરજો, દાતણની એક પણુ સળી નકામી ન નાખજો ! ” આમ ઇસ્લામ ધર્મનું તત્વ જોવા જઈએ તો એમાં સત્ય, અહિંસા બંને જોવા મળશે. સાથો સાથ મુહમ્મદ સાહેબના જીવનનો ઊંડાણથી અભ્યાસ કરશું તો એક પછી એક ધણી વાતો સમજાતી જશે.

ન્યારે પરિસ્થિતિ વશ બધાં નિયમો-વિધાનો ધડાયેલા છે એ વાત જૂલાય છે ત્યારે માણસ પોતાના અહંભાવને ધર્મના નામે પોષે છે અને તે ધર્મ-ઝનૂનને કળવે છે પરિણામે પોતાના ધર્મને શ્રેષ્ઠ સિદ્ધ કરવા માટે મારામારી અને કાપાકાપી ઉપર આવી જાય છે.

સિંધમાં કચ્છના બે હિંદુઓ ગયા, ત્યાં એક ગામની સીમમાં બેઠેલા બે મુસલમાનોએ તેમને હેરાન કરવાનો વિચાર કર્યો. તેમને પાસે બોલાવીને તેમણે પૂછ્યું : ‘ હિંદુઓ સારા કે મુસલમાન ! ’

તેમને એમ હતું કે જો એ લોકો કહે કે હિંદુઓ સારા તો તેમને મારવા અને મુસલમાનો સારા કહે તો તેમને પાણી પાવું.

પેલા લોકો એમની ચાલાકી કળી ગયા. તેમણે જવાબ આપ્યો : “ એક ધુળ છે બીજો રાખ છે. ”

પેલાઓએ પૂછ્યું : “ કેવી રીતે ? ”

તેમણે જવાબ આપ્યો : “ મુસલમાન મરીને દફનાવાય છે એટલે તેની માટી થાય છે અને હિંદુ મરી જાય ત્યારે તેને બાળે છે એટલે તેની રાખ થાય છે. ”

“ પણ, ત્યારે સારા કોણ ? ”

તેમણે કહ્યું : “ ખેર, મહેર અને બંદગી જે બંદો કરે તે સાચો છે બાકી બધું ઉપર છલ્લું છે. ” મતલબ એ કે સદાચાર એજ સાચો ધર્મ છે. જો સત્ય અને અહિંસાના માધ્યમ દ્વારા બધા ધર્મોનો

અભ્યાસ કરશું તો આપણને દરેક ધર્મ પોતાનો લાગશે. તેમના તત્ત્વોમાં એકતા દેખાશે.

આ બધાનો સારાંશ એટલો જ છે કે આનંદ ધનજીએ ધર્મને સાગર અને સંપ્રદાયોને નદીઓની ઉપમા આપીને કહ્યું છે કે ધર્મમાં સંપ્રદાય રૂપી નદીઓ મળી જશે તેમ નીતિપ્રધાન, સદાચાર પ્રધાન અને યોગપ્રધાન એ ત્રણે પ્રકારના ધર્મ સંપ્રદાયોને યથાયોગ્ય ઠેકાણે ગોઠવી દેવા જોઈએ.

ક્રિયાકાંડોને કેટલું મહત્ત્વ આપવું ?

ધણા સર્વધર્મોપાસનાથી ભડકે છે તેનું કારણ એ છે કે જો બધા ધર્મોની ઉપાસના કરવા જશે તો, કોના કોના ક્રિયાકાંડો કરશે ? દરેક ધર્મમાં જુદી જુદી રીતે ક્રિયાકાંડો બતાવેલ છે. જેનોમાં પ્રતિક્રમણ; હિંદુઓમાં સંધ્યા અને દેવ દર્શન, મુસલમાનોમાં નમાઝ, ખ્રિસ્તીઓમાં પ્રાર્થના ! એનો એક જ ઉત્તર છે કે સર્વધર્મોપાસક પોતાને પરંપરાએ મળેલ ધર્મ ક્રિયા કરશે પણ સાથે જ તે અન્ય ધર્મના ક્રિયાકાંડોનો સમન્વય જરૂર કરશે. જેમ કે સંધ્યા-વંદનથી મનશુદ્ધિ તેમજ નમાઝ પ્રાર્થનાથી ભગવાનને યાદ કરીને સારાં થવું. આ બધી બાબતો શબ્દના ફેરફાર સાથે પ્રતિક્રમણમાં આવતી હોય તો તે જૈન તરીકે પ્રતિક્રમણ કરશે. સાથે જ તે નમાઝ, પ્રાર્થના, સંધ્યાવંદન, દેવ-દર્શન એની પાછળની ભાવનાને માન આપશે. જેમ જુદા જુદા દેશોમાં જાઓ તો કોઈ કહેશે ‘ વેલકમ ’ કોઈ કહેશે ‘ સ્વાગતમ્ ’ ત્રીજો કહેશે ‘ પધારો ’ પણ એ બધાની પાછળ ભાવ એક જ હોય છે. સમજી માણસ શબ્દોના અંતરથી ભડક્યા વગર સમન્વય સાધી શકશે.

ધણા શોકોનું એમ કહેવું છે કે જ્યારે બધા ધર્મોમાં સત્ય-અહિંસા, પ્રેમ—યાય વગેરેને મુખ્ય ગણ્યા હો તો પછી કર્મકાંડોની જરૂર ખરી ! કર્મકાંડો અને નિત્ય નિયમોની અગત્ય પોતાની છે. જેમ કોઈ તળાવ પાણીથી ભરેલું છે પણ પાણી પીવા માટે કોઈને કોઈ

સાધન હોવું જોઈએ. પછી જલે એ અંબલિને ખોખો ભરીને-એવી જ રીતે મૂળધર્મને પામવા માટે કોઈને કોઈ સાધન હોવું જોઈએ. વહેવારમાં તો આચરણ કે ક્રિયાથી જ એના ધર્મની કે ધર્માત્માની લોકોને પ્રતીતિ થવાની. આ ઉપરાંત ક્રિયાકાંડો એક પ્રકારે નિયંત્રણ પણ છે જે માણસને ખરાબ કામ કરતાં અટકાવશે. માણસ ખરાબ કામ કરશે તો લોકો તેને રોકશે, ટોકશે અને તે પણ કરતા અચકાશે. આમ વેશ, ક્રિયા તેમજ વિધાનો સત્ય, અહિંસા, ન્યાય, પ્રેમ રૂપ ધર્મના તત્ત્વોની પ્રાપ્તિમાં સહાયક છે-સાધક છે.

આજના યુગે સર્વધર્મોપાસના માનવજાતિ માટે વધારે અનિવાર્ય છે અને ઝડપી વાહનવહેવારના યુગમાં વિશ્વના લોકો એટલા બધા નજીક આવી ગયા છે કે વિશ્વના પ્રશ્નો ઉકેલવા માટે સાચા ધર્મની જરૂર રહે છે અને સર્વધર્મોપાસનાથી દરેક ધર્મ શુદ્ધ રહી શકશે.

ચર્ચા વિચારણા

સાચા ધર્મની પ્રતીતિ :

શ્રી. દેવજીભાઈએ આજની ચર્ચાનો ઉધાડ કરતાં કહ્યું: “હું સાચલા ગયેલો. ત્યાં મેં એક ભજન સાંભળ્યું કે ધર્મો અનેક છે-તત્ત્વ એક છે.” એ અગે મારા જાત અનુભવો છે કે બીલ, હરિજન, કે હલકાં વરણના ભાઈઓ અને બહેનો કોઈ પણ સાફ કામ કરે છે તેને નાત-જાત, સંપ્રદાય વના ભેદભાવો સિવાય લોકો પ્રતિષ્ઠા આપેજ છે. એટલે લોકોના દિલમાં સાચા ધર્મની પ્રતિષ્ઠા પડી જ છે. માત્ર તેને બહાર કાઢી, સંકલના બદલ કરી જગતના યોગાનમાં મૂકવી જોઈએ !

સમન્વય સાધીને જ સંસ્થાપકોએ ધર્મ સ્થાપ્યા છે :

પૂ. દાંડીસ્વામી : “મારા ધર્મ સંબંધના વાંચનનો સાર મારા વિનમ્ર મત મુજબ આ પ્રમાણે છે :—મહાત્મા ઈશુએ તેમની ૧૮થી ૩૦

વર્ષની ઉંમર જેનો ઉલ્લેખ તેમના જીવન ચરિત્રમાં આવતો નથી - હિંદુ કે ટિબેટમાં ગાળી હતી અને અહીં તેમણે જૈન કે બૌદ્ધ ધર્મનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેથી જ જૂના કરારમાં શિક્ષા કરનારને દંડ આપવાની વાત આવે છે ત્યારે નવા કરારમાં ડાખા ગાલ ઉપર તમાચો મારનારને જમણો ગાલ ધરવાની વાત આવે છે.

એવીજ રીતે હજારત મુહમ્મદ સાહેબ પોતાના કાકા સાથે યુરોપમાં ગયા ત્યારે ત્યાંના ખ્રિસ્તીઓ પાસેથી અહિંસાનો પાઠ શીખી આવ્યા હતા. તેમણે એનો પ્રચાર પણ કર્યો હતો કેવળ કક્ષાગત જુદી રીતે ઈસ્લામમાં એટલા માટે જ ઈશા-મુસા-મામુ એમ ત્રણેને પયગંબર ગણવામાં આવ્યા છે.

પારસી ધર્મના ‘અફલાતૂન’ બૌદ્ધો પાસે અહિંસા શીખી ગયાની વાત આવે છે. તેમના ગ્રંથો અને વેદો મળતા શબ્દો વાંતા જગમગ્ગર છે એટલું જ નહીં આયર્ન-શાખાના તે લોકો હતા એવું પણ માનવામાં આવે છે.

હવે રહી વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધો ધર્મના સમન્વયની વાત ! શંકરાચાર્યના ગુરુ ગોવિંદાચાર્ય, તેમના ક્રમશઃ ગુરુ ગોડાચાર્ય, ઈશ્વરકૃષ્ણ, પંચશીખાચાર્ય, વોટ્ટ, આસુરી, કપિલ, મરીચિકુમાર તેમના પૂર્વાશ્રમના પિતા ભરત અને ભરતના પિતા ઋષભદેવનાથ તે વૈદિક ધર્મના ચોવીશ અવતારમાં આઠમા અવતાર અને જૈનોના પહેલાં તીર્થંકર, એજ રીતે શંકરાચાર્યના ક્રમે વારસ રામાનૂજ, રામાનંદ, કપ્પીર અને નાનક આ રીતે તાળો મળે છે. સ્વામીનારાયણનો મત રામાનૂજમાંનો ગણાય છે.

બૌદ્ધધર્મમાં ભગવાન બુદ્ધ પ્રથમ પારસનાથના સંપ્રદાયમાં હતા અને તેમના ચતુર્થામ સંવરની અદ્ભૂત છાપ બૌદ્ધ ધર્મ ઉપર છે; એટલું જ નહીં જૈન અને બાદ્ય ધર્મના ગ્રંથોમાં સૂત્રોના સૂત્રો અદ્ભૂત રીતે મળે છે. એટલે દેશના અને દુનિયાના બધા ધર્મોનો છેલ્લો તાળો ઋષભદેવમાં મળી રહે છે.

ધર્મગ્રંથો અંગે પુરાણોમાં એક ઈશ્વરને મુખ્ય માનીને બીજાને ગૌણ બનાવી દેવામાં આવ્યા છે. પણ આ પુરાણોનો રચનાકાળ ચોથા સૈકાના પ્રારંભનો છે. એવીજ રીતે ચાર્વાક ઋષિ કોષ્ઠનામાં ન માનતાં ત્યારે નૈયાયિક વૈશેષિકે માન્યતાની શરૂઆત કરી જડતરવથી. સાંખ્યે તેમાં ચૈતન્ય ઉમેર્યું અને વેદાંતે ચૈતન્ય માત્રની જ્ઞાન ભાવે એકતા બતાવી. આ રીતે ગીતાનો ગ્રંથ સર્વ માન્ય ગણી શકાય. વૈદિકો તે તેને માનેજ છે. સંતબાલજીએ એને જૈન દષ્ટિએ જૈનોનો બનાવી દીધો છે; અને ગીતા રહસ્યની પ્રસ્તાવનામાં શ્લોકમાન્ય તિલકે બૌદ્ધ મહાયાન સંપ્રદાયના કર્તા નાગાર્જુનનો સંબંધ ગીતા સાથે બતાવી દીધો જ છે. આમ કોઈ એક પુસ્તક સર્વમાન્ય થઈ જાય તેમ જ કોઈ એક વેશ-આચારસંહિતા સાધુઓ માટે માન્ય થઈ જાય તો ઝઘડા મટી શાંત થઈ જાય.”

એકલું સમન્વય નહીં :

શ્રી. પૂંજભાઈ : “ સિયાપંથના ખોળાઓ મૂળે લોહાણા હતા, આગાખાનના પંથમાં હિંદુધર્મનાં તત્ત્વો મિશ્રિત છે. પણ આ સમન્વય અને ગાંધીજીના સમન્વયમાં ઘણો ફર્ક છે. બાપુ પ્રભુચિંતન કરતા હોય ત્યારે સરહદના ગાંધી એક જ ઓરડામાં નમાઝ પઢતા હોય. બાપુની પ્રાર્થનામાં ગીતાના શ્લોકો, વેદ વાક્યો અને કુરાનની આયતો વચ્ચે એ અનેરું દ્રશ્ય છે. આક્રમણ, પ્રતિષ્ઠા કે લાલચ-ભયથી સર્વધર્મ સમન્વય થાય તેથી દહાડો ન વળે.

સમન્વય મુશ્કેલ નહીં બને ? :

પૂ. નેમિચુનિ : “ પૂ. સંતબાલજીએ સવારે કહ્યું તેમ ઘણા ધર્મોએ તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર, ઘણાએ કર્મકાંડો ઉપર તો ઘણાએ સદાચાર ઉપર જોર આપ્યું છે. ત્યાં બધા ધર્મોનો સમન્વય મુશ્કેલ નહીં બને ? માનો કે દરેકે મૂળપુરુષ ભગવાન ઋષભનાથને માન્યા તો પણ મેળ શી રીતે થશે ? જૈનોના બધાય ફિરકાઓ બધા તીર્થંકરોને માને છે છતાં મેળ ક્યાં પડે છે ?

માણસ ઉન્નત બને :

શ્રી. દેવિયાજી : “ જીવન જીવું બને તો ભેદભાવ આપોઆપ દૂર થઈ જાય ! માણસ ઉન્નત થાય ત્યારે ઉદાર બને જ છે. ”

શ્રી. દેવજીભાઈ : “ મને તો મારી ખેડૂત મંડળીની પ્રવૃત્તિઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાયું છે કે આપણે જો સત્યાથી હોઈએ, અને ચારે બાજુ સંગઠનો દ્વારા લોકવાતાવરણ પણ એવું બન્યું હોય તો ગમે તેવા મોટા સાધુપુરુષો પણ આપણી વાતમાં જળખર પ્રચારક આપો-આપ બને છે. કદાચ પ્રારંભમાં વિરોધ કરે, અપમાન કરે પણ સત્ય હશે એટલે આકર્ષાયા વગર નહીં રહે. ”

શ્રી. પૂંજભાઈ : “ ઘણાને એમ થયું હશે કે સંતબાલ પાસે અમે કેમ શીખવા જઈએ ? એટલે મોટા ભાગના સાધુસાધ્વીઓ એ કહેલી કે એવા કોઈ કારણથી આ શિબિરમાં ન પણ આવ્યા હોય; પણ આ સહચિંતનથી જે લાભ મળે છે તે અનેરો જ છે. ”

પૂ. નેમિચુનિ : “ એ બધી મુશ્કેલીઓ તો છે જ ! ”

વ્યાપક કાર્યક્રમ મૂકવો જોઈએ :

પૂ. સંતબાલજી : દંડીસ્વામીની, પૂંજભાઈની કે દેવજીભાઈ વ.ની ચર્ચા ઉપરથી એ વાત નથી નીકળતી કે જેમ ગાંધીજીએ દેશ આગળ વ્યાપક કાર્યક્રમ મૂક્યો તેવો એક સ્થળે વ્યાપક કાર્યક્રમ મૂકવો જોઈએ. તેથી ગાંધીજીના સમયે દૂર રહીને ટીકા કરનાર પણ ટીકા મૂકી તેમાં ભળી ગયા; અને અલગ અલગ અનેક જગ્યાએ પણ ટીકા બંધ થઈ અને તેઓ ભળ્યા. એવો કોઈ કાર્યક્રમ મૂકવામાં આવે તો સીધી નહીં તોયે આડકતરી રીતે પણ એ સૌને અસર થશે જ.

(૧-૭-૬૧)

સર્વ ધર્મ ઉપાસનાનાં પાસાંઓ

સર્વધર્મોપાસનાને જ્યારે ઉપલક દષ્ટિએ વિચાર કરીએ ત્યારે ઘણાને તે કઠણ અને અશક્ય લાગે છે પણ સર્વધર્મ ઉપાસના એટલે બધા ધર્મોમાં રહેલાં તત્ત્વોની ઉપાસનાં, બધા ધર્મસંસ્થાપકો પ્રત્યે આદર અને સર્વે ધર્મોમાં પેસેલાં અનિષ્ટોતું સંશોધન; એમ અર્થ કરવા જઈએ ત્યારે તે સરળ અને શક્ય જણાય છે.

સમન્વયનાં બી બધા ધર્મોમાં છે. કેવળ વિશાળતા કેળવી તેને જોવાની જરૂર છે. હિંદુધર્મના પ્રખ્યાત ‘મહિમ્ન સ્તોત્ર’માં કહ્યું છે :—

સ્ત્રીનાં વૈચિત્રાદૃજ કુટિલ નાના પથજુષાં ।

નૃણામે કો ગમ્યસ્ત્વમસિ પયસામર્ગવ ઇવ ॥

—સીધા કે વાંકા, અનેક માર્ગો પરથી વહેનારી નદીઓ છેવટે જેમ દરિયાને જઈને મળે છે. તેમ જ જુદી જુદી રુચિઓના કારણે વાંકાચૂંકા અનેક માર્ગોથી ગમન કરવા છતાં અમારું લક્ષ્ય શિવ તરફ—કહ્યાણુ તરફ હોય !

આપણામાંથી કોઈને એક આચાર વિશેષ પસંદ હોય તો તે એનો ઉપયોગ કરે પણ તેના કારણે અન્ય આચારવાળા સાથે તેણે લડવું તો ન જ જોઈએ. તેમ જ નાની નાની બાબતોના મતભેદોને લઈને અલગ સંપ્રદાય તો ન જ બનાવવો જોઈએ. તે ઉપરાંત પણ આચારવિચારનું એવું છે કે કોઈને સાફ પસંદ છે તો કોઈને ટોપી, તો ઘણા ઉઘાડા માથે રહેવું પસંદ કરે છે. એવું જ જટા વધારવી; પીળા, સફેદ કે ભગવા વસ્ત્ર પહેરવાં; મૂર્તિ પૂજવી કે ન પૂજવી; જ્ઞાનમાર્ગ કે અતુભવમાર્ગે જ્ઞાન મેળવવું. આ બધાં સાધ્યને પ્રાપ્ત કરવા માટેના જુદાં જુદાં સાધનો છે. આ બધાની પાછળ ધ્યેય એક જ

હોવું જોઈએ કે તેનાથી મોક્ષ-કલ્યાણ થાય છે કે નહીં ! પછી જેને જે સાધન પસંદ હોય તેને તે લેવા દેવાં જોઈએ. આ તો પોતપોતાની રુચિ અને યોગ્યતાનો સવાલ છે. એટલે કોઈ પણ ખાસ આચાર વિચાર સાથે સાધ્યનો અવિનાશાય સંબંધ નહિ જોડવો જોઈએ.

ધર્મને ધર્મ રહેવા દો :

એની સાથે એક ખીજ વસ્તુ અગે પણ તકેદારી રાખવી પડશે. આપણે ત્યાં ઘણી ખાખતો ધર્મની સાથે ભેળવી દેવામાં આવે છે. એવા કોઈ ખાખત ધર્મને સહાયક હોય તો ઠીક; નહીંતર એને ધર્મની સાથે મૂકીને લડાઈ-ઝઘડા ન કરવા જોઈએ.

દા. ત. પાંચને પાંચ કેટલા ? —એ પ્રશ્ન ગણિતને પૂછવો જોઈએ; ધર્મને નહીં. ભારતમાં કેટલા પર્વોતો છે એ પ્રશ્ન ભૂગોળને પૂછવો જોઈએ; ધર્મને નહીં. અમુક સાધકે લગ્ન કર્યાં હતાં કે નહીં તે પ્રશ્ન ઇતિહાસકારને પૂછીએ પણ, ધર્મને નહીં. જગતમાં તરવો કેટલાં છે ? એક કે બે ? આ પ્રશ્ન દર્શનશાસ્ત્રને પૂછીએ પણ ધર્મને નહીં !

ત્યારે ધર્મને શું પૂછી શકાય ? એને તો જીવન અને વહેવારની જ વાત પૂછવી જોઈએ. આપણે સદાચારી, શાંત, જિતેન્દ્રિય શી રીતે ખની શકીએ ? જગતમાં સુખ, શાંતિ અને સદાચાર કઈ રીતે ફેલાવી શકીએ ! ગણિત, ભૂગોળ, ખગોળ, દર્શનશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ વગેરેમાં પ્રચલિત આપણી માન્યતાનું ખંડન, સંશોધન કે વિજ્ઞાન વડે થતું હોય તો તેથી ધર્મનું ખંડન સમજવાનું નથી. ધર્મ તો શાશ્વત છે. જગતના અધિકમાં અધિક સુખ માટે છે. એતું ખંડન કદિ થતું નથી. એટલે ગણિત, ભૂગોળ, ખગોળ, ઇતિહાસ, દર્શનશાસ્ત્ર વ.નો ઉપયોગ ધર્મ (સત્ય - અહિંસા - ન્યાય વ.)ની વૃદ્ધિ માટે કરવો જોઈએ, અહંકાર-વૃદ્ધિ માટે નહિ.

માણસો અલગ અલગ ધંધાઓ પોતાની રુચિ પ્રમાણે કરે છે, અને ધન કમાય છે. તેઓ કદિ પોતાના ધંધાને ખીજ ઉપર લાદતા નથી.

એવી જ રીતે ધર્મ કમાવવા માટે કોઈ પણ એક શુદ્ધ સાધન હોવું જોઈએ. તેને ખીખ પર લાદવાનો કદાચરૂ ધર્મ સાથે સુસંગત નથી. ધર્મ તો જગતને જોડવાનું—પ્રેમ સંબંધથી બાંધવાનું કામ કરે છે. તે કદિ અહંકાર જગાડી અલગતાવાદ કેળવતો નથી.

બધી નદીઓ દરિયા તરફ વહી જાય છે. કદિ નથી વિચારતી કે ખારા સાગરમાં વિલીન થઈને તે પણ ખારી થઈ જશે. કારણ કે દરિયાના જળમાંથી વરાળ થશે, વાદળો બનશે અને તેમાંથી અમૃત જેવો વરસાદ વરસશે. પાછાં એ જ નદી-નાળાં ઝરણાં વહેશે. આમ નદીની મીઠાશ તો લૂટાઈ જશે નહીં પણ અમર જ રહેશે. એવું જ દરેક ધર્મ-સાધનનું છે. સાધ્યમાં વિલીન થઈ ગયા પછી અમારું સાધન કે તારું સાધન, એવું કંઈ રહેતું નથી. આમ સાધ્યમાં વિલીન થવાની પ્રેરણા આપવાનું કાર્ય ધર્મનું છે. એ પૂરું થાય તો ખસ.

ધર્મ એટલે એકતાનું સાધન :

દરેક ધર્મની ઉત્પત્તિ ‘સ્વ’ અને ‘પર’ની એક વાક્યતા-એકતા સાધવા માટે હોય છે. એકતા ગમે તેનાથી સધાય એજ જોવું જોઈએ. એના માટે અહંકારવશ ઝઘડો ન થવો જોઈએ. આચાર-વિચારોની વિવિધતા તો મનુષ્યોની રુચિ પ્રમાણે અને યોગ્યતા પ્રમાણે છે એ અગાઉ આપણે વિચારી ગયા છીએ. જોવાનું મૂળ તો એ છે કે તેની પાછળ ધર્મતત્ત્વ છે કે નહીં? સત્ય, અહિંસા, પ્રેમ, ત્યાગ છે કે નહીં? આચાર-વિચાર કે કર્મકાંડને ત્યાં મહત્ત્વ આપવું ન જોઈએ. કેરી લેવા જનાર કેરીની જાત પૂછે છે ન કે વેચનારની જાત! એમ ધર્મમાં તત્ત્વને પૂછો પણ તેના કર્મકાંડો કે નિયમો અથવા વેશસંપ્રદાયને ન પૂછો! આજ અનેકાંતવાદ છે; અને આજ સાચી સર્વધર્મોપાસના છે.

તે ઉપરાંત પણ જેમ અલગ અલગ ફૂલોનો ગજરો વધુ શોભે એવું જ વિવિધ ધર્મોના સમન્વયનું સમજવું જોઈએ. એકલી દાળ, રોટલી, શાક કે બાત હોય તેનાં કરતાં રોટલી, દાળ, બાત, શાક બધાનું

જમણુ લિજ્જતદાર લાગે એટલું જ નહીં તે પાયક, આરોગ્યદાયક અને શ્રેયકર અને છે. તેમ બધા ધર્મેના પરસ્પર સહકારથી, સમન્વયથી, બધા ધર્મેની જનતાને અને પોતાને લાભદાયક અને શાંતિપ્રદ અને છે.

એટલા માટે જ મેં સર્વ ધર્મ મંદિરની કલ્પના મૂકી હતી. આમ તો સ્વામી સત્યભક્તજીએ સર્વધર્મમંદિર વર્ધામાં બનાવ્યું છે. મારી કલ્પના તેના કરતાં થોડીક ભિન્ન છે. એક ગોળ ઓરડાવાળું મકાન હોય. તેમાં જુદા જુદા ઓરડામાં જુદા જુદા ધર્મના સાધકો રહેતા હોય. તેમની પાસે પોતાની ધર્મોપાસના—ધર્મક્રિયાની સામગ્રી હોય, દરરોજ સવારે—સાંજે બધા સાથે બેસે અને સર્વ ધર્મની પ્રાર્થના કરે. સર્વધર્મોપાસનાને અસરકારક રીતે સક્રિય કરવા માટેનો આ એક વિચાર છે. જે વહેવાર પણુ છે. એક જ ઘરમાં દાળ, ભાત, રોટલી, શાક ખાવાનો જે આનંદ છે તે અલગ અલગ ઘરે જઈને એક એક વાનગી ખાવામાં નહીં મળે. એવી જ રીતે જુદા જુદા ધર્મોપાસના—ગૃહોમાં જઈને જુદી જુદી આધ્યાત્મિક સામગ્રી લેવામાં અશ્રિય અને કંટાળો આવે તેમજ અગવડ પણુ વેઠવી પડે. ત્યારે આવા સર્વધર્મ મંદિરમાં બધા ધર્મેની આધ્યાત્મિક સામગ્રી અને પ્રેરણા સરળતાથી; શીઘ્ર અને સ્પષ્ટ રીતે મળી શકશે.

બધા કહેશે કે આ તો બધા ધર્મેને ભેળવીને ખીચડો કરી નાખ્યો ! તેમાં શું સ્વાદ આવવાનો હતો ? ત્યારે એમ કહી શકાય કે આ કંઈ નવું નથી. દરેક ધર્મ આવાં સમન્વય તત્ત્વોથી સભર જ છે. શિવ અને વિષ્ણુ; અંબા અને કાળી. આમ પરસ્પર વિરોધાભાષ આપનારા દેવ-દેવીઓને પૂજીને એકી સાથે શાંતિથી હિંદુઓ બેસી શકે છે તે હિંદુ ધર્મમાં રહેલ સમન્વય-તત્ત્વને આભારી છે. આ બધાને ભેળ સાધીને હિંદુ ધર્મે એક સંસ્કૃતિનો જન્મ આપ્યો, ત્યારે જ દેશમાં શાંતિ ફેલાઈ છે.

ક્યારેક આ સમન્વયની ઉપેક્ષા રાખીને કામ કરવામાં આવે છે. તેથી સારામાં સારા કાર્યનું મૂલ્યાંકન ઘટી જાય છે. દયાનંદ સરસ્વતી

અસાધારણ વ્યક્તિ હતા પણ તેમણે કેવળ વૈદિક ધર્મને પકડ્યો. અને તેના મોહના કારણે તેમણે એનેક ધર્મોનું ખંડન કર્યું. પરિણામે તેમની સારામાં સારી વાતો પણ ઢંકારી ગઈ. એટલે જ સર્વધર્મ સમન્વયનો ભાવ તો હોવો જ જોઈએ. દરેક ધર્મનો ઇતિહાસ તપાસશું તો તેમાં આવું સમન્વય તત્ત્વ જરૂર દેખાશે.

હિંદુસ્તાન અને ધર્મસમન્વય :

હિંદુસ્તાનના ખમીરમાં તો આ સમન્વયવાદ કે સ્યાદવાદ પડેલો જ છે. અહીં જેટલા ધર્મો, જાતિઓ, સંસ્કૃતિઓ અને ભાષાવાળા લોકો આવ્યા છે; હિંદે તેમને પચાવ્યા છે. તેમની સાથે સમન્વય સાધ્યો છે.

એક વખત સ્વામી વિવેકાનંદ જ્યારે હિંદ બહાર ફરતા હતા ત્યારે તેમને પૂછવામાં આવ્યું: “તમે અદ્વૈતવાદની મોટી મોટી વાતો કરો છો ખરા; પણ તમારા હિંદુસ્તાનમાં શું છે?”

સ્વામીજીએ ઉત્તર આપ્યો: “અમારા હિંદુસ્તાનમાં એક વિશેષતા મોટી છે કે અમે બધા ધર્મની મહત્તાને આવકારીએ છીએ. અમારે ત્યાં કોઈપણ પ્રકારનો આગ્રહ સેવાતો નથી.”

વાત પણ એમજ છે કે અહીં યદ્દી, પારસી, ફિરંગી, ઇસ્લામી જે કોઈ આવ્યા તેમને તેમના ધર્મો પાળવા દેવામાં આવ્યા છે અને ધર્મોના સારાં તત્ત્વો ભારતે અપનાવી લીધાં છે. આ સમન્વય કરી લેવાની જબ્દસ્ત શક્તિના કારણે દુનિયાના બધા ધર્મોની અસર આજે એક યા બીજા ઉપર પડી છે. ઊંડાણથી જોવા જશું તો બધા ધર્મોમાં સમન્વયનું તત્ત્વ વધારે છે; વિરોધનું ઓછું.

સ્થાનકવાસી જૈન સંપ્રદાયમાં ચંદ્રમાના આધારે તિથિ ગણવામાં આવે છે. પંચાંગની તિથિ ચૌદસ હોય પણ ચંદ્રતિથિ પૂનમ હોય તો તે મુજબ ગણવામાં આવે છે. મુસલમાનો પણ એમ ગણે છે. મૂર્તિને પૂજનારા ઇસાઈઓ, હિંદુઓ; જૈનો બૌદ્ધોમાં છે; તેમ નહીં માનનારા

પણ એજ દ્વિરકાઓમાં છે. આપણે ત્યાં રવિવારની રજા પળાય છે; સંવતના બદલે ઈસ્વીસન લખાય છે; આ બધી અસર ખ્રિસ્તી ધર્મીઓની છે. ઘણા એમ માને છે કે મુસલમાનો કદર છે પણ તેવું ક્યાં છે ? પર્દો ટર્કીમાંથી ગયો. પેટ-કોટ પણ મુસલમાનો પહેરતાં થઈ ગયા અને દારૂને અડવાની સદંતર ના છતાં દારૂ પણ પીએ છે. મૂર્તિપૂજના વ્યાપક અર્થમાં જોવા જઈએ તો પીર, દરગાહ, તાબિયા, અને છબી વ.ને પૂજવી તેમાં આવી જાય છે.

આમ થાય છે, એમાં આશ્ચર્ય પામવાનું જરાયે નથી. ધર્મનું કામ તો એજ રહ્યું છે કે જુદા જુદા આભાસ થનારાં તત્ત્વોને મેળાવી દેવા; એનકરૂપતામાં એકતા આણવી; અને તેનાજ ક્રમે બધા ધર્મો એક થાય; સંવાદી અને એમાંજ જગતનું કલ્યાણ છે. આપણે બધા ધર્મોને નદીની ઉપમા આપી છે. ઘણાને ડર છે બધા ધર્મો ભેગા કરવા જતાં ગંદકી વધશે. આ ભય અસ્થાને છે.

નદી સમુદ્રને મળવા જાય છે ત્યારે તેમાં કચરો અને ગંદકી પણ સાથે હોય છે; પણ એ કચરા અને ગંદકીને નદી કહેતા નથી. એમાં વહેતાં નિર્મળ જળને જ નદી કહીએ છીએ. તે પાણીનો ઉપયોગ કરીએ છીએ, ખેતરમાં એના પાણીથી સુંદર પાક થાય છે. તે છતાં બાકીનું પાણી સાગરમાં મળે છે. જે ફરી વાદળો બનીને જગતને પાણી પૂરું પાડે છે. ત્યારે કોઈ એમ નથી કહી શકતું કે આ વરસાદમાં અમૂક નદીનું પાણી છે. એવી જ રીતે સર્વધર્મોપાસક વિવિધ ધર્મ રૂપી નદીઓના કચરા કે ગંદકીને જોતો નથી. પણ તેના વિશુદ્ધ જળનો ઉપયોગ કરે છે અને પરમાત્મા રૂપી જિનેશ્વર રૂપી સાગરમાં મળી જાય છે. ત્યાં ગયા પછી કેવળધર્મ ધર્મ રહે છે; નામનો લોપ થઈ જાય છે.

યોગી આનંદ ધનજી કહે છે :—

षड्दर्शनं जिन अंगं भणोजे न्यास षडंगं जे साधरे
सागरमांहे तटिनी बसत है तटिनी सागर भजनारे
जिनवरमांहे सधला दर्शन छे, दर्शन जिनवरभजना छे

“તે વખતના છ દર્શનો જિનભગવાનના અંગે છે. જિનવરરૂપી સાગરમાં બધાં દર્શનો, બધાં ધર્મોત્તરો સમાઈ જાય છે જ્યારે એક એક દર્શનમાં જિનવર નહીં સમાય.” આમ એક એક ધર્મ નોખો રહે અને સંપૂર્ણ સત્યરૂપી જિનેશ્વરના સમાવેશનો દાવો કરે તે ખોટો છે પણ બધા ધર્મ પ્રવાહો જિનેશ્વરરૂપી સમુદ્રમાં સમાવી શકાય તોજ તે પૂર્ણ સત્ય કહેવાય. જૈન ધર્મ કહે છે કે સંપૂર્ણ-સત્ય-વિચારને શબ્દોમાં સમાવી શકાતો નથી. સર્વજ્ઞોએ જોટલું જાણ્યું છે તેટલું તેઓ કહી શક્યા નથી. તે તો એનો એક અંશજ કહી શક્યા છે.

ધર્મ એક; રૂપ અનેક :

દરેક ધર્મમાં કોઈને કોઈ સત્ય રહેલું છે. અને સત્ય પરસ્પર વિરોધી ન હોઈ શકે. તેથી કરીને ધર્મો પણ વિરોધી ન હોઈ શકે.

વેદમાં કહ્યું છે :—

एकं सत् विप्रा बहुधा वदन्ति

સત્ય એકજ છે પણ તેને જાણનારા વિકાનો અલગ અલગ નામે રજૂ કરે છે.

ઈસાઈધર્મમાં ઈશુ ખ્રિસ્ત પોતાના શિષ્યોને કહે છે:— “તમે એમ ન માનતા કે તમે જ મારા શિષ્યો છો; અને હું તમારા જ મકાનમાં રહું છું. મારા બીજાં મકાનો પણ છે.”

ઈશુએ એકવાર પોતાના હાથમાં ફૂલો લઈને મૂઠી વાળીને શિષ્યોને કહ્યું: “મારી આ મૂઠીમાં જોટલાં ફૂલો છે, એની બહાર પણ ધણાં ફૂલો દુનિયામાં છે. એવી જ રીતે મારી પાસે આવ્યું સત્ય એજ સત્ય સત્ય છે જોટલું જ નથી પણ મારી બુદ્ધિની મુક્તાની બહાર પડેલાં સત્યો પણ સત્ય છે.

હિંદુ ધર્મમાં કહેવામાં આવ્યું છે:—

सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म

સત્ય અનંત જ્ઞાનમંત વ્યાપક બ્રહ્મ છે. તે આખા જગતમાં વ્યાપક રીતે ફેલાયલું છે. હિંદુ ધર્મે તો બીજા ધર્મોને અપનાવવા અને પરિચય કરવા માટે શા માટે કરવું જોઈએ ? જ્યારે તેણે સાંખ્ય, યોગ, પૂર્વમીમાંસા, ઉત્તરમીમાંસા (વેદાંત) ન્યાય અને વૈશેષિક ઉપરાંત જૈન, બૌદ્ધ અને ચાવકિ એમ નવ દર્શન સુધ્ધાનો પોતાનામાં સમાવેશ કરી લીધો છે. સોનું ગમે ત્યાં પડ્યું હોય ગંદકીમાં પણ, તોયે તેને ઉપાડી લેવામાં આવે છે. તેવી રીતે સત્ય ક્યાંયે મળતું હોય તો તેને લેવામાં શા વાંધો છે ?

સર્વધર્મ આત્મીયતા કેળવવી

ગઈકાલે શ્રી રામનારાયણ પાઠક મારી પાસે પોતાનાં લખેલા ચાર પુસ્તકો લાવ્યાં હતાં. તેમણે આ ચાર પુસ્તકો, હિંદુ ધર્મ, ઈસ્લામ ધર્મ, ઇસાઈધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મ ઉપર લખ્યાં છે. તેમણે મને કહ્યું : “ મારે હવે જૈન ધર્મ ઉપર પુસ્તક લખવું છે માટે આપ મને માર્ગદર્શન આપો ! ”

મેં કહ્યું : “ આપ તો જૈનધર્મ, હિંદુ ધર્મમાં આવી જાય છે. કારણ કે હિંદુધર્મ એટલે હિંદુમાં પેદા થયેલા બધા ધર્મો જૈનધર્મ સંશોધક ધર્મ છે. વૈદિક ધર્મમાં તેણે ખુબ જ સંશોધન કર્યું છે. તે માટે એનું ખેડાણ સ્વતંત્ર રીતે થયું હોઈ તેની એ એક વિશેષતા છે. ”

લોકમાન્ય તિલક જેવાએ કહ્યું છે કે, વૈદિક ધર્મ ઉપર અહિંમાનો જો કોઈ પ્રભાવ હોય તો તે જૈનધર્મનો છે. હિંદુ ધર્મમાં અહિંસાનો નવો આક્રોશ નાખીને, એટલા પ્રમાણમાં જૈનધર્મને એને પોતાનામાં રૂપાંતર કરી નાખ્યું છે. જૈનધર્મની કોઈ વિશેષતા હોય તો તે અહિંસાની છે.

કોઈ કહેશે કે શીખ ધર્મ જુદો છે. શીખ ધર્મના આચાર, વિચાર અને ઉપાસ્ય દેવ જોતાં તેનો સમાવેશ હિંદુ ધર્મમાં થઈ શકે

છે. શીખનો અર્થ શિક્ષિત તાલીમ પામેલો પણ થાય છે. તેને શિષ્ય પણ કહેવામાં આવે છે. મુસલમાનોના હદ બહારના જુદા પંજાબમાં વધી જતાં કેટલાંક જૂવાન વીરોને તલવાર દ્વારા તાલીમ આપી પ્રતિકાર કરાવ્યો હતો; લોકો મરણિયા યદને જૂઝમ્યા હતા તે લોકો શીખ કહેવાય. ધર્મ ઉપરથી તે આજે એક કોમ બની ગય છે; અને શીખધર્મ પાળે છે.

ઈસ્લામ ધર્મ કેવળ હિંસાની વાત જ કરે છે; એવું નથી, તેમાં કેટલાંક સુંદર તત્ત્વો છે. સૂફી વ. પંથ અધ્યાત્મિકની આપણા જેવી જ વાતો કરે છે, તેનો વિશ્વમધુત્વનો સિધ્ધાંત ધણો જાણ્યો છે, જો કે ત્યાં પણ કેટલાંક કોમી અને ઝનૂની તત્ત્વો છે ખરાં; પણ મુસલમાનો સાથે ભાતૃત્વ ભાવ બાંધવો હોય તો તેમને પણ સાથે લેવા જોઈએ જો-હત્યા અંગે ધણાં લોકો ખુમ ખુમ પાડે છે પણ જો તે ખરેખર બંધ કરાવવી હોય તો આપણને તેમનામાં બળવું પડશે અને તેમને સાચી વાત સમજવી પડશે. તેઓ! બળશે એટલે કે તેમનાં અનિષ્ટો કે આવરણો સ્વીકારવા એવું કંઈ નથી. ખાન અબ્દુલ ગફારખાન; વગેરે જેવા ધણા સારા મુસલમાન નેતાઓ છે. આપણા બાલનગકાંઠા પ્રાયોગિક સંઘના પ્રમુખ શ્રી. શુલાભભાઈ રસલભાઈ કુરેશી ઇસ્લામી છે છતાં તેમને સર્વ ધર્મ પ્રત્યે સદ્ભાવ છે. મોંઘીજીનાં ચુસ્ત અનુયાયી છે. એક બાજુ કુરાનનો અભ્યાસ કરનાર અને બીજી બાજુ સ્વરાજ્ય માટે જેલમાં જતાર છે. એક બાજુ શુજરાતમાં તોફાનો શાંત કરવા માટે શુદ્ધિપ્રયોગમાં આઠ ઉપવાસ કરનાર અને બીજી બાજુ જૈનધર્મની સાથે આત્મીયતા સાધવા માટે પર્યુષણમાં અઠાઈ જૈન વિધિ પ્રમાણે કરે છે. જૈનો સાથે આત્મીયતા કેળવવા માટે પર્યુષણમાં રસ લેતા હોય છે.

આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે જો એક ઇસ્લામી જૈનધર્મની સાથે આત્મીયતા ધરાવી શકે છે, તો એક જૈન પણ ઇસ્લામ ધર્મની સાથે આત્મીયતા ધરાવી શકે છે. આ અંગે કોઈએ વેશ, ધર્મ કે

શુદ્ધ ક્રિયાઓ છોડવાની જરૂર નથી. કેવળ આત્મીયતા કેળવવાની જરૂર છે. રસપ્રાપ્તિ, રહીમ અને કમીર જેવા ધર્મ મુસ્લિમ કવિસંતોએ કૃષ્ણ અને ભગવાનના ગીતો ગાયા છે. સૂફીવાદે રામ-રહીમને એક જ ગણાવ્યા છે. એટલું જ નહીં, આજે પણ રહેના તૈયમજી જેવા કૃષ્ણભક્ત મુસલમાનયાનું પણ છે. સમ્રાટ અકબરે બધા ધર્મોના સાર ભેળવી દીને-ઇન્દ્રાહી (ભગવાનનો ધર્મ) ચલાવ્યો હતો. અશોકે પણ બૌદ્ધધર્મી હોવા છતાં બધા ધર્મો પ્રતિ આદર વ્યક્ત કર્યો હતો અને સમાન આદર રાખવાનું પોતાના શિલાલેખોમાં સૂચવ્યું હતું.

રખે, કોઈ એમ માને કે બધા ધર્મોની ઉપાસના કરવા જતાં તેની મંદિરા લાગશે. વર્ષોથી પહેલાં સંસ્કારો, રીતિઓ અને અંધશ્રદ્ધાના આવરણોના કારણે પહેલી નજરે બધા ધર્મોમાં કંઈ ને કંઈક ખરાબો દેખાય; પણ, સર્વધર્મોપાસક તો મા પોતાનું બાળક મંદુ થાય ત્યારે તેને શુદ્ધ કરે એવી જ રીતે મંદકીને ધોઈ સાચા અને શુદ્ધ ધર્મતત્ત્વને અપનાવે.

ધર્મો અને એકતાનો આદેશ :

સર્વધર્મ ઉપાસના કરવાનું કોઈ નવું તત્ત્વ નથી. દરેક ધર્મમાં એ તત્ત્વ એક યા બીજી રીતે પડેલું છે. એટલું જ નહીં, પ્રાર્થના, પૂજા, પશ્ચાત્તાપ, ત્યાગ, દાન, પ્રેમ આ બધા ગુણો અને કેટલીક ક્રિયાઓ તો બધામાં સમાન રીતે મળે છે. ઉપવાસ, રોજા, અને એકાદશી એક યા બીજી રીતે એકજ પ્રકારની ક્રિયા છે. પ્રતિક્રમણ; એકરાર (Confession) કે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ એક જ ભાવના વ્યક્ત કરે છે. ત્યાગને દીપાવવા માટે દાન વ્યુત્સર્ગ અને બલિદાનનો ઉદ્દેશ્ય દરેક ઠેકાણે છે. આમ ઊંડાણથી જોઈ એ તો ક્રિયાકાંડો પાછળની ધર્મભાવનાનો પ્રવાહ એક લાગ્યા વગર નહીં રહે.

ગીતા ૨૫૪ રૂપે કહે છે :—“દરેકે પોતાના ધર્મ ઉપર ચાલવું જોઈએ અને બીજાને તેના ધર્મ ઉપર ચાલવા દેવું જોઈએ. દરેકને

પોતાનો ધર્મ ચેયસ્કર છે, જેની જે ઉપાસના ઉપર શ્રદ્ધા છે તેના માટે તે જ વસ્તુ અનુકૂળ છે.

કુરાનમાં પણ આ જ વસ્તુ મળે છે : “ ખુદાએ દરેક કોમ અને મુલક માટે રસલ (પયગમ્બર) મોકલ્યા છે. જેટલા રસલો મોકલ્યા છે તે બધાની જમાત એક છે. તેમાં ફરક ન કરવો જોઈએ. દરેક મઝહબમાં જેટલા ફિરક્તા-સંત થયા છે તે બધાનું હૃદય એક છે. જે કંઈ બેદ દેખાય છે તે સ્વાર્થી લોકોએ જાણો કરેલ છે.

જૈનધર્મ તો ગુણપ્રધાન ધર્મ છે. એટલે તેના ધણા આચાર્યોએ સર્વધર્મ ઉપાસનાને સૂચવતાં સૂત્રો કહ્યાં છે. આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ કહે છે :—

પક્ષપાતો ન મે વીરે, ન દ્વેષઃ કપિલાદિષુ ।

યુક્તિમદ્ વચનં પસ્ય તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ ॥

મને મહાવીર પ્રતિ પક્ષપાત નથી કે કપિલ વગેરે ખીજ દર્શનોના પ્રવર્તકો પ્રતિ દ્વેષ નથી. યુક્તિસંગત જેવું વચન છે તેને ગ્રહણ કરવું જોઈએ.

સંબોધ સંતરીમાં કહેવામાં આવ્યું છે :—

સેયંબરો ય આસંબરો વા બુદ્ધો વા તહ વ અન્નોવા ।

સમમાવ માવિયપ્પા લહ્હ મુક્કલં ન સંદેહો ॥

જૈન શ્વેતાંબર હોય કે દિગંબર, ખુદ્દ હોય કે અન્ય ગમે તે હોય જેનો આત્મા સમભાવથી યુક્ત છે તે મોક્ષને પામે છે, એ નિઃસંદેહ છે.

ભગવાન મહાવીર અને તેમના સાચા ભક્તો જેમાં હરિભદ્રસૂરિ, હેમચંદ્રાચાર્ય, સમંતભદ્રાચાર્ય, ચોગી આનંદ ધનજી રત્નપ્રભસૂરિ, પૂ. જવાહરલાલ મ. વગેરેએ સર્વધર્મનો પ્રચાર કર્યો જ છે. જૈનમંત્રી વસ્તુપાળ-તેજપાળ અને વિમળશાહ વગેરે પણ મુસલમાનોની ધન્યજ્ઞતા

કરતા હતા. તેમણે મુસલમાનોની મસ્જિદો પણ બંધાવી દીધેલી અને હિંદુમંદિરોની પ્રતિષ્ઠાપના પણ કરેલી.

શિવાજી મહારાજ અને સમર્થ રામદાસ જ્યાં જ્યાં મોકો મળતો ત્યાં મુસલમાનોની મસ્જિદમાં જતા. શિવાજીએ તો હજ કરનાર યાત્રાળુ માટે ઉત્તમ પ્રયત્ન કરાવ્યો હતો.

સર્વધર્મ સમન્વય અને હિંદુ-મુસ્લિમને એક માનનારા શીખગુરુ કવિ નાનકે કહ્યું :—

હિંદુ મુસલમાન દોનો માફ કસબી
 એક લિંદી માલા એક લીની તસબી

કબીરે કહ્યું :—

એક પૂરબ, એક પચ્છિમ નિહારે,
 પઢી પઢી પાય ધરણી શિર ઢાલે

સર્વધર્મ ઉપાસનાની આ સાધના અશોકથી લઈને અકબર; અને અકબરથી લઈને ગાંધીજી સુધી સતત ચાલુ રહી છે. ગાંધીજીની રામધુનમાં જ્યાં “ રઘુપતિ રાધવ રાગ રામ છે ” ત્યાં “ અલ્લાહ ઈશ્વર તેરે નામ, સખકો સન્મતિ દે ભગવાન ! ” તેમજ “ બજમન બજમન રામરહિમ બજમન બજમન કૃષ્ણ કરીમ ” જેવી સર્વધર્મોપાસનાની પ્રાર્થના-ધુન છે.

ધર્મ-ઉપાસના એટલે કે સત્યને પકડવું ! એકજ ધર્મના સારને સાચી રીતે લ્યો; તારવો અને તમે સાધક બની જશો. “ એક સાધે તે જગ સાધે ! ” તે આનું નામ છે. પણ જડની માફક એકજ ગુરુના શરીર કે વેશને પકડી રાખતાં અથવા એક જ સંપ્રદાયના બાહ્ય ચિહ્ન કે ગ્રંથને પકડી રાખે અને તેના ઊંડાણમાં ન ઊતરે તો તે બધું ખોટું. વિનોબાજીએ સાચે જ કહ્યું છે કે “ બધી નદીઓનું મીઠું પાણી દરિયામાં ભળવા છતાં સાગર ખારો જ છે ” કારણ કે આખી મીઠીને અંધશ્રદ્ધાથી વેશ, ગ્રંથ કે શરીરને પકડી રાખવાથી કંઈપણ ફાયદો નહીં થાય. પણ

વિવેકપૂર્વક આત્મભાવે તત્ત્વજ્ઞાન અને સદાચાર એ બન્નેને મુખ્ય ગણી; ક્રિયાકાંડોને ગૌણ ગણી સર્વધર્મોપાસના થશે તોજ મોટો લાભ થશે. હમેશાં સત્યને પકડવું જોઈએ. તે મળી જતાં બધા ધર્મો પોતાનાં લાગશે—બધા ધર્મસ્થળો પોતાના લાગશે.

સર્વધર્મ ઉપાસકે તો બધા ધર્મસ્થળોમાં ઉપરોક્ત દૃષ્ટિએ જવું જોઈએ. તેણે એવો ચીલો પાડવો જોઈએ જેથી ધર્મસ્થળો; દરેક સત્ય અહિંસાના સાધકો માટે ખુલ્લાં થાય. સહુએ એક સાથે બેસીને વિચાર-વિનિમય કરવો જોઈએ. એક બીજાના પર્વો કે તહેવારોમાં ભળવું જોઈએ ત્યારે જ સર્વધર્મ ઉપાસનાનું સમગ્ર રૂપ આવશે.

ચર્ચા-વિવારણ

ગુરુમૂહતા ઉપર અગાઉની ચર્ચા ચાલતી હતી તેના સંદર્ભમાં સર્વધર્મ ઉપાસના ને બેસાડીને ચર્ચાના સાર બન્ને વિષય અંગે નીચે મુજબ કરવામાં આવ્યો :—પરંપરાથી ગુરુ ન માનતાં; ગુણ દેખાય ત્યાં ગુરુ માનીએ તો સુંદર કામ થાય, જેમ ધર્મ અંગે સદાચારને મુખ્ય રાખી કર્મકાંડોને ગૌણ રાખી તત્ત્વજ્ઞાનનું પીઠબળ મળતાં ધર્મનાં અનિષ્ટો દૂર થાય અને વંશપરંપરાના ધર્મસંપ્રદાયમાં રહેવા છતાં અનિષ્ટોથી દૂર રહી બીજા ધર્મસંપ્રદાયોના ઇષ્ટો અપનાવી શકાય. તેમ પરંપરાના ગુરુને માનવા છતાં બીજા ગુરુએ અને બીજા નાના મોટા ગૃહસ્થ સંન્યાસી સૌની પાસેથી ગુણો મેળવી શકાય.

શ્રી. દેવજીભાઈ : “આમ અમે વંશપરંપરાથી બીજપથી છીએ તેમજ બીજી બાજુ સ્થાનકવાસી જૈન પંથના છીએ. બીજપંથમાં અસ્પૃશ્યતા નથી. પણ, તે વાતને લોકો જાહેરમાં આચરતા નથી. મેં એ ગુણને જાહેરમાં આચર્યો. એથી અમારા બીજપંથ આગેવાને ગુસ્સે થઈને કહ્યું : “આ શું કરો છો ?”

“આપણે બીજપંથીઓ આભડછેટ રાખતા નથી. તે ગુણને હું વ્યાપક બનાવું છું.” મેં કહ્યું. તેઓ કંઈ ન બોલી શક્યા. આ રીતે પંથના ગુણોને જાહેરમાં પ્રગટાવવાથી એ દોષનું સ્વરૂપ લેતાં અટકશે. તેવી જ રીતે જૈનધર્મમાં રહેલા છતાં ધતર ધર્મસંપ્રદાયના ગુરુઓમાંથી ગુણુ લઈ શકાય છે; એજ સારો માર્ગ છે. નહીંતર વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય રાંધાવાનો સંભવ છે. તેમાં વાડો વધે; ધટે નહીં.”

શ્રી. બ્રહ્મચારીજી : “દરેક ધર્મો અને ધર્મગુરુઓ સારા સ્વરૂપમાં રહે અને સ્વત્રેયની સાથે સમાજ કલ્યાણ કરે એ આજની રચનાત્મક કાર્ય રેખા અને જગતની માંગ છે.”

પૂ. નેમિસુનિ : સર્વધર્મ સમન્વયથી નીચેના આઠ ગુણોનો લાભ મળી શકે છે :—(૧) સત્ય શોધકતા, (૨) ધાર્મિક દ્વંદ્વ ત્યાગ, (૩) અનેકાંત પ્રાપ્તિ, (૪) સ્વતંત્ર મોહનો ત્યાગ, (૫) ઇતિહાસ પ્રકાશ, (૬) કૃતજ્ઞતાનું ઋણુ ફેડવું, (૭) ધર્મમર્મજ્ઞતા (૮) સામાજિક શુદ્ધિ.

(૨૬-૭-૬૧)

સ્વધર્મ ઉપાસનાનાં તત્ત્વો

સ્વધર્મ ઉપાસનાને પાકી બનાવવા માટે, સર્વે ધર્મોના તત્ત્વોનો બરાબર અભ્યાસ અતિ આવશ્યક છે. તેની સાથે સર્વે ધર્મોના વિશિષ્ટ સંદેશાઓનું રહસ્ય પણ સમજી લેવું અનિવાર્ય બને છે.

સર્વ ધર્મોપાસના કરતી વખતે સાધકની સામે અનેક સવાલો ઊભા થાય છે. સહુથી પહેલો સવાલ એ થાય છે કે જો બધા ધર્મો સારા હોય અને તત્ત્વની દૃષ્ટિએ સરખા હોય તો પછી બધાનો સમન્વય કરવાની જરૂર શી છે? એક જ ધર્મ રાખવામાં આવે તો યે ખોટું શું છે? અકબર બાદશાહે બધા ધર્મોની એકતા રૂપે ‘દીને-ધલાહી’ ચલાવેલો. તો એવો એક ધર્મ શા માટે ન ચાલી શકે?

પહેલી વાત તો એ છે કે એ વાત માનવ સ્વભાવની વિરુદ્ધમાં છે. દીને-ધલાહી પણ લાંબો સમય ન ચાલી શક્યો એનું એક કારણ તો આજ હતું અને બીજું કારણ એ છે કે આવી કોઈપણ વાત વહેવારિક બનતી નથી. માનવ સ્વભાવ એટલો તો વિલક્ષણ છે અને એટલી બધી વિવિધતાથી ભરેલો છે કે ધર્મનું પ્રકટીકરણ એકરૂપે થઈ શકે જ નહીં. કદાચ એમ માની પણ લઈએ કે જગતમાં ક્યારેક એક જ ધર્મનું નિરાપદ પ્રચલન થયું તો પણ માનવપ્રકૃતિને અને રૂચિને જોતાં એ જ નિષ્કૃંપ ઉપર આવવું પડશે કે આગળ જતાં તે ફટાઈ જશે અને આજની જેમ પરસ્પર સંઘર્ષ ચાલુ જ રહેશે. એક અખંડ ધર્મની આશા વાસ્તવિકતાને નકારવા જેવી છે.

એટલે જ દરેક ધર્મને તેના સ્થાને રહેવા દેધને આપણે તેમની વચ્ચે પ્રેમ અને શ્રદ્ધાના ભાવ સ્થાપવા માગીએ છીએ. તે તે ધર્મોના બાહ્યરૂપોમાં એકરૂપતા તો નહીં પણ એકતા આણવા માગીએ છીએ.

ધર્મો વચ્ચે જે વિષમતા, વિભિન્નતા અને તેના કારણે વૈર-વિરોધ છે તેને સ્વધર્મ ઉપાસના વડે દૂર કરવા માગીએ છીએ.

આપણે એક ધરનો દાખલો લઈએ. ત્યાં બાળક છે તો તેને દૂધ જોઈશે; માંદો હશે તેને ખિચડી જોઈશે; તંદુરસ્ત હશે તેને રોટલી-દાળ વ. જોઈશે; પણ ખોરાકની આ બિન્નતા હોવા છતાં ધરવાળા પરસ્પર બાઝશે નહીં; તેમ જ એકબીજા ઉપર પોતાની રૂચિનો ખોરાક લાદશે નહીં; પણ જેને જે જોઈએ તે પ્રમાણે સગવડ કરી આપશે. એમાં કોઈને વાંધો લેવા જેવો હોતો નથી. બધા સાથે જમશે; સાથે બેસશે; એક ધરમાં રહેશે. એક ધરમાં જોવા જઈએ તો ધણીવાર ધર્મભેદવાળી વ્યક્તિઓ પણ હોય છે; છતાં તેઓ સાથે જ રહે છે. તેવી જ રીતે ધર્મી પુરુષ પણ જુદા જુદા ધાર્મિક ક્રિયાકાંડો જોઈને સંધર્ષ નહીં કરે પણ સમાધાન અને સમન્વય વડે એકતા આણવા પ્રયત્ન કરશે.

જ્યાં વિશ્વને કુટુંબ માનીને “વસુદૈવ કુટુંબકમ્” ચાલવાનું છે. તેમજ જગતના સર્વ જીવો સાથે મૈત્રી “મિત્રી મે સબ્બભૂએસુ” કહીને સક્રિય કરવાની છે પછી એકતા જ સાધવાની રહે છે.

જૈન શાસ્ત્ર પ્રમાણે આ અલ્લાંડ ચૌદ રાજ્ય લોક પ્રમાણ છે. તેમાં વાધને સ્થાન છે અને બકરીને પણ. આમ પરસ્પર વિરોધીને પણ એક જ પૃથ્વી ઉપર રહેવાનું છે. તે સમન્વય સધાય ત્યારે જ ચર્ચ શકે. બધા પ્રાણીઓમાં આત્મા છે. શ્રીમદ્જી કહે છે : “જિનપદ્ અને નિજપદ્માં એકતા છે.” વેદાંત દર્શન પ્રમાણે અલ્લની દૃષ્ટિએ બધા જીવોમાં અભેદ છે-અદ્વૈત છે. માટે જે બિન્નતા દેખાય છે તેને દૂર કરી એકતા સાધવી રહી.

સર્વ ધર્મોને સરખા ગણવા જતાં ધણાંને ડર લાગે છે કે સારાં અને નરસાંને સમાન મહત્વ અપાઈ જશે. જેમ ચોર અને શાહુકારને સરખા ગણીએ તો ચોર ધંધો નહીં બદલે પરિણામે અનીતિને પ્રતિષ્ઠા

મળી જાય. એવી જ રીતે બધા ધર્મોને સરખા ગણવા જતાં જે ધર્મમાં ઊણપ છે તેને સુધરવાની તક ક્યાંથી મળશે ?

આ તુલના પણ ખોટી છે. દરેક ધર્મો સંસ્થાગત અને એટલે કેટલીક વિકૃતિઓ તો દરેક ધર્મમાં આવે. પણ એ વિકૃતિઓ એવી નથી કે ચોર અને શાહુકાર જેવું એ વિરોધી હોય. રૂપે ધર્મો બની જાય. દરેક ધર્મ સ્થપાયો ત્યારે તે વખતનો માનવસમાજ અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે બન્યો છે; ત્યારે કલ્યાણકારી દૃષ્ટિએજ તેની સ્થાપના થઈ હોય છે. એટલે તેમાં આજની દૃષ્ટિએ વિકૃતિઓ હોય તો તેના કારણે ધુણા કરવાનું કોઈ કારણ નથી. સર્વધર્મોપાસકે તો વિકૃતિઓ છોડીને તેનાં સારાં તત્ત્વોને ગ્રહણ કરવાનાં હોય છે. કોઈ પણ નગર એવું નહીં હોય કે ત્યાં કચરો કે ગંદકી બિલકુલ ન હોય. પણ સાફ નગર તેનાં સારાં તત્ત્વોને લઈને છે અને એજ તત્ત્વોને લોકો જુએ છે. એવુંજ ધર્મ અંગે સર્વધર્મોપાસકે વિચારવાનું છે.

ધણીવાર પોતાના ધર્મને શ્રેષ્ઠ માનીને ચાલવામાં પણ ઉદાર ધર્મને સાંકડો બનાવી દેવામાં આવે છે. આવું જૈનધર્મ માટે બન્યું છે. કોઈ જૈનને પૂછો : “તમારા ધર્મમાં ઊણપ ખરી ?”

તરત જવાબ મળશે. “જૈનધર્મ તો વિશ્વધર્મ છે. પછી ઊણપ ક્યાંથી હોય ?”

“તો પછી અમે તેને માનીએ કે તમારા જૈનધર્મસ્થાનક કે મંદિરમાં આવીએ !” આવો પ્રશ્ન પૂછો ! તરત એવો જવાબ મળશે કે “પહેલાં અમારી ક્રિયાઓ પાળો; અમારો વેશ પહેરો અને અમે જે રીતે માનીએ છીએ તે રીતે ભગવાન મહાવીરને માનો !”

આવો જવાબ મળવાનું કારણ એકજ છે કે તેનામાં પોતાના ધર્મની શ્રેષ્ઠતાનો ખોટો અહંકાર છે. એટલેજ તે પોતાને સર્વશ્રેષ્ઠ માની બીજાને નીચે પાડતો ફરે છે. જ્યાં જ્ઞાન છે; ચારિત્ર્ય છે; દર્શન

છે ત્યાં અહંકાર રહેતો નથી; પણ જ્યાં ઉણુપ આવે છે ત્યાંજ અહંકાર પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે. તેના હાથા અને છે ધર્મ, ધર્મપુરૂષો અને ધર્મગ્રંથો. તે જાતે બલે ગમે તેવો નકામો, શુણ્ણહીન કે ચારિત્ર્યહીન હોય પણ “ અમારા ભગવાન, અમારો ધર્મ, અમારા ધર્મગ્રંથો તમારા ઈશ્વર, ધર્મ અને ગ્રંથો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે ” એવી વાતો કરતો રહે છે. એજ અહંકાર વશ તે આસ્તિક-નાસ્તિક, ઈમાનદાર કે કાફિર, મિથ્યાત્વી કે સમકિત વગેરે ભેદો પાડતો ફરે છે અને સંસ્કાર, માનવતા, બ્રાતૃત્વ અને સુખશાંતિને અહંકારની વેદીએ હોમતો ફરે છે.

આ અહંકારની પૂજા કરવા માટે તે ગમે તે ભોગે અનુયાયીઓ વધારવાની ચિંતા કરતો રહે છે; પરિણામે ઈતિહાસના પાને પોતાના ધર્મનો ઝંડો રોપવા લાગ્યો માણસોને ધર્મના નામે ખોટી રીતે કતલ કરી નાખવાના દાખલા જોવા મળે છે. અહંકારમાંથી જે ઝનૂન પેદા થાય છે તેનું આ પરિણામ છે. તે સાચો ધર્મ ફેલાય એ જોતો નથી પણ ધર્મના આંધળા અનુયાયીઓની સંખ્યા વધે એનાજ પ્રયત્નો કરે છે. આમ ધર્મને અનુદાર અને સંકુચિત બનાવનાર તો તે ધર્મના અંધ ભક્તો હોય છે.

એકવાર એક પ્રખ્યાત મુસલમાન ભાઈને પૂછવામાં આવ્યું :
“ ગાંધીજી કેવા છે ? ”

તેમણે કહ્યું : “ બહુ બલા છે; શરીર છે; સત્ય, અહિંસામાં મક્કમ છે. ”

તેમને પૂછવામાં આવ્યું : “ ઈસ્લામની દૃષ્ટિએ તમે એમને કેવા માને છો ? ”

તેમણે કહ્યું : “ ઈસ્લામની દૃષ્ટિએ હલકામાં હલકા માણસ છે. ”

અહીં વિચારવાનું એ છે કે સદ્ગુણોને પણ ધર્મ ન મનાય તે પછી ધર્મ કયો ? તેમના આંધળા ધર્મ ઝનૂન પ્રમાણે, “ પોતે માની

લીધેલા ધર્મસ્વરૂપ સિવાય કોઈ બીજો ધર્મ હોઈ શકે નહીં. કુરાન સિવાય કોઈ ધર્મગ્રંથ પવિત્ર ન હોઈ શકે. તેમજ તેજ મુસલમાન સારો છે જે દાદી રખાવે, નમાઝ બણે અને સુન્નત કરાવે.” આવી ધર્માધિતાને દૂર કરવા માટેનો સાચો ઉપાય સર્વધર્મ ઉપાસનાજ છે.

કેવળ ઈસ્લામીભાઈ નહીં; પણ કટ્ટર જૈનભાઈને પૂછશો કે : “ગાંધીજીને તમે જૈન માનશો કે નહીં ?” તો તે કહેશે ‘ના’ કારણકે ગાંધીજી કદમૂળ ખાતા હતા. રાત્રિભોજન પણ કરતા હતા. ત્યારે ગાંધીજીના આચાર વિચાર અગે તેમને જણાવીને તેમને જૈન માનવાનું કહેશો તો પણ તે નહીં માને અને કહેશે અમારું સમકિત નહોતું લીધું. જૈન ધર્મને આ રીતે તેના અનુયાયીઓએ સંકુચિત બનાવી દીધો છે. એ તો પાળે એનો ધર્મ છે. તેમાં શ્રાવકોની મર્યાદાની અંદર જેટલા ગુણ છે તે આવી જાય છે. ક્યાંયે પ્રતોમાં એમ નથી લખ્યું કે જૈનકુળમાં પેદા થનારે તેને પાળવાનાં છે. પણ ગુણ કક્ષાએ વિકસિત આત્માએ તેને પાળીને આત્મવિકાસ સાધવાનો છે.

જૈનધર્મે તો સર્વદર્શન સમન્વય માટે સ્પાદવાદ આપ્યો અને એનાજ પરંપરાગતના અનુયાયીઓ સમન્વય કે સંશોધન કરનારને સમકિત ન ગણે એ જૈનસિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ ખોટું છે.

આનંદ ધનજીએ કહ્યું છે :—

જૈન જિનેશ્વર વરમુક્તમાર્ગ અંતરંગ બહિરંગેરે

એમણે જૈનદર્શન (જૈન તત્ત્વજ્ઞાન) ને જિનેશ્વરનું શ્રેષ્ઠ અંગ કહ્યું છે. શરીરમાં બધું હોય પણ જો માથું ન હોય તો કેવું લાગે ? અથવા માથું બગડી ગયું હોય તો તે કેવું લાગે ? જૈનદર્શનને માથું એટલા માટે ગણવામાં આવ્યું છે કે સમગ્ર વિશ્વનાં જેટલાં સારાં તત્ત્વો છે; બધા ધર્મોનાં જે સત્યો છે તેનો સમાવેશ તે કરી શકે છે. જો એમ ન થઈ શકે તો પછી તે વાત નામની રહી જશે. તિલક મર્યાદા તો તેમનું માથું પ્રદર્શનમાં મૂકવાની માગણી થઈ; એવી જ રીતે જૈનદર્શન પણ પ્રદર્શનની વસ્તુ બની જશે.

ગાંધીજીએ સર્વધર્મ સમભાવની સાધના કરીને વિશ્વધર્મચુરનો માર્ગ ખુલ્લો કર્યો છે. તેમની પાસે ગમે તે દેશ, કામ, વેશ કે ધર્મનો માણસ કોઈ પણ પ્રશ્ન લઈને જતો તેને તેઓ ધર્મના ગળથી માપી ઉત્તર આપતા. જૈનો અમારો ધર્મ વિશ્વધર્મ છે એમ કહે છે; ત્યારે તેણે દરેક ક્ષેત્રોના પ્રશ્નો ધર્મદષ્ટિએ ઉકેલવા જોઈએ.

સત્ય એટલું બધું બ્યાપક છે હજારો ધર્મધુરંધરો પરંપરાગતથી પણ તેને રજુ કરે તો પણ તેનું સંશોધન નવી પેઢી કરતી જ રહેશે; તેની પૂર્ણતાને પામી શકાશે નહીં. જેમ આખા વિશ્વનું પાણી ઉલેચી કે પી શકાતું નથી; એનો અર્થ એમ નથી કે તરસ છીપાવવા જળાશયો તળાવો ન બાંધવા જોઈએ. એવી જ રીતે વિરાટ સત્યને ન પામી શકાય તો તેના અંશને મેળવી શકાય છે. એટલે જ અલગ અલગ ધર્મો સત્યના તે તે અંશને પામી તેનો જનસમૂહમાં વહેંચવા માટે સંઘ રચે છે; જેથી સત્યની તૃષા લોકો છીપાવી શકે. ત્યારે કોઈ ધર્મ સંપૂર્ણ પણે દાવો ન કરી શકે કે આખી દુનિયાનું સંપૂર્ણ સત્ય તેના ધર્મમાં જ આવી ગયું છે, બીજા ધર્મો પાસે સત્ય છે જ નહિ. શું કોઈ તીર્થનો વંડો એમ દાવો કરી શકે ખરો કે દુનિયાનું બધું ય પાણી તેના તીર્થોમાં આવી ગયું છે? અગર તો દુનિયાના બીજા તીર્થોનું પાણી ખાટું છે; મારા તીર્થનું પાણી જ સીઠું છે! પાણીની જેમ સત્ય પણ એટલું બધું બ્યાપક છે કે તે એક જ ધર્મમાં સીમિત રહી શકતું નથી. તેના અનંત રૂપ છે. એટલે જ કહેવાય છે કે સત્યના અનંતરૂપોને એક શરીરધારી સદાકાળ માટે પ્રગટ કરી શકે નહીં. જ્ઞાનીઓ દરેક વાતની સાથે દેશ, કાળ, પાત્ર ભાવ (પરિણામ)ની અપેક્ષાએ જોવાનું કહે છે. ઉનાળામાં પાતળાં વસ્ત્રો પહેરવાં, સત્ય (હિતકર) છે પણ શિયાળામાં તેજ વસ્ત્રો અસત્ય (અહિતકર) છે. ભૂખ્યા હોય તેને માટે જમવું એ સત્ય છે પણ માંદા માણસે ખાવું એ અસત્ય છે. આમ સત્યનો નિર્ણય દ્રવ્ય ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ જોઈને જ કરી શકાય છે. એજ કારણે સાર્વાત્રિક અને સાર્વાકાલિક આચાર કેમ

પણુ ધર્મ બતાવી શક્યો નથી; કારણકે દેશ, કાળ, પાત્ર પ્રમાણે સત્યમાં ફેરફાર થાય છે. એને લીધે જ દુનિયાના ધર્મોમાં આચાર (ક્રિયાકાંડ)ની દૃષ્ટિએ ફર્ક જણાય છે. પણુ તેનો સમન્વય વિવેકપૂર્વક થવો જોઈએ. એજ મૂળ ઉદ્દેશ્ય સર્વધર્મ-ઉપાસનાનો છે, જે આ સત્યને પ્રકટ કરશે.

સર્વધર્મ ઉપાસનાના મુદ્દાઓ :

સર્વધર્મ ઉપાસના માટે નીચેના મુદ્દાઓ અનિવાર્ય છે :—

(૧) સ્વધર્મ નિષ્ઠ : પોતાને વારસામાં, પરંપરાથી જે ધર્મ મળ્યો હોય તે ધર્મ પ્રત્યે, ધર્મક્રિયા કે ઉપાસના પ્રત્યે નિષ્ઠા રાખવી જોઈએ. બીજા ધર્મના આડંબરો, પ્રલોભનો અને પ્રસિદ્ધિ જોઈ, વેશાંતર, સંપ્રદાયાંતર કે રૂપાંતર નહીં કરવો જોઈએ.

(૨) અન્ય ધર્મો પ્રતિ આદર : બીજા ધર્મોનાં સારાં તત્ત્વો તારવવાં, સદાચારની વાતો ગ્રહણ કરવી અને ઉપાસના તેમજ ક્રિયાઓમાં સમન્વય સાધવો. દરેક ધર્મના મહાપુરુષો અને સંતો પ્રત્યે આદર રાખવો.

(૩) સર્વધર્મ સંશોધન : ધર્મના નામે પોતાના કે અન્યના ધર્મમાં જે અનિષ્ટો પેઠાં હોય; રૂઢિ અને અંધવિશ્વાસના જાળાં જામ્યાં હોય તેને દૂર કરવાં જોઈએ. આદિપુરુષોએ જે કહ્યું તેના જિંડાણમાં ઊતરી તેનું રહસ્ય જાણી તે મુજબ વર્તાય તોજ વિકાસ થઈ શકે. ધર્મમાં દેશ-કાળ-ભાવ પ્રમાણે સંશોધન થયા વગર વિકાસ થઈ શકતો નથી.

આના અન્વયે વૈદિક ધર્મનો દાખલો આપી શકાય. ત્યાં ધર્મના નામે ચાલતા યજ્ઞોમાં પશુઓ હોમાતા હતા. તેમાં જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મોએ સંશોધન કરી યજ્ઞોને નવાં સ્વરૂપે મૂક્યાં. તેમણે પ્રચલિત વર્ણવ્યવસ્થાને પણુ નવું સ્વરૂપ આપ્યું; આમ ધર્મ સાથે વહેવારનો મેળ બેસાડ્યો. ધર્મસંશોધન કેવળ અન્ય ધર્મમાં કરવું એવું જ નથી; પોતાના ધર્મમાં પણુ જે સંશોધન જરૂર હોય તે કરવું જોઈએ.

સ્થાનકર્તાસી સંપ્રદાયમાં સાધુને માટે મુંઢપત્તી મોઢે બાંધી રાખવાની પ્રથા છે. તેનો ઉદ્દેશ્ય વિચારી મેં એમાં એક સંશોધન કર્યું. મુંઢપત્તી રાખવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય તો સાત્ત્વિક (ઉડતા સૂક્ષ્મ) જીવાણુઓ મોઢામાં ન પેસી જાય તે માટે કપડું ધરવું એવું ભગવતી સૂત્રમાં વિધાન છે. પણ મોં બાંધ હોય, મૌન હોય ત્યારે તે રાખવાની જરૂર નથી એવું મેં સંશોધન કર્યું.

તે વખતે અમદાવાદમાં મને એક બાઈ મળ્યા. તેઓ કહે, “ તમે ક્યારે મુંઢપત્તી કાઢી નાખી ! ”

મારે મૌન હતું એટલે તેમને જવાબ ન મળ્યો. તેમણે બહાર જઈને પ્રચાર કર્યો કે સંતબાલે મુંઢપત્તી કાઢી નાખી છે. તેઓ ફરી મળ્યા ત્યારે કહે : “ દેશવાસીઓને ઠીક લાગે તે માટે મુંઢપત્તી બાંધતા લાગતા નથી.

મારે તેમને શું કહેવું ? કેટલાક મને પૂછે છે : “ તમે ચેલાઓ કેમ નથી બનાવતા ? ”

ત્યારે હું કહું છું : “ હું ગુરુ થવાને લાયક બનું ! મારા ગુરુને સંતોષ ન આપી શકું; ત્યાં સુધી મને એ અધિકાર નથી. જે સાચો શિષ્ય બને તેજ શિષ્ય કરી શકે ! ”

પોતાના ધર્મમાં સંશોધન કરવાનો અધિકાર તો એ એ ધર્મવાળાને સહેજે મળી જાય છે. ત્યારે બીજા ધર્મોનાં તત્ત્વોને પણ વિવેકની ગળણીથી ગળી ગળીને અપનાવવાં જોઈએ.

(૪) અધર્મના વિરોધ : ધર્મના નામે ચાલતું અધર્મ ગમે તે ક્ષેત્રમાંથી અહિંસક હોય દૂર થવું જ જોઈએ. દંભ અને જૂઠાણાં ગમે તે ધર્મ સંપ્રદાયમાં ચાલતાં હોય તો તેમનું ખંડન કરી નિષ્પાલસતા અને સમ્યાકને બહાર લાવવી જોઈએ. આ કડક રીતે ચાલ તો પણ સર્વ ધર્મોપાસનાને આંચ આવતી નથી; માત્ર એ જરૂરી છે કે ખંડન

પંથ ખૂબ જ ઉચ્ચ પાત્રતા માગે છે. તે માટે સર્વધર્મ ઉપાસકે એ કક્ષાએ પહોંચવું જોઈએ કે સહેજે તેના આચરણમાં પોતાના ધર્મનો પક્ષ કે પારકા ધર્મનો વિરોધ મટીને કેવળ સુસત્યો; સુતત્વો અને સાચા ધર્મના સિધ્ધાંતો રહી જવા જોઈએ. ત્યાં સંપ્રદાય કે વેશ તેને નડશે નહીં. આમ કરતાં કરતાં એક દિવસ એવો આવશે કે જ્યારે બધા ધર્મો એના પોતીકા બની રહેશે. આવી કક્ષાએ પહોંચ્યા વગર ખંડન-મંડનમાં પડવું તેથી સંપ્રદાયિકતા વધે છે કાં તો મિથ્યાભિમાન આવે છે અને અધર્મ હટતો નથી.

(૫) વટાળવૃત્તિના ત્યાગ : એક વ્યક્તિને એક ધર્મ-સંપ્રદાયમાંથી વાણી, પ્રશોબન કે બચના કારણે ખીજા ધર્મમાં લાવવો અને અસુક અશે પરાણે એચવો તેનું નામ વટાળવૃત્તિ છે. સાચાધર્મને આવી વટાળવૃત્તિ સાથે કોઈ નિસ્તત નથી; પણ ધર્માધતા અને જનૂનના કારણે એને ધર્મના નામે ક્ષમ્ય ગણવામાં આવે છે. પરાણે ધર્મના નામે આવી સામુદ્ધિક વટાળવૃત્તિ માટે યુધ્ધો સર્જાય છે; કત્લેઆમો થાય છે. અને ધર્મ જનૂનને પોષવામાં આવે છે. માણસો માણસો વચ્ચે ભેદની બીતો ઊભી કરાવે કે વેરવિરોધના અખાડાઓ જમાવે તે ધર્મ નથી. કોઈ પણ ધર્મ તેનું સમર્થન કરતો નથી.

“તલવારના જોરે હિંદુઓને વટલાવી મુસલમાન કરવા; એમની મા-દીકરીઓની ઇજ્જત લૂટી ખરાબ કરવી એ ઇસ્લામ પ્રત્યે વફાદારી છે.” આવા બ્રામક સુત્રોના આધારે ઘણાં હિંદુઓને પરાણે મુસલમાન બનાવવામાં આવ્યાં ! એથી ઇસ્લામ જેવા નેક મઝહબની કેટલી બધી નાલેશી જગતમાં ચર્ચ છે તે તો વિચારકો જ કહી શકે છે.

ખ્રિસ્તી મિશનરીઓના દવાખાનાઓ અને શિક્ષણાલયોમાં ડોક્ટરો, પ્રાધ્યાપકો રૂપે જે છુટા છવાયા પાદરીઓ કામ કરે છે તેમાં જે ત્યાગ, સ્નેહ અને માનવતા દેખાય છે તે કોઈના માટે પણ અનુકરણીય છે. આમ છતાં એ બધાની પાછળ જે વટાળવૃત્તિ છે તેની બચંકરતાને

કોઈ નેયે ખ્યાલ ન આવી શકે! આવા વટલાયેલા ખ્રિસ્તીઓ, હિંદુઓ પ્રતિ જે દ્રેષ ફેલાવે છે તે ખરેખર ઇચ્છનીય નથી.

હમણાં હમણાં ડોક્ટર આંખેડકરે હરિજનોને હિંદુમાંથી “નવા બૌદ્ધ” બનાવવા શરૂ કર્યા છે. આ પણ વટાળવૃત્તિ છે. ખરી રીતે હિંદુધર્મમાં તેમણે પોતાના સ્થાન માટે લડવું જોઈએ તેના બદલે વટલાઈ જવું એ તો યોગ્ય નથી.

ખ્રિસ્તી લોકો જ્યારે લોકોને ખ્રિસ્તી બનાવે છે ત્યારે તેમની ટીકા કરાય છે પણ હમણાં સ્થા. જૈન સંપ્રદાયના સુનિવરો અને શ્રાવકોએ ખાટકી લોકોને જૈન તેમાં પણ મુંઢપત્તી બાંધનારા સાધુના પંથનાજ તેમને બનાવે છે તેને શું કહેવું? આ ખાટકી લોકો અત્યાર સુધી હિંદુધર્મ પાળતા હતા. તેમને પશુવધનો ધંધો છોડાવવો, માંસાહાર છોડાવવો કે તેમને સાત્વિક ધંધો કરવા આર્થિક મદદ આપવી, એ સમજી શકાય છે પણ લોભ આપી તેમનો ધર્મ બદલવો, એ તો યોગ્ય નથી.

આ વટાળવૃત્તિ એટલી બયંકર છે કે સામાન્ય રીતે જોનારને તેનો ખ્યાલ ભાગ્યેજ આવી શકે. કોઈ ખૂની કોઈનું ખૂન કરે તેને તો સમાજ અને સરકાર તરફથી દંડ, સજા, અસહકાર કે અપ્રતિષ્ઠા મળે છે પણ વટાળવૃત્તિ વડે તો માનવીનું શરીરજ નહીં, મન અને આત્મા પણ હણાય છે. ગઈ કાલ સુધીનો વિનમ્ર માણસ જે સરળ હતો તે આજે ધર્મ પરિવર્તન થતાં ચકકડ અને કુટિલ બને છે અને જે સમાજમાંથી વટલાયે છે તેના પ્રતિ કિન્નો રાખી બદલો લેવા પ્રેરાય છે. સમજણ પૂર્વકનું ધર્મ પરિવર્તન અને પરાણે વટાળવૃત્તિ વચ્ચે મોટું અંતર છે; તે છતાં પણ સર્વધર્મોપાસક કોઈનું આવું ધર્મ-પરિવર્તન ઇચ્છતો નથી. જો દરેક સર્વધર્મ સમન્વયની વાત સમજીને જીવનમાં ઉતારે તો વટાળવૃત્તિનો પ્રશ્ન જાડી જાય છે.

એક ખોળભાઈ મારી પાસે આવ્યા કે “મારે જૈન થઈ જવું છે; આપ મને જૈન બનાવી દો.” મેં તેમને દયાનંદ સરસ્વતીની વાત

કરી કે તેમણે કેવી રીતે પોતાના ધર્મમાં રહીને સુધારો કર્યો હતો ! તેમજ મેં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું વાક્ય કહ્યું : “તમે જ્યાં છો ત્યાં રહીનેજ વિકાસ સાધો !”

જેમ વટાળવૃત્તિ ખરાબ છે તેમ પોતાનો ધર્મ છોડવો એ પણ ખરાબ છે. કોઈ કહે કે “મારે સન્યાસ લેવો છે ? તો કયા સંપ્રદાયમાં લઉં ?” તો હું તો એને એમજ કહીશ : “પરંપરાથી તમે જે ધર્મમાં છો તેમાંજ દીક્ષા લો.” તમને ખીજા ધર્મનાં તત્ત્વો કે સદાચારના નિયમો પસંદ હોય તો તે અપનાવી લો પણ અન્ય ધર્મમાં સન્યાસ લો, એ ખરાબર નથી.

એટલુંજ નહીં; સર્વધર્મોપાસકે એ વાતની તકેદારી રાખવી જોઈએ કે તેના નામે કોઈ વાડો ઊભો ન થાય. થિયોસોફિકલ સોસાયટીના સર્વેસર્વા જે. કૃષ્ણમૂર્તિને લાગ્યું કે તેમના નામે નવો વાડો ઊભો થાય છે ત્યારે તેમણે તેનું વિસર્જન કરી દીધું; અને સ્વતંત્ર વિચારક તરીકે તેઓ વિચરવા લાગ્યા. દયાનંદ સરસ્વતીએ હિંદુધર્મની અંદર રહીને સુધારો કર્યો પણ નવો વાડો નહોતો કર્યો. પાછળથી તેમના અનુયાયીઓએ કરી મૂક્યો. એવુંજ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું થયું કે તેમના અવસાન બાદ તેમના અનુયાયીઓએ પણ એક વાડો બનાવી મૂક્યો. ધણીવાર પોતાના ધર્મમાં ખેંચવા માટે સંસ્કારોનું બહાનું આગળ ધરાય છે કે અમૂક ધર્મમાં ન જઈએ તો અહિંસા વ.ના સંસ્કારો ક્યાંથી આવે ! પણ તેમના અંતરમાં ખરેખર સંજ્યા વધારવાનો મોહ હોય છે.

ભગવાન મહાવીરે ઇંદ્રભૂતિ ગૌતમ જેવાને વૈદિક ધર્મમાંથી જૈન ધર્મમાં ખેંચીને દીક્ષા આપી. આને વટાળવૃત્તિ કહેવી કે નહીં ? એવું ધણાનું કહેવું થશે. તેમની વાત ખરાબર નથી. કોઈને ફેાસલાવીને, લલચાવીને કે ડરાવીને અથવા તત્ત્વ સમજાયા—સમજાવ્યા વગર કોઈને દીક્ષા આપી હોય તો તે વટાળવૃત્તિ જરૂર ગણાશે. પણ ભગવાન મહાવીરે એ રીતે કોઈ દીક્ષા આપી ન હતી. એટલુંજ નહીં તેમણે પોતાના શિષ્યોને પણ એવી દીક્ષા આપવાનો નિષેધ કર્યો હતો. ત્યારે ખીજો

પ્રશ્ન એ છે કે જો કોઈ સમજી કરીને ધર્મપરિવર્તન કરે તો તેને વટાળવૃત્તિ સમજવી ? તે જમાનામાં એને વટાળવૃત્તિ નહોતા માનતા અને મોટા ભાગે જે ગુરુઓ આવી દીક્ષા આપતા; તેઓ નિઃસ્વાર્થભાવે સંખ્યાવૃદ્ધિ કે જૂથવૃદ્ધિના કોઈપણ પ્રકારના મોહથી પર થઈને આપતા. ભગવાન મહાવીરથી તેમનો શિષ્ય ગોશાલક અલગ થયો અને જમાલિ છુટા થયા ત્યારે ભગવાને આવેશમાં આવીને વિરોધ ન કર્યો. તેમજ એક શિષ્ય છુટો થતાં ધર્મ-સમાજ રસાતળે જાય એવું તેમણે ન માન્યું. તેમણે ખરે સિધ્ધાંત સમજાવ્યો અને ધણાને પાછા વાળ્યા. આજે એવું નથી. આજે ચેલા-ચેલી વધારવાનો મોહ ખૂબ જ ફેલાયેલો છે. તે સિવાય કદાચ કોઈ શિષ્ય કારણસર છુટો પડે તો તેના પ્રતિ એટલો બધો વિરોધ કરવામાં આવે છે કે તે સમાજમાં નીતિપૂર્વક જીવી ન શકે; તે માટે જે તૈયારીઓ કરવામાં આવે છે તે જોઈને ધડીભર એમ પણ થઈ જાય છે કે આજ અહિંસક જૈન સમાજ છે ? ધણા જૈન સાધુઓને કોઈપણ કારણસર વેશ મૂકવો પડ્યો છે પણ તેની સાથે જૈન સમાજે જે વર્તાવ ચલાવ્યો છે, તે તો મહાવીરની ઉદારતાવાળા જૈન ધર્મને શોભતો નથી.

સર્વોધર્મોપાસક આમ વટાળવૃત્તિથી, વટલાઈ જવાની ભાવનાથી કે નવો વાડો ઊભા કરવાથી સદંતર દુર રહે છે, આજે તો જે જ્યાં છે તેને ત્યાં જ રહેવા દેવામાં સાર જણાય છે. તેને પોતાના ધર્મમાં ઉણપ લાગતી હોય તો તેને દુર કરવાનું કહેવું જોઈએ. આજ વટાળવૃત્તિનો રોગ નાપુઠ થશે, અને નવાં અનિષ્ટો અટકશે.

(૬) વેશ કે ચિહ્ન ન બદલાવાં કે બદલાવવાં :

કેટલાક લોકો જ્યારે એમ જુએ છે કે આ સાધક આપણા તરફ લાવ રાખે છે જિજ્ઞાસુ છે, સદૃશ્ય છે, વારંવાર મળે છે ત્યારે તેઓ તેને કહે છે કે આ વેશ છોડીને અમારામાં આવી જાઓ આ તમારાં ચિહ્ન છોડી દો ! ” વટાળવૃત્તિના સહોદર જેવો આ પણ અવંકર રોગ છે.

ધણી વિદ્વાન અને વિચારક લોકો મને પણ કહે છે: “ તમે જ્યારે બધા ધર્મેને માનો છો, સર્વધર્મોપાસના સ્વીકારો છો ત્યારે એક સંપ્રદાય વિશેષને વેશ શા માટે રાખો છો ? ”

વળી રૂઢિચુસ્તો બીજા આશયથી આ વાતને કહે છે: “ તમે અમારા સંપ્રદાયની પરંપરાને અમે માનીએ કે પાળીએ છીએ તેમ માનતા કે પાળતા નથી. માટે આ વેશને શા માટે રાખો છો ? ” એટલે કે ઉતારી દે !

એના જવાબમાં કહેવું પડે છે: “ માણસ જેમ એક ઘરમાં રહેવા છતાં તે વિશ્વના વિવિધ લોકો સાથે પ્રેમ સંબંધ રાખી શકે છે. તેવી જ રીતે એક સંપ્રદાયમાં રહેવા છતાં વિશ્વ ધર્મ સંપ્રદાયો સાથે તે આત્મીયતા કેળવી શકે છે. એટલું જ નહીં બધાને આત્મસ્તુ કરી શકે છે, તે સર્વધર્મ માન્ય સિદ્ધાંત પદ્ધતિ શોધી શકશે પણ સર્વધર્મ માન્ય ચિહ્ન પદ્ધતિ તો શોધી શકશે નહીં. નવાની શોધ કરવા જતાં નવો વાડો બોલો થઈ જશે. એટલે જ જે ધર્મ સંપ્રદાયનો વેશ ધારણ કર્યો છે તેને છોડીને બીજો વેશ ધારણ કરવાનું હું વિચારી શકતો નથી. ઉદ્ધતું મને તો એમ લાગે છે કે બધા ધર્મોના સારને જીવનમાં અપનાવવાથી સ્વ અને પર બંને સંપ્રદાયોનો વિકાસ પણ આપોઆપ થઈ જાય છે. ”

એક વસ્તુનો ખુલાસો કરી લઉં કે આવા સાધકને ઘણું સહન કરવું પડે છે. વર્ષો સુધી તે પોતાના તેમજ બીજાના ધર્મ સંપ્રદાયો વડે અવિશ્વસ્ત, અમાન્ય અને ઉપેક્ષિત બનીને રહે છે પણ અંતે તેની શુભનિષ્ઠા અને અખંડ શ્રદ્ધા કામમાં આવે છે. જે વિધિવિધાનો સર્વધર્મ ઉપાસનામાં સાધક છે તેને છોડવાનો કોઈ પ્રશ્ન બોલ્યો જ નથી.

એક વખત પ્રિય છોકરાઈ એ કહ્યું: “ આપને સ્થાનકવાસી જેન સાધુનાં ચિહ્ન હોવા છતાં સ્થાનકવાસી લોકો કેમ આપના પ્રતિ આકર્ષાતા નથી ? ”

મેં કહ્યું: “ ત્યાંજ મુરકેલી છે. આપણે સર્વધર્મોપાસનાની વાતને પડતી મૂકીએ તો બધાં દોડતા આવશે. આપણે મહાવીરને આગળ રાખીએ છીએ ખરા પણ બધા ધર્મોના મહાપુરુષોની સાથે એટલે જ કાનજી સ્વામી કહે છે કે ” એતો ખીચડો છે, જે આપણે લોકોને રાજી રાખવા હોય તો સિધ્ધાંતોની વાતો છોડવી પડશે, સિધ્ધાંતોને ન છોડવા હોય તો કદાચ પ્રારંભમાં તેઓ નારાજ થશે; પાસે નહીં આવે, પણ અંતે તો સાચા અને સમજી લોકો આકર્ષાયા વગર રહેવાના નથી. આજે આટલા વિવિધ લોકો આપણને આજે છે તેને જ હું આપણા સિધ્ધાંતનો વિનય માનું છું. ”

લોકોનો એક વર્ગ એમ પણ કહે છે કે “ સંતબાણે તો ખાન-પાન અને સગવડો માટે વેશ રાખી મૂક્યો છે ” તેઓ ખીજને એમ પણ કહે છે: “ એ તો સગવડતા માટે તમારા ધર્મનું નામ લે છે. ” નળકાંઠામાં એકવાર ફરતો હતો ત્યારે લોકો એવું પણ મારા મોંઢે કહેતા હતા કે “ એ તો જર્મન જસ્ટિસ છે તેમના પૈસા મેળવીને ફરે છે. ” આમ નવું કરવા જતાં સર્વધર્મ સમન્વય અને સર્વપ્રાણી સમન્વય કરવા જતાં ધણી વાતો આવશે. પણ, સાધક પોતાની ક્રિયાઓ ઉપર મક્કમ રહીને પોતાનાં ચિહ્નો નહીં મૂકે તો છેવટે લોકો આપોઆપ સાચું સમજવાના. જેને કંઠી પહેરવી હોય તે કંઠી પહેરે; જેને જનોઈ પહેરવી હોય તે જનોઈ પહેરે આપણે તેને છોડાવવી નહીં. પોતાની મેળે છોડી દે તો વિરોધ કરવો નહીં.

(૭) દરેક ધર્મને પોતાનો ગણો :

સર્વધર્મ ઉપાસકે દરેક ધર્મને પોતીકા ગણવો પડશે. એટલે જ્યારે તેને ખીજ ધર્મની ટીકા થશે ત્યારે તે પોતાના ધર્મની ટીકા જેમ લાગશે, ખીજની ઉણપ તેને ખૂંચશે અને તે દુઃખી થશે. માતા જેમ પોતાના દરેક બાળકને સરખી રીતે વાત્સલ્ય વરસાવે તેમ સર્વધર્મોપાસક બધા ધર્મો પ્રતિ વાત્સલ્ય વહાવશે. માતા બાળક ગંદુ થતાં તેને સાફ

કરે એવી જ રીતે સર્વધર્મોપાસક કરશે. માતાને જેમ લોહીને સંબંધ બાળક સાથે છે તેવી જ રીતે સર્વધર્મોપાસકને ઉપાસનાનો સંબંધ બધા ધર્મો સાથે છે. તેથી તેને કોઈ ધર્મ ખરાબ નહીં લાગે; એ માટે સર્વ પ્રથમ તેણે બધા ધર્મોને પોતાના ગણવા પડશે. :

ગાંધીજી પાસે સર્વ ધર્મના લોકો આવતા. એક તરફ પ્રાર્થના થતી હોય તો બીજી તરફ નમાજ બણાતી હોય ! પ્રાર્થનામાં ગાંધીજી કુરાનની આયતો પણ બોલાવતા. એકવાર કોઈ કંદેર હિંદુએ વાંધો ઉઠાવ્યો : “ તમે હિંદુ ધર્મને મુસલમાનોની આયતો શા માટે બોલો છો ? ”

તેઓ કહેતા : “ કુરાનની વાતો ગીતાથી અલગ નથી. બધામાં એક જ પ્રકારનો ઉપદેશ છે. ”

તેમના ઉપદેશનો એવો પ્રભાવ પડ્યો કે પડિત સુદરલાલજી જેવાએ તો ગીતા અને કુરાનનો સમન્વય “ ગીતા ઓર કુરાન ” નામના પુસ્તકમાં કર્યો છે. ગાંધીજી દરેકને કહેતા કે તમારો ધર્મ, બીજાના ધર્મથી જુદો નથી. હિંદુ-ધર્મ ધરલામથી જુદો નથી. તેમણે તો ત્યાં સુધી કહ્યું : “ મુસલમાનો ગાયો નહીં બચાવે ત્યાં સુધી હિંદુઓ ગાયો બચાવી શકવાના નથી. ” એટલે જ્યારે ખિલાફતને પ્રશ્ન આવ્યો ત્યારે ગાંધીજીએ તેમાં પૂરો રસ લીધો હતો. તેમણે મુસલમાનોના પ્રશ્નમાં એક હિંદુ તરીકે રસ લઈને આત્મીયતા કેળવી હતી.

શ્રી. માર્ક્સિયાજીએ કહ્યું હતું કે હું રાધા બનું તો જ શ્રી કૃષ્ણની ઉપાસના બરાબર કરી શકું. એટલે રાધા બાવ કેળવવો જોઈએ. જૈન સંસ્કારોથી ટેવાયેલો સાધક જ્યારે આવી બાવના કરે ત્યારે તે અદ્ભુત બની જાય છે. સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસે ઈસ્લામનું રહસ્ય જણાવ્યું ત્યારે તે મહાત્મનું બની ગયું.

સાચા સર્વધર્મોપાસક તરીકે ગાંધીજી દરેકને પોતાના ધર્મ ઉપર રહેવાનું કહેતા અને તેને તેના ધર્મની સમજણ પાડતા; સાથે જ સર્વ

ધર્મનો આદર કરવાનું પણ સૂચવતા. તેથી દરેક ધર્મના લોકો ગાંધીજીને પોતાના ગણતા.

આ વાત સર્વધર્મોપાસકમાં આવવી જોઈએ. તેણે દરેક ધર્મને પોતાનો ગણવો જોઈએ, અને તે માટે તેણે દરેક ધર્મનો ઊંડો અભ્યાસ કરવો જોઈએ, જેથી તે ધર્મના અનુયાયીને તે ધર્મના સિદ્ધાંત પ્રમાણે સમજી શકે. ત્યારે તેને લાગશે કે બધા ધર્મો સારા છે; કલ્યાણકારક છે. માત્ર તેને અનુસરનારની ખરાબીઓના કારણે તે ધર્મને ખરાબ કહી શકાતો નથી.

આમ આ સાતે અંગો સર્વધર્મોપાસનાના છે તેના ઉપર મનન કરીને સર્વધર્મોપાસના કરવામાં આવે તો વિશ્વશાંતિ માટેના પુરુષાર્થમાં અવશ્ય સફળ થશું.

ચર્ચા વિચારણા

એ વટાળવૃત્તિ નથી :

શ્રી. દેવજીભાઈએ ચોખ્ખવટ માગવા પ્રશ્ન કર્યો: “ખંધક સન્યાસી જૈન બન્યા અને બિનિસાર બૌદ્ધમાંથી જૈન થયા તેમાં ‘વટાળવૃત્તિને ટેકો મળે છે કે કેમ ?’”

શ્રી. માર્કસિયા : “મહાવીર કેવલજ્ઞાની થયાબાદ ઇન્દ્રભૂતિ ગૌતમ વગેરે અગ્યાર બ્રાહ્મણ પંડિતો તેમની પાસે ગયા. એમને શિષ્યો સહિત સમાધાન થતાં જે માર્ગ સ્પષ્ટ થયો તે માર્ગ ગયા. મહાવીરે ગોશાલકના શિષ્યોને તોડવા પ્રયત્ન ન કર્યો એટલું જ નહીં પોતાના શિષ્ય જન્માલિએ છૂટા થવાની રજા માગી તો પણ તેમણે નથી આવેશ કર્યો, નથી પરાણે ખેંચવા પ્રયત્ન કર્યો. પાછળથી સત્ય સમજતાં સુદર્શના સાધ્વી અને બીજા સાધુઓ પાછા ફર્યા તે જુદી વાત ! વટાળવૃત્તિવાળા તો

તેને કહેવાય કે પોતાનામાંથી એક ખસે તો ધુઆંધુઆં થઇ જાય અને નવા મેળવવા આકાશ પાતાળ એક કરે; ભય, લાલચ અને ચમત્કાર દેખાડી કે અજ્ઞાનનો લાભ લઇને પોતાની તરફ ખેંચે.

સાચા ધર્મનો સ્વભાવ તો જોમ અન્ન અને જળ, ભૂખ અને તરસ છીપાવી પ્રસન્નતા આપે, તેમ (૧) સ્ફૂર્તિદાયક પ્રસન્નતા આપવાનો, (૨) ચિત્તને વ્યાપાક વિચાર કરાવી તેમાંથી આનંદ શોધવાનો અને, (૩) બીજાનું સુખ જોઈ આનંદ મેળવવાનો છે. જેને સાચો ધર્મ સ્પર્શે તેને આમ થાય. ધૂળઘોયો જ્યાં નીકળે ત્યાં ધૂળમાંથી સોનાનો કણ શોધી લે છે તેમ ધર્મની ચાવી જેને હાથ જડી તે બધામાંથી સાર ખેંચી લેશે.

ધર્મ માટે સત્ય અહિંસાની કસોટી :

પૂ. દંડીસ્વામી : “હજુ તો સર્વધર્મ સમન્વય ઉપરની છણાવટના ચાર અઠવાડિયાં થયાં છે ત્યાં આટલું થયું છે. તો ધીમે ધીમે બધી વાત સુંદર રીતે છણાઈ જશે. મારા વિનમ્ર મતે સત્ય-અહિંસાની કસોટી, મધ્યમાં રાખી દરેક ધર્મને આપણા માનીએ તો જગતમાં અભેદ લાવવામાં મદદ મળે.

આજે નેમિસુનિએ કહ્યું તેમ મહાવીર, યુદ્ધ, રામ અને કૃષ્ણને વિશ્વગુરુ માનીએ અને ઈશુ ખ્રિસ્ત તેમજ હજરત મુહમ્મદને સ્વીકારી લઈએ એટલે પ્રશ્નો આપોઆપ પતી જશે.

પૂ. નેમિસુનિ : “દરેક ધર્મના જુદા જુદા આચાર્યો, જુદી જુદી માન્યતાઓ, જુદા, જુદા, કર્મકાંડો, જુદા જુદા તત્ત્વજ્ઞાનો ત્યાં કેટલીકવાર સર્વધર્મ સમન્વયના નામે પોતાના પંથના પ્રચાર કરવાના પ્રયત્નો થાય છે. તેની તકેદારી રાખવી જોઈ એ.

વ્યાપક લાવના થતાં ભેદ ટળશે :

શ્રી. પૂંજભાઈ : “ગામમાં પાણીનો બંધ તૂટે કે સૌ કશા

બેદબાવ વિના દોડયા આવે છે કારણકે તેમાં સૌનું હિત હોય છે તેમ આજના યુગનો પ્રભાવ એવો છે કે સૌ એક વર્ષ વિશ્વશાંતિ માટે ઝંખે છે. આપણે કોઈ મતપંથમાં પડતા નથી કે કોઈને ખેંચતા નથી એટલે સહુ આપણા કાર્યક્રમોમાં દોડતા આવે છે.

નવસારીમાં દોઢ વર્ષ પહેલાં નિર્માસાહારની પ્રતિજ્ઞાનો યજ્ઞ કર્યો હતો. તેમાં સૌ ભળ્યા. તેમાં એક પારસી કુટુંબ પણ ખેંચાયું. તેમણે પોતાના ધર્મમાં અડગ રહીને આમાં ભાગ લીધો. તેમ વ્યાપક કાર્યક્રમોમાં દરેક ધર્મોના માણસો કશા પણ ભેદ વિના ભળેલ છે. જગત એટલું નજીક આવી ગયું છે કે એક કાંકરો પડતાં તેની લહેર આપ્યા હોજમાં ફેલાય, તેમ વ્યાપક કાર્યક્રમો ધર્મોની વ્યાસપીઠ ઉપરથી મૂકાતાં સૌ તેને ઉપાડી લેશે.

ધર્મશુરુઓની ફરજ શું?

શ્રી. બલવંતભાઈ : “ઘણીવાર કાર્યક્રમોમાં સહુ સાથે આવે તોયે ધર્મના નામે અલગતાવાદ રહી જતો હોય છે. અમારે ત્યાં મોલેસ્લામ આઠ દશ કુટુંબો છે. આજ લગી જન્મમાઝમીમાં ગરબા ગાતાં અને હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા તો શું બદકે એતપ્રેત હતાં. પણ કોઈ ધર્મશુરુએ એવું ભૂલું ભરાવ્યું કે સાવ નોખાં થઈ ગયાં.

અમે ખીલીમોરા પ્રવાસમાં ગયેલા. ત્યારે એક ભાઈએ કહ્યું : “દરેક પોતાના તરફ ખેંચે છે. ત્યાં સાચું શું ગણવું? ધર્મશુરુઓએ એકતા વધારવી જોઈએ કે બેદબાવ?”

સારાં તરવો સંશોધન કરીને અપનાવો :

શ્રી. માર્કસિયાએ કહ્યું : “ઔરંગઝેબના ધર્મઝનૂન અને મુસ્લિમ બાદશાહનાં ધર્મઝનૂન છતાં મથુરા અને વૃંદાવન અખંડ રહ્યાં. ત્યાં મારા વિનમ્ર મતે ઈસ્લામનાં સારાં તરવો લેવાનો પ્રયાસ થયો અને મૂર્તિપૂજા છોડી નહીં. તેવીજ રીતે નીડરતા, આક્રમણ સામે ટકવાની

શક્તિ અને સ્વધર્મ સંશોધનનો શુભ હોય તો અનેરાં ધર્મ ઝનૂનનાં આક્રમણ સામે પણ ટકી શકાય છે.

દા. ત. ઈસ્લામમાં “એક પ્રભુ” તો વૈષ્ણવોએ કહ્યું અમારો હરિ પણ એક છે. (૨) તમે નમાઝ પાંચ વખત ભણો છો તો અમે પણ પ્રભાતી, મંગળા, ભોગ, શયન અને દર્શન એમ પાંચ વાર પ્રભુને પૂજશું. (૩) તમે ‘જકાત’ની વાત કરો છો તેમ અમે ભગવાનને ભોગ ધરાવીને પ્રસાદી લઈએ છીએ. (૪) તમે જેમ ખુદામાં સમર્પિત થાઓ છો તેમ અમે પણ બ્રહ્મ સંબંધ જોડીએ છીએ. અને બહેનોને પણ છૂટ આપીએ છીએ. (૫) નાતજાતના ભેદ રાખતા નથી તેમ અમે પણ નાથજીના પડિયા સૌને ભેદભાવ વગર આપીશું.

આ એક રીત થઈ. બીજી રીત કબીર નાનકની થઈ. જ્યાં હિંદુ મુસ્લિમ બન્નેનું સંકલન કરી ધર્મનું નવું જ સ્વરૂપ સર્જાયું. એવા યુગમાં સુર, તુલસીએ પોતાના તત્ત્વને સંભાળી રાખ્યું. દુકમાં હિંદુધર્મ આવી વીરશયિત ઉદારતાથીજ ટકી રહ્યો છે.

સંત મંસૂર અને સૂફી મત :

પૂ. દંડી સ્વામીએ સૂફી મતની ચર્ચા નીકળતાં સંત મંસૂરનો દાખલો આપતાં કહ્યું: “તેણે કહ્યું કે હું અવતારવાદમાં માનું છું. અલ્લાહ અને ઈન્સાન જુદા નથી. તેને ફાંસીએ ચઢાવવામાં આવ્યો તો ત્યાં પણ શબ્દ નીકળ્યો “અનલહક!” રાખમાંથી પણ એજ શબ્દ નીકળ્યો. અને રાખને પાણીમાં નાખવામાં આવી તો પણ એજ શબ્દ નીકળ્યો. અનલહક, એટલે યજુર્વેદના મહામંત્ર “અહં બ્રહ્માસ્મિ”નો અર્થ થાય છે. આમ ધર્મ સિદ્ધાંતની એકતા મળે છે.

તે ઉપરાંત સંત ફકીર અંગે પણ એકતા મળે છે. સિંધ બલુચિસ્તાનમાં લાસ્ખિલા સ્થળે હીંગળા માતાનું મંદિર છે. કરાંચીથી

તેરમે દિવસે ત્યાં પહોંચાય છે. ત્યાં જોયું તો દેવી હિંદુના અને તેની પૂજારણુ મુસ્લિમ ફકીરાણી હતી.

શ્રી. પૂંજભાઈ : “બહુચરા માતાજી આગળ પાવૈયા હિંદુ અને કમાલિયા મુસ્લિમ ભક્તો હોય છે.”

શ્રી. બ્રહ્મચારીજી : સત્ય, અહિંસા, સદાચાર અને દાન એ મુદ્દાઓનું મહત્ત્વ આપણે મુખ્ય ગણ્યું છે. એ સૌને માટે હોઈ આપણો પ્રયોગ સફળ થશેજ.”

મુનિશ્રી સંતખાલજીએ જણાવ્યું : “આજે ધર્મો આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણને આધીન થઈ ગયા છે. એટલે રાજકારણને વશ કરનારા વિશાળ અતુલ્ય સહિત કાર્યક્રમો લેવા એ ખાસ યાદ રાખવું પડશે. તોજ સર્વધર્મ ઉપાસના સક્રિય થઈ શકશે !”

(૫-૮-૬૧)

સર્વધર્મ ઉપાસનાના પ્રશ્નો ?

સર્વધર્મ ઉપાસનાનાં વિવિધ પાસાંઓની છણાવટ થઈ રહી છે. તેમજ એની અનિવાર્યતા ઉપર વિચારણા ચાલે છે. આ મુદ્દો અતિ અગત્યનો છે; એટલું જ નહીં તેના અંગે અનેક પ્રશ્નો ઊભા થાય છે જે અંગે હવે વિચાર કરીએ.

ધર્મના નામની સ્થળ :

ધર્મ શબ્દના નામે ઇતિહાસને પાને એટલા બધા અનર્થો લખા-
યેલા છે કે ધણા લોકોને ધર્મનું નામ પણ લેવું ગમતું નથી. ખાસ
કરીને રશિયામાં અને લાલચીનમાં તો એટલી બધી નફરત છે કે ‘ધર્મ’
જેવી કોઈ શબ્દરચનાને પણ તેઓ પસંદ કરતા નથી; એકંદરે સામ્ય-
વાદી દેશોમાં એ પ્રચલિત કોઈ પણ પ્રકારના રૂપમાં નથી. ઇતિહાસના
તાજા દાખલામાં ધર્મના નામે ભારતના ભાગલા પડ્યા અને પાકિસ્તાન
જુદું થયું. તિબેટમાં લામાઓના નામોનિશાન પણ ન રહેવા દીધા.
ધર્મયુદ્ધો, જેહાદ, વાદવિવાદ વગેરે ધર્મના નામે થયા અને તેની પાછળ
લાખો વ્યક્તિઓની કતલ, ત્રાસ અને જુલમ વગેરે ગુન્હાવામાં આવ્યા.
એટલે ધણાનું માનવું એ છે કે એ શબ્દને બદલી જ નાખો અને કર્તવ્ય
શબ્દ વાપરી “ સર્વ-કર્તવ્ય ઉપાસના ” એવું નામ રાખો, એમાં શું
ખોટું છે? અત્યારે તો પરસ્પર કમકાંડો, વિધિ-વિધાનો તેમજ યુરુ
અને દેવો અંગે ધર્મો અથડાઈ રહ્યા છે. ત્યારે દરેક ધર્મમાંથી તારવવાનું
છે તે અહિંસા, સત્ય, ન્યાય, પ્રેમ વગેરે તરવો-પવિત્ર કર્તવ્યો. તો
પછી ધર્મના બદલે ‘ કર્તવ્ય ’ નામ રાખવું વધારે બંધ બેસશે.

પણ આ તો થઈ ધર્મની એક બાજુ, પણ તેની બીજી બાજુનો
પણ સળંગ ભવ્ય ઇતિહાસ પડ્યો છે. તેમાં ધર્મના નામે ત્યાગ-તપ-
બલિદાન અને સમસ્ત લોકના કલ્યાણ માટે જીવન-સમર્પણના એટલા

બધા દાખલા પડ્યા છે કે એની આગળ ધર્મના નામે કેટલાક સ્વાર્થી તત્ત્વોએ જે સ્વાર્થ હિત સાધના કરી છે તેનું કશું પણ મૂલ્ય નથી. મતલબ એ કે ધર્મને નામે અનર્થી કરતાં ત્યાગ-તપ-બલિદાનેની સંખ્યા વધારે થઈ છે. તેથી ધર્મશબ્દને સાચા અર્થમાં ગ્રહણ કરનારાઓનાં કાર્યોને જોઈ ધર્મને નામે અનિષ્ટો આચરનારાઓનું થોથાપણ સહેજે પ્રગટ થઈ જાય છે. ક્રોધ, આવેશ કે ઝનૂન એ કદિ ધર્મનાં તત્ત્વો રહ્યાં નથી; કોઈ પણ ધર્મે તેને પ્રમાણભૂત માન્યા નથી. ત્યારે ધર્મના નામે આ તત્ત્વો વડે માણસ પોતાની પાશ્વરી અને હિંસકવૃત્તિનો દોર છૂટેા મૂકે એની જવાબદારી ધર્મ ઉપર ન થાપી શકાય. ખરું કહીએ તો ધર્મની પવિત્ર ભાવનાના કારણે જ “માણસ એક સામાજિક પ્રાણી છે” એ વાક્ય પ્રચલિત થયું છે. એક વસ્તુ ખરાબ હોવી જુદી વાત છે અને તેના નામે ખરાબીઓ ફેલાવવામાં આવે એ અલગ વાત છે. એ રીતે જોવા જઈએ તો દરેક સારી વસ્તુની એથે ખરાબીઓ ફૂલેફાલે, તેથી કરીને સારી વસ્તુઓને છોડી શકાતી નથી.

કર્તવ્યમાં સર્વ હિત નથી આવતું :

એક દાખલો સમજવા માટે લઈએ. રાવણના રાજ્યમાં ખાવા-પીવાનું બધું મળતું હતું. ગમે તે કામ કરો, રાવણની સાથે ખરાબર વર્તો. એવું એ રાજ્ય હતું. આ રાજ્યને સાંજે કહી શકાય ને? પણ માણસ કેવળ ખાન-પાનની જરૂરતો અંગે નથી વિચારતો તે એનાથીએ વધારે ઉત્તમ વસ્તુ માટે ઝંખે છે. ત્યારેજ તે અન્યાયને પડકારે છે. સીતાને રાવણ લઈ આવે છે અને રામનો સંદેશ આવ્યા છતાં પણ પાછી નથી વાળતો ત્યારે વિભીષણ તેને કહે છે : “મોટાભાઈ! તમે આ કાચું ધર્મ-વિરૂદ્ધ કરી રહ્યા છો! રામનો પક્ષ ધર્મયુક્ત છે.”

ત્યારે રાવણે સત્તામદાંધ થઈ એનો જવાબ પગની લાતથી આપતાં કહ્યું : “તું તારું કર્તવ્ય કર! તારે આ પંચાતમાં પડવાની જરૂર નથી. તને મહેલ આપ્યો છે. ખાનપાન અને વિલાસની સગવડો આપી છે.

પછી તારે ફરિયાદ કરવાનું કંઈ રહેતું નથી. શા માટે તું રામને પક્ષ લે છે? તું સીતા તારી સગી થાય છે ! ”

વિભીષણ પાદ દક્ષિત થવા છતાં તેને કહે છે : “ સાચો સંબંધ કેવળ લોહીનો નથી; પણ ન્યાય ધર્મનો સંબંધ એજ સાચો સંબંધ છે. તમે જે કામ કયું છે તે ખોટું કયું છે. તે ધર્મ-વિરુદ્ધ છે અને તમને દુર્ગતિમાં પાડનાર છે. માટેજ તમને દુર્ગતિમાં નાખનારા આ અધર્મ કાર્યને હું ટેકો આપી શકીશ નહીં. ! ”

કર્તવ્યનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત છે. જ્યારે ધર્મનું ક્ષેત્ર વિશાળ છે. કર્તવ્ય બહુ બહુ તો કુટુંબથી માંડીને રાષ્ટ્ર સુધી જશે; જ્યારે ધર્મ સમગ્ર માનવ-સમાજ અને માનવેતર પ્રાણી સૃષ્ટિ-સમષ્ટિ સુધી પહોંચે છે. કર્તવ્ય-કર્તા બહુ બહુ તો પુણ્ય મેળવશે. આણે આટલું કયું એટલે હું પણ આટલું કરું. આવી મર્યાદા પુણ્યની છે. ત્યારે અપકાર ઉપર પણ ઉપકાર કરવો કે બિન-સ્વાર્થે પરોપકાર કરવો; ત્યાગ કરવો એ ધર્મની વ્યાપક મર્યાદા છે. ફીડી-મંકોડી વ. જીવો ઉપર પણ કરજી રાખવી. ભલે તે આપણને ઉપયોગી ન થતાં હોય. આવું વ્યાપક તત્ત્વ ધર્મનું છે.

વિભીષણ પાસે ખાવા-પીવાની બધી સગવડ હતી; બધાં સુખસાધનો હતાં છતાં તેને લાગ્યું કે એક વિદેશી પુરુષ રામ સાથે અન્યાય થઈ રહ્યો છે. આ જિંદગી કેવળ વ્યક્તિગત સ્વાર્થ સાધવા માટે કે પેટ ભરવા માટે નથી પણ ધર્મ માટે છે; તેમાં અન્યાયનું નિરાકરણ કરવાનું પણ આવે છે એટલેજ વિભીષણ રાવણને કહે છે. “ મોટાભાઈ! સીતાની માફે માગી મોંઢામાં તરણ લઈને રામ પાસે જાઓ. તેઓ ઉદાર પુરુષ છે, તેઓ તમને માફ કરશે અને તમે અધર્મથી બચી શકશો. ”

પણ અભિમાને ચડેલા રાવણે તેનું કહેવું ન માન્યું. અંતે વિભીષણને લંકા છોડીને પોતાની બધી સુખસગવડો મૂકીને ધર્મ માટે આત્મા જવું પડ્યું. પણ, ધર્મનું એક સંસ્કાર-કિરણ તે મૂકતો ગયો.

એનું પ્રતિબિંબ મંદોદરીના અંતરમાં પડ્યું. મંદોદરીએ પણ રાવણને સમજાવવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે નિષ્ફળ ગયો. ધર્મ કોઈ ઢોલ-નગારાં વગાડીને આવતો નથી. તે તો માણસના અંતરમાંથી પ્રગટે છે. પણ જેનાં હૃદય અને બુદ્ધિ ઉપર આવરણ આવી ગયું હોય તેને તરત ખ્યાલ આવતો નથી. લોકાની પ્રજનાં અંતરમાં તો ધર્મ હતો પણ તે લોભ અને મોહથી આવૃત્ત હતો. તેને લીધે તે પ્રજા રાજા પ્રત્યેની ફરજ સુધી જઈ શકી આગળ ન વધી શકી. રાવણની પાસે બીજું બધું હતું પણ ધર્મ નહતો. કર્તવ્યમાં કેવળ કાર્ય કરવાની ભાવનાનો વિચાર રહે છે ત્યારે ધર્મમાં ન્યાયની પ્રતિષ્ઠાપના અને અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવાનું હોય છે.

આજના સમયમાં લાલચીનનો એક તાળો દાખલો લઈએ. ત્યાં રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની ફરજ એનેજ ધર્મ ગણવાનો કાયદો આવ્યો. એક વખત રાજ્યનો હુકમ થયો કે “દરેકે, પોતાની પાસેનું સોનું રાજ્યને આપી દેવું ?”

એક બાપાએ લોભવશ થઈ રાજ્યને એ ન આપ્યું. દીકરાએ બાપાને કહ્યું : “બાપા આપી દો! રાજ્યનો હુકમ છે.”

છતાં બાપાએ ન માન્યું. દીકરાએ રાજ્ય પાસે જાહેર કર્યું. પરિણામે રાજ્યે બાપાને સમજાવવા કે દબાણ કરવાનો કોઈ માર્ગ નહોતો લેતાં તેને ફાંસી આપવાનો હુકમ કર્યો. તે બાપાને ફાંસી મળી.

હવે આપણે અંતરમાં ડોકિયું કરીને વિચારીએ કે શું આ ધર્મ હતો? આપણું હૃદય કહેશે “ના”. કારણકે રાજ્યનો અધિકાર કોઈની કાયદેસર હતો વસ્તુ ઝૂંટવી લેવાનો ન હતો. છતાં રાજ્યે આવો વટહુકમ બહાર પાડ્યો. બીજા બાજુ કર્તવ્ય ભાવના ખરી; પણ લોકોના નૈતિક જીવન-નિર્માણ માટે કંઈ કર્યું નહતું! એટલેજ એકાકી કર્તવ્યને ઠોકી બેસાડવા જતાં આ પ્રકારનો અનર્થ થયો. એટલે કર્તવ્ય ન્યાય-અન્યાયનો વિચાર વિવેકપુરઃસર કરતું નથી અને એ કર્તવ્ય ક્ષેત્રમાં વિશાળ ધર્મને પૂરી શકાય નહીં.

કર્તવ્ય એટલે કેવળ આસપાસની દુનિયામાં કેમ વર્તવું એજ ખતાવે છે. પણ ધર્મ જગતના સર્વજ્ઞવે સુધીની કલ્યાણકારી ફરજ ખતાવે છે. એટલુંજ નહીં મુખ્યપણે જાણના સત્યને સામે રાખીને આત્મવિકાસ તેમજ જગત વિકાસ બંનેની સમતુલા સાચવવાનું કહે છે. આજે જો કે ધર્મનો સાચો અર્થ તો ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં પણ વિસરાવી દેવામાં આવ્યો છે અને તેથી ધર્મની ઓથે ઓમેર અધશ્રદ્ધા, અમત્કાર, અને અનિષ્ટો પાંગરી રહ્યાં છે, તેને લીધે માનવસમાજ પ્રત્યેની પોતાની સામાન્ય ફરજ પણ ચુકાઈ ગઈ છે. અને ભૌતિક સાધનોના પ્રવાહમાં જગતની વિચારધારાનું લક્ષ્ય જ જુદું થઈ ગયું છે. પણ ધર્મના વિશાળ અર્થનું અનુસંધાન જો આજની કહેવાતી ફરજો સાથે નહીં કરવામાં આવે તો કર્તવ્યના નામે અનિષ્ટો ફેલાતાં અટકાશે નહીં. એવી જ રીતે ધર્મનું જ્યાંસુધી કલ્યાણકારી અહિંસા-સત્ય પ્રેમ-ન્યાયકારી રૂપ ન સ્વીકારવામાં આવે ત્યાંસુધી એ ધર્મને ધર્મ કહી શકાય જ નહીં. પછી તો તે ધર્મના નામે ગમે તે વિતંડાવાદ હશે.

એક બ્રાહ્મણ માંસાહાર કરતો, દારૂ પીતો અને વ્યભિચાર પણ કરતો હતો. પણ તે કહ્યા કરતો: “મેં સજા કુછ કરતા હું મગર મેરા ચૌકા છૂને નહીં દેતા!” તો તે ખરેખર ધર્મ નથી! પેલા બ્રાહ્મણે ચોકો તો ન અભડાવ્યો પણ પેટ અને શરીર અભડાવ્યાં એનું શું? એવી જ રીતે પૂંજણી લઈને કોઈ જન જીવજંતુની રક્ષા કરે પણ વધારે વ્યાજ લઈને માનવ શોષણ કરે તો તે ધર્મ નથી જ. આ બંને ઉદાહરણો આપવાનું કારણ એ છે કે ધર્મના ઓથે અધર્મનું આચરણ થઈ શકતું નથી. તે ઉધાડો પડી જશે. એટલે ધર્મ શબ્દ જ સર્વકાળ અને સર્વત્ર હિતના ભાવ માટે જ ઉપયુક્ત છે. કર્તવ્ય શબ્દથી એ ધ્વનિ નીકળતો નથી. તેમાં એકાંતભાવે એકને યોગ્ય લાગે તે કરવાનું છે ત્યારે ધર્મમાં બધાનું હિત સાચવીને ચાલવાનું છે. એટલે જ સર્વકર્તવ્યોપાસના નહીં પણ ‘સર્વધર્મોપાસના’ શબ્દ વાપરવો એજ ખરાખર છે.

ધર્મ એટલે આત્મ-મર્યાદા :

આ પ્રશ્નની એક ખીજ બાજુ પણ છે. જેમ એક બાજુ આપણે શરીર છે તેમ ખીજ બાજુ આપણે આત્મા પણ છે. તે શુદ્ધ, યુક્ત અને ચૈતન્યધન છે; પણ કર્મ સાથે બંધાયેલો હોય પોતાની શુદ્ધ સ્થિતિમાં નથી. આત્મા ઉપરથી કર્મનું આવરણહાર કરવા માટે શરીરની જરૂર છે; અને આ શરીર છે ત્યાં સુધી તેના વડે ઈષ્ટ-અનિષ્ટ, શુભ કે અશુભ કર્મો થવાનાં છે; પણ તેના કારણે આપણે આત્માને નષ્ટ કરી નાખતા નથી. આપણા મહાપુરુષોએ એની મર્યાદા બાંધી છે. એ મર્યાદાનું નામ ધર્મ છે. શરીર દ્વારા થતાં અમુક હદ સુધીમાં અનિષ્ટોને ક્ષમ્ય ગણી શકાય; પણ તે મર્યાદા ઝોળાંગીને અનિષ્ટ કરે તો તેને અધર્મ ગણવામાં આવ્યો છે.

એટલે ધર્મ શબ્દ વડે આપણે એક બાંધેલી મર્યાદાનો સ્વેચ્છાપૂર્વક સ્વીકાર કરીએ છીએ. આ મર્યાદા આપણને તેનાથી નીચે પડતા અટકાવે છે અને ઉન્નત માર્ગે જવામાં પ્રેરણા આપે છે. પાંચ મહાવ્રત-ધારી સાધુઓ પણ ધણીવાર સત્ય-અહિંસા-બ્રહ્મચર્ય-ન્યાય વ. ની પ્રતિજ્ઞા લઈને પ્રમાદ, રાગ, દ્વેષ, કપાય વશ, પૂર્ણ રીતે નથી પાળી શકતા. કેટલાક અપવાદો પણ તે માટે શાસ્ત્રકારોએ શરીર મર્યાદા જોઈને બતાવ્યા છે.

ત્યારે ગૃહસ્થોની વાત જ શું કરવાની? તેને તો કુંડુંબ, સ્વજન, સાથી, મિત્ર વગેરેના સ્વાર્થ માટે અનેક જાતના આરંભ-સમારંભ કરવા પડે છે, ત્યારે સત્ય-અહિંસાદિ કર્તવ્યનું આચરણ કેવી રીતે કરી શકશે? એટલા માટેજ ત્યાં ધર્મ શબ્દ આવ્યો. વિવિધ ધર્મોની ઉત્પત્તિ ધર્મ વિવિધ દેશોની કાળ, પરિસ્થિતિ પ્રમાણે વિવિધ ધર્મોની રચના થઈ અને માનવ સમાજની મર્યાદા બંધાણી.

કદાચ કોઈ એમ વિચારે કે મારે એવી મર્યાદાની શી જરૂર છે? હું જાતે જ સત્ય, અહિંસાદિ કર્તવ્યનું પાલન કરીશ પછી ધર્મની શી જરૂર છે? ખરેખર તો માણસ એકાકી રહી શકતો નથી. એને સમાજની

વચ્ચે રહેવાનું હોય છે. ત્યાં એણે ટકી રહેવાનું હોય છે. ત્યાં કેવળ પોતાની દૃષ્ટિએ કામ ચાલતું નથી. કોઈ કહેશે કે “હું” સત્યનું પાલન કરું છું;” કોઈ એનો વિરોધ કરશે કે આ ખોટું છે. ત્યારે તેનો ફેસલો કરવા માટે કોઈ શ્રદ્ધય વ્યક્તિ પાસે જવું પડશે. તે આવા પ્રસંગે પૂર્વજ આપ્તપુરુષોના વચ્ચેનો આધાર ટાંકશે અને તેમના દ્વારા સમાજને મળેલી પ્રેરણા રજુ કરશે, તે ઉપરથી સત્યાસત્યનો તે નિર્ણય કરશે. એ નિર્ણય કોઈને કોઈ ધર્મને આધારે જ થશે. આમ પરંપરાગત કર્તવ્ય માર્ગને એકાકી આચરવાથી કામ નહિ ચાલે પણ તે માટે ધર્મનો આશ્રય લેવો જ પડશે. આમ સર્વ કર્તવ્ય આચરણમાં ધર્મનો સમાવેશ ન થઈ શકે.

સર્વજનસેવા નહીં, પણ સર્વ ધર્મ-સેવા

ધણા લોકો કહેશે કે કર્તવ્યના બદલે ધર્મ શબ્દ રાખવામાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ તો પૂન, દેવદર્શન, નમાજ વ. ક્રિયાકાંડો આવે છે. આમાં પણ વિતાડાવાદ આવે છે કે આને માનવું કે આને ન માનવું ! આ બધી માથ-કુટમાં પડવા કરતાં ધર્મની ખીજ બાજુ જે માનવસેવા છે, કારણ કે ધર્મ માનવસેવાનો માર્ગ ચીધે છે. એટલે સર્વધર્મ ઉપાસનાને બદલે સર્વજનો-પાસના રાખીએ તો શું ખોટું ? એનો ઉત્તર એ છે કે સર્વધર્મોપાસનામાં તો સર્વજનોપાસના આવી જાય છે પણ, સર્વજનોપાસનામાં સર્વધર્મોપાસના આવતી નથી, કારણ કે ધર્મ શબ્દ કેવળ માનવની જ નહીં સમસ્ત પ્રાણીઓની સેવાનો માર્ગ ચીધે છે. સાચો ધાર્મિક તો સકળ જીવો સાથે આત્મીયતા અનુભવે છે; ત્યારે જનસેવકની મર્યાદા તો માનવ જાતિની સેવા સુધી જ છે.

તે ઉપરાંત ખીજ રીતે વિચારીએ તો વિશ્વની વસતિ આજે પોણા ત્રણ અબજ લગભગ છે. એટલી બધી વસતિની સેવા કરવા આપણે જશું ક્યાં ? ન તો એટલો બધો સમય છે, ન એટલા બધા લોકોની સેવા કરી શકાય; પણ સકળજીવોની સેવાના અંગ રૂપે બધા પ્રકારના માણસોની સેવા થઈ શકે.

ધણા એમ પણ કહેશે કે જૈનધર્મ જેવા ધર્મો પૃથ્વી, પ્રાણી,

વનસ્પતિ, વાયુ, અગ્નિ, બધામાં જીવ માને છે અને તેની પણ રક્ષા કરવાનું સૂચવે છે. પણ એકેન્દ્રિય જીવની રક્ષાનો ખ્યાલ કરવા જતાં ક્યારેક માનવસેવા ચૂકાઈ જાય છે. એકવાર મૃદુલાએને ગાંધીજીને ફરિયાદ કરી હતી, “અમારા જૈન સાધુઓ સડક ઉપર રસ્તામાં પેશાબ નાખે છે તે સડકનું નથી અને ખીજના પગ બગડ્યા કરે છે તે અહિંસા છે કે હિંસા !”

આ વાત તો ધર્મના નામે અવિવેક કરવાની થઈ. ધર્મકંઠિ એમ નથી કહેતું કે એકેન્દ્રિય જીવનની અહિંસા માટે માનવજીવની હિંસા કરો ! તે તો વિવેકપૂર્વક દરેક કાર્ય કરવાનું કહે છે. યતના-સાવધાની-સતત સાવધાની રાખવાનું તે સૂચવે છે. આજે ઘણા લોકો પશુવધનો ધર્મના નામે વિરોધ કરે છે ત્યારે તેમની જવાબદારી ઘણી વધી જાય છે; તેમણે ત્યારે સુવાળા ચામડાંના જોડા, ચંપલ કે સામાન વાપરવો ન જોઈએ; સાથે જ પશુને મારીને તેની ચરબી લાગેલ કપડાં પણ ન પહેરવાં જોઈએ; એટલું જ નહીં પશુજન્ય દવાઓ પણ ન વાપરવી જોઈએ.

આ બધી વાત જનસેવામાં નહીં આવે ! ત્યાં લોકોનાં ભલાં માટે, સુખાકારી માટે, પશુ-પંખી અને અનેક જીવોના નાશને ક્ષમ્ય ગણવામાં આવશે. યુરોપ અને અમેરિકાના દેશોમાં રૂપ સજન માટે પણ અનેક નિર્દોષ પશુ-પંખીઓને મારી નાખવામાં આવે છે; શક્તિ વધારવામાં અનેક મરઘીનાં બચ્ચાં (Chickens)નું લોહી પીવવામાં આવે છે. તે છતાં એને માનવહિતનું કારણ ઠરાવવામાં આવે છે. એટલે જનસેવા અને તે પણ અન્ય સૃષ્ટિ પ્રત્યે વિવેકસરની સાવધાની સાથેની જનસેવા એ ધર્મનો અંશ થઈ શકે; પણ વ્યાપક ધર્મ ખતી શકતી નથી.

શા માટે જૂના ધર્મો અને ધર્મસંસ્થાપકો જોઈએ ?

ઘણા લોકો એમ કહેશે કે સર્વધર્મોપાસનામાં, બધા ધર્મોનાં સત્યોને તારવવાં; તત્ત્વોનો સમન્વય કરવો; બધાને પોતીકાં માનીને તેમાં રહેલ દોષોને દૂર કરવા, ત્યાંસુધી તો ઠીક છે. પણ, પાછા બધા ધર્મ સંસ્થાપકોના નામે વાળી સ્તુતિ (પ્રાર્થના) શા માટે જોઈએ ! તેના

બદલે માનવતા, અહિંસા, સત્ય એ બધા સીધા સદ્ગુણોને જ લાઇએ તો હરકત શી છે ?

તેનો ઉત્તર એકજ છે, સદ્ગુણોની ભૂખ દરેકના અંતરમાં હોય છે. તે ખરું છે; પણ તેની પ્રાપ્તિ માટે સર્વપ્રથમ નજર એના સદ્ગુણોની પ્રેરણા આપીને માનવજાતિને ઘડનાર ધર્મસંસ્થાપકો અને ધર્મો તરફ જશે. સદ્ગુણો એમને એમ જીવનમાં ઉતરતા નથી. એ માટે કોઈને કોઈ પ્રેરક પુરુષ, એ પુરુષનાં વિચારો, ઉદ્દગારો કે એના ઉપાસકોના સમવિચારો ધરાવતા જૂથની સહાયતાની જરૂર પડે છે. તે માટે નવા આધારો શોધવા પડે છે કાં તો ઊભા કરવા પડે છે. ત્યારે જૂનાં આધારોને સંશોધીને આગળ જવું ઠીક ગણ્યુશે.

કેટલીક ભાવનાની વાતો દલીલોથી સમજાવી શકાતી નથી, પણ એટલું ચોક્કસ છે કે સર્વધર્મોપાસનાની સાથે સર્વધર્મ સંસ્થાપક સ્તુતિ એક એવું બળ છે જે સર્વધર્મના અનુયાયીઓમાં એકતા, સદિશ્ચતા અને સમન્વય વહેલી તકે સાધશે. વળી એકલી સદ્ગુણ ઉપાસના લઇને ચાલવાથી વ્યક્તિ એકલી અતડી પડી જશે; તેમજ વગર આધારે એને કરવા જતાં પોતાની ભૂલો અગે, કોઈ ટોકનાર કે સુધારનાર પણ નહીં મળે ! તેથી વિકાસ અટકી જશે. માટે સર્વધર્મોપાસના માટે સર્વધર્મ-સંસ્થાપકો પ્રત્યે આદર- (સ્તુતિ) જરૂરી છે. હંમેશા અતડા રહેવા કે વિરોધ કરતા અન્ય પ્રત્યેનો આદર સામાને પોતાનો બનાવે છે અને તેને સન્માન આદરપૂર્વકનું જીવન જીવવાની ફરજ પાડે છે. એનાથી વિશેષ લાભ એ થશે કે તે-તે ધર્મને માનનારા લોકો પોતાના ધર્મની વિરુદ્ધ કે માનવતા-વિરુદ્ધ વર્તી શે તો તે-તે ધર્મના સંસ્થાપક પુરુષો અને તે-તે ધર્મનો અભ્યાસ અને શ્રદ્ધા તેમને સુમાર્ગે લાવવામાં જેટલા ઉપયોગી થશે, તેટલું બીજું કોઈપણ સાધન ઉપયોગી નહિ થાય. તે ઉપરાંત કોઈપણ ધર્મ માટે આદર કે શ્રદ્ધાનો પ્રારંભ ખાસ કરીને તે તે ધર્મના સંસ્થાપકો પ્રત્યેના આદર અને શ્રદ્ધાથી થાય છે. પછી ત્યાં દેશ-વેશ લિંગ વ. ના ભેદો નડતા નથી.

સાત મુખ્ય ધર્મ :

જો કે આજે ધણા ધર્મસંપ્રદાયો વધી ગયા છે અને તેના પેટા સંપ્રદાયો અને ઉપગચ્છો પણ ધણા નીકળી પડ્યાં છે. પણ તેમાંથી મુખ્ય સાત ધર્મોને તારવ્યા છે. તે આ પ્રમાણે છે :- જૈન, બૌદ્ધ, હિંદુ, વૈદિક, ખ્રિસ્તી, ઇસ્લામ અને જરથોસ્તી (પારસી) સર્વધર્મ ઉપાસના માટે જૈનધર્મના મહાવીર, બૌદ્ધધર્મના બુદ્ધ, હિંદુધર્મના રામ, વૈદિકધર્મના શ્રી કૃષ્ણ, ખ્રિસ્તીધર્મના ઇશુખ્રિસ્ત, ઇસ્લામધર્મના હજરત મહમદ અને જરથોસ્તી-પારસીધર્મના અશોજરથોસ્તનું સ્મરણ પ્રાર્થનામાં કરીએ છીએ; અને એમના દ્વારા તે તે ધર્મોના મુખ્ય તત્ત્વોને તારવીને દરેકના ધર્મમાં આચરાય તેવો પ્રયત્ન કરીએ જ છીએ.

જો કે બધા ધર્મો એક સરખા નથી તે તે પોતપોતાના દેશ, કાળ, યોગ્યતા રુચિ અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે સર્જાયા છે અને દરેક ઠેકાણે પોતપોતાની રીતે અનિષ્ટો પણ છે નેથી ગભરાવાની જરૂર નથી. શરીરના જેમ અલગ અલગ રોગો હોય છે તો ચિકિત્સા પણ અલગ અલગ હોય છે, તેમ સમાજના પણ અલગ-અલગ રોગો-અનિષ્ટો હોય ધર્મસંસ્થાપકો દ્વારા કરવામાં આવેલ ચિકિત્સામાં વિવિધતા છે. બધા રોગોની એક દવા નથી તેવી જ રીતે બધા ધર્મોની સુધારણા કે સંશોધન માટે અલગ પ્રકારો હોય શકે એ સ્વીકારી લેતાં સ્પષ્ટ સત્ય સમજતાં વાર નહીં લાગે. અને આ સત્ય સમજતાં સર્વે ધર્મોના સંસ્થાપકોનાં જીવન એકસરખાં ન હોવા છતાં તેમના પ્રત્યે તેમના દ્વારા કરેલ જગતની સેવાને લીધે આદર ઝોછો નહિ થાય. ધણીવાર એ મહાપુરુષોને ન સમજવામાં આપણાં અભિમાન, અહંકાર કે પરંપરા કારણબૂત હોય છે તો તેને વિનયભાવે દુર કરવાં જોઈએ.

પરંપરાને તોડવામાં કે સંશોધન કરવામાં ધણાને મહાનઅનર્થ થઈ જતો હોય એવું લાગે છે. આ ભ્રામક ધારણા છે. એથી તે મહા પુરુષોના જીવન ચરિત્રના મહત્ત્વમાં કોઈ આંચ નથી આવતી. તેમનું સૂચ્યાંકન ઘટતું નથી. તીર્થંકર લોકો કે દીપંકર લોકો; અવતાર લોકો કે

પયઃગંધર લો, મસીહા લો કે ભગવાન લો; બધાના જીવનમાં ધણું અંતર હોવા છતાં, તેમણે પોતાના કાળે જે કાર્ય કર્યું છે તેના કારણે સહુને પૂજનીય ગણ્યા છે. કદાચ એમના જીવન-કવનમાં સમાનતા ન હોય પણ તેમના ઉદ્દેશ્યોમાં વિરોધ ન હતો. તેઓ એટલા જ લોકહિતૈશ્રી અને લોકવંદ હતા. આમ તો જૈનોના ચોવીસ તીર્થંકરો અને બૌદ્ધોના ૨૪ બુદ્ધોનાં જીવનમાં ધણું અંતર હોવા છતાં તે બધાને એકસરખા પૂજનીય ગણ્યા છે. દરેકે પોતાના કાળમાં પોતાની તે વખતની પરિસ્થિતિમાં લોકસમાજમાં જે અત્યાચાર-અનાચાર, કે અનિષ્ટ ફેલાતો હતો તેને દુર કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો અને ત્યાંના માનવ સમાજની તે વખતની પરિપાટીને સુધારણાનો નવો વળાંક આપ્યો હતો. એટલે હજરત મુહંમદના બદલે જે બુદ્ધ અરબસ્તાનમાં થયા હોત તો તેમને હજરત મુહંમદે કર્યું તેજ કરવું પડત. વળી ભગવાન મહાવીર અને બુદ્ધ સમકાલીન હતાં. તે છતાં પોતાની શક્તિ અને શ્રિય પ્રમાણે કોઈક ભગવાન મહાવીરનો કઠોર સંયમ માર્ગ લેતા, તો કોઈ ભગવાનબુદ્ધના માર્ગ ચાલીને આત્મહિત કરી શકતા હતા. મૂળ વાત તો એજ મહત્વની છે કે તેમણે તાત્કાલિક જીવનની વિસંવાદિતાઓને દુર કરી હતી અને જુનાં વિકૃતિઓનાં જાળાંને ખખેરી ધર્મ સંસ્કૃતિને શુદ્ધ કરી હતી.

આપણે ત્યાં સારવાર કરવા માટે અલગ અલગ ચિકિત્સાઓ છે, એલોપથી, હોમિયોપથી, આયુર્વેદિક, યુનાની અને કુદરતી ઉપચાર. દરેક ચિકિત્સા પદ્ધતિનો દર્દીઓ લાભ લે છે અને દરેક પદ્ધતિના નિષ્ણાત ડોક્ટરો પાસે જાય છે. કારણકે તેમને એવો વિશ્વાસ છે કે ત્યાં જઈને તેઓ ઠીક થશે. પણ એના ઠેકાણે લોકો બાઝતા નથી કે આ પદ્ધતિ સારી કે આ નિષ્ણાત સારો અને બીજા ખરાબ ! એવી જ રીતે ધર્મોત્તું સમજવાતું છે. જેમ દરેક વૈદકીય પદ્ધતિમાં દર્દીને સાજા કરવાતું હોય છે. એવી જ રીતે દરેક ધર્મોત્તું અને ધર્મ સ્થાપકોત્તું કાર્ય પણ લોકકલ્યાણ કરવાતું છે. હવે જ્યાં પોતાતું વધારે કલ્યાણ થતું હોય ત્યાં લોકોએ જવું જોઈએ. પણ, એના કારણે એકને સારી અને બીજાને

વખોડવા ન જોઈએ. દરેક મહાનપુરુષોએ ધર્મની સ્થાપના કરી ત્યારે તે વખતે ત્યાંના, તે કાળના લોકોનું હિતજ તેમના મનમાં હતું. પણ પાછળથી તેમાં મમત્વ, અહંકાર કે માની લીધેલી ત્રેષ્ટતા ગ્રંથના કારણે અનુયાયીઓ તે મહાપુરુષોની ખોટી તુલના કરતા હોય છે. અને અન્ય મહાપુરુષોને ખોટી રીતે ચિતરતા હોય છે.

દરેક મહાપુરુષોનો આદર કરવો એનો અર્થ એ નથી કે દરેક વાતનું આંધળું અનુકરણ કરવું જોઈએ. દરેક વાતમાં વિવેકનાં ત્રણ અંગો જ્ઞેય (જાણવું) હેય (ત્યાજ્ય) અને ઉપાદેય (ઉપયોગી)નો ખ્યાલ તો રાખવો જ રહ્યો અને તે આ બાબતમાં પણ હોવું જોઈએ. ટુંકમાં એજ કહેવાનું છે કે “મહાપુરુષો મહાપુરુષો વચ્ચે ઉચ્ચ-નીચતાનો ભેદ આપણી દૃષ્ટિએ પેદા કરવો ન જોઈએ.” આની એક ઉજ્જવળ દિશા એ છે કે બધા ધર્મના સંસ્થાપકોએ પોતાના અગાઉના મહાપુરુષોની પ્રશંસા અને સ્તુતિ કરી છે. જેમકે મૂસાએ ઈબ્રાહીમની; ઈશુએ મૂસા અને ઈબ્રાહીમની તેમજ મુહમ્મદે ઈશુ, મૂસા અને ઈબ્રાહીમની પ્રશંસા કરી છે. ભગવાન મહાવીરે પાર્શ્વનાથને તીર્થંકર ગણાવ્યા છે તેમજ રામકૃષ્ણની પણ તેમણે પ્રશંસા કરી છે. ભગવાન બુદ્ધે પોતાની અગાઉ ૨૩ ખીજ દીપંકરો માન્યા છે અને હિંદુ ધર્મ વિશંખીઓએ તેમને પોતાના અવતારમાં ગણાવી લીધા છે. એટલે રામકૃષ્ણનું નામ આવતાં જોનો મોટું કટાણું કરે કે બુદ્ધ મહાવીરનું નામ આવતાં હિંદુઓ મોં અગાડે તે ખોટું છે. એવુંજ ઈસાઈ અને મુસ્લિમોએ સમજવાનું છે.

સર્વધર્મોપાસકની ફરજ :

એટલે સર્વધર્મોપાસકની એ પવિત્ર ફરજ છે કે તે દરેક ધર્મ સંસ્થાપકના નામે વેરવિખેર થએલ માનવસમાજને પ્રેમસુત્રમાં બાંધવાનો પ્રયત્ન કરે દરેક ધર્મ સંસ્થાપકોની લોકહિતે પિતાનું મૂલ્યાંકન કરી તેમનું સન્માન કરે. તેનાથી પરસ્પર પ્રેમ વધશે અને વેરવિરોધ શમતાં શાંતિ થશે અને સૌનું કલ્યાણ થશે.

ધણા લોકો એમ માને છે કે સર્વધર્મ ઉપાસના કરવા જતાં

તેઓ વટલાઈ જશે; કાકર થઈ જશે કે તેમનું સમકિત આપ્યું જશે. સાચો ધર્મ કદિ વટલાતો નથી; સાચું ઈમાન કદિ ટળતું નથી; તેમજ સાચા દેવ-ગુરુ અને ધર્મની શ્રદ્ધા કદિ નાશ પામતી નથી. સત્ય ઉપર કોઈ પ્રકારની છાપ નથી કે આ હિંદુનું સત્ય કે આ મુસલમાનનું સત્ય. સત્ય-જો એવા રંગે રંગાઈ જતું હોય તો તે કદાપિ સત્ય નજ દોષ શકે.

તે ઉપરાંત સમકિત ભંગ થઈ વૈનયિક મિથ્યાત્વ ત્યારે થાય છે જ્યારે કોઈપણ વાતનો વિવેક કર્યા વગર; સારાં માઠાં બધાંને સારાં તરવો ગણવા. વિનય-મિથ્યાત્વ તો વિવેક વગરની દરેક ક્રિયામાં લાગે છે. પોતાના માનેલા ધર્મમાં રહેલ અશુદ્ધિઓ, દોષો, અનિષ્ટોને દૂર ન કરીને તેમની પણ પ્રશંસા કરવી એ વિનય મિથ્યાત્વ છે. તે તો અવિવેક દર્શાવે છે. ત્યારે સર્વધર્મોપાસનામાં પ્રારંભથી જ વિવેક ઉપર તો સંપૂર્ણ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. એક રીતે આપણે તેને વિવેકની સીમા કહી શકીએ છીએ.

એટલે સર્વધર્મોપાસકે તો સતત વિવેક જાળવવાનો છે. કદાચ સર્વધર્મોપાસકને એમ પણ કહેવામાં આવે કે અમે જે રીતે અમારા ધર્મગુરુને પૂજીએ છીએ તે રીતે તમારે પણ પૂજવું—માનવું અને સમજવું જોઈએ. આ એક ભયસ્થાન છે અને તેના કારણે શૂષ્ક ક્રિયાકાંડોની મૂઢતા તરફ વળી જવાનો અંદેશો રહે છે. સર્વધર્મોપાસકે ત્યાં સંપૂર્ણ સાવચેતી રાખી ગુણગ્રહણતાને પ્રધાનતા આપીને આદરમાન પ્રગટાવી બધા ધર્મો સાથે આત્મીયતા પ્રગટાવવાની છે.

નવીન નહીં પણ પ્રાચીન પ્રથા

આમ જ્યારે અન્ય ધર્મના દેવને દેવ માનવાની વાત આટલી મજબૂતાથી કહેવામાં આવે છે ત્યારે ધણીને આ કોઈક તૂત લાગશે. ખરેખર એવું નથી. આપણે અગાઉ જાણી ગયા તેમ અગાઉના પરમપુરુષોને શ્રદ્ધાથી માનવાની આ એક પ્રાચીન પ્રણાલિકા છે. એટલે જ કરોડો દેવો, લાખો પયગંબરો, ઠેર ઠેર મસ્જિદો, અનંત સિદ્ધો વગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ થાય છે. તેના સંદર્ભમાં અન્યલિંગ સિદ્ધા, ગૃહસ્થલિંગ સિદ્ધા, અતીથિ સિદ્ધા વગેરે મુક્તિગામી પ્રકારો જૈનોમાં મળે છે; એટલું જ નહીં જૈનોના

નમસ્કારમંત્રમાં તો “અરિહંતો” અને “સિદ્ધા”ને નમસ્કાર કરવાનું છે. જે ગુણોની જ વંદના છે. એ જ નહીં કેવળ વર્તમાન ચોવીશી નહીં પણ તેની પૂર્વે થઈ ગયેલી અનંત ચોવીશી. એમ બવિષ્યમાં થનારી અનંત ચોવીશીને વંદનાનું વિધાન છે. એ જ પરિપાટીએ માનતુંગાચાર્ય કહે છે :—

બુદ્ધસ્ત્વમેવ વિબુધાર્ચિત્ત બુદ્ધિ બોધા,
ત્વં શંકરોઽસિ ભુવનત્રય શંકર ત્વાત્ ।
ઘાતાસિ ધીર શિવ માર્ગ વિધેવિધાનાત્
વ્યક્તં ત્વમેવ ભગવન્ પુરુષોત્તમોઽસિ ॥

—ભક્તામર સ્તોત્ર

—દેવતાઓ પણ આપથી બોધિ પામે છે એટલે આપ જ સાચા બુદ્ધ છો । ત્રણે જગતનો કદ્યાણુ માર્ગ બતાવનાર આપ હોઈને આપ જ અરેખર શંકર-શિવ છો । અને પુરુષોમાં તો આપ શ્રેષ્ઠ હોઈને સાચા પુરુષોત્તમ છો. હવે આમાં બુદ્ધની ઉપમા આપી ભગવાનબુદ્ધને, શિવની ઉપમા આપી, શિવને અને પુરુષોત્તમની માન્યતા આપી વિષ્ણુને; આદર-માન આપવામાં જ આવ્યા છે.

એવી જ રીતે હેમચંદ્રાચાર્યે સ્તુતિ કરતાં કહ્યું છે :—

ભવ બીજાંકુર જનના રાગાદ્યાઃ ક્ષયસુ પાત્રતાયસ્ય
બ્રહ્મા વા વિષ્ણુર્વા હરો, જિનો વા નમસ્તસ્મૈ ॥

—જેણે ભવ બ્રમણના બીજાંકુર રૂપ, રાગદ્વેષને નષ્ટ કર્યા છે તેને બ્રહ્મા કહો, વિષ્ણુ કહો, શિવ કહો કે જિન કહો—તેને હું વંદુ છું.

કેવળ જૈનોના આચાર્યોમાં નહીં પણ બુદ્ધ ગિપિટકોમાં ઠેર ઠેર ભગવાન મહાવીર માટે બુદ્ધે આ શબ્દો વાપર્યા છે :—“દીર્ઘ તપસ્વી શાતપુત્ર શ્રમણ ભગવાન મહાવીર વંદનીય છે.”

હિંદુ ધર્મમાં ગીતાએ પણ બધા મહાપુરુષો પ્રતિ શ્રદ્ધા રાખવાની વાત સ્પષ્ટ કહી છે :—

यद् यद् विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेववा
तत्त देवावगच्छत्वं मम तेजोऽश संभवम्

—જે જે સાત્ત્વિક શ્રી સંપન્ન અને તેજસ્વી વિભૂતિમાન સત્ત્વ છે તેને તું મારા તેજના અંશથી જ પેદા થયેલો સમજ !

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં ભગવાન ઋષભદેવને અને બુદ્ધને અવતારો તરીકે માનવામાં આવ્યા છે. એ જ રીતે વેદોમાં પણ ઋષભદેવ, નેમિનાથ વગેરેને વંદન કરવામાં આવેલ છે. ઇસ્લામમાં પણ કહ્યું છે :—

لَا تُدْرِكُهُ الْبَصَرُ وَلَا هَدَمَهُ يَدٌ هُوَ

—અમે તે રસૂયો અને પૈગંબરોમાં કોઈ જાતનો ફરક કરતા નથી. કહેવાનો ટૂંક સાર એ છે કે બધા ધર્મસંસ્થાપકોનો આદર કરવો એ કોઈ નવીન પ્રણાલિકા નથી, પણ પ્રાચીન શ્રદ્ધાની અનુકરણીય પરિવાહી છે.

તે ઉપરાંત સુદેવ કે કુદેવ એ તો આપણી માન્યતાએ ઊભા કરેલા ભ્રમો છે. જે વ્યક્તિ જે યોગ્ય હોય તેને તે રીતે પૂજવી જોઈએ. માતા-પિતાને વંદનીય ગણાય પણ તેમને આહત કેવળી માનવા એ કુદેવપૂજન થશે; પણ તેમના ઉપકારો ગણાવી તેમની સેવાચાકરી થાય તો તે સુદેવપૂજન-માતૃદેવોલ્લવ વ. સ્ત્રો પ્રમાણે થશે. એવી જ રીતે વીતરાગની પૂજન ધન-લાલસા કે પુત્ર માટે કરવામાં આવે તો તે કુદેવપૂજન થશે. પણ, સિદ્ધ-બુદ્ધ મુક્ત થવા માટે કરવામાં આવે તો તે સુદેવપૂજન થશે. વકીલ, ડોક્ટર, શિક્ષક દરેકને તેના ધંધા પ્રમાણે માન આપીએ અને કામ લઈએ તો તે યોગ્ય ગણાશે. એવી જ રીતે દરેક ધર્મના મહાપુરુષોને તેમના ગુણો પ્રમાણે માન આપવું એજ ખરી સુદેવ પૂજન કહેવાશે. એટલા માટેજ સર્વધર્મ પ્રાર્થનામાં દરેક ધર્મ સંસ્થાપકના વિશિષ્ટ ગુણોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે; જેથી તે સ્તુતિ કરતા જીવનને ઉપયોગી દરેક ગુણ મળે અને ધર્મને નામે પરમ શાંતિ મળે.

કેટલાક લોકો ઉદાર હોવા છતાં એટલો પક્ષપાત જરૂર રાખતા

હોય છે કે બીજા ધર્મોના દેવો કે પરમશુરુઓ કંઈકે સારા હોઈ શકે-
પણ પરિપૂર્ણ અને પૂર્ણ નિર્દોષ તો અમારાજ દેવ છે. અહીં
સર્વધર્મોપાસકે પક્ષપાત પૂર્ણ આવા ખોટા વિશ્વાસોનું ખંડન કરી; સત્ય
સમજાવવાની જરૂર છે.

આ રીતે જ્યારે એક બીજાના ધર્મના મહાપુરૂષોની સ્તુતિ-કહર
થશે; નિષ્પક્ષ બનાશે અને ઊંડાણથી વિચાર થશે તો બધા ધર્મના
ઝઘડા આપોઆપ શમી જશે. જ્યારે સમજાવ હશે અને સાથે વિવેક
બળશે ત્યારે રામ અને કૃષ્ણના કર્મયોગ ઉપર આશ્ચર્ય થશે; બુદ્ધ અને
મહાવીરના ત્યાગ તપનું ખરું મૂલ્યાંકન સમજાશે. તેમજ ઈશુ અને
મુહંમમદની સેવા અને સંગઠનનું નવું મહત્ત્વ સમજાશે.

આમ ચતાં બધા ધર્મસંસ્થાપકો પોતાનાજ લાગશે; પૂજ્ય લાગશે
અને તેમનાં શુભગુણ વહાલાં લાગશે. પછી તો મંદિરમાં પણ તમને
પરમ શાંતિ મળશે; મસ્જિદમાં પણ ઈશ્વરનું ધર દેખાશે અને દેવળ-
ચર્ચામાં પણ ધર્મ સ્થાનકનો આદર પ્રગટશે.

ચર્ચા - વિચારણા

શ્રી. માટલિયાએ આજની ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું :
“મારા નમ્ર મતે (૧) સત્ય ઉપરની શ્રદ્ધા, (૨) પાપાંડનો પ્રતિકાર,
અને (૩) સમાજમાં શુદ્ધ વહેવારની સ્થાપના થાય, તો ધર્મ અને શુરુ
તથા સાધુસંસ્થા પરની શ્રદ્ધા ટકી રહે અને છતાં મૂઢતા સ્વ પર બન્નેની
હર થઈ જાય. ધર્મ એ જીવવાની વસ્તુ છે. આવો ધર્મ સમજીને જે
આકાર આપે તેજ સર્વધર્મ સમન્વય કરી શકે.

ધર્મને વેપારની વસ્તુ કહેવાતા મહંતોએ પ્રાયઃ કરી છે. પ્રજાની
સમજ અને પ્રયોગો પરથી અસરકારકતા જેટલી વધે તેટલી બળજ
વસ્તુ-વેપારની વસ્તુ હર થઈ જાય. બળજ વસ્તુ સમાજમાં થોડો વખત
જેર કરે પણ અંતે તો સત્ય પ્રકાશતાં તે જોર ઝાંખું પડી જાય છે.
આપણે તો વિધેયાત્મક માર્ગે જ જવાનું હોઈ બીતિ નથી.

રામકૃષ્ણ પરમહંસે નાનપણથી જ સ્વ સાધના કરી અને સાચી સાધના આગળ વધતાં આપોઆપ પાખડ તૂટવા માંડ્યું. એમણે મોટા મોટા વેદાંતીઓને પણ ઠેકાણે લાવવા જેવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરી. તેમણે એટલી આત્મીયતા ઊભી કરી કે મથૂરાના નામના માણસની વેદના પોતે ઝીલી લીધી.

વિનય અને પ્રેમ ગમે તેવા વિરોધી અને ઢાંઢો વચ્ચે સહેજે સંઘાયાં એટલે સર્વધર્મ સમન્વય સહેજે આવે. મા જેમ બાળકના ચહેરાને વાંચી શકે છે; પતિ કે પત્ની પરસ્પરના હૃદયને સહેજે પારખી શકે છે, તેમ સર્વધર્મ સમન્વયી સાધક બધા ધર્મોનાં સત્યો પોતીકાં કરશે; કારણ કે તેની એમાં યોતપ્રોતતા હશે. એટલે સાથે સાથે પેઠેલાં પાખંડી તત્ત્વોને પરિહરશે.

અમારા વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે ગરમાગરમ ચર્ચા થઈ અને નક્કી કર્યું: “હવેથી ફલાણી જગ્યાએ અનાજ ન મોકલવું.” પણ તેજ વિદ્યાર્થીઓ સમજાવટથી સમજી ગયા. અનાજ અટકાવ્યું નહીં પણ એ બક્તની જગ્યાઓને લખ્યું...” ૧૯૫૬ સંવત પછી જે હેતુએ બક્તોએ આ પવિત્ર કાર્ય શરૂ કર્યું તે તો સાચું કર્યું હતું; પણ હવે જમાનાને ઓળખીને કામ આપી પછીજ ખવડાવવાનું થવું જોઈએ. ” ભલે ઉદ્યોગ ધંધા તરત ચાલુ ન થયા પણ દવાખાનાની વાત તે જગ્યાઓને સૂઝી. ટુંકમાં સદંત્ર તોઓ નહીં અને અસદંશ તૂટવાની શરૂઆત થઈ.

મુનિશ્રી સંતબાલજી : “સારી નવી પ્રક્રિયાઓ ઊભી કરવી એટલે ખોટી ક્રિયાઓ છૂટશે અને જે ધર્મ, ગુરુ અને મૂળ સંપ્રદાય તરફની ઊંડી જનશ્રદ્ધા પડેલી છે એને આંચ નહીં આવે. આ ચર્ચામાં આપણે એક બાબતનું ખાસ ધ્યાન રાખવું કે જે ધર્મસંપ્રદાયની કોઈ વ્યક્તિ આ શિબિરમાં હાજર નથી તેમના સંપ્રદાય કે ધર્મની વાતો અંગે ખૂબ ઉદાર રહેવું.”

ખ્રિસ્તી ધર્મના ઊંડાણમાં

સર્વધર્મ ઉપાસના અંગે ધણી વિશદ ચર્ચા થઈ છે. તેમાં એ વિચારવામાં આવ્યું છે કે (૧) કોઈને વટલાવવો નહીં; (૨) વેશ પરિવર્તન કરાવવું નહીં; (૩) બધા જ ધર્મોને પોતાના માનવા; અને (૪) પોતાના ધર્મનું સંશોધન કરવું. આ ચાર અંગો ધર્મના કણાં છે અને તેને લક્ષીને સર્વધર્મ ઉપાસનાનું લક્ષ્ય રાખવાનું કહ્યું છે.

જ્યાં સુધી ધર્મ અંગે ઊંડો વિચાર નહીં થાય ત્યાં સુધી ધર્મના નામે જે અનિષ્ટો, અધશ્રદ્ધા અને વેશવિરોધો થાય છે તેને અટકાવી શકાશે નહીં. એટલે હવે દરેક ધર્મના ઊંડાણમાં ઊતરીને તેની થું થું ખૂખીએ છે તે અંગે જરા વધારે વિસ્તારથી વિચાર કરવાનો છે.

આ જગતમાં જેનો વિસ્તાર-પ્રસાર ધણો છે. એવા ચાર ધર્મો છે. ખ્રિસ્તી ધર્મ, ઇસ્લામ ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ અને હિંદુ ધર્મ. આ ધર્મો ઉપર જૈન ધર્મ-પારસીધર્મ વ.નો પ્રભાવ એક યા બીજી રીતે પડ્યો છે પણ અનુયાયીઓની દૃષ્ટિએ આ ચાર ધર્મોનું આગળ પડતું સ્થાન છે.

આજે ખ્રિસ્તી ધર્મના ઊંડાણમાં ઊતરીને વિચાર કરશું.

ખ્રિસ્તી ધર્મના પાયા :

ખ્રિસ્તી ધર્મનો વિસ્તાર જગતમાં મોટા પાયે ઉપર છે. તેમાં પણ ખ્રિસ્તી લોકોએ શિક્ષણ અને આરોગ્યની બાબતમાં આખા જગતમાં બહુ મોટું કાર્ય કર્યું છે. જગતની પછાત અને તિરસ્કૃત જાતિનો ઉદ્ધાર, ભલે ધર્મપ્રચારની ભાવનાથી તેમણે કર્યો પણ, એ મોટું કાર્ય તેઓ કરી શક્યા છે. હિંદમાં આદીવાસી અને હરિજનોને એમણે ચાલા; આફ્રિકાના ઘેર જંગલોમાં જઈને પણ તેમણે સંસ્કારો રેડવાનું કાર્ય કર્યું. આ માટે જોવા જઈએ તો ખ્રિસ્તી ધર્મના મૂળમાં માનવસેવાને

પાયો રહેલો છે તે જાણ્યા વગર નહીં રહે. એ જ માનવસેવાનો પાયો તેમને રક્તાપતિયાઓ, આંધળાઓ તેમજ બહેરા-મૂંઝા માટે કંઈક કરી જુટવા માટેની પ્રેરણા આપે છે.

ધર્મનો મૂળ પાયો હંમેશાં તેના સંસ્થાપકના જીવનમાંથી આવે છે એટલે સેવાના સંસ્કારો આટલા દૃઢ શા માટે ખ્રિસ્તીધર્મમાં જોવા મળે છે. તે માટે ઇશુ ખ્રિસ્તના જીવન અને સિદ્ધાંતો કયા છે તે આપણે જોઈ જઈએ.

ત્રણ સિદ્ધાંતો :

પ્રાથમિકમાં Faith, Hope and Charity એટલે કે શ્રદ્ધા; સહઆશા અને ઉદારતા ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. પ્રણુ ઉપર શ્રદ્ધા રાખો તો તમારું કામ થશે. સારી આશા રાખી સાફ વર્તન કરો. ખીજા પ્રત્યે માયાળુ બનો; અને ઉદારતા રાખો. એટલે કે દાન કરો.

ચહુદીઓનું સંસ્કરણ થયું તેમાંથી ખ્રિસ્તી ધર્મ આવ્યો છે; એ આપણે જાણીએ છીએ. અહીં ખ્રિસ્તીધર્મ અગે વધુ ઊંડાણમાં જતાં પહેલાં આપણે તે વખતની સ્થિતિ પણ જોઈએ તે યોગ્ય થશે.

ઇશુ પહેલાંની સ્થિતિ :

પશ્ચિમની સંસ્કૃતિમાં રાજ્ય ઉપર મુખ્ય ભાર મૂકવામાં આવતો. આપણે ત્યાં રાજ્ય ગૌણ હતો—પ્રજા મુખ્ય હતી અને રાજા તેના પ્રતિનિધિ તરીકે હતો. પણ પશ્ચિમમાં રાજાને “ભગવાનનો અવતાર” અને દૈવી પુત્ર માનવામાં આવતો. તે ઇચ્છે એ રીતે પ્રજા ઉપર શાસન કરી શકતો; રીઝી શકતો અને અત્યાચાર કરી શકતો.

ઇશુ અગાઉ ચહુદીઓમાં ધાર્મિક સંસ્કાર રેકનાર મૂસા હતા. મુસાનો જન્મ થયો એટલે તે હસ્યા. એટલે કોઈએ રાજાના કાન

લભેયો કે આ છોકરો અપશુકનિયાળ છે. એ ઉપરથી રાજાએ મુસાને મારી નાખવાનો હુકમ કર્યો. તેની માને ખબર પડી એટલે તે છોકરાને એક પેટીમાં મૂકી નદીમાં મૂકી આવી. આ પેટી રાજાની કુંવરીના હાથમાં આવી અને યોગાતુએ એની એક દાસીના હાથે મુસાનો ઉછેર થયો. તેમણે પ્રજામાં ઉત્સાહ ભર્યો.

તે વખતે રાજાશાહીનો કાયદો વિચિત્ર હતો. યુધામ ભાગી ન શકે. નહીંતર જીવતા સિંહ આગળ છોડી દેવામાં આવે. એક આંખ ફેડે તેની આંખ ફેડવી અને દાંત તોડે એના દાંત તોડવાની વાત હતી. આવી નીતિમાં મોટો ફેરફાર ઇશુએ કર્યો.

ઈશુનો જન્મ :

ત્યાર પછીના હજાર વર્ષ બાદની આ વાત છે. ત્યારે અરબસ્તાનમાં સીરિયા નામના પ્રાંતની જેરુસલેમ રાજધાની હતી. ત્યાં હેરડ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેનું ઉપજણુ ધણું હતું. તેને ખબર પડી કે મારો કોઈ દુસ્મન પેદા થયો છે. એટલે તેણે હુકમ કર્યો કે આ ગામનાં બે વરસની ઉંમરનાં તમામ બાળકોને ઠાર કરવાં. બધાને આ સાંભળી ખૂબ દુઃખ થયું. અંદરો અંદર વાત કરવા લાગ્યા, પણ રાજાશાહીની સામે કોઈ માથું ઊંચકાને વિરોધ ન કરી શક્યા. એટલે બેયલ હોમનાં બધાં બાળકોને મારી નાખવામાં આવ્યા. ઇશુને બચાવવા મા-બાપ નાસી છૂટ્યા.

ઈશુનો જન્મ કુંવારી માતાને પેટે થાય છે. માતાનું વેવિશાળ જોસેફ નામના સુથાર સાથે થયું હતું. પણ કુંવારી કન્યાને બાળક જન્મે એટલે તે વખતે લોકો માનતા કે તે દેવે આપ્યો છે. આવું કણું બાબતમાં પણ આપણે ત્યાં મહાભારતમાં છે કે કુંવારી કુંતીને બાળક જન્મતાં તેને સૂર્ય ભગવાનનો આશીર્વાદ માનવામાં આવેલો. ગમે તે હોય પણ મેરી અને જોસેફ ઇશુને લઈને નાશી છૂટે છે.

આમ ઇશુનો જન્મ શ્રમ કરનાર સુથારને ત્યાં થાય છે. ઇશુ

મોટાં થાય છે. તે ૧૨ વરસના થયા ત્યારે મા-બાપ સાથે જોડસલેમના એક ઉત્સવમાં ગયા. તે રસ્તામાં દેવળ પાસે મા-બાપથી છૂટા પડી ગયો છે. છોકરો બૂલો પડ્યો એટલે માતા-પિતાને ચિંતા થાય છે. બહાર ન મળતાં તેમણે દેવળમાં તપાસ કરી તો ઈશુ પૂજારીઓ સાથે ગંભીર પ્રકારની ચર્ચા કરી રહ્યો હતો.

તે વખતે એ જાતના લોકો હતા. એક રૂઢિચુસ્ત અને બીજા સુધારામાં માનનાર. પહેલો વર્ગ કર્મકાંડમાં નહોતો માનતો પણ ધર્મને જીવો મૂકીને ધન કમાવામાં માનનારો હતો. બીજો વર્ગ કર્મકાંડ કરતો, રાગની ખુશામદ કરતો. આપણે ત્યાં ભારતમાં પણ રાગશાહીના આશ્રયે ચાલી જનાર આવોજ કર્મકાંડી બ્રાહ્મણ વર્ગ મગવાન મહાવીર અને બુદ્ધના કાળે હતો.

દેવળના પૂજારીઓ અને ઈશુ વચ્ચે ગંભીર ચર્ચા ચાલતી હતી. ઈશ્વર શું છે? ક્યાં રહે છે? શું કરે છે? ઈશુના આ પ્રશ્નો બધાને મુંઝવતા હતા અને તેઓ પોતાના પુસ્તકીયા જ્ઞાન પ્રમાણે રાગને મહત્વ આપવાનું કહેતા હતા. ત્યારે ઈશુ એક તરફ સંતની છટાથી બધાનો જવાબ આપતા અને વહેમ પાખંડનો વિરોધ કરતા હતા. પૂજારીઓ ઈશુને જવાબ ન વાળી શક્યા અને તેમને દેવળની બહાર કાઢી મૂક્યા. જિભેલા લોકો પણ બાળકના આવા તાર્કિક જ્ઞાનથી છક્ક ચર્ધ ગયા. ખરેખર તો રાગશાહીને નામે તે સમયમાં એટલું બધું ઘેર અંધેર ચાલતું હતું કે બધા કંઈક તર્ક કરતા પણ કાઠનામાં આગળ આવીને વિરોધ પ્રગટ કરવાની શક્તિ ન હતી. આવી અમૂક ભાવના આખા સમૂહમાં આવે ત્યારે તે ભાવના આકાર પામી મહાપુરુષને પેદા કરે. લોકોએ માન્યું કે ઈશુના રૂપે મહાપુરુષનો જન્મ થઈ ચૂક્યો છે.

આ બાર વર્ષ પછીના વીશ વર્ષમાં ઈશુના જીવનનો ચોક્કસ વૃત્તાંત મળતો નથી. પણ જ્ઞાનની ખોજમાં ઠેર ઠેર ખાસ કરીને પૂર્વ તરફ ગયાનું માનવામાં આવે છે. આ વીશ વર્ષમાં લોકો ઉપર ચતા

અન્યાયો, અત્યાચારો અને શોષણો તેમના સુખે દૃઢયને જગાડે છે. ઈશ્વર અને તેના દૈવીપુત્ર તરીકે રાજા અને તેને સર્વસ્વ માનીને ચાલ-નારી ખુશામદ કરતી કર્મકાંડ-પ્રિય પુરોહિતોની ધર્મ સંસ્થાઓના આચાર-વિચાર નવા મનોમંથનો જગાડે છે. તમાચાના બદલે તમાચો અને આંખના બદલે આંખની બદલાવાળી લોકનીતિના કારણે પરસ્પર વધતો જતો વેરભાવ અને અતે સુખશાંતિનો અભાવ. આ આખી પરિસ્થિતિએ ઈશુના જીવનમાં આમૂળ પરિવર્તન આણ્યું. તેમને લાગ્યું કે નીડર ધર્મને આગળ વધવાનો સમય આવી રહ્યો છે; અને એના માટે તેમના જેવાએ પહેલ કરવી જોઈએ.

તે વખતે યહુદી અને સેમારિયન બે જાતો હતી અને આપણે ત્યાં સવર્ણ અને હરિજન છે તેમ એ લોકોમાં યહુદી સેમારિયનના હાથનું પાણી નોહતા પીતા. ઈશુ યહુદી હતા.

એકવાર તે બે ત્રણ મિત્રો સાથે જેરુસલેમ જઈ રહ્યા હતા. ત્યાં રસ્તામાં તેમને તરસ લાગે છે. એક બાઈ દૂધા ઉપર પાણી ભરવા આવે છે. ઈશુ ત્યાં જઈને કહે છે : “બહેન! પાણી પા!”

બાઈ સેમારિયન હતી. તેણે ઈશુનો ચહેરો જોઈને કહ્યું : “બાઈ તું યહુદી લાગે છે. હું સેમારિયન છું. તું તને માથે પાણી કામ લાગશે. ?”

ઈશુએ કહ્યું : “બહેન! તું અને હું સરખાજ છીએ...! લોહી બધામાં સરખું છે; માંસ સરખું છે અને ભગવાને પાણી ઉપર કોઈ છાપ નથી મારી કે આ યહુદીનું છે કે આ સેમારિયનનું છે. માટે તું પાણી પા! ઈશુ જેમ કોઈની સાથે બેદબાવ કરતો નથી તેમ તું પણ ના કરીશ.”

જોકે ઈસાઈઓ આનો અર્થ જૂદો કરે છે કે બાઈએ ઈશુની તરસ છિપાવી તેથી ઈશુ ભગવાને બાઈની ભવની તરસ મટાડી. પણ

તેણે સર્વપ્રથમ માનવ-માનવ વચ્ચેના ભેદભાવ નકામા છે, એમ જાહેર કર્યું.

તેની સાથેના માણસોએ કહ્યું : “આ કોનું પાણી પીવો છો?”

ત્યારે, ઈશુએ એટલુંજ કહ્યું : “માણસના હાથે કુદરતનું આપેલું પાણી પીઉં છું. તેમાં મને ભેદભાવ જણાતો નથી.”

આપણે એકે તરફ “આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ”ની વાતો કરીએ છીએ ત્યારે બીજી બાજુ પડછાયો પણ ન લઈએ—તેમને ખ્રિસ્તી ધર્મનો આ ભેદભાવ વગરનો સિદ્ધાંત સમજવા જેવો છે. એટલે જ ખ્રિસ્તી લોકો ભેદભાવ કે આમડછેટ વગર દૂર દૂરથી આવીને સેવા કરી શક્યા છે અને લોકોને આકર્ષી શક્યા છે. હિંદુધર્મે આ વાત સમજવા જેવી છે અને તેણે તો અન્ય ધર્મના સિદ્ધાંતો પચાવ્યા છે. ત્યારે સેવાનો આ સિદ્ધાંત સર્વ સાધુસમાજે ખાસ પ્રેરવા જેવો છે. થોડાક રામકૃષ્ણ મિશનના સેવકોએ જોકે આ કાર્ય ઉપાડ્યું છે પણ આ કામ તો સમસ્ત લોકોએ ઉપાડવાનું છે અને તેમની સેવાનો લાભ ભેદભાવ વગર દરેકને મળે, અને સાથેજ માનવ-માનવ વચ્ચેના ભેદભાવો તૂટે એ ખાસ જાણવાનું છે.

ઈશુના જીવન ઉપર જરાક આગળ વધીએ. ત્યારબાદ તે ચાલીશ દિવસ સુધી ઘેર તપ કરે છે. જે જે મહાપુરુષો યર્ધ ગયા છે તેમણે આત્મ સંશોધન; લોકપરિચય, પ્રવાસ અને મનોમંથન કરેલાં છે. ભગવાન મહાવીરે પણ સાડાખાર વર્ષ તપ કરેલું; યુદ્ધે છ વર્ષ તપ કરેલું. ઈશુ પણ ચાલીસ દિવસનું તપ કરે છે. શરીર અને ચેતન જુદાં છે એવું જ્ઞાન થાય ત્યારેજ સાચો ધર્મ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ચામડી ઉતારી લે તો પણ દેહની વેદના ચેતનને અસર ન કરે, એવો સમભાવ પ્રાપ્ત થાય ત્યારેજ સત્યધર્મ પ્રાપ્તિની પરીક્ષામાં પાશ થવાય.

ઈશુને પોતાના આ સિદ્ધાંત માટે આકરામાં આકરી પરીક્ષા આપવી પડે છે. તે શારીરિક ભોગ-વિલાસની સાધનારૂપી પ્રયત્નિત

રાજશ્રિત ધર્મ માન્યતાને પકકારે છે. તે વખતે રાજશાહીનું ઉપજીતુ હતું. લોકો ખુશામદ કરે, નોકરીઓ મેળવે અને શારીરિક સુખોની તુચ્છ પ્રાપ્તિ માટે કર્તવ્યની ઇતિશ્રી સમજે ત્યારે આવી વાત કરનાર આત્મા પાકે, ક્રાંતિ કરવાની વાતો ફેલાવે તે ક્યાંથી સહન થાય ?

પરિણામે શરીરની વેદના આત્માને ન લાગતી હોય, તો પછી ઇશુ પરીક્ષા આપે—તે મુજબ તેને કોસે તાણીને લઈ જવો અને કોસ ઉપર ખીલે ઠોકાઈ જવાની સજા આપવામાં આવે છે. ઇશુ તેને પરીક્ષા ગણે છે. કોસ ઉપર પોતે ખીલે ઠોકાઈ ગયેલ છે, શરીરમાંથી લોહી નીકળે છે; સ્ત્રીઓ રડી રહી છે ત્યારે ઇશુ તેમને કહે છે : “ તમે કોને રડો છો ! ઇશુ તો અમર છે તે પુનર્જન્મ પામી રહ્યો છે. ” અને તે કોસ ઉપર ચઢીને બલિદાન આપી દે છે.

કહેવાય છે કે ત્રણ ચાર વર્ષ બાદ એ ધર્મ પાછો જાગૃત થાય છે. ઇશુના બાર શિષ્યો હતા તેમાંનો એક યહુદી નામનો શિષ્ય જ એવકા બની ઇશુને પકડાવે છે. પણ ઇશુના બલિદાનથી આખી પ્રજા જાગૃત થાય છે અને ઇશુના પગલે તેમના ઉપદેશનો પ્રચાર કરી; વિદ્યાસી રાજશાહી અને કર્મકાંડી પુરોહિતશાહીનો અવશેષ કરી નાખે છે. જે ઉપદેશ અનુભવોમાંથી નીકળ્યો હોય છે તે અસરકારક હોય છે. એટલે જ ઇશુનો ઉપદેશ આજે જગતમાં વ્યાપક રીતે પ્રસરી ગયો છે.

ઇશુના ઉપદેશો

ઇશુએ માનવજાતિ વચ્ચેથી ભેદભાવ મટાડવા માટે જે જાગૃત પુરુષાર્થ કર્યો તે તેમણે ઉપદેશોની નીચેની હકીકતો ઉપરથી સ્પષ્ટ થઈ જશે. જો કે આજે તેમના જ અનુયાયીઓ વચ્ચે કાળા-ધોળાનો જે ભેદભાવ વર્તવામાં આવે છે તે ઇશુના ઉપદેશોને અનુકુળ નથી.

ઇશુએ નીચેની બાબતો ઉપર ખાસ ભાર મૂક્યો હતો :-

(૧) શ્રીમતો અને ગરીબો બન્ને સમાન છે. તેમની વચ્ચેની ભેદભાવની દિવાલ તોડવા માટે કહ્યું કે દરેકે પોતાના પરસેવાનો રોટલો મેળ-

વવો જોઈએ, ખાવો જોઈએ. ઇશુના આ સિધ્ધાંતનો સારો એવો પ્રચાર થયો. ઇસ્લામના પણ કેટલાક બાદશાહો મહેનત કરીને રોટલો ખાતા. સીરાજુદૌલા ટોપીઓ ભરતો, ઔરંગઝેબ શ્રમ કરતો, ખલીફા ઉમ્મર ચટાઈ ઉપર સૂતો.

(૨) ગરીબોમાંથી લાઘવ ગ્રંથિ કાઢવા માટે ગરીબોને કહ્યું કે “ દેવોનું રાજ્ય તમારું છે. ” એના અનુસંધાને તેણે મહત્વની એક બીજી વાત એ કરી કે “ સોયના નાકામાંથી કદાચ ઊંટ પસાર થઈ જાય તે શક્ય છે પણ શ્રીમંતોને સ્વર્ગ મળવું અશક્ય છે. ” આમ કહીને તેણે દરિદ્રોને બિરદાવ્યા અને સ્વર્ગ ઉપર તેમનો અધિકાર પણ ખતાવ્યો. આથી રાજા, શ્રીમંત અને પૈસાપાત્ર અભિમાની ન બને તેવો રસ્તો પણ તેણે ચીંધ્યો.

(૩) બેદબાવની રેખા તોડવા માટે ત્રીજી વાત કરી કે દરેકને રોટલો મેળવવાનો સરખો અધિકાર છે. આ સંસ્કારો આજે સામ્યવાદ રૂપે રહ્યા છે. તેઓ એમ કહે છે કે હવે અમે કોઈને રોટલાની ચિંતા નહીં રહેવા દઈએ; શિક્ષણ, આરોગ્ય અને રહેઠાણનો મફત પ્રબંધ કરશું. બધા એજ વાત વિચારે છે પણ; ઇશુએ તે વાત મૂળરૂપે ધર્મની રીતે કહી જ છે.

હિંદુસ્તાનમાં આ અંગે વિશેષ વિચાર થયો નથી, કારણ કે અહીં તો પરિગ્રહને જ અધર્મ માન્યો છે. અહીં પ્રજાને મુખ્ય માનવામાં આવી છે અને રાજ્યને ગૌણ માનવામાં આવ્યું છે, એટલે અહીં શ્રીમંતો અને રાજાઓ માટે પણ સર્વસ્વ ત્યાગીને જવાની બાવનારૂપ સન્યાસ અને હમણાં સાધુવૃત્તિતે શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવી છે. પશ્ચિમમાં પુરોહિતશાહી રાજાશ્રિત હતી અને રાજા માટે અંત સમયે-અહીં જિંદગી બાદ વાનપ્રસ્થ કે સન્યાસનો સ્વૈચ્છિક નિયમ ન હતો.

ઇશુના જીવનમાંથી “દરેકને રોટલો મેળવવાનો અધિકારનો ભાવ” રચિતે લીધો. તેને “અન્ટુ ધીસ લાસ્ટ” નામના પુસ્તકમાં લખ્યું છે.

ગાંધીજીએ રશ્કિનના એ પુસ્તકમાંથી જે ભાવ લીધો તે “સર્વોદય” નામે છે. તેનું ગુજરાતી-હિંદી ભાષાંતર પણ થયું છે.

એમાં એક દાખલો આપવામાં આવ્યો છે. એક જમીનદારને દ્રાક્ષની વાડી હતી. દ્રાક્ષ ઉતારવા મજૂરોની જરૂર હતી. એટલે મજૂર શોધવા બજારમાં ગયો. ત્યાંથી એક આનો નક્કી કરી મજૂર લઈ આવ્યો. બપોરના બીજા મજૂર લાવ્યો. સાંજના પણ કેટલાક મજૂર લઈ આવ્યો. છેલ્લે કામ છુટવાના એક કલાક અગાઉ પણ કેટલાક એકારોને લઈ આવ્યો. સાંજે સૌ છૂટા થયા ત્યારે દરેકને સરખી મજૂરી ચૂકવી આપી. સવારથી કામ કરનારને સરખી અને સાંજના આવ્યા તેમને પણ સરખી. એટલે પેલા મજૂરોને ઈર્ષ્યા થઈ.

જમીનદારે કહ્યું : “તમારી સાથે જે બોલી કરી હતી તેટલી તમને ચૂકવાય છે. બીજાને શું આપવું તે મારે જોવાનું છે. બીજાને વધારે અપાય તેમાં તમારે અન્યાય ન માનવો જોઈએ. બીજાની ઈર્ષ્યા ન કરવી જોઈએ. દરેકને રોટલો-મેળવવાનો એટલો જ અધિકાર છે.”

(૪) ચોથી વાત એ કરી કે “પ્રભુ ઉપર વિશ્વાસ રાખો! તે બધાનું ભલું ઇચ્છે છે. મા જેમ દરેક બાળકનું ધ્યાન રાખે-સરખો પ્રેમ રાખે છે. છેલ્લા ઉપર વધુ પ્રેમ હોય છે, કારણ કે અગાઉના પાછળ તો તેણે જિંદગી ખર્ચી છે. છેલ્લાને હજી એ લાયક બનાવવાનો છે. તે વાતને લોકોએ અમલમાં મૂકવી જોઈએ. અને જોને ન મળતું હોય તેને કામ ખાસ કરીને આપવું જોઈએ.”

(૫) પાંચમી મહત્વની વાત કહી કે બૂલ થઈ હોય તો પસ્તાવો કરો. પ્રભુની પાસે બેસીને એકરાર કરો. અઠવાડીએ એકવાર પ્રભુના મંદિરમાં જાવ, પસ્તાવો જોને થાય છે તે પાપી પણ નિર્મળ બની શકે છે. પાપીએને એક વખતના પાપ માટે ન ધિક્કારો; કારણ કે નાનું-મોટું કોઈને કોઈ પાપ દરેક જીવનમાં કયું હોય છે.

આ અંગે ઇશુના જીવનનો એક દાખલો આપવામાં આવ્યો છે. એક બાઈને લઈ લોકો તેમની પાસે ન્યાય માગવા ગયા. ઇશુએ કહ્યું : “પંચે જે ન્યાય કર્યો છે તેમાં ફેરફાર ન થવો જોઈએ. પણ એક વાત છે. બાઈએ ચારિત્ર્ય સંબંધી જે નૈતિક ભૂલ કરી છે; તેમાં તે એકલી નથી. બીજી ભૂલ કરનારને તો તમે કાંઈ પણ સજા કરતા નથી? તે છતાં પણ સજા કરવાનો અધિકાર કોને છે? જેમણે આવી કાંઈ ભૂલ જીવનમાં ન કરી હોય! એવી વ્યક્તિ આગળ આવી બાઈને સજા કરે!”

એટલું કહી ઇશુ આંખો મીંચી ગયા. સૌ વિચારમાં પડી ગયા. કાંઈએ મનથી, તો કાંઈએ તનથી તો કાંઈએ વચનથી કાંઈ પણ પ્રકારનો દોષ તો કર્યો હતો. એટલે એક પછી એક સૌ ચાલ્યા ગયા.

ઇશુએ બાઈને કહ્યું : “સમજાયું ને?”

બાઈ કહે : “હા! હું ભૂલતી મારી માગું છું.”

ઇશુએ કહ્યું : “ભગવાનના શરણે જા. તે તને માફ કરી દેશે!”

ઇશુના જીવનનો સાર :

ઇશુના જીવનમાંથી નીચેની ત્રણ વાતો મુખ્યત્વે સામે આવે છે :—

(૧) તેમણે રાજાઓ, ધનિકો અને પાપીઓને અલગ અલગ રીતે સંબોધીને માનવજાતને એક કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. એટલે જ ઇસાઇ સમાજમાં રાજા અને પ્રજા, વાળદ અને વકીલ દેવળમાં સરખા બેસે છે; અને સહુ સરખા છે એવો સિદ્ધાંત સ્થાપિત કર્યો. ગાંધીજીએ પણ આ સિદ્ધાંત પકડી લીધો હતો.

(૨) આજીવિકામાં અંતર ન હોવું જોઈએ. સૌને પેટ, પહેરણ અને પથારી મળવાં જોઈએ; પછી ભલે તે ગમે તે કાર્ય કરતો હોય.

(૩) સૌના બલ્લામાં આપણું બહું છે. એકને એક આનો મળે અને બીજાને બે આના મળે તો ઈર્ષ્યા ન કરવી.

(૪) જળ અને ચેતનના સાચા ભેદના જ્ઞાન સિવાય સાચો ધર્મ પાળી શકાતો નથી.

(૫) સાચો ચમત્કાર તો પ્રેમ, શ્રમ, કરુણા વગેરે સદ્ગુણોને જીવનમાં ઉતારવામાં છે. અને એ ખરેખર બહુ જ કઠોર સાધના માગી લે છે. ઇશુને એ સાધના માટે કોસ ઉપર ચઢીને બલિદાન આપવું પડ્યું હતું.

પણ, આજે માનવતાના એ પ્રખર પ્રેમીના નામ સાથે જાદુઈ ચમત્કારો જોડાઈ ગયા છે. તેનું એક કારણ તો એ છે કે આળસ, ભય અને લાલચ એ ત્રણેનો પ્રવેશ ત્યાં થઈ ચૂક્યો છે. લોકો આળસ અને અને તપ ત્યાગ બલિદાનથી પાછા ફરે તો તેની જવાબદારી સાધુસમાજની છે; અને સાધુસમાજ આળસ અને તો તેની જવાબદારી સમાજની છે.

આપણે ત્યાં આ શિબિરમાં અમદાવાદનો એક દાખલો અપાયો છે કે એક મહારાજનાં દર્શન કરવા માટે પુલહાર, શ્રીફળ, મેવો, ફળ, વ. લઈને બસો જેટલા ઊભેલા માણસોની કતાર જામી હતી. દરેકને એમ ઈચ્છા હતી કે ગુરુની નજર પડે તો બેડો પાર થઈ જાય !

એવીજ વાતો આજે ઈસાઈ-સમાજમાં પ્રચલિત છે કે ઇશુ હાથ ફેરવે તો રોગ દૂર થાય, ઇશુ આંખ ફેરવે તો ધન મેળવે. આ બધી લાલચોના કારણે લોકો આકર્ષાય તો ખરા પણ સાચો ધર્મ દબાઈ જાય અને મૂઢતા આવે; આ બધું આળસ, લાલચ અને ભયમાંથી આવે છે. ગુનો કર્યો હોય, કદાચ કબૂલ કરતાં અપમાન જણાય પણ, કબૂલ કરનાર ફરી ગુનો ન કરે અને સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ કરે તો ધર્મ; સામાન્ય વહેવારમાં શુદ્ધિ રાખે તે ધર્મ-આવાં તરવેથી સબર ધર્મને રાજ્યાશ્રિત બનવાનું કારણ તો પાછળના અનુયાયીઓની આળસ કચાશજ ગણવી જોઈએ. જે કાર્ય થઈ ન શકે તેને પછી ચમત્કાર રૂપે ફેરવી નાખવામાં આવે છે. એવું લોકમાનસ અહીં પણ જોઈ શકાય છે.

આલુ પ્રક્રિયામાં ફેરફાર :

ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પણ એ વર્ગ છે. એક ખ્રિસ્તી અને બીજો યહૂદી. બન્ને માટે પવિત્ર કરારો છે ખ્રિસ્તી ધર્મનું પ્રચલન મૂળ તો મૂસા (મોઝિસ) એ કર્યું હતું; પણ તેનું સંશોધન ઇશુએ કર્યું એમ કહી શકાય.

યહૂદીઓ મુસાના જૂના ધર્મ કરારોને માને છે. અને તેની સાથે ધણી ચમત્કારિક વાતોને જોડે છે. ત્યારે ઇશુએ એ ભૌતિક ચમત્કારોને અવગણ્યા છે. પણ તેના અનુયાયીઓએ અધ્રમ્મદ્વાથી આવા ધણા ચમત્કારો એની સાથે જોડી દીધા છે, એ પણ હકીકત છે.

મુસાના જૂના કરારોની દશ આજ્ઞાઓ આ પ્રમાણે છે :—

(૧) મા-બાપનો આદર કરો.

(૨) કોઈ જીવને ન મારો.

(૩) ચોરી ન કરો.

(૪) વ્યભિચાર ન કરો.

(૫) જૂઠા સાક્ષી ન બનો.

(૬) પોતાના ખેતર માટે નોકર-ચાકરની ઝંખના ન કરો.

(૭) કામમાં અઠવાડીએ એક દિવસ રજા પાળો. કારણકે પૃથ્વી રચનારે પણ પૃથ્વી બનાવતાં એક દિવસની રજા પાળી હતી.

(૮) જગતકર્તા ઇશ્વરની મૂર્તિ ન રચો.

(૯) મનેજ માનો ! હું કહું તે દેવને માનો. બીજાને પૂજશો તો ધનોતપનોત થઈ જશો.

(૧૦) તને પરેશ્વાન કરે તેને તું પરેશ્વાન કર; દાંત ફાડે તેનો દાંત ફાડ; પણ પ્રાણ ન લે !

જૂના કરારના ઉપરના પાંચ કરારો જોવા જઈએ તો બૌદ્ધ ધર્મના પંચશીલ, જૈનોનાં પાંચ વ્રતો અને હિંદુઓના પાંચ યમોને મળતા આવે છે.

ધનુષ્યે નવા કરાર પ્રમાણે જે વસ્તુઓ રજુ કરી તેમાં તેણે નવી પ્રક્રિયા ઊભી કરી. બદલો ન લેવો. પણ ડાખા ગાલના બદલે જમણો ગાલ ધરી માણસાઈને જગાડવાની વાત કરી. બધા ભગવાનના પુત્ર છે. એટલે કોઈએ કોઈની સાથે બેદબાવ ન કરવો જોઈએ. તેણે પોતાને ‘પ્રભુનો પુત્ર’ કહ્યો અને આખા વિશ્વનું બ્રાતૃત્વ ઊભું કર્યું કે તેણે સર્જેલાં દરેક બાળકો સમાન છે.

ભગવાન અંગે તેણે અનંત શ્રદ્ધા વધારી અને તેના શરણે જઈને પાપ એકરાર કરીને શાંતિ મેળવવાનું કહ્યું. જૂના કરાર પ્રમાણે ધનોત પનોત થઈ જવાની વાતને તેણે સદંતર ટાળી નાખી અને ભગવાન એટલે અસીમ પ્રેમ, ક્ષમા અને કૃષ્ણાનો ભંડાર છે એમ જાહેર કર્યું.

તે વખતમાં યહૂદીઓજ ખ્રિસ્તી ધર્મને પાળી શકતા. પણ ધનુષ્યે તેના દરવાજા દરેક માટે ઉઘાડ્યા; અને આમ પ્રભુની છાયામાં બધાને એક કર્યા. તેણે પોતાના જીવનના બલિદાનથી એ સિદ્ધ કરી આપ્યું કે બલિદાનનું-એકે-એક લોહીનું ટીપું ઉગી નીકળવાનું છે; અને તે વાત સત્ય કરી.

ધનુના અવસાનને બળે દગ્ગર વર્ષ વીતવા છતાં; સેવા, શિક્ષણ અને આરોગ્ય નિમિત્તે, ઇસાઈ સાધુ સંસ્થાએ આખા જગતમાં જે પ્રચંડ કાર્ય કર્યું છે એ ધનુની નસનસમાં વ્યાપ્ત લોક-સેવાની ભાવનાનું અતિ વિસ્તૃત સ્વરૂપ છે. ઇસાઈ-સમાજથી કરોડો રૂપિયા પછાત દેશ માટે સહાયતા રૂપે, દવા માટે આપે છે; એ ધનુની દાનની ભાવનાનું પ્રતિબિંબ છે અને ઠેર ઠેર નિયમિત રવિવારે થતી ઇસાઈ સમાજની-પ્રાર્થના એ તેમની ભગવાનની શ્રદ્ધાનો ભવ્ય પડથો છે.

આને ઇસાઇ સમાજમાં પણ કેટલાંક અનિષ્ટો પ્રચલિત થયાં છે; પણ તેમણે વગર ભેદભાવે લાંબી લાંબી સફરો ખેડી અગ્નિપ્રદેશમાં જે સેવા, શિક્ષણ અને આરોગ્યનું કામ કર્યું છે તે ન કેવળ સ્તૂત્ય છે પણ “આત્મવત્ સર્વં ભૂતેષુ” ગણનારાઓની કોરી વાતો કરનાર માટે અત્યંત અનુકરણીય છે.

ચર્ચા-વિચારણા

બલિદાનની શ્રદ્ધા :

શ્રી. માર્કલિયાજીએ આજની ચર્ચાનો ઉદ્ઘાટ કરતાં કહ્યું:—જૂના કરારની આજ્ઞાઓમાં, છ આજ્ઞાઓ તો એવી છે કે જે પાંચેવ્રતોના પાયા સમાન છે. દા. ત. (૧) માખાપને માન આપવું, (૨) હિંસા ન કરવી, (૩) ચોરી ન કરવી, (૪) વ્યભિચાર ન કરવો, (૫) ખોટા સાક્ષી ન બનવું (૬) તારા પાડોશીની સહાય કે વસ્તુની ઝંખના ન કરવી.

પછી એક દિવસની રજાનો હક અઠવાડિયે દરેકને રહે તે માટે ભગવાનનો દાખલો ટાંક્યો કે તેમણે (૧) આકાશ-પૃથ્વી, (૨) પ્રકાશ-પાણી, (૩) જળચર, (૪) પંખી, (૫) પશુ-ખાગ (૬) આદમ અને ઈવ. આમ છ દિવસમાં રચના કરી પણ સાતમે દિવસે આરામ કર્યો. એટલે તે દિવસને પ્રભુનો ગણી તેની ઉપાસના કરવાનો નિયમ રાખ્યો. તેની પાછળ તો એજ ભાવના છે કે છ દિવસ તો ગરીબ-મજૂર બધા ભલે શ્રમ કરે-કરાવે, પણ એક દિવસ તો બધા એક સાથે-ભેદભાવ મીટાવીને બેસે.

આદમ અને ઈવની વાર્તામાં આગળ ઉપર એમ કહેવામાં આવે છે કે તેમને અમૂક ફળ ખાવાની મનાઈ કરી-પણ બન્નેએ ખાધું અને કલેશ ઝંઘડા શરૂ થયા. આ ફળને માયાના ફળ તરીકે ઘટાવી શકાય.

૮મા કરારની આજ્ઞા એવી છે કે પ્રભુનું બિંબ ન બનાવાય. કારણ કે તે નિરંજન-નિરાકારની પ્રતિમા ક્યાંથી હોય! પણ ૯-૧૦ આ બે આજ્ઞાઓ એવી છે કે આ દેવ સિવાય બીજા કોઈને ન માનીશ; નહીં તો તને હેરાન-પરેશાન (દેવ) કરી મૂકશે. અહીં ધર્મ-ઝનૂન દેખાય છે. આમ તો દરેક ધર્મમાં સંકુચિતપણું આવ્યું જ છે. પણ બીજા દેવ તરફ દુશ્મનાવટની વાત યહુદી ધર્મમાં સર્વિશેષ કહેવામાં આવી હોઈને તેણે વધુ પડતી સંકુચિતતા અને ઝનૂન બંધાવ્યા છે. પરિણામે આજે યહુદીઓને સારી પેઠે સહન પણ કરવું પડ્યું છે.

પણ, ઈશુએ પોતાને દેવ-પુત્ર કહીને દેવ અને માનવનો સંબંધ બતાવ્યો; આમ દેવ અંગેની અંધશ્રદ્ધા, ભયને તેણે દૂર કર્યા. ઈશુએ જે કંઈ ઉપદેશ આપ્યો—માનવ માનવ વચ્ચેની દિવાલ દૂર કરી જે આદર્શ આપ્યો તે આમ તો મુસાના ઉપદેશના અનુસંધાનમાં જ આપ્યો છે. પણ, તે વખતે ઈશુને કોસ પર ધરપાઈ જવાનું કારણ આપણને મળે છે. આદમ અને ઈવને જે ઉપદેશ દેવ તરફથી અપાયાનું જૂના કરારમાં કહેવાયું છે તે ઉપદેશ—તે બન્ને ભૂલ્યાં અને તેમણે ફળ ખાધું. આ ફળ એટલે અહંકાર-સ્વાર્થ અને હલકા પ્રકારનું અભિમાન છે. તેમાં “હું જ છું” હું જ સૌનો મુખ્ય રહું” આવી ટૂંકા સ્વાર્થની ભાવના છે. આવા અહંકારના લાંછનને ધોવા માટે લોહી આપવું જોઈએ. તે ઈશુનો મહત્ત્વનો ઉપદેશ હતો. તે માટે ઈશુએ જાતે લોહી આપીને—અલિદાન દબાવે બતાવી આપ્યું કે લોહીનું ટીપે ટીપું જગતી નીકળ્યું છે. ગાંધીજીએ તેને પાચો બનાવ્યો અને ગાંધીજીનું અલિદાન પણ નિષ્ફળ નહીં બન્યું; એ આવતો ઇતિહાસ જરૂર કહેશે.

અલિદાન સિવાય પણ ઈશુએ બીજા બે સિદ્ધાંતો આપ્યા; તે છે, (૧) શ્રદ્ધા અને (૨) ઉદારતા. અલિદાન વ્યર્થ જનું નથી; તે આખરે જીગરે. એટલે જગતની માનવજાત માટે ઉદાર હોય તું તારી પાસે જે કંઈ છે તે પીરસ. આનું જ નામ Faith, Hope અને Charity

શ્રદ્ધા, સમર્પણ અને ત્યાગ છે. આજના યુગની સર્વાંગી ક્રાંતિના માર્ગમાં, આ ત્રણ વસ્તુઓ પાયા રૂપે છે.”

અપનાવી શકાશે ?

પૂ. ઠંડીસ્વામી : “ જો કે ભારતમાં બધાં ધર્મોના સિદ્ધાંતોને એક યા બીજી રીતે હિંદુધર્મે સમાવી લીધા છે; તે છતાં ઈસ્લામ કે ઈસાઈ ધર્મને આપણે ગણવો-ગણાવવો ખૂબ વિચાર માગી લેશે. ”

શ્રી. માટલિયા : ક્રિયાકાંડના જે ભેદો કર્યા છે; શાસ્ત્રોના અર્થભેદો જે ભેદો પાડ્યા છે તેને આપણે ગૌણ ગણેજ છૂટકો છે. એ ભેદોમાંથી આખા વિશ્વનાં પ્રાણી માત્ર સાથેનો અભેદ તારવી લેવોજ પડશે. ”

શ્રી. બળવંતભાઈ : “ આમ આપણે ખ્રિસ્તીધર્મ અને ઈસ્લામને અપનાવી શકતા નથી; પણ હરિજન ખ્રિસ્તી કે મુસલમાન થઈ જાય તો ચલાવી લઈ એ છીએ. હરિજનના પડછાયાથી અપવિત્ર થનાર, મુસ્લિમોને અડીને પવિત્ર રહે છે એમ માનવાનું શું કારણ છે ?

શ્રી. પૂજાભાઈ : રાજ્યાશ્રિત પણું અને ધર્મમૂલતાના મુસલમાનો રાજ થયા તો મુસલમાનો પવિત્ર ગણાયા અને અંગ્રેજોનું રાજ્ય આવ્યું તો અંગ્રેજો સારા ગણાયા; પણ ધર્મમૂલતાને કારણે હરિજનોને ધૂતકાર્યા, આપણે આવી ધર્મમૂલતાને હાંકી કાઢવી પડશે. ”

એ ત્રિવેણી સંગમ :

શ્રી. માટલિયાએ ઈસ્માઈલભાઈ નાગોરીના કુટુંબને દાખલો આપતાં કહ્યું : “ માતા બ્રાહ્મણી, બાપ ઈસ્લામી અને ખ્રિસ્તી કુટુંબના બહેન-બધા સાથે રહે અને પોતપોતાનો ધર્મ પાળે. આજે ત્યાં પ્રાર્થના, નમાઝ કે શ્લોકોન્યાર થતો હોય ત્યારે સુંદર ત્રિવેણી સંગમ લાગે છે. ”

પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજી : “ધર્મમૂલતા અને સર્વધર્મ ઉપાસનાની વાતો હજી વધારે વિગતવાર આપણે ગણીશું. આપણો અને હિંદુનો આદર્શ વિશ્વવાત્સલ્ય છે. જૈનધર્મના ખમીરમાં તે વધુ વણાયો, છણાયો, આચરાયો અને આચરાવાયો છે. રોટી-બેટીના વહેવારોને ગણવામાં આવ્યા છે. એક જૈન મુસ્લિમ બહેનને પરણે અને જૈનમુનિના ઉપદેશથી તે દંપતિ આખા સમાજમાં અને કુટુંબમાં સમાર્પિત ગયા. આમાં નવું કંઈ નથી. ઈસ્લામ ધર્મને આપણો માનવાથી કે, ઈસ્લામી હિંદુધર્મને પોતાનો માને, પ્રાર્થના કે નમાજ પડે તે કંઈ ફરજિયાત નથી. જોઈએ તો પ્રાર્થના કરે અને જોઈએ તો નમાજ બણે અને ઈચ્છે તો બન્ને કરે. ખરી વાત તો જે ઝડૂન છે. અમાનવીય તત્ત્વ છે તે દૂર થવું જોઈએ; અને નિર્માસાહારનું તત્ત્વ ઉમેરવું જોઈએ. કુરેશી કુટુંબનો દાખલો આપણી સામેજ છે. બાપુજીના ઉપદેશના કારણે નમાજ ન છોડી અને આ પવિત્ર તત્ત્વો ઉમેર્યાં. તેવીજ રીતે હિંદુઓ સંધ્યા-વંદન પૂજન ન છોડે પણ ઈસ્લામની અદ્વૈતભાવના આચારમાં સાચવીને ઉતારે, આ છે સર્વધર્મ ઉપાસનાનું સાચું રહસ્ય.

(૧૯-૮-૬૧)

ખ્રિસ્તી ધર્મના ઊંડાણમાં-૨

[આ પ્રવચન પૂ. સુનિશ્રી સંતબાલજીની પદ માં જયંતિના દિવસે આવતું હોઇને જયંતિના અન્ય પ્રવચનો થયાં હોઇને અન્ય પ્રવચનોની અપેક્ષા સંક્ષિપ્ત છે. સં.]

ખ્રિસ્તીધર્મ અંગે આપણે વિચાર કરી ગયા કે તેમણે કેવા સંજોગોમાં કેટલા વિરોધો વચ્ચે પણ માણસ માણસ વચ્ચેનો બેદલાવ દુર કરવાનો પ્રયત્ન પુરુષાર્થ કર્યો. એ માટે તેમને પોતાનું બલિદાન પણ આપવું પડ્યું. પોતાના ધ્યેયની સિદ્ધિ માટે જગતના મહાપુરુષો હંમેશા પોતાનો પ્રાણ પણ હોડમાં મૂકે છે. જો કે તેમનું બલિદાન વ્યર્થ જવું નથી.

ધનુ કોસ ઉપર ચઢી ગયા. લોકો રડતા હતા. ત્યારે તેમણે કહ્યું :
“ હું મરતો જ નથી. તમે આનંદ પામો ! ”

કહેવાય છે કે ચોથે વરસે તેઓ પાછા નવારૂપે આવ્યા. ખ્રિસ્તી-ધર્મ તરફ લોકોની શ્રદ્ધા વધવા લાગી. પચાસમે વરસે તો ખ્રૂબ જ વ્યાપ્તિ થઈ ગઈ. તે વખતે પોલ નામનો પ્રખ્યાત શિષ્ય થયો. તેણે ખ્રિસ્તીધર્મનો સારો એવો પ્રચાર કર્યો. ત્યારબાદ બીજા નાના નાના ધર્મશુરુઓ ધણા થયા. જોન, લૂક, માત્થી, અને સુમાર્ક વગેરે એજ પરંપરામાં આવે છે. આ લોકોએ ધર્મસિધ્ધાંતોને આવરી લેતી ધણી સુંદર ધર્મકથાઓ લખી છે.

ચારસો વર્ષ બાદ ટેલીમેકસ નામના સાધુ થયા. તેઓ એકાંત ગુફામાં જ રહેતા. તે વખતે રોમ નગરની અંદર કોલોબ્યલ મેદાનમાં રાજા ઓમેરિયસ મલ્લયુધ્ધો ખેલાવતો. હજારો લોકો તેને જોવા આવતા. પણ ધણી જન-હાનિ થતી. તે ટેલીમેકસે અટકાવી.

ઈસાઈ ધર્મમાં મોટું પરિવર્તન ૧૬ માં સૈકામાં આવ્યું. ધર્મના

નામે ધણું અનિષ્ટા પ્રચલિત થઈ ગયાં હતાં. જ્યાં ભગવાનની મૂર્તિની ના પાડવામાં આવી હતી ત્યાં ઈશુ અને સંતોની મૂર્તિઓ સ્થપાઈ ગઈ હતી. ધર્મ પાછો કેવળ ક્રિયાકાંડો તરફ વળતો હતો. ધર્મશુરુઓ સ્વર્ગમાં જવા માટે ચિઠ્ઠીઓ લખી દેતા હતા. તે વખતે માર્ટિન લ્યુથર થઈ ગયા. તેમણે તેનો વિરોધ કર્યો એટલે પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ પેદા થયો. એ અંગે ખુબજ ચર્ચા ચાલી અને એક તફાવત નવો ક્રાંતિકારી વિચારક વર્ગ તેજ અરસામાં થયો. તેમણે અગાઉના રોમન કેથોલિક ધર્મને તેમજ પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મની મધ્યમમાર્ગીય જાતિનો પણ વિરોધ કર્યો. આવો કદર સુધારાવાદી પંથ તે પ્રેસ્બિટેરિયન વર્ગ કહેવાયો. આવો વર્ગ મોટા ભાગે હિન્દુસ્તાની અને અમેરિકા તરફ ગયો અને થોડાક ઓસ્ટ્રેલિયા તરફ પણ ગયા.

ધર્મ-સુધારાનું આ આંદોલન કેવળ યુરોપ સુધી ન રહ્યું પણ ભારતમાં તેની વ્યાપકપણે અસર ચાલુ રહી. જૈનોમાં મૂર્તિ-પૂજનની પાછળ જે પાખંડ-પ્રપંચો પોષાતા હતા તેનો વિરોધ લોકાશાહે કર્યો અને સ્થાનકવાસી સંપ્રદાય અલગ ફટાચો, હિંદુઓમાં પણ આર્યસમાજ, બ્રહ્મસમાજ, દેવસમાજ, પ્રેમસમાજ તેમજ તત્ત્વજ્ઞાન સંસ્થા વગેરે પણ ધર્મ-સુધારણાની ચળવળનાં પરિણામ રૂપે છે; એ નિઃસંદેહ છે.

ઈસાઈ ધર્મમાં આજે જે તપ, ત્યાગ અને સેવા તરફ વધુ ધ્યાન દોરવાનું ખેંચાયું છે. તેનો શ્રેય ૧૯ મી સદીમાં થઈ ગયેલ સંત-ક્રાંતિસિને ફાળે જાય છે.

ખ્રિસ્તીધર્મની ચર્ચાના ઊંડાણમાં જતાં આપણી સમક્ષ ત્રણ સમ-જવા જેવી વાતો આગળ આવે છે:— (૧) ઉપદેશ ગમે તેટલો સારો હોય પણ આચારમાં મૂકાવવા માટે સમાજનું ધોરણ પણ તૈયાર હોવું જોઈએ, પચે તેટલું આપવું જોઈએ. (૨) મૃત્યુ પહેલાં અનુ-યાયીઓનું જીવન ઊભું કરી જવું જોઈએ, જે બાદમાં પણ પોતાના કાર્યને આગળ ધપાવી શકે; અને (૩) અનુયાયીઓની દૃષ્ટિ વિશાળ અને વ્યાપક હોવી જોઈએ.

આ માટે સંગઠન, સારાંખળોનો ઉપયોગ અને રાજ્ય પાછળ રહે તેવો પ્રશ્નાર્થ કરવો જોઈએ. જેથી ધર્મ રાજ્યાશ્રિત બની જવાનો ખતરો ન રહે.

ચર્ચા-વિચારણા

ધર્માશ્રિત રાજ્યથી રાજ્યાશ્રિત ધર્મસુધી :

શ્રી. માટલિયાજીએ આજની ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું: “ સવારના મુનિશ્રી સંતબાલજીએ સમજાવ્યું; તેમાં આપણે જોયું કે ઇશુના મૃત્યુ પછી ચોથે વરસે સમજ પાડી થઈ અને પચાસ વર્ષે તેથીજ પોલ નામના સંત થયા અને ખ્રિસ્તી ધર્મ (વશમાં) ફેલાયો. ખ્રિસ્તી ધર્મના સંતોએ ઘણાંયે કષ્ટ-અસહ યાતનાઓ સહી છતાં જે શક્તિ પ્રગટ થવી જોઈએ તે કેમ ન પ્રગટી? એ વિચારવાનું રહે છે.

ત્યાં પણ સાધુઓના નિયમો બન્યા. સંધ રચાયો. એક કરતાં અનેકનું સહચિંતન બળતાં અનુભવો વધ્યા. આથી ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રારંભમાં રાજ્ય ઉપર પ્રભાવ શરૂ થઈમાં ખૂબ ફેલાયો. ઝોછી શક્તિવાળા વધુ શક્તિવાળા બન્યા. પણ મૂળ કચાશ એક રહી ગઈ. તે ચમત્કારની. “ ઇશુ પાણી છાંટે તો મૃતક જીવતા થાય. પાણી પાય તો હડીલાં દઈ મટે ” આવી વાતોને લઈને અંધ શ્રદ્ધાવાળી ભક્તિ વધુ ખીલી; પણ નિત્ય વિકાસ પામતી વિવેક શક્તિ ન ખીલી. પરિણામે જનતા સાધુઓની પડએ આવી, પણ તે શુદ્ધ અને સંગઠિત ન બની શકી. એટલે રાજ્ય અને ધર્મશુરુઓ બન્ને વચ્ચે સત્તાનો ઝઘડો જામ્યો. ગેગરી નામના પોપ (ધર્મશુરુએ) તે સમયના રાજા સાથે યુદ્ધ કર્યું; અનેક નિર્દોષ પ્રજાઓનો હોમાયા.

એકાદ પેઢી પછી ધર્મ અને રાજ્ય વચ્ચે કરાર થયા. તે મુજબ રાજાએ રાણી કેવી કરવી? તેમજ બે રાજાઓની લડાઈમાં ધર્મશુરુનો ન્યાય મંજૂર થાય; આ બે શરતો રાજ્યે સ્વીકારી. આ રીતે

યુરોપમાં જે સભ્યતા, ન્યાય પ્રિયતા વ. વધી તેમાં ખ્રિસ્તીધર્મનો ફાળો. પણ રાજ્ય બેકામ બન્યું અને ધર્મગુરુઓની સત્તા પણ બેકામ બની. તેનું કારણ અમત્કાર પ્રિયતાના ફાળે જાય છે.

માર્ટિન લ્યુથરે ધર્મગુરુઓ સામે પડકાર ફેંક્યો; પણ રાજ્ય સામે કોઈ એ ન ફેંક્યો. આથી રાજ્યની બેકામગીરી વધી. જનતાની અંધશ્રદ્ધા ઓછી તો થઈ પણ શુદ્ધિકરણ અને સંગઠન ન થયું. આથી રશિયામાં “ધર્મ” એ ડગર છે. ખેડૂનો રૂઢિચુસ્ત છે,” તે પાયા પર ક્રાંતિ થઈ. ખ્રીજ બાજુ રાજ્યોએ વેપારી, શહેરો વ. નો ટેકો લીધો અને બંને બાજુએ રાષ્ટ્રવાદે જનનનો સ્વાંગ લીધો. “જર્મન” ફ્રેંક અને જેક જેવા ભાષાવાદ પર નાનાં નાનાં રાષ્ટ્રો ભેગાં થઈ ગયાં; તેમણે જંગતમાં યુદ્ધો મચાવ્યાં. ઇશુનો અહિંસા, પ્રેમ, ભ્રાતૃવભાવનો ઉપદેશ એક બાજુએ રહી ગયો. ધર્મગુરુઓ તેની આગળ ન ટકી શક્યા અને ન્યાયની સત્તા રાજ્ય પાસે ગઈ. એક નવો બુદ્ધિવાદી વર્ગ ભેગો થયો. તે ધર્મ વિરોધી થયો. ખ્રીજ બાજુએ ધર્મગુરુઓ પણ કમંકાંડી થઈ ગયા. વિજ્ઞાનીઓને રાજ્યે ખરીદા અને લોકોમાં અનુકૂળતાએ વધતા લોકો રાજ્યાશ્રિત થવા લાગ્યા. સુસ્થિભો સામે રાજ્યો ઝંખ્યા. આવા વખતે લોકશાહીમાં લોકોનું પીઠબળ જોઈએ તેમાંથી ટ્રેડ-યુનિયનનો વિચાર આવ્યો. આમાંથી સામ્યવાદને બળ મળ્યું.

નિસ્તેજ ધર્મગુરુઓ અને સંસ્થાઓ :

લોકશાહી રાજ્યો મુંઝાયા, ધર્મગુરુઓ પણ મુંઝાયા. કારણ કે ખોટી રીતે સંગઠિત થઈને લોકો જ મંદિરોને લૂટવા લાગ્યા. આમ સામ્યવાદી બળ આગળ ધર્મગુરુઓ નિસ્તેજ પુરવાર થયા. એટલે તિબેટ જેવી હાલત થઈ. દલાઈ લામાનો નમૂનો સામે જ પડ્યો છે. ખ્રીજ બાજુ લોકશાહી રાજ્યોના ધર્મગુરુઓ માત્ર આશીર્વાદ દેનારા બન્યા. આ બધું સર્વધર્મ ઉપાસના કરતાં કરતાં આપણે જોવું રહે. (૨૬-૮-૬૧)

ઇસ્લામ ધર્મના ઊંડાણમાં

જગતના બધા ધર્મોના સમન્વય—ઉપાસના અંગેની વિચારણામાં આજે ઇસ્લામ ધર્મ અંગે વિચારવાનું છે. સામાન્ય રીતે ખ્રીસ્ત બધા ધર્મો કરતાં ઇસ્લામનું નામ આવતાં જે કુણી લાગણી થવી જોઈએ તે જતી નથી, ઇસ્લામની—વાત આવતાં ઔરંગઝેબ, અલાઉદ્દીન, અંગેઝખાન, નાહિરશાહ વગેરે આખા આગળ આવે છે. પરિણામે ખ્રિસ્તીઓ સાથે હજી બાળી શકાય છે પણ મુસલમાનોના વહેવાર અંગે લાગી આવે છે. પણ ઇસ્લામની સ્થાપના, ત્યાર પછીના તેના સંચાલકોની શ્રિધલતા; ધર્મને નામે ઝૂની આક્રમણકારોએ ફાયદો ઉઠાવવો વગેરે વિચારશું તો તેના સારા સિદ્ધાંતો તરફ માન થયા વગર નહીં રહે.

આપણે વિશ્વને એક કરવું છે. અનાયાસે તે થઈ રહ્યું છે પણ સાચી એકતા ધર્મ વગર સ્થાપી શકાય તેમ નથી. ધર્મ એટલે જ એવી વસ્તુ છે જે દરેક જાતિઓ અને દરેક દેશોને એક સાથે એકવારનું પ્લેટફોર્મ બની શકે છે. ધર્મ એટલે ધારણ કરે તે, પડતાં ખચાવે તે, અને કલ્યાણનો માર્ગ બતાવે તે. જૈન ધર્મ કહ્યું છે કે “વસ્તુનો સ્વભાવ, એ ધર્મ છે.” એટલે જગતની માનવજાતિઓને હૃદયથી એક કરવી હોય તો કોઈ એક માર્ગ પકડવો જોઈએ. તે માટે સર્વ સામાન્ય માર્ગ છે—ધર્મ.

સ્થાપના કાળ :

ઇસ્લામ ધર્મ પહેલાં, પ્રાચીન યહુદી ધર્મ નવો યહુદી ધર્મ તેમ જ ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રચલિત હતા. તે વખતે ઇસાની પછી ૫૭૧ વર્ષ ૨૦મી એપ્રિલે મક્કા શહેરમાં સૂર્યોદય વખતે હજરત મહમદ સાહેબનો જન્મ થયો હતો. તેમનો જન્મ અરબસ્તાનમાં થયો હતો એટલે તે વખતની પરિસ્થિતિની રજુઆત કર્યા વગર હજરત મહમદ સાહેબ અને ઇસ્લામે વિશ્વનાં શાંતિ બળોની ચાલનામાં શું મદદ આપી છે, તેનો સાચો ખ્યાલ આવી શકશે નહીં.

પરિસ્થિતિ :

આ સમયે જો કે એ ધર્મો—યહુદી અને ખ્રિસ્તી પ્રચલિત હતા.

તે છતાં આ બંને ધર્મોમાંથી કોઈપણ ધર્મ પોતાના સુંદર વિચારો વડે માનવસમાજની વ્યવસ્થા જળવવામાં સફળ થયો ન હતો. તે ઉપરાંત ધર્મના નામે ‘બદલો’ લેવાની અને “માફ કરી દેવાની” લોકકૃતિ ઠેક સુધી હતી. “મારો એટલે તેના કુટુંબને પણ ખતમ કરી નાખો!” આ વાત ધર્મના નામે એક તરફ ચાલતી હતી. ત્યારે બીજી તરફ “અત્યાચાર ક્યાં સુધી કરી શકશે—માટે સહન કર્યો જાવ. એક દિવસ તમારો આવશે!” આવી માન્યતા શોષિત-પીડિત વર્ગમાં જોર પકડતી હતી.

એથી પણ વિચિત્ર સ્થિતિ એ હતી કે ધર્મ રાજ્યાશ્રિત બની ગયો હતો. પ્રભાવશાળી રાજાઓ અને જમીનદારો લોકો ઉપર બેફામ સિતમ યુગ્મરતા હતા. માનવજાત ઉપર જે જોરજુલમ થતા હતા તેનો ઉપાય ધર્મ આપી શકતો ન હતો. આજથી ૧૩૯૦ વર્ષ પહેલાંની આ ભૂમિકાહતી.

ચહુદી ધર્મના તત્ત્વોમાં પ્રથમ યુગે “તમારા ગાલ ઉપર એક તમાચો મારે તો તમારે બે મારવા. અને તે પણ એવા કે ફરી તમાચો મારવાની હિંમત ન કરે!” એ હતું.

મુસાએ તેને મર્યાદા આપી. તેમણે કહ્યું : “જે મારે તેને બદલો આપો. પણ એક મારે તેને એક મારો; પણ એવું મારો કે ડાંખ ન રહી જાય! તે માટે ન્યાય જાળવો. એટલે જેટલું સામેથી કયું હોય તેટલું જ તમે કરો!”

પણ, ઇશુએ જોયું કે દરેક વાતમાં બદલાને પ્રધાનતા આપવામાં આવે તો મનમાંથી રોષ નીકળે નહીં. એટલે આસ્તિક ધર્મની જેમ માનવું કે આ તો પુનર્જન્મનો લેણિયાત છે. તેનું લેણું મારે પતાવી દેવું. એટલે ગુસ્સો નહીં કરવો—બદલો નહીં લેવો! જે કદાચ ગુસ્સામાં તે જમણા ગાલે તમાચો મારે તો તારે ડાખો ગાલ આગળ ધરવો. તેને પસ્તાવો થાય કે મેં ભૂલ કરી છે.

આમ અન્યાયના પ્રતિકારની ત્રણ શ્રેણીઓ ત્યાંના લોકોમાં હતી. જૂના કરાર પ્રમાણે : “એક મારે તેને બે મારો અને તે પણ એ ભૂલી જાય તેવી રીતે મારો.” મુસાના નવા કરાર પ્રમાણે :—મારે તેને મારો પણ ન્યાય જાળવવા, નહિ કે ડાંખ વધારવા; ત્યારે ઇશુએ કહ્યું :

ધશુનો અંત કઈ રીતે આવ્યો તે આપણે જોઈ લીધું—પણ ધશુના અવસાન બાદ તેના સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર પેલેસ્ટાઈનની ઉત્તર-પશ્ચિમ એટલે કે યુરોપમાં વધારે થયો. તેના સિદ્ધાંતને દક્ષિણ - પૂર્વ તરફ વેગ ન મળ્યો. કહેવાય છે કે અરબસ્તાન તરફ મુસાની સાથે જૂના કરારને માનનારા લોકો જોડેન થઈને આવેલા. આ લોકોનો કાયદો હતો કે “મારે તેને જો જૂલે તે રીતે મારવો !” અહીંના અરબસ્તાનના લોકોમાં પણ એ જ કાયદો હતો. જંગલી અવસ્થામાં આવું જ હોય છે. આપણે પણ ઉસ્કેરાટમાં જંગલી થઈએ તો આપણા માટે પણ આવો જ કાયદો બની જાય છે.

તે વખતે ઉપર બતાવ્યા તે ત્રણ અલગ અલગ ધર્મો હતા. તેમની આપસમાં લડાઈઓ થતી રહેતી. જેથી પુરૂષો કપાતા અને સ્ત્રીઓ વિધવા થતી. એટલે એક માણસને ગમે તેટલી સ્ત્રીઓ કરવાની—ગુલામ તરીકે રાખવાની છૂટ હતી. તે વખતે ધર્મે રાજ્યનો આશ્રય લીધો હતો એટલે રાજ્ય—રાજા મુખ્ય બની ગયા હતા. તે કહે તે ધર્મ મનાતો. પ્રજા માટે એ વાતો હતી. કાં તો કર્મકાંડોને આધીન થાય—કાં રાજાને તાબે થાય. આવી પ્રજાને ધર્મને રસ્તે લાવવી હોય તો તેને તબક્કાવાર ધર્મની વાતો સમજાવવી પડે. મહંમદ સાહેબ આવી પરિસ્થિતિમાં જન્મ્યા હતા એટલે તેમને કેવા યુગમાં, કેવી પ્રજાને ઘડવાની હતી તેનો સાચો ખ્યાલ આવી શકશે અને તેમાં ઇસ્લામનું રહસ્ય જાણી શકાશે.

મહંમદ પયગંબરનું જીવન-કવન

હવે મહંમદ સાહેબના જીવન ઉપર નજર નાખીએ. તેમણે પિતાનું સુખ જોયું ન હતું. પિતા અબ્દુલ્લા તેમના જન્મ પછી તરત મરણ પામ્યા હતા. માતા ‘અમીના’ પણ જન્મ આપીને બીજે વરસે વિદાય થયા. એટલે મહંમદ સાહેબને જે વાત્સલ્યનું સુખ મળવું જોઈએ તે મળ્યું નહોતું. તેમના પરદાદા અને કાકા અબુતાલીબે તેમને ઉછેર્યા હતા. જે પ્રેમ અને સંસ્કાર માતાપિતાથી મળે તે દાદા કે કાકાથી ન મળી શકે. ઇસ્લામમાં જેહાદની જે વાત આવી તેમાંનું કેટલુંક તરવ આ ખામીમાંથી આવ્યું છે. પ્રેમ રાખીને યુદ્ધ થઈ શકે એ વાત તે કાળે તેમના માટે નવી હતી.

તેમના દાદા ‘બનીકાસમ’ મક્કાના હાકેમ ગણાતા. તે વખતે યજ્ઞો ખૂબ થતા. દેવ-દેવીઓને ધરાવવાનો રિવાજ હતો. કેટલાક પશુ ચઢાવતા કેટલાક મનુષ્યો પણ બલિ ચઢાવતા. મહંમદ સાહેબ ઉપર પણ તે અંગે વીતી ગયેલું. તેમના દાદાએ વિચારેલું કે મને વધારે દીકરા થશે તો એક દીકરો દેવને ચઢાવી દઈશ. આવી કૂર પ્રથાની છાપ નાના બાળક મહંમદ ઉપર પણ પડી અને ઇસ્લામમાં મૂર્તિપૂજનો કદર વિરોધ પાછળનો આશય તે કારણે સમજી શકાય છે. તે વખતના લોકોની બુદ્ધિ સારિવક અને તીવ્ર હતી જ નહીં, એમ કહીએ તો ચાલે ! વિવેક તો હતો જ નહીં ! એટલે મૂર્તિપૂજનો એવો કદર વિરોધ થયો કે તેનાં પ્રત્યાઘાત રૂપે ઠેર ઠેર પીર ઊભા કર્યા; તાજીયા કાઢ્યા.

અલ અમીન !

નાનપણથી જ મહંમદ સાહેબ વેપારમાં નિષ્ણાત હતા. દેશપરદેશ કે ફલામાં જતાં તેમને લોકોનો ઊંડો સંપર્ક થયો અને માનસશાસ્ત્રનો સારો એવો અનુભવ થયો. તેમની ઈમાનદારીના કારણે તેમને અલ-અમીનનો ઇસ્કામ મળ્યો હતો.

મહંમદ સાહેબ એક શ્રીમંતને ત્યાં નોકરી કરતા હતા. તેમણે પોતાનાં કાર્ય અને પ્રમાણિકતાની એવી સુંદર છાપ પાડેલી કે તે શ્રીમંત ગુજરી જતાં તેની વિધવા બાદ ખતીમ્નએ તેની સાથે ફરી નિકાહ પઢવાનું કહ્યું.

પહેલાં તો તેઓ કંઈક આનાકાની કરે છે કે માલિકણ સાથે લગ્ન નહીં કરી શકું ! પણ બાઈ, પોતાની સુરક્ષા; પ્રેમ વગેરે બતાવી તેમને રાજી કરે છે. મહંમદ સાહેબ તેને પરણે છે; પણ ખરેખર તેમને લગ્નજીવન અંગે મોહ હોય તેમ લાગતું નથી. કારણ કે એ જમાનામાં એક પુરુષ ધણી યુવાન સ્ત્રીઓ પરણી શકતો, તેવી સ્થિતિમાં મહંમદ સાહેબ લગ્નજીવન માટે, મોટી ઉમ્મરની સ્ત્રીને પરણે તેની પાછળ કંઈક તરવ રહેલું હોવું જોઈએ.

એનો ભેદ ત્યારબાદના તેમના જીવન ઉપરથી મળી આવે છે. તેઓ ટેકરીઓ ઉપર જઈને ચિંતન કરતા જોવામાં આવે છે. કેટલોય સમય પસાર થઈ જાય છે, એનું તેમને ધ્યાન રહેતું નથી. તેઓ સાધનામાં મગ્ન રહે છે. આ સાધનાને વહી કહેવામાં આવે છે. આ

વહીમાં તેમને પૈગામ (ખુદાનો સંદેશ) નાદ સંભળાય છે. પણ તે એટલા બધા ભોળા છે કે મદીના જઈને રહે છે કે મને અવાજ સંભળાયો.

કુરાનમાં ‘વહી’નો જે પાઠ છે તેમાં એ શબ્દો સંધરાયેલા છે. ખીન્ન ભાગમાં અનુભવેલું છે

તેઓ ઘેર આવીને પત્નીને કહે છે : “હું ગાંડો તો નથી થઈ ગયો ને ! મને આવું કેમ સંભળાય છે ?”

ખતીન્ન કહે છે : “મારાં ખાવિંદ ! એવું નથી. તમે જે સાંભળો છો તે સાચું છે !”

એ પતિ-પત્નીનું કેવું સરળ જીવન હતું ! તે આ ઉપરથી જાણવા મળે છે. તેમને ત્રણ ચાર ચાહનારાં હોય છે. તેઓ એની સાથે મળે છે. તેમની પાસે ખૂબ સંપત્તિ હતી; છતાં સાદાઈથી રહેતા. તેઓ શરમાળ, એકાંતપ્રિય, સાર્ત્વિક અને વિશ્વાસપાત્ર હતા.

ધીમે ધીમે તેઓ જે કહેતા ગયા તે લોકોના મગજમાં ‘ઊતરતું’ ગયું. લોકો તેમને ધ્યાનથી સાંભળવા લાગ્યા. આથી તે વખતના શાસક અને અમીર વર્ગમાં ખળભળાટ થયો. તેઓ એમને ચકાસવા માટે જાતજાતના પ્રયોગો કરવા લાગ્યા.

કેટલાક પ્રસંગો :

એક જોડ નામનો ખ્રિસ્તી યુદ્ધામ હતો. લોકોએ મહંમદ સાહેબની મઝાક કરવા ખાતર કહ્યું કે “આ યુદ્ધામ છે; ખ્રિસ્તી છે, તેને ધર્મ પમાડો ! તમને તો વહી આવે છે !”

ત્યારે તેમણે જે જવાબ આપ્યો તે ખરેખર તેમની ઉદારતા ખતાવે છે ! તેમણે કહ્યું : “ધર્મ એવી વસ્તુ નથી કે જે કહેવાથી આવે કે અપાય ! એટલે મશિએ જે કહ્યું છે તે જ હું કહું છું !”

અહીં આપણને તેમના જીવનમાં સર્વધર્મ સમન્વય અને પયગંબર સમન્વય જેવા મળશે. ખુદાના બધા બંદા એક જ છે. તેમની વચ્ચે ભેદ નથી; એવું તેમણે કહ્યું અને ભાઈચારાનો પ્રચાર કરેલો. તેનો એક પ્રસંગ આ પ્રમાણે છે.

મહંમદ સાહેબ જે ઝાડ નીચે પ્રાર્થના કરતા ત્યાં કેટલાક

ખ્રિસ્તીઓ પ્રાર્થના કરવા બેઠા છે. હજરત જરા મોડા પહોંચ્યા હતા. તેઓ આવ્યા કે પેલા બેઠા લાગ્યા. એટલે મહંમદ સાહેબે કહ્યું : “તમે અહીં જ પ્રાર્થના કરો ! નમાઝ અને પ્રાર્થનામાં બેઠ નથી. એક અદબ વાળે છે. એક ધુંટણીએ પડે છે. બન્નેને સરખું જ મળે છે. ધર્મ સૌનો સરખો છે. તમે જે દેવને માનતા હો એને માનો !”

આ ઉપરાંત મહંમદ સાહેબ માણસના બાધચારા અને પ્રેમમાં ધણું માનતા. એકવાર કેવળ ચાર પાંચ જણ બાકી રહ્યા ત્યારે તેમના કાકા ‘અબુ તાલિબે’ કહ્યું : “મહંમદ ! હવે આપણે ચાર-પાંચ જણ રહ્યા છીએ એટલે તું કોઈ ચમત્કાર બતાવ !”

ત્યારે તેમણે કહ્યું કે ચમત્કારની વાત કૃપા કરીને મને ન કહેશો. ચમત્કારથી ધર્મ-પ્રચાર થતો નથી; પણ પ્રેમ અને મહોબ્બતથી થાય છે. પરીક્ષા પ્રસંગે.

તેમણે સત્ય પ્રેમથી લોકોનાં દિલ એવી રીતે જીતી લીધેલાં કે તેને ચમત્કારજ ગણવો પડશે. તેમણે કોઈ ભૂરફી નહોતી છાંટી પણ તેમના અનુયાયીઓ, તેમને માટે પ્રાણ આપવા તૈયાર રહેતા.

એક હબસી ગુલામ બિલાલને પરીક્ષા લેવા માટે ધગધગતી રેતીમાં સવાડવામાં આવ્યો હતો; પણ તેણે ઇસ્લામ ધર્મ છોડવાનું નામ ન લીધું. તેમણે ગુલામોને પણ માનવ ગણ્યા અને પ્રેમથી પોતાના કરી લીધા.

એક વાર એક શ્રીમતે સુવેબ નામના ગુલામને કહ્યું : “તારા હજરતની એવી દશા કરશું કે ખચર પડી જશે !”

સુવેબે કહ્યું : “હજરત કરતાં મને મારવો હોય તો મારી નાખો ! મારા કુટુંબને પાયમાલ કરી નાખો ! પણ હું ઇસ્લામને છોડનાર નથી !”

એવા જ એમના એક બીજા ભક્ત યાસિદ અને તેની પત્ની સમિયાને, બાલાની અણી ઉપર સુવાજ્યા અને કહ્યું : “ઇસ્લામ છોડો !”

“તેમણે કહ્યું : “ના ! બધા માનવો એક છે. ખુદા એક છે. તે બધાનો છે. બધા તે ખુદાના સંતાનો છે !”

આ ઇસ્લામનું રહસ્ય છે. તેણે ઇમાનદારી અને બિરાદરી શીખવી છે. હજરતના જીવનમાં ઊંડા બિતરીએ તો આ બધી બાબતો મળવાની છે.

ઇસ્લામ પેદા થયો તે વખતની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ કરતાં, તડખૂચની જેમ માણસને ચીરવાની અને બલિ આપવાની પ્રથાનો વિચાર કરતાં; અને તે વખતની વહેમ અને અંધશ્રદ્ધામાં ઉછરતી પ્રજાને ઠેકાણે લાવવા માટે, તે કાળની સ્થિતિ પ્રમાણે જે વહેવારિક પગલું કોઈ પણ ધર્મનેતા લાવી શકે તો તે મહાંમદ સાહેબે ઇસ્લામ રૂપે ભર્યું હતું. તેમણે ઈમાનદારી, ખિરાદરી, એક ઇશ્વર પ્રત્યે અતૂટ શ્રદ્ધા અને ન્યાય એ ચારેયનું આરબ પ્રજામાં જે સર્વ ભર્યું છે તે આજે પણ છે. જે કે ઇસ્લામના નામે, પાછળનાં શાસકો અને આક્રમણ-કારીઓએ તલવારના જોરે વટાળ પ્રવૃત્તિ ચલાવી હતી; પણ ખરું જોવા જોઈએ અને ઊંડા ઊતરીએ તો જણાશે કે તે વાત ઇસ્લામના સિદ્ધાંતોની વિરુદ્ધમાં હતી. પણ તેણે જે સંજોગોમાં માણસાર્ધના દીવા પ્રગટાવ્યા છે તે માટે દરેકને માન થયા વગર નહીં રહે.

ઉપર જોયું તો તે વખતનો સિદ્ધાંત વગરનો સમાજ એક નિશ્ચિત માનવીય આદર્શો અને મર્યાદામાં બંધાયેલો હતો. તે વ્યવસ્થિત બન્યો અને એકબીજાનાં ગળાં કપાતાં બંધ થયાં. માણસોનાં બલિદાનો બંધ થઈને બકરાનું બલિદાન આવ્યું. ભારતમાં પણ વૈદિક હિંસા ક્રમશઃ અહિંસા તરફ વળી તેમાં માનવબલિના બદલે પશુબલિનું જ પગથિયું આવ્યું છે. એ વખતે પણ તેમને માનનારો મોટો સમૂહ હતો અને આજે પણ તે જગતના મોટી સંખ્યાના અનુયાયી ધરાવતો ધર્મ હોઈને તેનામાં જરૂર કોઈને કોઈ વિશેષતા-આકર્ષણ તો હશે જ; એમ વિચારક તારવ્યા વગર નહીં રહે.

ચર્ચા - વિચારણા

પૂ. ગોપાલ સ્વામીએ ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : “વત્સુ સહાવો ધર્મો” — વસ્તુનો સ્વભાવ એ ધર્મ તે વ્યાખ્યા ખૂબ જ ગમી છે. ઇસ્લામ ધર્મમાં સારી વાતો છે પણ કાળે કરી તેમાં કચરો વગેરે પણ ભરાયો છે. તેવી જ રીતે ઇસ્લામની ઇમાનદારી, બ્યાન ન

લેવું, માનવ એકતા એ બધી વાતો સાર રૂપે છે; પણ ઝડપ, માંસાહાર વગેરે તબવા જેવી વાતો છે.

શ્રી. પૂંજાલાઈ : “ આપણે ઇસ્લામ તરફ સૌમ્ય નજરે જોવાની ટેવ પાડવી પડશે. મહંમદ પયગંબર અને બીજા ઇસ્લામી મહાત્માઓનાં જીવન-કવન અને સૂચન અંગે પણ તટસ્થભાવે વિચારવું પડશે. કુરાનના સાચા સંશોધનથી અને સર્વધર્મ સમન્વયી ક્રાંતિકારોનાં જીવનથી સાફ પરિણામ આવશે. ગાંધીજીએ જે નવી દૃષ્ટિ આપી છે; તેથી રસ્તો નજરે ચડ્યો છે !

શ્રી. બળવંતલાઈ : “ મને તો લાગે છે કે ભારત હિંદુ-મુસ્લિમ એકતામાં આગળ વધશે. અહીં સર્વાંગીક્રાંતિકારો, આદિ મનુ ભગવાન, ઋષભદેવ વગેરેએ માનવજાતને અહિંસા તરફ આગળ વધારી છે. તેમાંયે પ્રભુ મહાવીરે જાડી રીતે અહિંસા આપી છે. એટલે ભારત હિંદુ-મુસ્લિમ એકતામાં આગળ રહેશે તેમજ મઝહબનાં ઝેર દૂર થશે ! ”

શ્રી. ગોસ્વામી : “ સાચા આરબો, જેમણે બાથું ખાવા બદલ જાન આપ્યા છે કે તેટલી હદે ઝખૂમ્યા છે. આમ ત્યાં નેકી અને પ્રમાણિકતા છે.”

પૂ. ગોપાલસ્વામી : “ તેરાપંથી આચાર્ય તુલસીજીએ કહેલું કે, ‘કંકરાચાર્ય’ જેવા પણ જૈનધર્મને હિંદમાંથી ન કાઢી શક્યા. તેનાં કારણોમાં તેનું ખેડાણ જીડું હતું. તેણે વૈદિક ધર્મને અહિંસક રૂપ આપ્યું જે ઇસ્લામ ધર્મને પણ અસર પહોંચાડશે.”

શ્રી. બ્રહ્મચારીજી : “ મુસ્લિમ ધર્મનું પણ સંશોધન થાય તો તે પણ જગતને ઉપયોગી થઈ શકે તેમ છે.”

શ્રી. બળવંતલાઈ : પૂ. સંતબાલજીની અધ્યક્ષતામાં કાલબાદેવી પાસે સર્વધર્મ પરિષદ ભરાઈ હતી. ત્યાં મેં એક મૌલવીને કહેતા સાંભળ્યા હતા કે, “ ગાયનાં માંસની મના અમારી કોમ આજ સુધી પાળે છે. જૂલથી ખાનારને નાતબહાર મૂકાય છે. મતલબ કે ઇસ્લામમાં પણ માંસાહાર સંપૂર્ણપણે નથી ! ”

પૂ. શ્રી. સંતબાલજીએ ઉપસંહાર કરતાં કહ્યું : “ એશિયા-આફ્રિકાના પ્રતિનિધિની પરિષદ સફળ થઈ. તેમાંયે હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા કારણભૂત હતી તે ન જૂલવું જોઈએ. (તા. ૨-૯-૬૧)

ધસ્લામની વિશેષતાઓ

આ અગાઉ જગતના મુખ્ય ધર્મોની વિશેષતાઓ તેમજ તેમની સ્થાપનાના ઊંડાણની વિચારણામાં આપણે ધસ્લામ ધર્મના ઊંડાણમાં વિચાર કરી ગયા છીએ. અહીં ધસ્લામની વિશેષતાઓ શું છે તે વિચારશું.

કાર્ત્તવ્ય ધર્મ એકાએક જાણે થતો નથી કે થયો નથી. એવું જ ધસ્લામનું પણ છે. હજરત મહંમદનું જીવન તપાસીએ, તે વખતની જનસ્થિતિનો તાગ મેળવીએ કે ભૌગોલિક સ્થિતિનો વિચાર કરીએ તો આપણી સમક્ષ ધસ્લામની વિશેષતાઓ આપોઆપ પ્રગટ થશે.

મૂસા અને ઇશુના મધ્યસ્થ મહંમદ :

તે વખતે કુરેશીઓ જે ધર્મ પાળતા હતા તે જૂનો ધસ્લામી ધર્મ હતો. તે મોઝીજનો-મૂસાનો ધર્મ હતો. યહૂદીઓનો તે ધર્મ હતો. ખ્રીષ્ટ બાજુ ઇશુએ ચલાવેલ ખ્રિસ્તીધર્મ હતો. મૂસાના ઉપદેશમાં ઇટનો બદલો ઇટથી લેવાનો હતો. તેમાં ગુનેગાર દબાઈ જતો પણ ડંખ રહી જતો. ત્યારે ખ્રીષ્ટ બાજુ ગુનેગારને સ્થિતિમાનીને શાંત કરવાનો અતિ પ્રેમનો ઇશુનો રસ્તો હતો; પણ તે વખતની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે તે વહેવાર ન બની શક્યો. મૂસાનો માર્ગ તો વહેવાર ન હતો. આપણે એ વિશ્વયુદ્ધો જોયાં. પહેલી વખતે જર્મનીને કચડીને બેસાડી દેવામાં આવ્યું તો હિટલર પેદા થયો. તેણે બમણા વેગે ખ્રીષ્ટનું વિશ્વયુદ્ધ આદર્યું. એટલે જ હિંસાનો બદલો હિંસામાં લેવા જતાં પ્રતિહિંસા બમણા બળે જીતી થાય છે, એ ખતરો છે. આની સાથે જીલમગારની સામે શાંતિ રાખવાથી અને કંઈ પણ ન કરવાથી સમાજ સુખ-શાંતિપૂર્વક ન ચાલી શકે. તેમાં જીલમગારને છૂટો દોર મળે અને દાંડ તરવો જોર કરે. એટલે એ બંનેની વચ્ચે મહંમદ સાહેબે મધ્યમ માર્ગ કાઢ્યો કે સમાજમાં ન્યાય ટકાવી રાખવા ખાતર જો કંઈ કરવું પડે-સજા આપવી

પડે તો ધર્મચરની સાક્ષીએ આપો. વ્યક્તિગત દ્વેષ માટે નહીં, પણ સામાજિક ન્યાય માટે તેમ કરવું પડ્યું છે તેવો ધર્મચરની હાજરીમાં એકરાર કરો. ઈશ્વરને ન્યાયને મહત્ત્વ આપીને યોગ્ય કાર્ય કરવાનું કહ્યું.

મુસાનો અને ઇશુનો માર્ગ એટલો જાણી અચડાતો હતો કે ત્યારે ધર્મના નામે રૂઝ વાર ધર્મયુદ્ધો ચલાવતા. એકાંત જાહેરાતો લેવાની રીત કે ક્ષમા આપવાની રીત એ બંને વહેવારિક બની ન હતી. ઇશુના સિધ્ધાંતમાં ‘ડાયા ગાલે તમારો મારે તો જમણો ધર’ એ વાક્ય હતું પણ ત્યાંથી આગળ વધીને જો બેશ્વરમ યર્ષને કોઈ જમણા ગાલે પણ મારે તો શું કરવું એ પ્રશ્ન હતો. જેનો ઉત્તર મુહંમદ સાહેબે ઇસ્લામ-ધર્મ રૂપે આપ્યો હતો.

આઠ આદેશો :

કુરાનમાં નજજસી આદેશો હજરત મુહંમદ પયગંબરે જે આઠ આદેશો આપ્યા છે તે વિચારવા જેવા છે. તેમણે કહ્યું :—

(૧) ખુદાને માનો : બધું ભૂલી જાવ ! આટલું યાદ રાખો કે ખુદા એક જ છે. તેને જ પૂજો-ખીજો બધા ગૌણ છે. “ વિસ્મિલ્લ્હ ર્ રહમાન ર્ રહીમ ! ” અલ્લા તાલા એજ મોટો દયાળુ છે-દયા યાચવી હોય તો તેની યાચો, અન્ય દેવોની નહીં. જીવનમાં ખુદાઈ તત્ત્વ આવવું જોઈએ, અભિમાન હશે ત્યાં સુધી ખુદા આગળ સાફ યર્ષ શકશે નહીં.

(૨) સત્ય આચારો : જીવનમાં ખુદાઈ આણવા માટે “ ખુદી ” અહંકારનો ત્યાગ કરી સત્ય આચરો. બંદગી માટે પવિત્ર બનો-પવિત્ર ના બનો ત્યાં સુધી બંદગી નહીં થાય.

(૩) પાડોશી હક્ક જાળવો : ખીજ ઉપર વધારેમાં વધારે રહેમ કરો તમે જો ખુદા પાસે રહેમ ઇચ્છો છો તો તમારાથી નાના છે; ઓછી શક્તિવાળા છે; ઓછાં સાધનવાળા છે તેમના તરફ રહેમ રાખો અને તમારા પાડોશી ઉપર પ્રેમ રાખો.

(૪) આપણુ ન પચાવો : કોઈએ વિશ્વાસે રાખેલી રકમને ઉચાપત ન કરો કારણ કે ખુદાને કેવળ ચકીનવાળા ઇમાનદાર લોકો જ પસંદ છે.

(૫) સ્ત્રીનું સન્માન કરો : તેના ચરણમાં સ્વર્ગ છે માટે તેની પ્રતિષ્ઠા કરો. તે વખતે ગુલામો અને તેમાંય સ્ત્રી ગુલામોની પ્રથા હતી. માત્ર અરબસ્તાનમાં જ નહીં, આખા યુરોપમાં અને એશિયામાં પણ તે ફેલાયેલી હતી. જેનોના અતિયારોમાં પશુ-પંખી જેમ દાસ-દાસીની મર્યાદાનો ઉલ્લેખ છે.

(૬) પવિત્ર રહો !

(૭) બંદગી કરો...

(૮) રહેમ કરો

તેમણે નોકરને પણ બાઈની જેમ ગણવાનું કહ્યું: ગુલામોને પણ બિરાદર માનવા કહ્યું; તેમજ ખાન-પાન અંગે કોઈ પણ પ્રકારનો વેરો-વંચો ન રાખી એકતા સાધવાનું કહ્યું.

દારૂનો નિષેધ :

ઈસ્લામના પવિત્ર આદેશોમાં એક આદેશ એ પણ છે કે સાચો મુસલમાન ક્યારે પણ દારૂને અડશે નહીં. દારૂપીને પોતાની જાતને ભૂલી જવાય છે ત્યારે તેવી વ્યક્તિ કંઈ રીતે ખુદાને યાદ કરી શકે? એટલે દારૂ પીવાની સદંતર મનાઈ ઈસ્લામે કરી છે.

વધુ સ્ત્રીઓ શા માટે ?

તે વખતે ખ્રિસ્તી લોકો અને આરબો વચ્ચે ધર્મની બાબતમાં અણબનાવ ચાલતો હતો. ધીમે-ધીમે તે યુદ્ધ સુધી પહોંચ્યો. આવાં ૨૭ યુદ્ધો થયાં એટલે ઘણા પુરુષો મરાયા અને સ્ત્રીઓ વિધવા બની. હવે

આનો નિકાલ કેમ કરવો ? આવી પરિસ્થિતિમાં માર્ગ કાઢવા હજરત સાહેબે વધારે સ્ત્રીઓ કરવાની છૂટ આપી પણ ગુલામ કે રખાત તરીકે રાખવાની ના પાડી; લગ્ન કરીને રાખવાની છૂટ આપી. જે વધુ સ્ત્રીઓ વેચ્યા થાય, ગુલામ થાય; તેના કરતાં લગ્ન કરવાનું કહ્યું. સાથે-સાથે સ્ત્રીઓના ચરણમાં સ્વર્ગ છે એમ જણાવી તેમણે સ્ત્રીઓના અધિકારોના નિયમો આપ્યા અને વારસાહક વગેરેની જોગવાઈ કરી.

આમ તેમણે લગ્નજીવનનો સ્વીકાર કરાવી અલ્લયર્થનું તત્ત્વ વધાર્યું. હજ કરવા જય ત્યારે અલ્લયર્થ પાળવું જ જોઈએ એવું તેમણે ફરમાન કર્યું. હજ કરીને પાછા ફરનાર માટેના નિયમોમાં “ સંયમ ” પણ આપ્યો.

તે વખતે લોકોનું માનસ એટલું બધું જંગલી હતું કે માણસોને કાપીને ખાઈ જાય તેવી કક્ષાવાળા હતા. તેમાં પણ સ્ત્રી જાતિને એક જીવની મિલકત ગણનારા અને જરાક વાંક થતાં તેનું ડોકું કાપવામાં ન અચકાનારા લોકો હતા. ત્યારે મુહમ્મદ સાહેબે જે કયું તેનું મૂલ્યાંકન કરશું તોજ ઈસ્લામને સાચો ન્યાય આપી શકાશે. જે કે ભારતમાં ઈસ્લામીઓ લૂંટ કરવા આવ્યા, કાં સત્તા મેળવવા આવ્યા હતા. એની સાથે ઈસ્લામના સિદ્ધાંતોને કંઈ પણ લાગતું વળગતું નથી. જે લૂંટ કે અત્યાચારજ ઈસ્લામના સિદ્ધાંત હોત તો અકબર, જહાંગીર, શાહજહાં જે કળા સ્થાપત્યનો વિકાસ સાધી શક્યા તે શક્ય ન થાત. ચંગેઝખાન કે નાદિરશાહ જેવા લૂંટારાઓને અન્ય લૂંટારાઓજ ગણાવી શકાય. તેમને કોઈપણ કક્ષાએ સાચા મુસલમાન કહી શકાયજ નહીં.

સર્વધર્મ અને પગથાંબર સમભાવ

કુરાનમાં બે વિભાગ છે. એક ‘ વહી ’ વિભાગ છે જેમાં પ્રેરણાઓ આપેલી છે. બીજો ‘ હદીસ ’ વિભાગ છે જેમાં સમજણ-આજ્ઞાઓ આપવામાં આવેલી છે. તેમાં કહ્યું છે કે “ એમ ન માનશો કે કેવળ ઈસ્લામ ધર્મ, એજ સાચો ધર્મ છે, બીજા ધર્મ પણ સાચા છે.

એમ ન માનતા કે હું એકજ પયગંબર છું; આજ સુધીમાં અનેક પયગંબરો થઈ ગયા છે અને બીજા થશે.” તે ઉપરાંત કહ્યું છે કે “દરેક દેશ અને જાતિમાં પંચગંબર થાય છે.”

આમાં પાંચ પયગંબર તો જાણીતા છે :—નૂર, ઇબ્રાહીમ, મૂસા, ઇસા અને મુહમદ. બીજા અનેક થશે. જે સંદેશો ખુદા આપે છે તેજ હું આપું છું.”

આમ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ઈસ્લામમાં બધા ધર્મ પ્રતિ અપૂર્વ સમભાવ બતાવવામાં આવ્યો છે; એટલું જ નહીં બધા ધર્મ સંસ્થાપકોને પણ માન્ય રાખવામાં આવ્યો છે એટલું જ નહિ જે નવા ધર્મસ્થાપકો થશે તેને પણ માન્ય કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. એટલે એક હાથમાં તલવાર અને એક હાથમાં કુરાન એ ઈસ્લામ ધર્મ છે, એમ માનવું ભૂલભરેલું છે. જે કે અન્યાયોની સામે ન્યાય જરી લડત આપવાનું—ખુદાની સાક્ષીએ ઈસ્લામમાં વિધાન છે; પણ તે અન્યાય થતો હોય ત્યારે.

માંસાહારનું વિધાન કઈ કક્ષાએ ?

ધણા લોકોને, ખાસ કરીને હિંદુઓ અને જૈનોને ઈસ્લામના માંસાહારનું વિધાન તેને સારો ધર્મ મનવા માટે રોકે છે. આ અંગે પણ તે કાળની પરિસ્થિતિ અને અરબસ્તાનની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ સવિશેષ જવાબદાર છે. ઈસ્લામની જેમ ઈસાઈ ધર્મ માટે પણ માંસાહાર અંગેનો પ્રશ્ન ભૌગોલિક છે. આપણે ત્યાં પણ પ્રાચીન કાળમાં, લોકો વનસ્પતિ તરફ નહોતા વળ્યા ત્યારે ઋષિમુનિઓએ જંગલમાં માંસાહાર કર્યાનો ઉદ્દેશ્ય પુરાણોમાં મળે છે. હજુ પણ ધણા સ્થળે ધર્મસ્થાને કે મંદિરો ઉપર બલિદાન અપાય છે અને માંસાહાર પ્રચલિત છે. માંસાહારનો સર્વપ્રથમ જીવદયાની દૃષ્ટિએ, જખ્ખર વિરોધ કર્યો તો ભ. અરિષ્ટ તેમજ અને ભગવાન મહાવીર...હિંદમાં તેમની એ વિચાર—સરણી આગળ ધર્મી...હિંદુઓ અને જૈનો તેમાં લળ્યા પણ બૌદ્ધોને અકાળના સમયે નમતું મૂકવું પડ્યું અને આજે બૌદ્ધ લિક્ષુઓમાં સૂઝતો માંસાહાર

કલ્પનીય ગણાય છે. તેમાં બાધ ગણાતો નથી. જગતમા એટલી બધી વનસ્પતિ પાકતી નથી કે ખોરાક તરીકે દરેક નિર્મોસાહાર કરી શકે। આ બધું કહેવાનો સાર એટલો છે કે આપણે માંસાહારને ઉત્તેજન આપવા બેસતા નથી પણ કુરાનના માંસાહારના વિધાનને તે વખતની પરિસ્થિતિએ ચકાસવા માગીએ છીએ, એ વખતે માણસોને કાપીને ખાવા જેટલી જંગલીયત હતી. એક તો અરબસ્તાનનો રેતીવાળો પ્રદેશ તેમાં કંઈપણ પાકે નહીં-ખોરાક મળે નહીં. એટલે લોકોની જૂખ માણસને ખાઈને પણ સંતોષાતી. તેવા સમયે મુહમદે કહ્યું : “ તું માણસનું માંસ ન ખા। ” એ ઉપરાંત ખાસ કરીને કહ્યું : “ તું ગર્ભિણી પશુનું માંસ ન ખાજે. ” આની પાછળનો ઉદ્દેશ્ય તો જો એકથી ચાલતું હોય તો બેને ન મારજે; એ છે.

સામાન્ય રીતે મર્યાદા કે પચ્ચક્રખાણુ આપવાનો જે નિયમ છે તે એ કે કંદમૂળ ખાતા હોય ત્યાં માંસાહારની બાધ અપાય. લીલોતરી ખવાય ત્યાં કંદમૂળની બાધ અપાય અને ત્યાગીના જીવનમાં અમૂક તિથિઓએ લીલું પણ ન ખાવું એવી બાધ અપાય. આમ જે જે સ્થળે ખોરાક નિમિત્તે જે હિંસા થતી હોય તેનાથી ઓછાનું વિધાન થાય. માણસને ખાવાના બદલે માંસાહાર આવે; માંસાહાર પચેદ્રિયની હિંસા કરતાં કંદમૂળનું વિધાન કરવામાં આવે અને કંદમૂળ હોય ત્યાં લીલોતરીના પચ્ચક્રખાણુ આવે. પછી લીલોતરી પણ અમૂક દિવસે છોડવાનું જણાવવામાં આવે આ વિશ્વમૈત્રીના અર્થમાં આવે.

હિંદુઓમાં નરબલિમાંથી, પશુબલિ, પછી કોળાં વિ. વનસ્પતિનો ભોગ એ પરંપરા આવી છે. આમ છતાં પણ આપણે એ જાણીને આશ્ચર્ય પામશું કે ‘ હજ’ તીર્થ કરવા જતાં ત્યાં માંસાહાર કરવાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે.

હજ કરવાના નિયમો :

ઈસ્લામ ધર્મમાં હજ (તીર્થ) કરવા જવા માટેનાં ધણાં પવિત્ર

નિયમો આપવામાં આવ્યા છે. તે મુજબ (૧) હથિયાર સાથે લેવા નહીં (૨) કોઈનું દિલ દુભવવું નહીં; (૩) હજ કરતી વખતે સ્ત્રીઓનું સન્માન જાળવવું. સંયમ પાળવો (૪) હજ કર્યા પછી સંયમ પાળવો, (૫) કીડી પણ ન કચડાઈ જાય તે માટે પહેરવા પડે તો બહુ જ મુલાયમ જોડા પહેરવા, અને (૬) સાદાં કપડાં પહેરવા—આ નિયમો આપવામાં આવ્યા છે.

જ્યારે હજ કરવા જવા સહુ નીકળ્યા ત્યાં બધાને ડર લાગ્યો કે “અમે હથિયાર વગરના છીએ. કોઈ અમને મારશે તો ?”

ત્યારે હજરતે કહ્યું : “સામેવાળો જોશે કે આ તો હથિયાર વગરનો છે એટલે ઉપદ્રવ કરવા નથી આવ્યો. એ જાણીને તેના દૃઢ્ય ઉપર અસર થશે! માટે હથિયાર વગર જાવ, શોકોને સમજાવો કે ખુદા એક છે. પયગંબરનો સંદેશો! એક છે. નેકી-ટેકીથી રહો, રહમ કરો!”

તેમણે આ રીતે જખરદસ્ત અહિંસક પ્રતિકાર શક્તિ લોકો આગળ રજૂ કરી. હજ-એટલે તીર્થયાત્રાને તેમણે સંપૂર્ણ વાર્મિક સ્વરૂપ આપ્યું. તેમણે દાતણની સળીનો પણ દુરપયોગ ન કરવો-લાંબી ચલાવવી; પાણી નકામું ન ઢોળવું વ. સુંદર નિયમો આપ્યા.

તલવાર ક્યારે ઉપાડી ?

હજરત મુહમ્મદ સાહેબે તલવાર ઉપાડી હતી. એ વાત સાચી છે. પણ તેમને એ ક્યા સંયોગોમાં કરવું પડ્યું હતું ? તેનો વિચાર નહીં કરીએ તો આજના ઝંઝૂનને ટેકો મળી જશે.

એક દિવસ એવો આવ્યો કે મક્કામાં કેવળ ૪૦ માણસો જ રહ્યા. મદીનાનો ટેકો તેમને ઝોછો મળ્યો હતો. આમ પણ મહાન માણસો ગામમાં પૂછાતા નથી. તુલસીદાસજીને બધા તુલસીઓ કહેતા. તેમ મુહમ્મદ સાહેબને હેરાન કરવા તેમના રસ્તામાં કાંટાઓ વેરવામાં આવ્યા. એમના લકત યાસીર અને તેની પત્ની સામિયા ઉપર અત્યંત

જૂલમ થયો. બાલ્કની અણી ઉપર તેમને સુવડાવ્યા. બિલાસ નામના એક હબસીને ગરમ રેતીમાં સેકી નાખવામાં આવ્યો. ત્યારે હજારત સાહેબે વિચાર્યું કે હું ક્ષમા ધારણુ કરી શકું... પણ મારા કારણે લોકોને અસહ્ય ચાતનાઓ સહેવી પડે તે સારું નથી. એટલું જ નહીં, આવી નિર્મલ્ય-શાંતિનો કોઈ અર્થ નથી. જે શાંતિ સામા માણસના અન્યાયને ટાળી શકતી હોય તો સારી વાત, નહીંતર તલવાર ઉપાડવી જોઈએ. એવા વિચારથી પ્રેરાઈને મુહમ્મદ સાહેબે તલવાર ઊપાડી. ધર્મ ઉપર જ્યારે આક્રમણ થાય ત્યારે કોઈ ચૂપ ન બેસી રહે. જૈન મુનિ કલિકાચાર્ય ઠેઠ અફઘાનિસ્તાન જઈને, વિદેશીઓની સહાયતા લાવીને ગર્દિલ્લબ રાજ સાથે લડ્યા જ હતા. એટલે તેમણે ધર્મ યુદ્ધ નહીં પણ ધર્મ ઉપર થતાં અત્યાચારોનો પ્રતિકાર કરવા “જેહાદ” ઉપાડી. તે આંદોલન સીરિયાની ઉત્તરથી શરૂ થયું તે ઠેઠ હિન્દી-મહાસાગર સુધી લંખાયું.

આ ‘જેહાદ’ની પાછળની ભાવના ખરી રીતે સમજવામાં આવતી નથી. બાદના ખલીફાઓ રાજ્ય અને ધર્મને મેળવી દેતા. તેમણે ધર્મના નામે પ્રદેશ છૂતવાની સ્વાર્થી ભાવનાને “જેહાદ”માં ખપાવી; પરિણામે મુસ્લિમ હુમલાખોરો-લૂંટારાઓનો એક સળંગ ઇતિહાસ આલેખાયેલો છે. પણ ખરેખર તો ધર્મ કે ન્યાય સિવાય ઇસ્લામમાં ક્યાંયે લડાઈ કરવાનું સૂચન નથી. એટલે જ કરીને સ્થિર થયેલા મુસ્લિમ રાજ્યો લડાઈની વાતો કરતા નથી. અંગ્રેજોએ ભેદભાવની નીતિ અપનાવી ઝવઝવે ઝેર ખૂબજ રેડ્યું હતું અને હિંદના બે ભાગલા થયા. ભારત અને પાકિસ્તાન. પાકિસ્તાને ઇસ્લામના નામે તૂટ વહેતું તો મૂક્યું પણ તેને બહુ ટેકો મળતો નથી. આખા વિશ્વને ઇસ્લામી બનાવવાની અને ઇસ્લામી રાષ્ટ્રોનું એક સંગઠન કરવાની વાતને અન્ય મુસ્લિમ રાષ્ટ્રોનો ટેકો ન મળ્યો.

ઈસ્લામ રાજ્ય-આશ્રિત કેમ થયું ?

ઈસ્લામ રાજ્ય આશ્રિત કેમ થયું તેનું કારણ રાજ્ય વધારવાની

તજ્જ્ઞાન હતી. ધર્મગુરુ એજ રાજા હોઈને રાજ્ય અને ધર્મ એક થઈ ગયા. અલી હજરત જે મુહંમદ સાહેબના જમાઈ થતા હતા તેમણે ખલીફા હોવા છતાં જે ઉપદેશ આપ્યો તેથી રાજ્ય અને ધર્મ મળી ગયા. ખ્રિસ્તીઓના સમયમાં રાજ્યાધીન ધર્મ બન્યો. અહીં ધર્માધીન રાજ્ય બન્યું પણ લોકસંગઠનો બાકી રહી ગયાં. રાજ્યને શુદ્ધ કરનારા તત્ત્વ ધર્મની અસર ઊઠતી ગઈ. પરિણામે અલિ હજરતના બે દીકરા ઈમામ હસેન અને ઈમામ હુસેનને સહન કરવું પડ્યું. હજરત સાહેબના કુટુંબી મુઆવિઆના પુત્ર યઝીદે બહુ જુદમ કરવા માંડ્યો. તેણે આ બે ભાઈને મારી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેણે હસનને ઝેર આપ્યું અને હુસેન નાસી છૂટ્યો. તે પહેલાં જો કે તેણે લડાઈ આપેલી પણ ધાયલ સૈનિકોને મૂકીને તે કરબલામાં ગય છે. ત્યાં ખૂબ તરસ લાગે છે. બેબેબો ભરીનેજ પાણી રહ્યું હોય છે. ત્યારે તેમને પોતાના સાથીઓ વાદ આવે છે કે તેઓ પાણી વગર તરફડીને મર્યા અને હું કેમ પાણી પી શકું ! હુસેનની પોતાના ભાઈઓ માટેની આ જખદસ્ત કુરબાની હતી; તેની યાદમાં આજે પણ તાજિયા નીકળે છે અને મુસલમાન લોકો મરશિયાં ગાતાં “ હાય હુસેન યા હુસેન ” કરીને છાતી કુટે છે અને પાણી છાંટે છે. બીજાની સાથે આત્મીયતા કેળવનાર એ વ્યક્તિની કુરબાનીના નામે આજે તો તેના પ્રતીક રૂપે બિચારા બકરાને કાપીને કુરબાની ચઢાવવામાં આવે છે આ પાછળથી આવેલી લોક-મૂઢતાજ છે.

ઈસ્લામનો સૂફી વાદ :

બદખ પ્રાંતના બાદશાહ ઈબ્રાહીમ આદમ થઈ ગયા. તેમણે ઈસ્લામનો સંદેશ ત્રણ વિભાગમાં આપ્યો છે. શિયા, સુન્ની અને સૂફી. સૂફી ઓલિયાઓ ઉપર વેદાંતની અસર છે. આ સંપ્રદાય અદ્વૈત તત્ત્વ ઉપર બહુ જોર આપે છે. એમાં જે ઓલિયાઓ, સતો થઈ ગયા તેમણે ધણું પવિત્ર જીવન જીવ્યું છે.

ઈસ્લામમાં હિંદુઓની જેમ પવિત્ર ગૃહસ્થાશ્રમ ઉપર ઘણો ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. એટલે ઈસાઈમાં જેમ સાધ્વીઓ છે તેમ ફાઈ

બહેનો ઈસ્લામમાં ઓલિયા થઈ નથી. કદાચ કોઈ સંત કોટિની હશે. તે પછી તેનું સંકલન ઓલિયા તરીકે થયું નથી. તે છતાં આ ઓલિયાઓ કેટલું ઉચું જીવન જીવતા તેનો એક દાખલો આ છે:-

સંત હખીમ નામના એક ઓલિયા થઈ ગયા. એક વખત કોઈ કામ માટે બાજુમાં ઊભેલી સ્ત્રીને કહ્યું: “ઝુમેદાને બોલાવો!”

ઝુમેદા તેમની જૂની દાસી હતી. ત્રીસ વરસની જૂની હતી. નાનપણથીજ ત્યાં હતી અને જીવવાન હતી. તે બાઈ ઝુમેદાજ હતી. તેણે આશ્ચર્યથી કહ્યું: “હું જ ઝુમેદા છું! આપ મને ઓળખતા નથી? બોલો શું કામ છે?”

સંત હખીમે કહ્યું: “હું ઈશ્વર સિવાય બીજા કોઈને જોતો નથી!” આ ઉપરથી ખ્યાલ આવી શકશે કે તેઓ કેટલા સંયમી હશે?

સૂફી સંત બાદશાહોમાં બદખના ઇબ્રાહીમનું નામ આગળ આવે છે. પહેલાં તે તે ખૂબજ વિલાસમાં જીવન ગાળતા હતા. તે વખતે એક પ્રસંગ બન્યો. એક ઓલિયા જેવો માણસ તેમની પાસે આવ્યો. તેણે કહ્યું: “મારું જીંટ બોવાયું છે. અહીં તો નથી ભરાયું ને?”

ત્યારે બાદશાહ કહે છે: “અરે મૂરખના જન્મ! એટલી ખબર નથી પડતી કે જીંટ આ ત્રણ માળના મકાન ઉપર ચઢી શકે? એ તો જંગલમાં હોય! કાંઈ વસતિમાં થોડું જ હોય!”

ત્યારે તે માણસ કહે છે: “હું મૂખ નથી. તમે મૂખ છો! આટલી બધી બાદશાહીમાં, આટલી બધી વસતિમાં ખુદાને શોધો છો તે મળશે ખરો!”

ઇબ્રાહીમઆદમને દિલ ઉપર ચોટ લાગે છે. જીંટ જંગલમાં મળે તો ખુદા ક્યાં મળે? તેના જીવનમાં પલટો આવે છે.

તેજ વખતે એક બીજો પ્રસંગ બને છે. એક ફકીર તેમના મહેલમાં આવી ચઢે છે. તે પોતાનો બિસ્તરો ત્યાં મૂકે છે. બાદશાહ કહે છે,

“ સાંઈ આ તો બાદશાહનો મહેલ છે—ધર્મશાળા નથી. તે તો પણ છે. ત્યાં જવ ! ”

પેલો કહે ! “ આ મુસાફરખાનું જ છે. તને ભલે એ મહેલ લાગે ”

બાદશાહ જાણવા ઈતેજાર થાય છે.

સાંઈ કહે છે : “ આ મહેલ કોણે બંધાવ્યા ? તારા દાદાએ ! એ તો ગયા. તારા બાપ આવ્યા. તારા બાપ ગયા કે તું આવ્યો. હવે તું જઈશ એટલે તારા દીકરાઓ આવશે. આમ મહેલ રહેશે—પેઢીએ રહેનારાં બદલાતાં રહેશે. હવે એને મુસાફરખાનું ન કહીએ તો બીજું શું કહી શકાય. ”

બાદશાહને ચિંતન ચાલ્યું :—

“ નથી સુખ પુત્ર પ્યારામાં
નથી દિલ જાન દારામાં
નથી મહેલો બજનામાં
તમારું છે તમારામાં ”

તમે જેની શોધમાં છો, તેની ખબર કેવળ અનુભવીને છે ! બાદશાહને જખ્ખર ચોટ લાગે છે અને તે એક દિવસ મહેલ છોડી ચાલી નીકળે છે. રસ્તામાં પોતાનાં કપડાં અને ઘરેણાં કાઢીને એક ભરવાડને આપી દે છે અને તેનાં કપડાં પોતે પહેરી લે છે. જંગલમાં લાકડાં કાપીને તેને વેચીને જીવન ગુજારે છે. ઇસ્લામનું પવિત્ર અને સાચું જીવન એટલે પવિત્ર રહો, હકનું ખાવ, કોઈની થાપણુ ઝાળવો નહીં, પ્રાડોશી સાથે પ્રેમ રાખો ! આ બધાં વ્રતો જીવનમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આમ કરતાં પંદર વર્ષ નીકળી જાય છે.

ગયા તે વખતે તેમને એક વર્ષનો પુત્ર તે સોળ વર્ષનો થવા જાય છે. પિતા હજૂ હજીવી પાછા ફર્યા નથી એટલે તે માને લઈને

તેમની શોધમાં નીકળે છે, ધર્મસ્થાનકમાં પૂજા કરે છે તો જવાબ મળે છે: “ અહીં ઈશ્વાહીમ નામના કોઈ એલિયા કે ફકીર નથી પણ; એક મજૂર છે. ”

એવામાં એ માથે ભારો ઉપાડીને આવે છે. શરીર પરસેવે રેખ-રેખ થઈ ગયું છે. કપડાં ફાટી ગયાં છે; શરીર સૂકાઈ ગયું છે. એક વખતના પાદશાહની આ દશા ? સ્ત્રીની આંખમાં દડદડ કરતાં આસું સરી પડે છે. પેલો લાકડા વેચીને લોટ લાવે છે અને રોટલી ખનાવે છે કે તેની બેગમ કહે છે “ મને રોટી ખનાવવા દો ! ”

બધા ખાવા બેઠા છે બેગમની આંખમાંથી આસું બંધ થયા નથી ત્યારે ભૂતકાળનો એ પાદશાહ કહે છે: “ તું મને રહે છે ! પણ, મારું દિલ તને રહે છે. તારું દિલ માલ-મિલકતમાંથી હજૂ છુટું થતું નથી ! ”

આવા આવા એલિયા થઈ ગયા છે ઇસ્લામમાં...

ઇસ્લામની સારી વાતો :

ઇસ્લામની સારી વાતો આપણે લેવાની છે. જગતને શાંતિના રસ્તે લઈ જવું હશે તો સારાં તત્ત્વો લઈને જોડવાં પડશે. મેં એવા ઘણા મુસ્લિમ કુટુંબોને જોયાં છે-જે ગાંધીજીના સંપર્ક પછી તદ્દન પવિત્ર રસ્તે ગયેલા છે. એ નવા ફાલને અપનાવવાની જરૂર છે. ખાન-પાનના સંબંધો જોડવાની જરૂર છે, નહીંતર જે કદર લોકો છે તેમાંથી એ તરછોડાઈ જશે.

આ બખાતમાં ખાસ કરીને હિંદુઓએ સાથ આપવો જોઈએ. એટલે જ આપણે સારાં તત્ત્વો તારવવાં પડશે. આપણે જ્યારે તારવણી કરશું તો નીચેની વાતો સ્પષ્ટ આગળ આવશે :—

(૧) પ્રભુ સહુનો એક છે. ધર્મ બધાનો એક છે. દરેક પયગંબરો સરખાં છે. એટલે પ્રભુના પ્યારા સહુએ એક થવાનું છે. સહુ એક બિરાદરીના છે.

(૨) બદલાનો બદલો આપવો જ પડે તો પ્રભુની સાક્ષી રાખી તેના નામે બદલો આપવો. તે પણ નિર્દોષ ઉપર અન્યાય થતો હોય ત્યારે ! અન્યાયને ચૂપચાપ સહી ન લેવો !

(૩) નેકી અને પરસેવાની રોટલી ખાવી. અનામતમાં ખયાતન ન કરવી.

(૪) વ્યાજ લેવું હરામ છે કારણકે તે માણસ-માણસ વચ્ચે ભેદ પેદા કરે છે. પાડોશી પ્રત્યે પ્રેમ રાખવો.

(૫) સ્ત્રીઓની ઈજ્જત કરો ! તેમના પગમાં સ્વર્ગ પડ્યું છે. તેમનો પણ જીવનમાં સંપૂર્ણ અધિકાર છે. માટે તેને પરણો, પણ રખાત કે શુભામ તરીકે ન રાખો. તેનાં સંતાનોને સમાન વારસો આપો. તેને તલ્લાક (છૂટછેડા) આપતાં પહેલાં તેની મંજૂરી લો અને પાછળની ખર્ચાની વ્યવસ્થા કરી આપો. તલ્લાક પામેલી સ્ત્રી પણ ઈચ્છે તો બીજાને પરણી શકે છે.

જે જમાનામાં તેમણે સ્ત્રીની સ્વતંત્રતાનું આ જાહેરનામું બહાર પાડ્યું એ વખતનો કાળ જંગલી હતો. હિંદી સ્ત્રીઓને પશુની જેમ બગ્ગરોમાં વેચવામાં આવતી. એટલે તે કાળ પ્રમાણે તેમણે જે 'હિંમતભર્યું' સ્ત્રીની સમાનતાનું પગલું લીધું તે અરેખર અમૂલ્ય છે.

આજે જો કે આપણને એમ લાગે છે આટલી બધી સ્ત્રીઓ કરવાની શું જરૂર છે ? તે વાત પણ વિચારવા જેવી છે. એટલે પાકિસ્તાન જેવા દેશમાં પણ એક સ્ત્રી કરવાનો કાયદો આવ્યો છે.

આજે વિધવાઓ વેચ્યા થાય છે તેના બદલે તેમનું સંશોધન કરીને તેમને ગૃહસ્થાશ્રમમાં લાવવી મહત્ત્વનું કાર્ય છે, એક સ્ત્રી પણ એમ કહે કે હું એની શોક થઈને આનંદથી રહીશ તો ઇસ્લામનો તાજો મળી જશે.

(૬) સાદગી રાખો અને ખુદાની બંદગી કરો. અને રહેમ પામવા બીજા ઉપર રહેમ કરો.

(૭) ખુદાએ બીજા ધણી વસ્તુઓ ખાવા માટે આપી છે તો માણસને કાપો નહીં, બલિએ ચકાવો નહીં કે તેનું માંસ ખાવ નહીં.

(૮) દારૂ ન પીઓ. કારણકે તે ધન્સાનને બેદોશ કરે છે.

આમ એક તદ્દન અસભ્ય માનવ :સમાજને ધર્મનામે નવો રાહ દેખાડ્યો અને તે ઉપર મુજબની સારી વાતોથી ભરપૂર છે. જો કે એમાં આવી ગયેલ ઝનૂન, વટાળવૃત્તિ કે હિંસા સારાં નથી; પણ તે ધર્મનામના આદર્શો સાથે મેળ ખાતા નથી. તો આજે જરૂર છે કે ધર્મનામમાં જે સામાજિક તત્ત્વો ગિરાદરી, નેકી, ટેકી, રહેમ દિલી અને સ્ત્રી સન્માન એને ઊભારવાં જોઈએ તેથી ધણી સામાજિક સમસ્યાઓનું નિરાકરણ થઈ જશે; અને વિશ્વશાંતિમાં મહાન ફાળો આપી શકાશે.

ચર્ચા-વિચારણા

લાપાનો ફરક પણ ઉપદેશ તો એક :

શ્રી. પૂંજલાઈએ આજની ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું: અહીં જે શોધનથી કહેવાય છે અને ઊંડાણથી વિચારીને ચર્ચાય છે તેનો ખુદ મુસલમાનોને પણ ખ્યાલ હશે કે કેમ એ સવાલ છે? સવારે નબળસી આદશાહે સચ્ચેલાં આઠ નિયમો જુઓ :—

(૧) એક ખુદા પૂજો !

(૨) સત્ય આચરો !

(૩) પડોશી હક જાળવો !

(૪) થાપણ ન ઝોળવો !

(૫) સ્ત્રીના ચરણે સ્વર્ગ માનો !

(૬) પવિત્ર રહો !

(૭) અંતરની ભક્તિ કરો !

(૮) રહેમ કરો !

—આ દુરમાનો હિંદુધર્મથી કયાં જુદા છે ? કેવળ ભાષાના ભેદ છે. તેમજ અમૂક ક્રિયાકાંડો તો ભૌગોલિક પરિસ્થિતિને આભારી છે એમ જોશું તો કંઈ નહિ લાગે. દા. ત. પાણી ઓછું હોય એટલે વજુ વ. કર્મો નક્કી થયાં. વાત સહુ એકની એક કરે છે. મસિદમાં હિંદુ-મુસ્લિમ બન્ને પ્રકારનાં ઓઠ વેવાઈ-વેલાં થાય છે. ત્યાં આદ્ય પશુ આવે છે અને કાળ પશુ આવે છે. આમ જોતાં સામાન્ય લોકોમાં ધર્મના ભેદભાવની દિવાલ તો છે જ નહીં. એટલું જ નહીં જે માંસાહારને મહત્વ આપવામાં આવે છે તેવો ભેદ હલકાં વરણમાં નથી. ત્યાં હિંદુઓ પણ માંસાહાર કરેજ છે. રાજપૂતો માંસાહાર કરે છે. પંજાબ, કાશ્મીર અને બંગાળમાં સઘ્ય હિંદુઓ પણ માંસાહાર કરે છે. એટલે એ ભેદ પણ નથી. કેવળ એકતાની વાત સમજણ પૂર્વક જ્ઞાન-વિજ્ઞાનમય રીતે જોઈવી દેવાય તો એકતા મજબૂત થઈ જાય.

હિંદુ-મુસ્લિમ એકતાની વાતો :

પૂ. દંડીસ્વામી : “ કાલાવાડમાં શીતળા માતાનું પૂજન છ માસ હિંદુઓ અને છ માસ મુસ્લિમ કરે છે. એટલે વિરોધને બડકાવવામાં આવે તોજ તે ઝનૂનનું રૂપ ધારણ કરે છે. બાકી ‘શંકરાચાર્ય’, હજરત મહમ્મદ, મચ્છેન્દ્રનાથ તેમજ સિદ્ધસેન દિવાકર બધા ઈ. ૬૪૭ થી ૬૮૮ દરમિયાન થયા છે અને તેમના સિદ્ધાંતો અને જ્ઞાન પ્રાપ્તિના માર્ગો વચ્ચે અદ્ભૂત રીતે સામ્ય મળે છે. એ અગે સંશોધન કરી એકતા સ્થાપવી જોઈએ.

કદરતા !

પૂ. નેમિચુનિ : “ મુસ્લિમોમાં કદરતા એવી છે કે તે ધણા

પ્રશ્નો પેદા કરે છે. તેઓ કુરાન સિવાય કોઈ ધર્મગ્રંથને માનતા નથી. અહીં આગ્યા અને લાકડાં મળવા છતાં દફનાવવાનું ચાલુ રાખ્યું છે. મુસ્લિમ ધર્મગુરુઓ પણ પ્રાયઃ રૂઢિચૂસ્ટ હોય છે. હિંદુઓ તો બીજામાંથી ધણું તારવીને લે છે પણ તેવું મુસલમાનોનું નથી. વળી તેમની સાથે ઓતપ્રોત થવામાં તેનો બહોળો ભાગ માંસાહારી હોઈને ત્યાંની ભિક્ષા કામમાં આવશે નહીં! એ સર્વધર્મ સમન્વયમાં બાધક નહીં બને?

શ્રી. બળવંતભાઈ : મુસ્લિમોમાં ઈમાનદારી અને બ્રાતૃત્વભાવ વિશેષ કહેવાય છે. પણ અમદાવાદમાં મને જે મુસ્લિમોનો અનુભવ થયો તે વિચિત્ર છે. તેઓ ખૂબ દારૂ પીએ છે, જૂઠું ખોલે છે, ઝંઘડો કરે છે. આ બધું જોતાં અને નેમિસુનિ કહે છે તેમ માંસાહાર વ. જોતાં, સર્વધર્મ સમન્વયમાં આપણે ઈસ્લામ ધર્મની વિશેષતાઓ જરૂર તારવી શકીએ પણ એમની સાથે ઓતપ્રોત કઈ રીતે થઈ શકાય? જે કે કુરેશી કુટુંબ, નાગોરી કુટુંબ વ.ની વાત જુદી છે. પણ, બાપુના વખત પછી આટલા પ્રયત્નોએ પાંચ-પચીસ કુટુંબો પણ માંડમાંડ તૈયાર થયાં હોય તો કેટલો લાંબો સમય લાગશે?

સંસર્ગથી ગ્રેમ વધે :

શ્રી. સવિતાબેન : “ અમે માંગરોળમાં રહેવા ગયા ત્યારે મુસ્લિમ લક્ષ્માં રહેવું પડ્યું. પ્રારંભમાં તો માંસ-મચ્છીની દુર્ગંધનો કડવો અનુભવ થયો. પણ ત્રીજા દહાડે ત્યાંની બાલિકાઓ આવવા લાગી. પછી તો ગાઢ સંબંધો બંધાયા. તેઓ અમારા માટે ઘણીઘણી રીતે ધસાતાં. અને જે ઈમાનદારી અને સ્નેહ દેખાડતાં તે એવા હતાં કે જ્યારે છૂટા થવું પડ્યું ત્યારે આંખે આંસૂ આગ્યાં હતાં.

શ્રી. બ્રહ્મચારીજી : “ એક સાધના સિદ્ધ પુરૂષ પાસેથી મેં બહુ કં તે મુસ્લિમ કુટુંબમાં બાર વર્ષ રહ્યા. તે કુટુંબે તેમની સેવા ચાકરી કરી હતી એટલુંજ નહીં; એ કુટુંબમાં માંસાહાર તો શું દુર્ગંધી-લસણ પણ ખાતા ન હતા. ભક્તિ અને ઈમાનદારી તો અજબની હતી.

પૂર્વગ્રહો ઠાળીએ :

શ્રી. બળવંતભાઈ : “આપણે અગાઉથી કંઈક નક્કરત અને પૂર્વગ્રહથી જોઈએ છીએ તે જોડું છે. મિયાં-મહાદેવની જટિલ ગાંઠ તો સુપ્રસિદ્ધ છે; તો પણ જો ખરેખર વિશેષતા તારવશું અને જીવનમાં ભરશું તો સર્વધર્મ સમન્વયના માર્ગે જવાનું થશે.”

“એકવાર હું સારા એવા મુસ્લિમ કુટુંબને ત્યાં જન્મવા બેઠો. પણ પ્રથમ તો કેમે કરીને ફાવે નહીં. જ્યારે બરાબર જોયું કે આ તો પાકું નિરામિષહારી કુટુંબ છે ત્યારે ગળે ઊતર્યું. પણ વાત ખરી છે કે પૂર્વગ્રહો પણ એમાં કારણરૂપ બને છે. એટલે સર્વધર્મ ઉપાસનામાં શું શું કરવું? એ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. ગાંધીજી અને રામકૃષ્ણ જેવાના ઉપદેશોની અસર છતાં પણ આ રંગે થોડા કુટુંબો રંગાયા અને જે રંગાયા તે કુટુંબો સમાજમાંથી તરછોડાયાં; એટલે બાકીનાં ડરે છે. ગામમાં પણ ધર્માધિતાનું ઝેર ફેલાવવામાં આવે છે. એક ગામમાં એક મુસ્લિમ કુટુંબ ગણપતિની પૂજા ખાનગી રીતે કરતું પણ એક મૌલવી સાહેબે આવી મતભેદ પાડી દીધો. આમ જેવા જઈએ તો ઘણું સ્થળે પરસ્પરમાં બળતા કુટુંબો મળશે પણ તેમને વિશ્વના ધોરણે કઈ રીતે સાંકળી શકાશે? અહીં કદાચ આપણે બે-ચાર ભેગા મળીએ તો શું તેની વ્યાપક ધારી અસર થશે? આવા અનેક સવાલો ઉઠેલવાના છે.

પ્રશ્ન - (વિચારણા)

શિબિર કાર્યવાહીના વાંચન બાદ આવેલ એક પ્રશ્ન પૂ. મેમિયુનિએ મૂક્યો :-

(૧) પ્રશ્ન :- પોતાના પરંપરાગત પ્રાપ્ત સંપ્રદાયના ધર્મ ઉપર જેટલો ધ્યાન આવે અને નિશ્ચલ મને સાધના થઈ

શકે તેવી બીજા ધર્મ ઉપર આવે ખરી ! અને તે
થોડ્ય ગણાય કે કેમ ? પોતાની મા ઉપર જોડેલો
પ્રેમ આવે તેટલો બીજાની મા ઉપર આવે ખરો ?”

ઉત્તર સાર : “ મુસ્લિમ કુટુંબો પ્રાર્થના કરે કે હિંદુઓ નમાઝ
ભણે અથવા મુસલમાનો ફરાળિયા ઉપવાસ કરે કે હિંદુઓ રોજા કરે
એ અનિવાર્ય નથી. તેવી જ રીતે નામો પણ અદ્વલવાની જરૂર નથી.
જરૂર છે ઇસ્લામને હિંદુઓ પોતીકો ગણે; અને મુસ્લિમો! હિંદુધર્મને
પોતાનો જ માને.

ગાંધીજી કેવળ સર્વધર્મની વ્યાસપીઠ લઈને નહોતા ચાલતા.
એમની મુખ્ય વ્યાસપીઠ તો કાળને અનુરૂપ સર્વરાષ્ટ્ર ઐક્ય હતું.
રામકૃષ્ણ પરમહંસ વખતે થોડું કામ તો થયું હતું. પણ તે અગાઉ
ઔરંગઝેબ અને નાદિરશાહની પ્રવૃત્તિઓને લીધે હિંદુ-મુસ્લિમ ધર્મણ
વધ્યું હતું. તેની અગાઉ કબીર, રહીમ અને સૂફી સંતોના પ્રચારને લીધે
એકતા વધેલી. હવે વિજ્ઞાન, રાજનીતિ અને જગતની પ્રજાનું શોકમાનસ
જોતાં આ એકતા જલદી આવી શકે તેમ છે; પણ આ માટે સહુને
પોતપોતાના ધર્મનું પાલન કરવું એજ અહેતર છે. તેમાં જ એમણે
સંશોધન કરવું પડશે જેનો સમાજવાળા જ વિરોધ કરશે. તેમજ બીજા
ધર્મવાળા તો વહેમાશે પણ ખરા. પણ, અતે સત્ય બહાર આવશે.
યુગ તો અનુકુળ છે.

બાકી, સર્વધર્મ ઉપાસનાના એક ગોળ મંદિરની કલ્પના પણ
છે, તેમાં ફરતા સાત ઝોરડા, સાત ધર્મના હોય. દરેક ધર્મવાળા પોત-
પોતાના રૂમમાં ઉપાસના કરે. પણ, એક રાત એવી હોય કે સાતે
વિશ્વવાત્સલ્ય કે ઐક્ય મૈયાની સાથે ઉપાસના કરે. આ સાતે ઝોરડામાં સાતે
ધર્મનાં પુસ્તકો અને ઉપાસનાનું વાતાવરણ હોય.

ઇસ્લામમાં માંસાહારના બદલે નિરામિષાહાર, અનેક પત્નીઓના
બદલે સંયમવ્રતી ત્યાગ કે ગૃહસ્થાશ્રમ, ધર્મઝનૂનવાળા રાજ્યને બદલે

રાજ્ય ઉપર ધર્મનો પ્રભાવ ઊભો થાય તેવી સુસંસ્થા સાથેના આધ્યાત્મિકવાળા સંબંધો; આમ કરવાથી અલગ વાડાનો ભય ઊભો નહીં રહે અને છતાં સંશોધનપૂર્વક સર્વધર્મ સમન્વયનો કાર્યક્રમ અમલી થઈ શકશે.

બીજો પ્રશ્ન પૂ. દંડી સ્વામીએ આ રીતે મૂક્યો :-

(૨) પ્રશ્ન :- હિંદુ માનવજાતિ અભાડાવામાં માનનારી હોવા છતાં, આટઆટલાં ઈસ્લામી, ખ્રિસ્તી ધર્મોના આક્રમણ થવા છતાં કેમ ટકી અને આટલી ઝાટી સંખ્યામાં કેમ રહી શકી ?

ઉત્તર સાર : કાઠી, રબારી, ઝાઝારાજૂત વ. માના કેટલાય હુણુ, શક વગેરે છે. છતાં હિંદુધર્મમાં સમાઈ ગયા છે. તેનું કારણ બધા ધર્મોનું ખેડાણ બેડું થયું છે. ઉદારતા અને સૌમાની સાથે તત્ત્વ લેવાની વાત ભારતીય હિંદુધર્મના ખમીરમાં છે. અનેક સાધુસંતો ઋષિઓ, બ્રાહ્મણો પ્રતાપ, શિવાજી જેવા અને રામકૃષ્ણ જેવાને આ પરંપરા મળી છે, જે મૂઢતા, અસ્પૃશ્યતા વગેરે ન હોત તો આ ધર્મ કેવળ રાજ્ય ક્ષેત્રે નહીં, બલકે સર્વક્ષેત્રે અજોડ હોત અને જગતનો ગુરુ સિદ્ધ થાત.

(૨૩-૯-૬૧)

ઇસ્લામ ધર્મ અને અહિંસા

[આ પ્રવચન સર્વધર્મ ઉપાસનાના પ્રવચનોની હારમાળામાં નથી પણ અન્ય દિવસે અપાયેલ છે. ઇસ્લામ અંગેનાં પ્રવચનો એક સાથે રજુ થાય તે નિમિત્તે એને અહીં આપવામાં આવેલ છે. આસ કરીને ગાંધીવાદની વિચારસરણી તરફ ઢળેલ પીઠ અને પ્રખર કાર્યકર્તા તરફથી રજૂ થયેલ હોઇને તેનું આગવું મહત્વ છે. ઇસ્લામ એટલે શું? તેના અંગે ખોટી છાપ કેવી રીતે પડી છે ત્યાંથી તેણે જગતની અહિંસામાં શું ફાળો આપ્યો છે તેની સંપૂર્ણ પણે મુદ્દાસરની છણાવટ ધણાને ઇસ્લામ અંગેની ગેરસમજૂતી દૂર કરશે. સં.]

આજનો પ્રસંગ મારા માટે અનોખો અને મુઝવણભર્યો છે. અનોખો એટલા માટે કે આવા પ્રસંગો હોય ત્યારે ધર્મના નામે જીવ ખોલવાના બહુ જ ઓછા અવસરો આવે છે; અને મુઝવણભર્યો એટલા માટે કે આવા પ્રકારના શિબિરમાં, આવા મહાનુભવો વચ્ચે મારે કંઈક કહેવું એ મને સંકોચ અનુભવાવે છે છતાં હું ઇસ્લામ ધર્મમાંથી જે કંઈ શીખ્યો છું તે વિષે થોડું કહીશ.

નજીવો પરિચય :

લગભગ એક હજાર વર્ષથી હિંદુઓ અને ઇસ્લામી ભાઈઓ સાથે રહેવા છતાં ધર્મ અંગે જાણકારીમાં આપણે ખૂબ પાછળ છીએ; એ આપણી કમનશીબી છે. એક બીજાના મળવાના પ્રસંગો ખરેખર ખૂબ જ ઓછા બને છે. એટલું જ નહીં એક બીજાના ધર્મની વાસ્તવિક જાણકારી અંગે આપણને બહુ જ ઓછો રસ રહ્યો છે. કમનશીબી એક બીજા અંગે ઉરકેરાટના પ્રસંગો જ વધારે પેદા થાય છે—કરવામાં આવ્યા છે. આવા ખરાબ પ્રસંગોમાં માનવતાને નામે પણ એટલું તો થવું જોઈએ કે એવું ફરી ન બને તેની જવાબદારી મહાન પુરૂષો ઉપર આવે છે. આ માટે ઇસ્લામ અને હિંદુ ધર્મનો ઉંડાણથી પરિચય થવો જોઈએ.

ઇસ્લામ અંગે ખોટી જાણ

આપણા દેશમાં ઇસ્લામ ધર્મ વિષે ખોટો ભાસ થયો હોય એવું લાગે છે. એની પાછળ કારણ એ બન્યું છે કે હિંદને ઇસ્લામ સાથેનો સંપર્ક લૂંટ, રંઝડ અને મારઘાડની રીતે જ થયો. મુસલમાનોમાં સર્વ પ્રથમ અહીં આવનાર આક્રમણકારો હતા. તેમણે આંતર કૈલાવીને ઇસ્લામને ફેલાવ્યો. એટલે એની જાણ પડી કે ઇસ્લામ ધર્મ હિંસકોનો ધર્મ છે. આવી માન્યતા બંધાવાને પણ વજ્રુદ છે; કારણકે હિંદુસ્તાનમાં મુહંમદગોરી, શાહબુદ્દીન, બાબર, તૈમુર, નાદિરશાહ વગેરે આવ્યા ત્યારે બધા મારઘાડ, રંઝડ, લૂંટફાટ અને અત્યાચાર કરતા જ આવ્યા. એથી હિંદની રંઝડ થઈ અને પરિણામે હિંદના લોકો માનવા લાગ્યા કે એ રાજ્યો મુસ્લિમો છે; એટલે ઇસ્લામ ધર્મ પણ રંઝડનાર ધર્મ છે.

આમાં સમજવાની વાત એ છે કે આ રાજ્યો ન્યાંથી હિંદુસ્તાન ઉપર હુમલો લઈને આવ્યા હતા તે મધ્ય એશિયા અને ન્યાં ઇસ્લામનો ઉદય થયો તે અરબસ્તાન; બન્નેની સંસ્કૃતિ, રહેણીકરણી; સમાજવ્યવસ્થા અને જીવનનીતિમાં ઘણો ફેર છે.

આક્રમણકારોની પ્રાદેશિક સ્થિતિ :

આ આક્રમણકાર રાજ્યોનો પ્રદેશ મુખ્યત્વે મધ્ય-એશિયા જ હતો. ત્યાંની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરશું તો જણાશે કે તેઓ જીવવા માટે આક્રમણ સિવાય બીજું શું કરી શકે ? વર્ષોનો મોટોભાગ બરફ અને શરદીમાં ન્યાં ગાળવો પડે ત્યાં જીવવા માટે શો પુરુષાર્થ કરે ?

આજથી ૮૦૦ થી ૧૨૦૦ વર્ષ પહેલાંના મધ્ય એશિયાની આ વાત છે. તે વખતે ત્યાં જીવવા માટે સાધનસામગ્રી પૂરતી નહતી. ઋતુમાનની અસરો વ્યાપક રીતે થતી હતી. શિયાળો વીત્યો કે ઘોડા ઉપર પલાણ માંડીને નીકળતા. ખેતરોમાં કાંઈ અનાજ થતું ન હતું. ક્યાં જાય ? જમણા હાથે ધરિન અને ડાબા હાથે હિંદુસ્તાન હતું. અંગેઝમાનથી લઈને તૈમુર અને નાદિરશાહ સુધીના સળળ લોકો ઉપર મધ્ય એશિયાની આ સંસ્કૃતિની અસર હતી.

એટલે તેમણે પોતાના ઘોડા નીચે ડાબી તરફ દોડાવ્યા. હિંદુસ્તાનનો

રળિયામણો સમૃદ્ધ અને હરિયાળો પ્રદેશ તેમને ગમ્યો. ધનધાન્યથી ભરપુર, કુદરતી રીતે સમૃદ્ધ આ પ્રદેશ જોઈને તેમનું મન લલચાયું. એમણે વિચાર્યું કે આ ભૂખની વેઠ ક્યાં સુધી કરતી? પોતાના પ્રદેશમાં તો પાંચ માઇલ ચાલીએ તો માંડ શિકાર મળે પણ અહીં તો કુદરતે પહોળા હાથે આપ્યું છે. શિકાર કરવા માટે લાંબું રખડીને તેમનાં શરીર તો ખડતલ અને કસાયેલાં થઈ ગયાં હતાં. તેમાં પણ સહેજ ચપળતા શિકાર કરવાના કારણે આવી ગઈ હતી. તેથી ‘બળિયાના જે ભાગ’ના ન્યાયે ૫-૧૫નું ટોળું લઈને તેમને કાં તો ઈરાન ઉપર કાં હિન્દુસ્તાન ઉપર આવવું પડ્યું. તે વખતની આ લોકોની પરિસ્થિતિ વશ એવી જ સંસ્કૃતિ બની ગઈ : “મારો, લૂંટો, કપ્પો કરો!” આમ લૂંટફાટ દ્વારા જે કંઈ સાધન સામગ્રી મળે તેને પોતાના પ્રદેશમાં લઈ જઈ અમન-અમન કરવાની તેમની વૃત્તિ પડી હતી. આ લોકો આક્રમણ ન કરે તો તેમને કોણ ધરમાં પેસવા દે? લૂંટફાટમાં લાભ દેખાતો ગયો તેમ તેમ આ ટોળાંઓ વધારે ને વધારે વ્યવસ્થિત થતાં ગયાં.

તે વખતના હિંદુ લોકોમાં પણ આજના જેવી નબળાઈ ન હતી. આજે ટૂંકમાં એક ગૂંડો ચઢી આવીને ચપ્પુની ધારે કોઈને લૂંટતો હોય તો ખીખ યાત્રાળુઓ જોતા રહે છે. તે વખતે તો એકની આકૃત એટલે સહુની આકૃત, એમ માની બધા દોડી આવતા. નમાલા ન રહેવું એ તેમનો સિદ્ધાંત હતો. એટલે આ આક્રમણકારી ટોળાંઓ મોટાં થવાં લાગ્યાં. તેમનો એક જ સિદ્ધાંત હતો નીચેના પ્રદેશમાં જઈને લૂંટી આવો. જે કંઈ ધન, ઢોર કે માણસો મળે તેને પણ ઉપાડી લાવો! આવી સંસ્કૃતિ કે જીવનની નીતિવાળા પાસે ભારત તે વખતે શી અપેક્ષા રાખી શકત? .

આ લોકો કેવળ લૂંટારા હતા-જીવનની જરૂરોના અભાવે તેમણે આવાં આક્રમણો કર્યાં હતાં. આ વાતનો ઇતિહાસ સાક્ષી છે. એક દાખલો લઈએ નાદિરશાહનો. તે ભારત ઉપર ચઢી આવે છે અને દિલ્હીમાં કલેઆમ ચલાવે છે. લૂંટફાટનો હુકમ આપે છે. તે વખતના

દિલ્હીવાસીઓમાં હિંદુ-મુસલમાન બંને વર્ગના લોકો હતા ! હવે ક્યાં ઇસ્લામના નામે આવું થઈ શકે ? એ ઇસ્લામનો પૈગામ જ નથી. તે તો સરેઆમ લૂટ જ હતી. જો ધર્મ એમ કહે કે હિંદુઓને જ મારવા તો એટલું કરત; પણ એવું ન હતું. હિંદુ અને મુસલમાન બધા ઉપર તેણે કેર વર્તાવ્યો હતો.

એવી જ રીતે તૈમુરલંગનો દાખલો લખ્યો. તે દિલ્હી ઉપર ચઢી આવે છે અને લૂટફાટ કરી બગદાદ પાછો ફરે છે. ત્યાં તેની ઇચ્છા મૂંડકાનો પહાડ રચવાની થાય છે ? આ કોના મૂંડકો ? ત્યાં હિંદુઓ તો હતા જ નહિ-મુસ્લિમો જ હતા. શું એક મુસલમાન તેના ભાઈ-ઓના મૂંડકાનો પહાડ રચે અને તેવી આજ્ઞા ઇસ્લામ ધર્મ આપે ! આ તો તેની વ્યક્તિગત કૂર પ્રકૃતિનો પરિચય છે. હિસ્ટરી એક નેશનલિઝમમાં એનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય છે કે એ બધા મુસલમાનો મધ્ય એશિયાના હતા અને કૂર પ્રકૃતિના હતા. જ્યારે ઇસ્લામનો ઉગમ અર-બસ્તાનમાં થયો હતો.

પણ, આ બધું આપણે પહેલી નજરે જાણી શકતા નથી. તેમજ પરસ્પરના તદ્દન ઓછા પરિચયના કારણે સમજવા ઇચ્છતા પણ નથી. વચગાળામાં આપણા દેશ ઉપર શાસન કરનારા બ્રિટીશરોએ કૂનેહપૂર્વક એવો ઇતિહાસ રચ્યો અને એવા પાઠો આપણને ભણાવ્યા કે આપણે પરસ્પરના વંશપરંપરાના વેરી ન હોઈએ ! કારણ કે હિંદુસ્તાનનું ખમીર તો એવું હતું કે બધાને પોતાનાં કરીને રાખી લેવા. તે કેટલું સાફ હતું તેનો એક દાખલો આપું. દિલ્હીમાં બહાદુરશાહ ગફૂરનું રાજ્ય હતું. અને અંગ્રેજો ભારતને પચાવી પાડવા માગતા હતા. તે વખતે બહાદુરશાહનું રાજ્ય દિલ્હીની આસપાસ હતું. છતાં તેની પડખે મહદ માટે આંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ પણ આગળ આવી. આ રાણીના મનમાં હિંદુ મુસ્લિમ ભેદભાવ ન હતો. ૧૮૫૭ની ક્રાંતિ વખતે તો હિંદુ મુસ્લિમ એ રીતે એક થઈ ગયા હતા કે જો એ રીતે જ એ લોકો સાથે રહે તો અંગ્રેજો રાજ્ય ન કરી શકે. એટલે તેમણે ડગલે અને પગલે ભાગલા પાડવાની નીતિ લીધી અને

પરસ્પરને કલેશ વધારતા ગયા; આથી જે હિંદુ મુસલમાનો થોડા થોડા નજીક આવેલા તે હટતા ગયા. અંગ્રેજોની આ એક ભેદનીતિ રહી અને તેમણે કૂનેહપૂર્વક ઈતિહાસમાં એ રજૂ પણ કરી છે; અને અહીંથી ગયા ત્યારે એના અંતિમ ફેજ રૂપે ભાગલા કરાવીને ગયા.

આ બધું રજૂ કરવાનું કારણ એટલુંજ કે શા માટે હિંદુ-મુસ્લિમ એક બીજા તરફ શક્તિ નજરે જુએ છે તેનો ખ્યાલ આવી શકે! ખાસ કરીને ઈસ્લામના વશપરંપરાગતના કોઈ ધર્મગુરુ કે ખલીફાએ મક્કા-મદીનાથી આવીને અહીં ચઢાઈ કરી નથી. ચઢાઈ કરનારા લૂંટારાઓ અને આક્રમણકારો હતા. તેમની લૂંટફાટ-રંજડ એટલી બધી વધી ગઈ હશે કે તેઓ ભારતના લોકોમાં અન્ય આક્રમણકારીઓ-ફણુ, શક વ.ની જેમ ન ભળી શક્યા, એ પણ હકીકત છે. આમ આ તુટી હમેશાં કાયમજ રહેતી આવી છે. અંગ્રેજોએ તેને વધારી છે. જો એક થવા દે તો તેમને સ્વરાજ્ય આપવું પડતું હતું.

ઈસ્લામનું ઉદ્દગમ :

હવે આપણે જોડાણથી જોઈએ કે ઈસ્લામ ધર્મ શું છે? તેને આપણે મુહંમદ સાહેબે આપેલો ધર્મ છે, એમ ન કહી શકીએ. ઈસ્લામની રજૂઆત જે રીતે મુસલમાનો આગળ થાય છે, તે જોઈએ.

સૃષ્ટિના મંડાણ વખતે ખુદા આદ્યપુરૂષ આદમ અને માતા હવ્વાને પેદા કરે છે. કેવી રીતે પેદા કરે છે તેની કથની લાંબી છે. આદમ અને હવ્વાની રચના આપણે શા માટે કરી તેના કાર્ય-કારણમાં આપણે ઊતરતા નથી. એમને અને સૃષ્ટિને રચીને ઈશ્વરે કહ્યું : આ સ્વર્ગભૂમિમાં તને બધેય ફરવાની છૂટ છે. પણ એક શરત છે કે આ નાનાકડા છોડનાં ફળ ખાઈશ નહીં! જો તું ખાઈશ તો શિક્ષા ભોગવવી પડશે અને પછી તને સ્વર્ગમાં રહેવા નહીં મળે; પણ, મૃત્યુલોકમાં જવું પડશે! ”

આદમે વિચાર્યું કે, “અલ્લાહની મારા ઉપર એટલી દયા છે કે તેણે મને બધીય વસ્તુ ભોગવવાની છૂટ આપી છે. આ પશુધન છે. આ

સૌંદર્ય છે. ત્યારે હું એટલી તો કદર કરું કે આ નાનકડા છોકરા ફળને ન ખાઉં.”

દિવસો વીત્યા. ફળ એમને એમ રહ્યું. હવે શૈતાન આદમ પાસે આવ્યો. શૈતાન ખુદના ભક્તોની પરીક્ષા કરતો હોય છે. હિંદુધર્મની માન્યતા પ્રમાણે દાનવ એટલે આ શૈતાન અને દેવ એટલે ફરિશ્તો. શૈતાને આદમને કહ્યું: “ઓ આદમ! તારા ઉપર ઈશ્વરની અપાર દયા છે. ભગવાન તારા ઉપર ખુશ છે ત્યારે બધાંયે ફળ કેમ ખાતો નથી!”

શૈતાન સાથે ફરિશ્તો હતો. તેણે શૈતાનને કહ્યું કે આદમને વંદન કર પણ શૈતાને એટલી બધી ભગવાનની ઉપાસના કરેલી કે તે પોતેજ વંદનીય બની ગયો હતો. ઈશ્વરની આજ્ઞા ન માનનારને તે ઠેકાણે લાવતો હતો.

આદમે શૈતાનને ચોકખું સંભળાવી દીધું: “મારે તારી સંગત કરવી નથી.”

અહીં પોતાનું કંઈ પણ ચાલવાનું નથી તે જોઈ શૈતાન હવ્વા પાસે જાય છે. તેની આજીજી કરે છે અને અંતે બહેકાવે છે! “તમારું ખીજું બધું તો ઠીક છે પણ ભગવાને જ્યારે તમારા ઉપર આટલી બધી દયા કરી છે ત્યારે પેલા છોકરાના ફળ ખાવા માટે કેમ રોક્યા છે? આ નાનું ફળ ખાવાની પણ સ્વતંત્રતા નથી!”

હવ્વાએ કહ્યું: “મને ખબર નથી. હું આદમને પૂછીશ.”

હવ્વાનું મન ચંચળ થઈ ગયું હતું, તેણે આદમને પૂછ્યું: “આ ફળ શા માટે ખાતા નથી?”

આદમ કહે છે: “હું ઈશ્વરની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન નહીં કરી શકું! મને તેણે જો કહ્યું છે તેનાથી હું પાછો ફરવાનો નથી.

વળી ધણી દિવસો નીકળી જાય છે. એક દિવસ તક જોઈને હવ્વા

વળી આદમને કહે છે: “ભગવાન તમારા ઉપર ખુશ છે. પછી આ નાના છોડના ફળ ખાવામાં શું ખગડી જવાતું છે?”

અને આદમ હજ્વાની વાતને વશ થઈ જાય છે. પરિણામે, તેને સ્વર્ગ મૂકી મૃત્યુ લોકમાં આવવું પડે છે. આપણે મનુષ્યો તેમજ સૌ પ્રાણીઓ એનાં સંતાનો છીએ. ઈશ્વરની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થયું તેથી આદમને મૃત્યુ લોકમાં આવવું પડ્યું. તેથી આદમે મનુષ્યોને કહ્યું: “ઈશ્વરની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કદિ કરવું નહીં.” આમ આદમથી શરૂ થયેલો ધર્મ ઇસ્લામ ધર્મ કહેવાયો.

ઈસ્લામ એટલે શાંતિનો માર્ગ :

હવે આપણે ઇસ્લામનો અર્થ શું એ વિચારીએ. આ શબ્દ મૂળ અરબી ભાષાનો છે. જેમ આપણે ત્યાં ધાતુ ઉપરથી રૂપ લાઇને શબ્દો બન્યા છે. તેવું જ અરબી ભાષાનો ‘સલમ’ શબ્દ પણ ધાતુ ઉપરથી બન્યો છે. ‘સલમ’ એટલે શાંતિ અને ઇસ્લામ એટલે શાંતિનો માર્ગ.

માણસે સહુથી પહેલાં ઈશ્વરની શરણાગતિ સ્વીકારીને શાંતિ મેળવી; આ શરણાગતિમાં કોઈ પણ પ્રકારની શરત નહતી. એમાંથી શાંતિ અને આનંદ મેળવવાનો માર્ગ તે ઇસ્લામ ધર્મ થયો. પછી એ શરણાગતને ઘાઠી હોય કે ચોટલી એવી કોઈ શરત હોતી નથી.

ઇસ્લામની પ્રાચીનતા અને પયગંબરો :

ઈસ્લામ પણ અન્ય ધર્મો જેમ પ્રાચીન છે. લાખો કે કરોડો વર્ષ જુનો છે એ અંગે કોઈને ચોક્કસ માહિતી નથી. લગભગ પાંચ હજાર વર્ષો પૂર્વે પયગંબરો આવ્યા હતા. પયગંબરનો અર્થ થાય છે પૈગમ-સંદેશો લાવનાર ઈશ્વરનો સંદેશો લાવનાર-પહોંચાડનાર પૈગંબર કહેવાય છે. આવા પયગંબરોમાં જેનો ઉલ્લેખ સહુથી પહેલો ઇસ્લામમાં મળે છે ઈબ્રાહીમ પયગંબર. ત્યારબાદ ઇસ્માઇલ, મુસા, ઈસા, સુલેમાન, યાકૂબ, હારૂન, ઇસ્હાક વગેરે થયા.

મૂસાના નિયમો :

મુસો-મોઝિઝ પયગંબર વિષેનો કંઈક અહેવાલ મળે છે. લગભગ ૩૦૦૦ વર્ષ પહેલાં એ થઈ ગયા. તે વખતની એશિરિયસ જાતિના લોકોની વચ્ચે એ પેદા થયા હતા. મનુષ્ય સમાજ જ્યાં ભેગો થાય ત્યાં સમૃદ્ધિ, સંપત્તિ, સ્વાર્થ માટે લડાઈઓ ચાલ્યા જ કરે છે. એશિરિયસ જાતિમાં પણ લડાઈઓ ચાલતી હતી. ખૂનનો ખદ્દો ખૂનથી લેવાતો. એટલું જ નહીં, મારનાર મરી ગયો તો તેના સગા સંબંધીઓ બધાને પણ મારો. સંપૂર્ણ રીતે ખદ્દો લો જેથી યુનો વધે નહિ, યુનો કરવાની હિંમત ચાલે નહીં. એને મૂસાના નિયમો કહેતા. આમાં બીજા સારા નિયમો પણ સામાજિક વ્યવસ્થાના હતા.

ઈશુની વાતો :

મૂસા પછી કાળ જતાં બીજા પયગંબર ઇસા (જિસસ ક્રીસ્ટ) આવ્યા. તેમણે કુદરતને મંગળકારી અને કલ્યાણકારી બતાવી; સીધે રસ્તે લોકોને દોરવાની તૈયારી કરી. મૂસાના આદેશોમાં આસપાસનું વાતાવરણ અને સંયોગો પ્રમાણે કલુષિતતા આવી હતી. વિકૃતિ આવી હતી. તેમજ પ્રતિહિંસાની ભાવનાનું પ્રદર્શન અરેરાટી છૂટાવે તેવું થઈ ગયું હતું અને કેવળ બળિયાઓજ મનફાવે તેમ કરતા હતા. કુરતા વ્યાપક થતી જતી હતી. પરિણામે સમાજનું સ્તર દિવસે દિવસે નીચે જતું હતું. મૂસાએ કહ્યું હતું કે “ખદ્દો લો !” પણ “જેમ તેમ કરી ખદ્દો લઈજ લો” આવા ખોટા અર્થને લઈને આક્રમણો એટલાં બધાં વધી પડ્યાં હતાં કે ઇસામસીહને કહેવું પડ્યું કે એને રોકવા માટે બીજે છોડે એસવું જોઈએ. ખદ્દો પ્રતિહિંસાથી નહીં. પણ સામાને શરમ ઉપજે એ રીતે શાંતિ રાખીને લેવો “જમણા ગાલે તમારો મારનારને ડાખો ગાલ આગળ ધરવો. કોટ લઈ લે તેને પહેરણું પણ આપજે.” આમ વેરનો ખદ્દો પ્રેમ, ક્ષમા અને ઉદારતાથી આપવાનું ઇસાએ સૂચવ્યું. શિરજોરી, જૂદમ, અત્યાચારને માનવ સમાજના પાયામાંથી કાઢી નાખવા માટે, જમતને ખદ્દલવા માટે ઇસા મસીહ એવું વિધાન કર્યું. પણ એ

વાતને વહેવારમાં મૂકી શકાય. તેનું માર્ગદર્શન આપી શકાય તે પહેલાં તો ઈથિયોપિયા કોસ ઉપર ઠોકી બેસાડવામાં આવે છે. પરિણામે તે સિદ્ધાંત વહેવારે ન બન્યો. જો કે પચાસ વર્ષ પછી તેનું મહત્વ પણ સ્વીકારાયું. **મુહંમદ સાહેબ :**

આ પછીના પયગંબરોના નામો આવે છે પણ તેમણે આખા માનવસમાજની પરિસ્થિતિને આમુખ ફેરવવા માટે કંઈ કંઈ હોય તે બધામાં આવતું નથી. એટલે આપણે મુહંમદ પયગંબર તરફ આવીએ.

પહેલા, ઈબ્રાહીમ પયગંબર અરબસ્તાનમાં કુરેશ ખાનદાનના થયા હતા. તેમની જ જ્ઞાતિના બની-હાસમ કુલ થયા. તેમના પુત્ર અબ્દુલ મુકામ અબ્દુલ્લા થયા. તેમના દીકરા મુહંમદ સાહેબ હતા. તેઓ માના પેટમાં હતા ત્યારે જ બાપ ગુજરી ગયા હતા. પણ કુદરતને દુનિયા આગળ નવો ચમત્કાર દેખાડવાનો હતો. જેમ કૃષ્ણ ભગવાનનો જન્મ કારાગારમાં થાય છે અને નંદગોપાલને ત્યાં વ્રજમાં તેઓ ઉછરે છે તેમ મુહંમદ સાહેબને પણ કોઈ ઉછેરનાર હોતું નથી. એક એક કરી બાપ-મા-દાદા-કાકા અવસાન પામે છે અને મુહંમદ સાહેબને પણ ઘેટાં-બકરાં ચરાવીને જીવન પસાર કરવું પડે છે. કુદરતની ખુદશી ક્રિતાબ તેમને જ્ઞાન માટે મળે છે અને બકરાં ઘેટાં ચરાવતાં તે ઘણીવાર તદ્દલીન થઈ જાય છે. ત્યાંથી તે ઘણીવાર ગુફામાં ધ્યાન કરવા જાય છે. ધ્યાન ચિંતનમાં એટલા બધા લીન થઈ જાય છે કે ભૂખ-તરસ ભૂલી જાય છે. દંડવત ઘૂંટણીએ પડી ભગવાનને પ્રાર્થના (નમાઝ) કરે છે. ઉપવાસ તો સહેજે થઈ જાય છે. દરેક જ્ઞાની અને ઉચ્ચ કોટિના સાધકો માટે આવી સ્થિતિ આવેજ છે.

આવા સમયે પણ વહેવારમાં નેકી અને ઈમાનદારી એ બન્ને તેમના જીવનમાં વણેલા હોય છે. તેનો એક દાખરો આપું. તે વખતે મુહંમદ સાહેબ પયગંબર નહોતા થયા. મુહંમદ સાહેબ બગદાદમાં આવ્યા જતા હતા તેવામાં એક માણસ આવીને કહે છે : “મુહંમદ! તારી સાથે વાત કરવી છે. અહીં બીજો રહેજો. હું હમણાં આવું છું.”

પેલો માણસ આમ કહીને ચાલ્યો જાય છે અને વાત બૂલી જાય છે. પણ મુહંમદ સાહેબ ત્યાંજ ઊભા છે. આવતા જતા લોકો પૂછે છે : “અહીં શા માટે ઊભો છે ?”

તેઓ કહે છે : “મેં ફલાણા સાહેબને વચન આપ્યું છે કે અહીં ઊભો રહીશ! તેથી વચન ભંગ કેમ થાઉં ?”

આમ એક આખો દિવસ પસાર થયો. પેલા બાઈને કોઈએ ખબર કરી એટલે આવીને તેણે માફી માંગી અને મુહંમદ સાહેબની પ્રામાણિકતા જોઈને તે ખુશ થયો. આવી પ્રામાણિકતાનાં કારણે લોકોએ તેમને “અમીન” એટલે કે વિશ્વાસપાત્ર કહીને બોલાવવાં શરૂ કર્યાં. નાની ઉંમરમાં પણ તેમના ચારિત્ર્યની સુવાસ ચારે બાજુ ફેલાઈ ગઈ.

મુહંમદ-પયગંબર બન્યા :

૪૦ વર્ષની વયે એક વખત જ્યારે મુહંમદ સાહેબ યુદ્ધમાં બેઠા બેઠા ઇશ્વર ચિંતન કરતા હતા તે વખતે એક ગેબી અવાજ આવ્યો : “મુહંમદ બોલ !”

મુહંમદ કહેવા લાગ્યા : “હું શું બોલું ? હું બણ્યો નથી શું બોલી શકું ?”

ત્યારે ફરીથી ગેબી અવાજે કહ્યું : “ઇશ્વરના નામ ઉપર બોલ કે “આ દુનિયા તારા સર્જનદાર માલિકે બનાવેલી છે. લોહીમાંસ તેણે પૂર્યા છે. એટલે તેણે માનવનો પામરતામાંથી વિકાસ કર્યો છે. ખુદાની સારી પેઠે ઉપાસના માનવજ કરી શકે છે. માટે એ માનવોને ઉપાસનાનો પાઠ ભણાવ !”

પયગંબરી (પૈગમ આપવાનો)નો પહેલો પાઠ યુદ્ધમાંથી પઢીને મુહંમદ આવે છે અને જગત આગળ ધરે છે. તે પાઠ મુહંમદ સાહેબ પોતાની માતૃભાષા અરબીમાં આ રીતે આપે છે :—

લા ઈલાહ ઇલ્ અલ્લાહ

એનો અર્થ થાય છે :—લા = કોઈ નથી, ઇલાહ = સિવાય-
ઉપાસ્ય, ઇલ્લાહ = ઈશ્વર જેવો; એટલે કે ઈશ્વર સિવાય કોઈ ઉપાસ્ય
બીજો નથી. મુહમ્મદ સાહેબે આ મહાન સૂત્ર આપીને એક ઈશ્વરની
ઉપાસના ઉપર મહોર મારી.

આ ઈશ્વર કે ખુદા એક જ છે પણ તે અંગે યે હિંદુ-મુસલમાનોમાં
પૂર્વગ્રહો છે. મારા સંબંધો બંને સાથે ધનિષ્ઠ રહ્યા છે. પણ, અહીં
મને નાનપણનો એક પ્રસંગ યાદ આવી જાય છે. જ્યારે હું નિશાળમાં
ભણતો ત્યારે એક મુસલમાન વિદ્યાર્થી અલ્લાહ કહેતો તો હિંદુને તે
પસંદ ન પડતું અને હિંદુ ઈશ્વર કહે તે મુસલમાનને પસંદ પડતું ન
હતું. પણ બંનેને God-ગોડ કહેવામાં સકોચ ન થતો. આ ત્રણે
શબ્દોનો અર્થ અને ભાવ એક જ થતો હોવા છતાં, અજ્ઞાની લોકો
તેને ઝઘડાનું કારણ બનાવે છે.

પણ, મુહમ્મદ સાહેબે પયગંબર બનીને કહ્યું : “માણસ માટે
ઈશ્વર સિવાય, ઈશ્વર જેટલી કોઈ વ્યક્તિ આદરણીય નથી.” જો કે
તેમણે ઈશ્વરનો પૌગામ પહોંચાડ્યો તે છતાં તેમણે પોતાને કદિ પૂજવા
કે પગે લાગવા ન ગણાવ્યો. પણ તે માટે-ઉપાસના માટે ઈશ્વરને જ
ઞેષ્ટ બતાવ્યો. આમ ઇસ્લામ, પયગંબર મુહમ્મદની પયગંબર મુહમ્મદ
સાહેબ પાસે આવ્યો.

ઈસ્લામના ધર્મગ્રંથો :

મુહમ્મદ સાહેબે આમાં સંશોધન કર્યું.

તેમણે ઈશ્વરના સંદેશા રૂપે “કુરાન” આપ્યું. જીવન માટે
ધાર્મિક શોધ કરવી હોય તો કુરાન જુઓ. પણ જો કુરાનથી સંતોષ-
કારક સમાધાન ન થાય તો શું કરવું? તે માટે પયગંબરના વચનામૃત
રૂપે “સુન્નહદીસ” જુઓ. જો કુરાન અને હદીસમાંથી સમાધાન ન
મળે તો શું કરવું? તે માટે ફતવાને સ્વીકારવો. ફતવામાં મુસ્લિમ
ધર્મનેતાઓનો ફેસલો છે. જેવી રીતે કોર્ટનો ફેસલો થાય તેવું જ આમાં

છે. જે વાતનો નિર્ણય કુરાન કે હદીસમાં ન મળે તેનો નિર્ણય ઇસ્લામ ધર્મમાં આ રીતે ફતવા દ્વારા લેવાય છે.

દા. ત. ઇસ્લામમાં કહ્યું છે કે “ઈશ્વર સિવાય કોઈને પુજનીય ઉપાસનીય નહીં માનો, તેમજ ઇશ્વરની મૂર્તિ કે કોઈપણ પ્રકારની ધાતુ, કાષ્ઠ, કાગળ કે પત્થરની મૂર્તિને પુજવી નહીં માનવી નહીં.” હવે ત્યારે નમાઝ પઢતી વખતે પૈસા કે સિકકા ઉપર કોઈની છાપ હોય છે એ પણ મૂર્તિપૂજા થાયને! તો નમાઝ પઢતી વખતે તેને રાખવા કે નહીં. કુરાનમાં તે સમયના દેશકાળ પ્રમાણે લખાયું હોય, સિકકાનું પ્રચલન ન હોવાથી તેનો ઉલ્લેખ કે નિર્ણય અપાયો નથી. ત્યારે ઇસ્લામના આગેવાનોએ મળીને તે અંગે ફેસલો આપ્યો કે, નમાઝ વખતે ખિસ્સામાં પૈસા હોય તો ચાલે કારણ કે તેની પાછળ ઉપાસનાની બાવના રહેલી નથી.” આવા ધણા ફેસલાઓ, યુગવાતી બાબતો અંગે ફતવા દ્વારા લેવાયા છે.

મુહંમદ સાહેબનો મધ્યમ માર્ગ :

આમ જોવા જઈએ તો મૂસા પયગંબરે એક વાત કહી, ઇશુએ ખીજા પ્રકારની વાત કહી અને હજરત મુહંમદ સાહેબે ત્રીજા પ્રકારની કહી. ત્રણે વાતોનું સંકલન તો છેજ. મૂસાના કાયદા પ્રમાણે જગત ચાલે તો નિકંદન નીકળી જાય; ઇસાનો નિયમ સારો પણ માનવપ્રવૃત્તિના વહેવારથી થોડોક વિરૂદ્ધ પડે છે. માણસમાં ભલી લાગણીઓની સાથે ખોટી લાગણીઓ પણ છે. આવેશ, રોષ અને ધૂણાની વૃત્તિઓ પણ છે. તો પછી કરવું શું? એ માટે મુહંમદ સાહેબે મધ્યમ માર્ગ કાઢ્યો કે તમને જેણે અન્યાયી રીતે આક્રમણ કરીને જેટલી હાનિ પહોંચાડી છે; તેને તેટલી જ હાનિ પહોંચાડવાનો તમને અધિકાર છે; પણ તેનાથી વધારે નહીં. આ તો કેવળ તમારી માનવ પ્રવૃત્તિનો સંતોષવા માટે કહ્યું છે પણ જો, બદલો લેવા કરતાં તમે માફી આપી શકો તો ઇશ્વરની સાથે છો. પણ જે કંઈ કરો તેમાં ઇશ્વરને સાક્ષી જરૂર રાખો. અહીં મનુષ્ય પ્રકૃતિ અને ઇશ્વર સંદેશ

બંનેનો તાજો મુહંમદ સાહેબે મેળવ્યો છે. મુસાના વખતની મનુષ્ય પ્રકૃતિની વાત કેવળ પ્રતિહિંસા જન્માવતી હતી અને ઈસાના વખતની માત્ર માફ કરવાની વૃત્તિ ઉચ્ચસ્તરની હતી. પણ બંને વડે સામાજિક પ્રશ્નો ઉકેલાતા ન હતા. એટલે મુહંમદ સાહેબે વચ્ચેનો કલ્યાણકારી માર્ગ સમાજને અહિંસાની દિશામાં લઈ જવા અને ધડવા માટે બતાવ્યો. એક સિકકાની બંને બાજુની જેમ ન્યાય અને ક્ષમાને એમણે લીધાં. આમાં તે વખતે હિંસાનું જે પ્રચલન હતું તે ઓછું કરવાનો જ પ્રયાસ થયેલો.

મુહંમદ સાહેબ વખતની વિચિત્ર પરિસ્થિતિ :

એક પ્રશ્ન એ આવે છે કે મુહંમદ સાહેબના સમયમાં યુદ્ધો શા માટે થયાં ? એનું કારણ તપાસવા માટે આપણે તેમના જીવનને ચાર ભાગમાં વહેંચવો પડશે. (૧) ૨૫ વર્ષ સુધીનો જીવનકાળ, (૨) ૨૫ થી ૪૦ વર્ષ સુધીનો જીવનકાળ, (૩) ૪૦ થી ૫૩ વર્ષ સુધીનો અને, (૪) ૫૩ થી ૬૩ વર્ષ સુધીનો જીવનકાળ.

૨૫ વર્ષ સુધીનો કાળ તો તેમણે પોતાની જન્મભૂમિમાં વીતાવ્યો. “ ધરકી મૂર્ગી દાલ બરાબર ” જેમ મુહંમદ સાહેબનું થયું. અરબસ્તાનમાં મુહંમદ સાહેબ રહ્યા. અરબનો ધર્મંડી સમાજ તે વખતે એમની શું કદર કરે ? ૧૦૦-૧૦૦ વર્ષો સુધી વંશપરંપરાગતથી બંધાયેલું ચાલતાં હોય, એકબીજાનું ખૂન કરીને જ વેરનો બદલો લેવાતો હોય, જુગાર રમાતો હોય, દારૂના ચરૂના ચરૂ નિઃશંક રીતે પીવાતા હોય, સ્ત્રી જાતિની બિલકુલ કીમત જ ન હોય તે સમાજને સારે માર્ગે વાળવામાં મુહંમદ સાહેબને કેટલી જહેમત ઉઠાવવી પડી હશે ?

ઈસ્લામ ધર્મના પ્રચાર પહેલાં અરબસ્તાનમાં સ્ત્રી જાતિની બિલકુલ કદર ન હતી. બાપ યુજરી ગય તો તેનો દીકરો, પોતાની સગી માતા સિવાયની બધી જ સ્ત્રીઓને પોતાની પત્ની બનાવી શકે ! પુત્રી જન્મતાં જેમ આપણે ત્યાં “ પથરો-આવ્યો ” એમ કહેવાની રીત છે તેમ ત્યાં

પણ કોઈ લઢાવો લેતા નહીં. એ પુત્રીને દૂધ પીતી કરી દેવામાં અગર ખાકામાં નાખવામાં ભારે ગૌરવ લેવાતું હતું. એવા પછાત સ્ત્રી વર્ગ માટે મુહંમદ સાહેબે કહ્યું : “ તારે સ્વર્ગ શોધવું હોય તો માતા (સ્ત્રી જાતિ)ના પગમાં છે. જોટલા અધિકાર પતિના છે તેટલાજ અધિકાર પત્નીના છે. જો આ કાયદાનો ભંગ પતિ કરશે તો તેને શિક્ષા થશે.” આ ઉપરથી તે વખતે મુહંમદ સાહેબે કરેલા સુધારાની કિંમત જણાશે.

૨૫ વર્ષનો યુવક મુહંમદ એક શ્રીમંત ખાદને ત્યાં વેપારી પેઢીમાં નોકરી કરે છે. એ ખાઈતું નામ ખતીજ. એના પતિ ગુજરી ગયા હતા. મુહંમદ સાહેબ એનો ધંધો રોજગાર ચલાવતા હતા. તે ખાઈ તેમના કારોબારની છાની તપાસ કરાવે છે. તે છાની તપાસ કરનાર વ્યક્તિઓને પૂછે છે : “ સુનીમજી કેવા છે ? ધંધામાં ગોલમાલ તો કરતા નથી ને ? ખરાબર કામ કરે છે ને ? ”

તે વ્યક્તિઓ કહે છે : “ અમારી પાસે એના ગુણો કહેવા માટે શબ્દો નથી. ખુબજ કાર્યકુશળ, ઇમાનદાર, ચારિત્ર્યવાન અને ખંતીલા છે.”

તે વર્ષે સારી પેટે નફો થયો. ખાઈ એ વિચાર્યું કે આ મહેતાજી ધંધામાં નિપૂણ, ઇમાનદાર અને કર્તાવ્યનિષ્ઠ છે. શા માટે એમને મારી સંપત્તિના માલિક ન બનાવી દઉં ? અરબના તે વખતના નિયમ પ્રમાણે સ્ત્રી એકલી ન રહી શકે ! એટલે ૪૦ વર્ષની એ ખાઈએ ૨૫ વર્ષના મુહંમદ સાહેબને કહ્યું : “ તમે મારી સાથે લગ્ન કરશો ? ”

જોમને મુસલમાનોના કૂળોનો ખ્યાલ હશે તેમને આશ્ચર્ય થશે કે ક્યાં એક કુરેશ કુટુંબનો નેક જુવાન નબીરો ? ક્યાં યાત્રાતું ધામ મક્કા અને મક્કાની અંદર કાબામાં હાસિમ કુટુંબની એક ૪૦ વર્ષની વિધવા ? તે પરણવાનું કહે ! પણ, મુહંમદ સાહેબ એનો સ્વીકાર કરે છે. પચાસ વર્ષની ઉંમરે એ ખાઈ ગુજરી ગય છે, અને પછી મુહંમદ સાહેબની

શી દશા થાય છે ? જેમ રામચંદ્રજીને ચૌદ વર્ષનો વનવાસ ભોગવવો પડ્યો; પાંડવોને ૧૩ વર્ષ વનવાસના ભોગવવા પડ્યા હતા તેમ મુહંમદ સાહેબે પણ આ તેર વર્ષ ધરખારથી દૂર રહીને ગાળ્યા હતા. એટલે તેમને પાછા વળતાં દરેક સ્થળેથી ફિટકાર, ધિક્કાર ચાતના અને ત્રાસ મળે છે.

આજ અરસામાં તેમને ખુદાનો ગેખી અવાજ સંભળાય છે અને તેઓ એનો પ્રચાર કરે છે. તેથી ગણત્રીના અનુયાયીઓ, પણ વિરોધીઓ ધણા. જે કોઈ “લાઠિલાહ, ઇલ્લિલાહ” કહે તેને ધમધમતી રેતી ઉપર સેકવામાં આવે. કાખામાં જ્યાં અનેક દેવ-દેવીઓની માન્યતા ચાલતી હોય ત્યાં તેમની એક ઇશ્વરની વાત કોણ સાંભળે ? તેમને મારી નાખવા સુધીની ધમકીઓ આપવામાં આવે છે.

એ દેવી પ્રસંગ !

મુહંમદનો ધર્મ પાળે તેનું ખૂન કરવાની વાતો ચાલે છે. મજ્જાને એક થોડો ઉમર પ્રતિગ્ઠા કરે છે જે મુહંમદનું માથું લઈ આવશે તેને ૧૦૦ કાખાનું પુણ્ય થશે. હું પણ એનું માથું નહીં લઈ આવું ત્યાંસુધી તલવાર મ્યાન નહીં કરું !”

ચારે બાજુ લોકો ઉમરના નામથી ધ્રુજતા. આ વખતે મુહંમદ સાહેબને આશ્ચર્ય કોણુ આપે ? એમના ધર્મને ટેકા પણ કોણુ આપે ? પણ એજ ઉમરની બહેન મુહંમદ સાહેબને માનતી હોય છે; ‘લાઠિલાહ ઇલ્લિલાહ’ કરતી હોય છે.

ઉમર બહેનને ત્યાં જાય છે. તેને લાઠિલાહ ઇલ્લિલાહ કહેતી સાંભળે છે અને પૂછે છે : “તું શું કહેતી હતી ?”

બહેન કુરાનની આચારો સંભળાવે છે. તેથી ગુસ્સે થઈને મારવા દોડે છે. બહેન કહે છે : “તું મારે છે શા માટે ? સાંભળ તો ખરો !”

ઉમર આમતો વીર અને સત્ય શૌભક હતો. તેને આચારો સાંભળી જ્ઞાન થાય છે. બહેન કહે છે : “બાઈ મારા ! તું જે માણસને મારવાનું

કહે છે તે ખોટું છે. જેનામાં જીવાડવાની શક્તિ નથી તે કોઈને મારી જ કેમ શકે? મુહંમદ સાચો છે, એને જીવતો રાખવો. એમાંજ જગતનું કલ્યાણ છે.”

ત્યારે ઉમર કહે છે: “મને મુહંમદ ક્યાં છે તે ખતાવ !”

“તો જઈને શોધી કાઢ, બહેન કહે છે.”

“મારે સત્ય માટે મુહંમદનું ખૂન કરવું છે. હું જોઈ લઉં છું કે એને ખ્યાવનાર કોણ છે?” ઉમર કહે છે અને ત્યાંથી જાય છે.

તે ઉધાડી તલવાર લઈને મુહંમદને ત્યાં જાય છે. તે ઘરના બધા લોકો અંદરથી સાંકળ વાસીને બેઠા હતા. સાંકળ કોણ ઉઘાડે? રખે ધસી આવીને ઉમર આક્રમણ કરે તો?

બહાર ઉમર ધમપછાડા કરે છે. એવામાં શાંતચિત્ત મુહંમદ સાહેબ જાતે જઈને સાંકળ ઉઘાડે છે અને કહે છે: “ઉમર શું છે?”

આટલું સાંભળતાંજ ચમત્કાર થયો હોય તેમ તલવાર તેના હાથમાંથી નીચે પડી જાય છે. મુહંમદ સાહેબ તલવાર હાથમાં લઈને ઉમરને પૂછે છે: “બોલ હવે તને ખ્યાવનાર કોણ છે?”

“કોઈ નથી?” ઉમર કહે છે

“છે! જે મને ખ્યાવનાર હતો તેજ તને ખ્યાવનાર છે!” મુહંમદસાહેબ કહે છે. કોણ જાણે શું થયું? ઉમર એકદમ મુહંમદસાહેબના પગમાં ઢળી જાય છે! તે કહે છે “માફ કરો હજરત! મારી ભૂલ થઈ!”

મુહંમદ તેને ઊભો કરે છે અને ખરો ધર્મ સમજવાનું કહે છે. આમ એક ઉસ્કેરાયેલાને પોતાનો ખનાવે છે. આતે એક દેવી પ્રસંગ જ ગણાવી શકાય. જ્યાં હિંસા ઉપર અહિંસાનો વિજય થયો.

આવોજ એક પ્રસંગ રાજકોટમાં થયો હતો. મહાત્મા ગાંધીજી રાજની સામે ઉપવાસ કરે છે ત્યારે રાજવીઓ અને રાજના સગાઓ

ઉરકેરાઈ જાય છે. ખૂન કરવાની ચેતવણી આપે છે. બન્ને બાજુ ઉરકેરાયલી કતાર ખડી છે. બાપુ પ્રાર્થનામાં તલ્લીન થઈ જાય છે ! કોણ જાણે શું થયું ? બધાના દિલમાં બીજની વૃત્તિ આવી જાય છે અને સહ બાપુના અનુયાયી બને છે.

ધર્મજનૂનનો પડદો હટાવ્યો :

એક દિવસ એવો હતો કે જ્યાં સુધી ઉમર ઈસ્લામ ધર્મનો સ્વીકાર ન કરે ત્યાં લગી કાબામાં જઈને નમાઝ પઢવાની કોઈની હિમ્મત ન હતી. મુહંમદ સાહેબે વાત તો તેજ કરી હતી જે જુના ધર્મવાળા કરતા હતા. પણ ધર્મ જનૂનના કારણે કેટલીક વાતો ઉપર પડદો પડી જાય છે. અગાઉ મેં ઇશ્વર, અલ્લાહ અને ગોડનો દાખલો આપ્યો જ છે. એવી જ રીતે ‘અલ્લાહો અકબર’ કે ‘હરહર મહાદેવ’ એ બન્નેનો અર્થ તો ‘ઇશ્વર મોટો દેવ છે’ એજ થાય છે પણ લોકોને એ રીતે કોઈ ધર્મગુરુઓ સમજાવવા પ્રયત્ન કરતા નથી, અને પરિણામે એ અંગે બાઝવામાં ધર્મનો પ્રભાવ ગણાવ્યો એ ખોટું છે. દ્રાક્ષ કહો કે અંગુર બન્ને સરખાં છે. એવી જ રીતે ભાષા બેદનું હિંદુ મુસ્લિમ વચ્ચેનું છે.

મુહંમદ સાહેબે જનતાને આ સત્ય સમજાવવા માટે ૪૦ મા વર્ષથી ૫૩ માં વર્ષ સુધી આ સાધના કરી. એ ગાળામાં તેમને મક્કાથી હિજરત કરીને મદીનામાં જવું પડ્યું. પોતાનું ઘર, કુટુંબકળીલા બધાને છોડવું પડ્યું. મદીનામાં મુહંમદ સાહેબ ઉપર ચતાં આક્રમણોને રોકવા માટે યુધ્ધો થયાં. તેમને ખતમ કરી નાખવાના પ્રયત્નો થયાં; પણ તેમણે બેધડક થઈને ખુદાનો સાચો પયગામ આપવો ચાલુ જ રાખ્યો. પરિણામે તેમના અનુયાયીઓ ઉપર સીતમ યુગ્મરવો શરૂ થયો.

હવે પ્રશ્ન એ આવ્યો કે આક્રમણકારીઓને રોકવા કે નહીં ! એ આક્રમણનો બચાવ કરવો કે કાયર થઈને ચૂપ પડ્યા રહેવું ! કોઈપણ ધર્મ કાયર બનીને અન્યાય સહેવા માટે તો કહેતો નથી. આક્રમણ કરવાની તેમણે રીત બદલી અને પોતાની કુરબાની કરીને પણ

ન્યાયના રક્ષણ કરવાની વાત કરી. તેમણે કેવી રીતે યુધ્ધ કર્યું—શું થયું તે કહેવાનો. અત્યારે પ્રસંગ નથી પણ અહીં સામાન્યતઃ કેવી કપરી પરિસ્થિતિમાં મુહંમદ સાહેબને કાર્ય કરવાનું હતું, તેમણે કેટલે હદ સુધી ક્ષમા રાખી હતી તેનો ખ્યાલ આવી શકશે. ધર્મની રક્ષા માટે રામ અને કૃષ્ણે પણ તલવાર ઉપાડી જ હતી. એવી જ રીતે મુહંમદ સાહેબને પણ ઉપાડવી પડી હતી.

સંદેશો અને વિધિનિષેધની વાતો :

મુહંમદ સાહેબે વિધિનિષેધની ચાર વાતો આપી, પણ સંદેશો એક જ આપ્યો. આ ચારે વાતો જે હૃદયથી સ્વીકારે, વાણીથી સ્વીકારે અને અમલમાં મૂકે તે મુસલમાન છે. ચાર વાતો આ પ્રમાણે છે:— નમાજ, રોઝા, દજર, અને જકાત.

નમાજમાં ઇશ્વરની સાથે સીધો સંબંધ બંધાય છે. તેમાં પોતાની તુચ્છતા જાહેર કરીને જીવનને નમ્ર બનાવાય છે. દિવસમાં પાંચ વખત નમાજ પઢવાનું હોય છે. ત્યાં ઇશ્વરને સંબોધીને કહેવાય છે: “ તારી આગળ હું તુચ્છ પ્રાણી છું.” એમ કહી પોતાનું હૃદય ઉઘાડું કરાય છે.

‘ સૂરે ફાતેહા ’ — (ખુલ્લાં કુરાન)માં સાત આયાતો (શ્લોકો) છે. દરેક મુસલમાનને નમાજ પઢતી વખતે આ સાત આયાતો કહેવાની હોય છે. (૧) પહેલી આયાતમાં છે કે “ હું આ બ્રહ્માંડોના રચનાર સર્જનહાર અલ્લાહની સ્તુતિ કરું છું. (૨) બીજીમાં છે કે અલ્લાહ કેવો છે ? રહેમાને રહીમ ! કૃપાળુ અને દયાળુ છે. આ બંનેમાં થોડો ફરક છે. આપણા સૌ ઉપર તેની કૃપા તો એક સરખી છે; પણ રહેમ એટલે ન્યારે કોઈની ભૂલ થાય છે ત્યારે તેને ઉગારી લે છે. (૩) ત્રીજી આયાતમાં અલ્લાહને ‘ માલિકે યોમ્મદિન ’ માન્યો. એટલે કે કયામતના દિવસે ન્યાય કર્તા માલિક માન્યો. એટલે સારા—નરસાનો ન્યાય તેનામાં માન્યો. (૪) ચોથી આયાતમાં સત્યની ઉપાસના દૃઢ રહેવાનું કહ્યું છે. તેને કૃપાળુ દયાળુ અને ન્યાય કરનાર માન્યો પણ પુણ્ય પાપ શું છે

તેની ખબર ન પડે તો તેની દઢ ઉપાસના કરવાનું કહ્યું. (૫) પાંચમી આયાતમાં સાચે માર્ગે મને ચલાવજે એમ કહ્યું છે. કારણ કે મને કંઈ ખબર નથી. હું બધું તારા ઉપરજ છોડું છું. (૬) છઠ્ઠી આયાતમાં સાચો માર્ગ કયો એ બતાવવા કહ્યું કે મારા પૂર્વે જે એ માર્ગે ગયેલા એમની સાથે પ્રસન્ન થયેલા તેજ સાચો માર્ગ છે એમ હું માનું છું. (૭) સાતમી આયાતમાં વિનવણી છે કે હું ખોટા માર્ગે ઢળી પડું. જે માર્ગે ચાલનારા ઉપર તારે ખોદ્ છે તે માર્ગમાંથી મને બચાવી લેજે. આમાં “ઉડા અંધારેથી પ્રભુ પરમ તેજે તું લઈ જા” અને “અસત્યોમાંથી પ્રભુ પરમ સત્યે તું લઈ જા”ની ભાવના રહેલી છે.

આ વાતો જો ખરેખર સમજવામાં આવે તો જણાશે કે ભગવાન પાસે હિંદુઓ કે ઇસાઈઓ આના સિવાય બીજું શું માંગી શકે? ધણીવાર ખોટા ખરાનો ફેસલો થઈ શકતો નથી ત્યારે આપણે ઈશ્વરનેજ ખરો માનીને તે ન્યાય કરશે એમ કહીએ છીએ. રખે કોઈ એમ માને કે નમાજ ભણતી વખતે કોઈની હિંસા કરવાનું સૂચન થયું હોય!

ઈસ્લામ અને અહિંસા :

પણ, અગાઉ મેં કહ્યું તેમ કંઈક ગેરસમજૂતિ અને કંઈક પરસ્પરના ધર્મમાં ઊંડાણથી ઉતરવાની ઉપેક્ષાના કારણે લોકો એમજ માને છે કે ઈસ્લામ ધર્મે તો હિંસાની વાત કરી છે. અહિંસાની વાતો હોય છતાં પણ આચારમાં શું છે?

ઈસ્લામ પ્રમાણે ઈશ્વરની ઐશ્વર્ય કૃતિ માણસ છે અને તેને બધી વસ્તુઓનો ઉપભોગ કરવાનું ઈશ્વરે કહ્યું. પણ એમ નથી કહ્યું કે અમૂક વસ્તુનો ઉપભોગ નહીં કરે તો તને સજા કરીશ! જ્યારે મુસલમાનો સામે ખોરાકનો પ્રશ્ન આવ્યો ત્યારે ત્યાંની અરબસ્તાનની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે નિર્ણય લેવો પડ્યો; અને તે પણ તે વખતની સ્થિતિ પ્રમાણે અહિંસાની દિશામાંજ હતો. મુસલમાનોએ ભારતની સંસ્કૃતિને યશનો કલશ ચઢાવ્યો છે કારણકે અહીં જે ક્રાંતિ થઈ તેની પાછળ કેટકેટલો ભોગ સંસ્કૃતિના ધડવૈયાને આપવો પડ્યો છે? શિકારમાંથી ખેતી તરફ

આ દેશ સર્વપ્રથમ વળ્યો. કોઈપણ ચાલતા ફરતા પ્રાણીનો શિકાર ન કરવો પણ શ્રમથી ખેતી કરવી. એ તરફ સમાજને વાળવામાં મહાન પરિશ્રમ કરવોજ પડ્યો હશે. માંસાહાર તરફથી અન્નાહાર તરફ લોકોને વાળવા જતાં તે વખતે ઋષિમુનિઓ ઉપર ફિટકાર વરસ્યોજ હશે. પણ આજે ઘી-દૂધ અને અનાજનો અન્નહાર એ સુસંસ્કૃત ખોરાક મણાય છે. એવી રીતે ભગવાન મહાવીરે અપરિગ્રહવાદની સ્થાપના માટે છેલ્લું કપડું પણ દાન દર્ધ નગ્નાવસ્થા સ્વીકારી હશે ત્યારે લોકોએ પ્રથમ તો તેમને વંદન પણ નહીં કર્યા હોય. તેમની તરફ તિરસ્કારની નજરે જોયું પણ હશે ! એવી રીતે મુહંમદ સાહેબે તે વખતના માણસખાઉ લોકોને આટલી છૂટ તે વખતની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે આપી હશે એ ખરું; પણ તેમણે એમ નથી કહ્યું કે માંસાહાર ન કરો તો કોઈ પાપ પડશે. તેમણે તે વખતની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે અહિંસાનો વહેવાર માર્ગ બતાવ્યો ! “તું માણસની હિંસા કરવા જઈશ એ મોટો ગુન્હો થશે ! તારા માટે એ ખરાબ નથી !”

મુસલમાન તો દરેક પયગંબરને માને !

કોઈ પણ દેશ કે સમાજમાં ઈશ્વરનો સંદેશો કહેનારા ન હોય તો તે સમાજ આગળ વધી શકતો નથી. આ સંદેશો લાવનારને આપણે અવતાર, દૂત કે પયગંબર કહીએ છીએ. ઈસ્લામનો મહાન ગ્રંથ કુરાન છે. તેમ હિંદુધર્મનો મહાન ગ્રંથ ગીતા છે. આ ગીતામાં કહ્યું છે ! યદા યદા હિંદુધર્મસ્ય ઝ્વાનિર્ભવતિ..... તદ્વામાનં સ્વર્ગમ્યહમ જ્યારે ધર્મની ઝ્વાનિ થાય છે અને અધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે ત્યારે ઈશ્વર પોતાના અવતારને મોકલે છે. તેવીજ રીતે કુરાનમાં કહ્યું છે કે :—“મેં દરેક દેશ અને દરેક જાતિમાં પૈગંબરો મોકલ્યા છે દરેક ધર્મના એવા મહાપુરુષોનો આદર કરો. એટલે ખરો મુસલમાન જેમ મુહંમદ સાહેબને પયગંબર માને છે તેમ મૂસા અને ઇસાને પણ પૈગંબર માને છે. તે ઉપરાંત તે કોઈપણ અન્ય દેશના પયગંબરો (અવતારો-દીપંકરો-તીર્થંકરો)નો ઇન્કાર કરશે નહીં. એવા પયગંબરો

જેમ અરબસ્તાનમાં થયા તેમ ચીન, ઇરાન, હિન્દુસ્તાનમાં પણ થઇ ગયા છે. છેલ્લા પચગંબર મુહંમદ સાહેબ થઇ ગયા. અણુસમજને સમજે યહૂદીઓ ખ્રિસ્તીઓને ન માને, ખ્રિસ્તીઓ યહૂદીઓને ન માને કે મુસલમાનો બન્નેને ન માને એ ખોટું છે. તે જમાનામાં પણ ખ્રિસ્તીઓ યહૂદીઓ અને મુસલમાનોએ સંધિ કરી હતી અને મદીનામાં એક જ ધર્મસ્થાનકમાં સહુ સાથે રહ્યા હતા.

‘માનવ સમાજ’ એક જ બાપની ઓલાદ છે એમ મુહંમદ પચગંબરે કહ્યું છે. તેમ બીજા મહાપુરુષોએ પણ કહ્યું છે. આ સત્ય છે અને તે હિન્દુસ્તાનનું હોય કે અરબસ્તાનનું-બધે સરખું છે. આ રીતે પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે બ્રાતૃભાવ અને પ્રેમથી રહેવાની વાત ઇસ્લામધર્મે કરી છે. તે તમારી સમક્ષ તે વખતની પરિસ્થિતિ અને ક્રમવાર તમારી આગળ રજૂ કરી છે. તે ક્રમને જોતાં જો એકાંગી નિર્ણય લેવાય તો ઇસ્લામધર્મને અન્યાય થાય.

દુકમાં, થોડા વખતમાં મેં તમારી આગળ ‘ઇસ્લામ ધર્મ’ અને તેની અહિંસાની વાતો મૂકી છે. તમે બધા વિચાર કરજો, અને દુનિયાના બીજા ધર્મોની સાથે ઇસ્લામ ધર્મનો સમન્વય કરતી વખતે આ ભૂમિકાને ધ્યાનમાં રાખજો. આજે ગાંધીજી પછી દુનિયામાં અહિંસાનો ડોકો વાગવા લાગ્યો છે. તેવા સમયે બધા ધર્મોવાળા અહિંસાની વ્યાસપીઠ ઉપર એક નહીં થાય તો દુનિયા ઉપર જે મોટી આફત ઊતરી રહી છે તેનું નિવારણ, ધર્મોવાળા નહીં કરી શકે.

ચર્ચા - વિચારણા

ઇસ્લામી લોકો પોતાનું સંશોધન કરે :

શ્રી. દેવભક્ષાઈએ ચર્ચા પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : “આજે કુરેશી બાઇએ ઇસ્લામની ખૂબીઓની ખૂબ સુંદર વાતો કહી, મધ્ય એશિયાના પ્રદેશમાંથી જે આક્રમણકારીઓ આવ્યા હતા તેઓ ખરેખર ઇસ્લામને

સમજ્યા ન હતા એ વાત સાચી છે. પણ, ઇસ્લામની ખામી કે ખૂબી તેના અનુયાયીઓના વર્તન ઉપરથી જ તારવી શકાય. એટલે ઇસ્લામને જેમ ખીજા ધર્મના અનુયાયીઓ સારી રીતે સમજે; તેવી જ રીતે તેના અનુયાયીઓએ પણ ખૂબ સંશોધન કરવાની જરૂર છે. બાકી મુહંમદ પયગંબર સાહેબે નરમાશ, ન્યાય, નીતિ વગેરેનો સંદેશો પોતાના જીવનમાં સિદ્ધ કરીને આપ્યો એની વાતો ખરેખર આકર્ષક છે. આજે ભારતને એકતાની જરૂરી છે, તેમાં ઇસ્લામ કે ઇતર ધર્મો સંબંધી દરેક ધર્મના લોકોના મનમાં એાછી સમજણને લીધે ભેદ છે તે કાઢી નાખવો જ રહ્યો.

શ્રી. પુંજલાઈ : બધા ધર્મો “ ખરાબ ન કરો, સારું કરો ! ” એ પાયાની બાબતમાં સહમત છે. તો આપણે એ દિશામાં ખૂબ ખૂબ કાર્ય કરવું જોઈએ. બાપાબેદને દૂર કરીને ચાલવું જોઈએ. ગાંધીયુગે સર્વધર્મ સમન્વયનો સહયોગ આપ્યો છે તો તે સાધવા માટે સર્વધર્મ ઉપાસનાની સુંદર ભૂમિકા ઊભી થઈ ચૂકી છે.

ઇસ્લામની અહિંસા :

શ્રી. દંડીસ્વામીએ કહ્યું : “ મશરૂવાળાએ શ્રી મુહંમદ પયગંબર સાહેબને અહિંસક કહ્યા છે. ગીતામાં જેમ કૌરવ-પાંડવોનું યુદ્ધ અનિવાર્ય બન્યું તેમ તે વખતે મુહંમદ સાહેબ માટે અનિવાર્ય થયું હોવું જોઈએ. પણ, ખોરાકની બાબતમાં, “ તારા પેટને પશુ-પંખીની કબર ન બનાવ ! ” એમ જે કહ્યું છે તે અહિંસા સૂચવે છે. અહીં અંગ્રેજો અને બહારનાં તત્ત્વો ન રહ્યાં હોત તો હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા થઈ ચૂકી હોત અને લડાઈઓ ન થાત. બાકી લવિંગા-બાદશાહની પુત્રી પડિત જગન્નાથને અપાઘ, ટોડરમલના દીકરા વેરે અબુલફઝલની દીકરી વરી ચૂકી હતી. તેમ જ ગાંધીજીના પ્રભાવે અબ્દુલગફારખાન, તૈયબજી, ઝકિરહુસેન, મૌલાના આઝાદ, શુલામ કુરેશી, હુમાયુ કબીર વ. અનેક મુસ્લિમ કુટુંબો તૈયાર થયાં છે. ગાંધીજીએ હિંદુ-મુસ્લિમ એકતાની આપેલી અદ્ભૂત ભેટને આગળ ચલાવી દ્રઢ એકતા સાધવી જોઈએ.

સંપર્ક વધારો :

પૂ. નેમિસુનિ : “કુરેશીભાઈએ પોતાની અધિકૃત ભાષામાં ઈસ્લામની જાડી વાતો કરી તેનાથી આ શિબિરમાં ઈસ્લામી પ્રતિનિધિની રહેલી ખાત્રી આશિક રૂપે દૂર થવામાં મદદ થશે. ઈસ્લામના નામે ધર્મ-ઝનૂન એવી રીતે પેસી ગયું છે કે તેને દૂર કરેજ છૂટકો છે. આ દિશામાં ગાંધીજીના કાર્યનું વિશેષ મૂલ્યાંકન છે. ઉદાર ધર્મચુરુઓની મુસ્લિમ સમાજમાં અત્યારે ભારે તંગી દેખાય છે. ખરી મુશ્કેલી તો એ છે કે મોટા ભાગના મુસ્લિમ કુટુંબો માંસાહારી છે; એટલે અમારો નિકટનો સંપર્ક અમુક કુટુંબો સાથેજ થઈ શકે છે. કુરેશીભાઈના કુટુંબ જેવા નમૂનાઓ ઝોછા મળે છે. વેપારી કે બીજા સંબંધોથી પણ મુસ્લિમ કુટુંબોના સંપર્કમાં આવવું અત્યંત જરૂરી છે.”

સંશોધન આવશ્યક છે :

શ્રી. માટલિયા : “આપણે કુરેશીભાઈએ ઈસ્લામની ચાર વાતો તત્ત્વ રૂપે આપી :—(૧) નમાઝ, (૨) રોઝા, (૩) હજ અને (૪) જકાત. એવીજ રીતે બીજા ત્રણ બાબતો છે :—(૧) ખેરાત, (૨) જમાત અને (૩) જેહાદ. આને વિશાળ અર્થમાં કહેવામાં આવેલ છે છતાં પોતાનાજ બંધુઓનું સંગઠન, તેનેજ દાન આપવું; અને એજ સંગઠનની નિષ્ઠાની કટરતા એટલી કે બીજાને નાપાક ગણવા; આણે ખોટી માન્યતા બેસાડી દીધી છે. એ ઉપરાંત કુરાન એજ અન્નેડ પુસ્તક છે; ગમે તે સ્થાને રહેતો મુસલમાન ખલીફાની આજ્ઞાથી વિરૂદ્ધ ન વર્તી શકે. તેમજ છેલ્લા પચગંબર મુહંમદ સાહેબ થયા. હવે કોઈ થઈ શકેજ નહીં; આવી વાતોનું સંશોધન થાય તો ઈસ્લામમાંથી ઘણું ઘણું લેવા જેવું છે. જો એ ઝનૂન છૂટશે તોજ મુસ્લિમ ભાઈ-બહેનો બીજા ધર્મવાળાને આકર્ષી શકશે.

ચંચળબહેન : “પણ, ઈસ્લામ જગત સાથે, સર્વધર્મ સમન્વય અને ઉપાસનાના સંદર્ભમાં એકરૂપ થયેજ છૂટકો છે. ગુજરાતનો દાખલો લઈએ. તો સૂફી વાદની અસર બાલાશંકર કવિથી માંડીને સાગર કવિ

સગી થયેલી છે. મણિભાઈ કલાપી, બાપુ અને સંતબાલ આ બધાના નિમિત્તે થયેલી એકતા અને સંતબાલ નિમિત્તે આવેલી અનુબંધ વિચારધારાએ દેશ અને દુનિયામાં સર્વધર્મ સમન્વય સાધેજ પાર થવાનું છે. ”

કેટલાક ખુલાસાઓ :

પૂ. શ્રી. સંતબાલજીએ થોડા ખુલાસાઓ આપ્યા હતા :—

(૧) ભગવાન ઋષભદેવનું નામ જૈન, હિંદુ અને બૌદ્ધ ત્રણેને માન્ય છે. તે સર્વધર્મ સમન્વય છે. દંડીસ્વામીજીએ ઈષ્ટાહીમનું નામ લઈ તેમાંથી “અબ્રાહાણુ” અર્થ તારવીને ભગવાન ઋષભનાથને ઘટાવ્યા. તે પયગંબરને તો ખ્રિસ્તીધર્મ પણ સ્વીકારે છે.

(૨) મારા નામ મતે જે ઈસ્લામી કુટુંબો દેશના બલિદાન યત્નમાં હોમાયાં અને નજીક આવ્યાં; તે બધાનું ગાંધીજી ગયા બાદ આપણા તરફ વધુ લેણું છે. જે તેઓને આપણે દિલથી એક પાક-ઈસ્લામી તરીકે ન અપનાવીએ તો આપણે એવા યુનેગાર ઠરથું કે જેને ઈશ્વર કહો કે કુદરત કહો સહેજે માફ નહીં કરે! કાણુ જાણુ કેમ પણ કુરેશી કુટુંબ જેવાં ઈસ્લામી કુટુંબો ઉપર મને તો ખૂબજ સદ્ભાવ રકુરે છે. આપણે સૌ ઈસ્લામી જગતથી વધુને વધુ નિકટમાં આવીએ એની આજે જગતને અનિવાર્ય જરૂર છે. ”

(૧૩-૧૧-૯૧)

વૈદિક ધર્મમાં યજ્ઞ

અત્યાર સુધી આપણે ઈસ્લામ ધર્મ અને ઈસાઈ ધર્મ અંગે વિચાર કરી ગયા છીએ. હવે હિન્દુધર્મનો વિચાર કરીએ. હિન્દુધર્મ એટલે હિંદુસ્તાનમાં પ્રચલિત થયેલા ધર્મો છે. તેની ત્રણ શાખા છે:- (૧) વૈદિક, (૨) બૌદ્ધ, અને (૩) જૈન. હિંદુ ધર્મ એ વિશાળ અર્થમાં હિંદમાં રહેનારાઓનો ધર્મ; એ રીતે સમાયેલો છે.

આર્યો ભારતમાં આવ્યા ત્યારે સૌથી પહેલાં જે તત્ત્વ મળ્યું તે વૈદિક ધર્મનું તત્ત્વ કહેવાય છે. આ તત્ત્વને વેદ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. વેદો અતિપ્રાચીન ગ્રંથો ગણાય છે. તેને “અપૌરુષેય” એટલે કે કોઈ પુરુષે રચ્યા નથી એમ કહેવાય છે. ખરેખર તે વખતના અલગ અલગ ઋષિઓને જે અનુભવ થયો તેનો સંગ્રહ આમાં ગુંથાયેલો છે. મૂળવેદ ત્રણ છે:- ઋગ્વેદ, સામવેદ, અને યજૂર્વેદ. ખરી રીતે ત્રણેય નામો ક્રિયા ઉપર છે. ઋચાઓનો ઉચ્ચાર કરવો તે ઋગ્વેદ છે. ગીત દ્વારા વાણીને વધારે તે સામવેદ, અને યજ્ઞ કરવાની પ્રેરણા આપે તે યજૂર્વેદ છે. આમાં અથર્વ વેદ પાછળથી ઉમેરાયો છે. એમાં મંત્ર, શસ્ત્ર, વિજ્ઞાન વગેરે આવે છે. આની વિગતોમાં પડીએ એટલો સમય નથી. પણ, હિંદુધર્મની વૈદિક શાખામાં સર્વધર્મ ઉપાસના અંગેના કયા તત્ત્વો પડ્યા છે તે અંગે વિચાર કરવાનો છે. વૈદિક ધર્મ સાથે યજ્ઞ શબ્દ હજી સુધી પણ જોડાયો છે. યજૂર્વેદ શબ્દ જ યજ્ઞ ખતાવે છે, યજ્ઞને આટલું બધું સ્થાન કેમ મળ્યું જે આજે પણ પરંપરાગત ચાલુ છે તે વિષે અત્રે વિચાર કરશું,

યજ્ઞના દેવો

માનવજાતિ જ્યારે વિકસતા લાગી ત્યારે આ યજ્ઞો શરૂ થયા.

અને ઇસાઈ—ઈસ્લામ ધર્મના પ્રચાર પહેલાં આર્યો જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં યજ્ઞોનો પ્રચાર ખૂબ જ હતો.

જૈન શાસ્ત્રો પ્રમાણે ભગવાન ઋષભદેવે મનુષ્યોને પ્રથમ અસિ, મસિ અને કૃષિ, મતલબ કે રક્ષણ, વાણિજ્ય અને ગૌરક્ષા શીખવ્યાં. આમ સંસ્કૃતિનાં પ્રથમ ચરણ મંડાયાં.

લોકો ભોળા હતા. એટલે તેમને નાના મોટાનો ઉપકાર ધણો લાગતો. વરસાદ આવે એટલે તેમની નજર ગઈ કે વરસાદ ક્યાંથી આવે છે ? એટલે આકાશ તરફ નજર ગઈ. તેમણે એ આકાશના દેવને ઇંદ્ર નામ આપ્યું. આ ઇંદ્રમાં તેમણે અપૂર્વ શક્તિની કલ્પના કરી કે તે વાદળાં ધેરાવે, વિજળી ચમકાવે, તોફાન કરાવે અને પછી વરસાદ વરસે. આ વરસાદથી ધાસ થાય, પશુઓને ચારો મળે, ખેતીનાં અનાજથી મનુષ્યોને અન્ન મળે. આવા ઉપકારી ઇંદ્ર દેવને કઈક તો સમર્પણ કરવું જોઈએ ? એટલે યજ્ઞ કરી તેને સમર્પણ કરવું અને તેમાં ઇંદ્રનું સ્થાન પ્રથમ આવ્યું.

પાણી આવ્યું—એનો દેવ કોણ ! તો વરુણ ! વરુણ પાપ-પુણ્યને જાણનારો; તે ગુપ્તમાં ગુપ્ત વાતને જાણનારો છે. પાણી આપણને જીવાડે છે; ખેતી માટે ઉપયોગી છે. એટલે જળના દેવ તરીકે વરુણનો ઉપકાર માન્યો.

પછી નજર ગઈ પ્રકાશ તરફ ! પાણી મળે પણ પ્રકાશ ન હોય તો ? અંધારામાં કઈ રીતે જીવાય ? પ્રકાશની તો મોટી અસર છે. તેના વગર જીવન અસ્ત વ્યસ્ત થઈ જાય. એટલે તેમણે પ્રકાશના દેવ તરીકે સૂર્યને માન્યો.

પણ પાણી આવે, વિજળી ચમકે, ઉપદ્રવ થાય આ બધામાંથી રક્ષણ મેળવવું રહ્યું. તો રક્ષણના દેવ તરીકે તેમણે રૂદ્રને માન્યા.

જો કે પ્રકાશ હતો, ગરમી મળતી હતી છતાં પણ ખાવાનું કાચું ખાઈએ તો દુઃખે, શરદી બચકર પડે તો તેનાથી પણ બચવું

જોઈએ. આમાં વનમાં લાકડાં અથડાય અને અગ્નિ પ્રગટે એટલે તેમણે પાચનના દેવ તરીકે અગ્નિને દેવ ગણ્યો.

પણ વિચારની એક શ્રેણિ આગળ વધીને માનવે વિચાર્યું કે ગમે તે ખાઈએ તેનું પાચન થાય, હેવટે બહાર નીકળે, તેમાંથી સાત ધાતુ અને અને કચરો મળમૂત્ર કે ઊલટી વાટે બહાર નીકળે. આ બધાનો નિયામક કોઈ હોવો જોઈએ એટલે એને યમદેવ માન્યા. માણસ મરી જાય એટલે તેને યમ લઇ જાય. એ આ દેવની શક્તિ ગણવામાં આવી.

ઉપકારીને કંઈક આપવું જોઈએ. તે, યજ્ઞ !

આ પ્રમાણે છ દેવો થયા. ઇંદ્ર દેવોનો રાજા, વરુણ પાપ-પુણ્ય જોનારો, સૂર્ય પ્રકાશ આપનારો, રૂદ્ર રક્ષણ કરનારો, અગ્નિ પાચન કરાવનારો અને પકાવનારો અને યમ મૃત્યુ પછી લઈ જનારો તેમજ નિયામક. આમ અદૃશ્ય બળો અંગે દેવાની માન્યતા વધતી ગઈ. સાથે સાથે ઘી-દૂધ-અનાજ આપ્યાં. મન અને બુદ્ધિનો વિકાસ થયો એટલે દેવાની કૃપાથી આ બધું થાય છે. માટે તેને કંઈક આપવું જ જોઈએ એવો વિચાર આવ્યો. તો શું આપવું ? દેવને વહાલામાં વહાલી વસ્તુ અપાય ! એ વહાલામાં વહાલી વસ્તુ કંઈ ?

અલગ અલગ યજ્ઞો પાછળનું પ્રયોજન !

વહાલામાં વહાલી વસ્તુને નક્કી કરવા માટે જેમ જેમ માણસની વિચારણા કાળે કાળે બદલાતી ગઈ તેમ અલગ અલગ યજ્ઞો આવ્યા. હવે તે વખતે વહાલામાં વહાલી વસ્તુ કંઈ એનો જવાબ તો દીકરો હતો !

એક કથા આવે છે. હરિશ્ચંદ્ર નામના રાજા પાસે નારદજી એકવાર જાય છે. તેને પૂછે છે : “ કેમ છો ? ”

રાજા કહે : “ છું તો બહુ આનંદમાં, પણ એક વાતનું દુઃખ છે. કોઈ સંતાન નથી ! ”

નારદે કહ્યું : “ તો કરો વરુણ દેવને પ્રાર્થના ! ”

રાજાએ વરણુને પ્રાર્થના કરી. વરણુ પ્રસન્ન થયા અને કહ્યું :
“તને બાળક થશે, પણ એ બાળક મને આપી દેવો પડશે.”

રાજા કહે : “કબૂલ !”

રાજાને બાળક થાય છે. તો નારદ કહે છે કે તમારે એ વરણુને આપી દેવો જોઈએ. રાજા કહે છે : “થોડુંક માનું વાતસલ્ય તો પીવા દો. મોટો થવા દો. પછી લઈ જાઓ !”

“ભલે !” એમ કહી નારદ વનમાં ચાલ્યા જાય છે. છોકરો મોટો થાય છે. સમજણો થાય છે. તે વખતે રાજા જંગલમાં જાય છે અને કંઈક ખાદ્ય આવે છે. પોતાને આહુતિ આપી નથી એટલે વરણુ રાજા ઉપર ગુસ્સે થાય છે. રાજાને જલોદર રોગ થાય છે. દીકરાને થાય છે કે પિતાનું આ દર્દ મટાડવું જોઈએ. તે માટે તે હોમાવા તૈયાર થઈ જંગલમાં જાય છે.

તે વખતે ઈંદ્ર દેવ આવે છે. તેઓ પૂછે છે : “ક્યાં જાય છે ?”

તે છોકરો કહે છે : “મારા પિતાને રોગ થયો છે તે મટાડવા હું હોમાવા જઈ રહ્યો છું.”

ઈંદ્ર કહે : “તું શા માટે હોમાય છે. રસ્તામાં તને મળે તેને લઈ જાઓ.”

છોકરો આગળ ગયો. રસ્તામાં તેને અજગતિ નામનો આહ્લણ મળ્યો. તેને પૂછ્યું : “કેમ શું કરો છો ?”

આહ્લણે કહ્યું : “ભૂખ્યા છીએ. આ છોકરાએને શું ખવડાવું ? પાત્રીને શું ખવડાવું ?”

રાજકુમાર કહે : “રાજા પાસેથી હું તમને બધું અપાવીશ પણ એક શરત કે ત્રણેમાંથી એક છોકરાને આપવો પડશે.”

“આહ્લણે વિચાર્યું” કે જો બધા સુખી થતાં હોય તો પછી એક ભલે જાય ! એટલે ‘શુનઃ શેમ’ નામના દીકરાને બલિ માટે, સો સોનામહોર સારુ આપે છે. છોકરો બલિવેદી ઉપર બધાયો છે. અને

હાથને તેને હોમવાની તૈયારી ચાલે છે. ત્યારે છોકરો વિચારે છે કે “સજો બાપ પણ મારો નથી.” એટલે તેણે બીજા દેવોની ઉપાસના કરી. બ્રહ્મા, અગ્નિ, સૂર્ય પછી અંતે વરુણને યાદ કરે છે. વરુણ કહે: “મેં તો તને લેવાનું વરદાન આપ્યું છે. આપવાનું કામ મારું નથી. એ કામ ઇન્દ્રનું છે!”

છોકરો ઇન્દ્રની પ્રાર્થના કરે છે. ઇન્દ્ર વચમાંનો રસ્તો કાઢે છે અને સ્વર્ગના વૈધરાજ અશ્વિનીકુમાર તેને બચાવી લે છે. સાર એ છે કે પૈસાને ખાતર બાળકને હોમનાર પિતા મળે છે.

હિંસક અને અહિંસક યજ્ઞો :

આ ઉપરથી વિચારવાનું એ છે કે યજ્ઞના પ્રારંભમાં વહાલામાં વહાલી વસ્તુને ભેટ આપવાની, કૃતજ્ઞતા પ્રગટ કરવાની ભાવના હતી. તેમાં પ્રથમ પુત્રો અને પછી તેમના બહેનો બીજાના પુત્રોને બલિએ ચઢાવવાની પ્રથા હતી. તે નરમેધ (નરવધ) યજ્ઞ કહેવાતો. પણ આ નરમેધ લાંબો સમય ન ચાલ્યો. કારણકે યજ્ઞમાં બલિએ ચઢનારની પ્રાર્થના આક્રંદ વગેરે તેમ જ મનુષ્ય જ મનુષ્યની જ બલિ આપે એ સુશોભિત કૃત્ય નથી, એવું માનવની બુદ્ધિના વિકાસનું સતત ભાન એણે માનવને નરમેધ તરફથી બીજી વસ્તુએ હોમવા તરફ વાળ્યો.

ત્યારે વિચાર થયો કે સહુથી વધુ ઉપયોગી વસ્તુ ગૌ છે. એટલે ગોમેધ ચાલ્યો. ત્યાં વિચાર થયો કે ગાય તો સુંદર દૂધ આપે છે, બળદ ખેતી માટે ઉપયોગી છે; તેને હોમવું ઠીક નહીં; એટલે અશ્વમેધ યજ્ઞ આવ્યો. અશ્વ પણ ઉપયોગી જનાવર હતું એટલે બકરીનું બલિદાન આપવાનો ક્રમ ચાલ્યો. આમ હિંસક યજ્ઞોનો ક્રમ પુત્રેષ્ઠિયજ્ઞ, નરમેધયજ્ઞ, ગોમેધયજ્ઞ, અશ્વમેધયજ્ઞ અને અંગમેધયજ્ઞ રૂપે આવ્યો. તેમાંથી પણ નીચે હટતાં મરધાં-કુકડાં બલિએ ચઢાવવાનું આવ્યું.

પણ શુભ ભાવનાએ ઉપકારનો બદલો વાળવા જે પુણ્ય કાર્ય

માનીને કરવામાં આવતું તેનું દૃશ્ય વિખિત્ત ઉછું થતું; તે ઉપરાંત યજ્ઞ માટે બલિએ ચઢનારને પ્રાર્થનાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો. પશુ-પખી તો ક્યાંથી પ્રાર્થના કરી શકે ?

એટલે વિકસતી માનવ યુદ્ધિએ વિચાર્યું કે આતો બાહ્ય અને અન્ય જીવોનું બલિદાન અપાય છે. પણ પોતાની જાતમાંથી શું અપાય છે ? એટલે દ્રવ્યોનો યજ્ઞ અને જપ યજ્ઞ આવ્યા. યજ્ઞો એટલા માટે થતાં કે તેમાંથી અનાજ, ધન, વરસાદ વગેરે મળે ! એટલે યજ્ઞમાં જે વસ્તુની સિદ્ધિ થવા લાગી તેનો થોડો ભાગ યજ્ઞમાં ઢોમવા લાગ્યા.

પશુ પછી વળી પાછી યજ્ઞની વ્યાખ્યા બદલાવા લાગી. સાચું સુખ તો ભૌતિક દ્રવ્યો ઉપરથી પ્રભુભજનમાં-ધ્યાનમાં-જપમાં મનાવા લાગ્યું. તુલસીદાસજી કહે છે :—

તવલગ કુશલન જિવ કહં સપને હું મન બિસરામ;
જવલ્લા મજત ન રામ કહં શોક ધામ તજિ કામ.

ન્યાં સુધી બધી કામના જે દુઃખોનું ધામ છે તેને તજી ન દે ત્યાં સુધી જીવને સપનામાં પણ આરામ નથી તેને સાચું સુખ તો રામના ભજનમાં છે. ગીતામાં પણ કહ્યું છે:— 'યજ્ઞાનાં જય યજ્ઞોસ્મિ' એટલે કે યજ્ઞમાં જપ યજ્ઞ હું છું. એટલે સાચો યજ્ઞ ભગવાનનું ભજન કરવું, નામ લેવું એ ગણાવા લાગ્યો. ત્યાંથી વધુ ઊંડા જતાં એમ લાગ્યું કે જપ તો કરીએ પણ જ્ઞાન મેળવીએ તો સાફ ! પ્રભુનું ભજન ન કરીએ, તેમાં લીન ન થઈએ, બલિદાન ન આપીએ તો ચાલે, પણ આંતરનું બલિદાન આપી દઈએ તો ઈશ્વર રાજી થાય છે, પણ આવા આવ યજ્ઞના બલિદાનનું પ્રતીક ઢોવું જોઈએ ને ? એટલે કહ્યું :-

શ્રેયાન્ દ્રવ્યમયાગજ્ઞાત્ જ્ઞાન યજ્ઞઃ પરંતપ ।

સર્વે કર્મોસ્તિલં પાર્યં ! જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે ॥

બધાં જ કર્મો જ્ઞાન-યજ્ઞમાં સમાઈ જાય છે. એજ પરંતપ છે.

આમ હિંસક યજ્ઞોમાંથી અહિંસક યજ્ઞો દ્રવ્યયજ્ઞ, જપયજ્ઞ, અને જ્ઞાનયજ્ઞ તરફ વળાયું.

લાક્ષિત યજ્ઞ :

પણ આ જ્ઞાન-યજ્ઞ સારો હતો. પણ જ્ઞાનવાદમાં તે બદલાતાં ચર્ચાઓ ચાલી. શંકરાચાર્ય જેવાઓએ એ ચર્ચામાંથી તત્વ મેળવ્યું પણ બીજાઓ વિતંડાવાદમાં પડી ગયા.

આ વિતંડાવાદે કેવો ભયંકર અનર્થ સર્જ્યો તેનો ખ્યાલ જૈન-ધર્મના હરિભદ્રસૂરિના જીવનમાંથી આવતા એક પ્રસંગથી આવી શકશે. તે વખતે બૌદ્ધ વિદ્યાપીઠો હતી. એટલે ત્યાં જ્ઞાન મેળવવા માટે પોતાના બાણેજ એ જૈન વિદ્યાથી હંસ અને પરમહંસને વેશ પરિવર્તન કરાવી મોકલવામાં આવે છે. બૌદ્ધોને શક ગયો કે આતો જૈનો છે; એટલે કહ્યું કે બૌદ્ધ ધર્મ ન સ્વીકારો ત્યાં સુધી જ્ઞાન ન આપીએ. પછી હેરાન કરવા માટે વિચાર્યું કે એવું કંઈક કરવામાં આવે કે જૈનો ચાલ્યા જાય ! એટલે એક તીર્થંકરની મૂર્તિ બનાવી તેનો પગથિયાં તરીકે ઉપયોગ શરૂ કર્યો. પેલા વિદ્યાથીઓ ઝોળંગીને જવા લાગ્યા એટલે તેમણે ફરજ પાડી કે પગ મૂકીને ચાલો !

અંતે બંને કંટાળીને ત્યાંથી ભાગ્યા. પણ બૌદ્ધો તેમની પછવાડે પડ્યા, એકતે રસ્તામાં તેમજ બીજાને પાદરે ખત્મ કર્યો. જે ભગવાન બુદ્ધ જો કરૂણા યજ્ઞમાં હોમાતાં પશુઓને બચાવી લેવાનું કહે તે બુદ્ધ ભગવાનના અનુયાયીઓ પોતાથી જુદા મતવાળાનાં ખૂન કરવા સુધી જાય તે કેટલી બધી દુઃખદ બીના ગણાય.

પણ, જૈનો ઝોછા ઉતરે તેવા ન હતા. હરિભદ્રસૂરિને આ સમાચાર મળ્યા. તેમને વિચાર થયો કે શું કરવું ? કુમરિપુરનો રાજા દેવપાળ તેમનો શિષ્ય હતો. તેને કહ્યું : “આપણે બૌદ્ધ સાધુઓ સાથે વાદ કરવો છે. માટે ભોલાવો. ”

બૌદ્ધો તૈયાર થયા એટલે હરિભદ્રસૂરિએ કહ્યું કે “જે વાદવિવાદમાં હારે તેને ગરમ તેલની કડાઈમાં નાખવા!” જૈનો તો ઉદાર કહેવાય, અહિંસામાં માનનારા ગણાય તેમને કેવી રીતે આવો કૂર વિચાર આવ્યો હશે ?

પેલા બૌદ્ધો ૧૪૪૪ હતા. એક બે કડાઈમાં ઉકળતા તેલમાં તળાયા બાદ તેમને વિચાર આવ્યો કે મારા ભાણેજ હંસ-પરમહંસના માટે આટલી બધી હત્યા કરું ? અહિંસક જૈનો અને બૌદ્ધોના ચર્ચા-વિતંડામાંથી હિંસા ઉપર ઉતરી પડવાનો કિસ્સો વિચારવા જોવો છે. છેવટે તો હરિભદ્રસૂરિને ખુબ જ પસ્તાવો થયો અને તેમણે પ્રાયશ્ચિત લીધું.

આ વિતંડાવાદ બહુ જ ભયાનક છે. યાજ્ઞવાલ્ક્યઋષિ ચર્ચામાં પડ્યા. વેદવાદી લોકો ચર્ચા કરવા આવ્યા ? વેદ કેટલા ?

તો કહ્યું “ચાર !”

“દેવ કેટલા ?”

“અનેક ઇંદ્ર વગેરે દેવોને માનો છો તો યજ્ઞ આપવો જોઈએ !”

“આનો પાયો કયો ?”

‘સત્ય જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ !’ જ્ઞાન સત્યરૂપ છે તે અનંત છે અને વ્યાપક છે, તે અહમય છે. અહમમાંથી પેદા થઈ આકાશ બધાને વીટે છે પણ પોતે વિટાંતું નથી પણ તેથી આગળનું તત્ત્વ ‘અક્ષર’ છે જે કશામાં લેવાતું નથી.”

ગાગી અને મૈત્રેયી આશ્ચર્યમુગ્ધ થાય છે. ખરી રીતે તો પ્રથમ જ્ઞાનચર્ચા જ ચાલે છે પણ “વાદે વાદે જાયતે તત્ત્વ વોધઃ” પછી વિતંડાવાદ થઈ જાય છે. આમ વિતંડાવાદમાંથી જે વાત યજ્ઞ રૂપે આગળ આવી તે ભજન ભક્તિ કહેવાઈ. તેને આપણે ભક્તિયજ્ઞ કહી શકીશું. કબીર, નાનક, મીરાં તુલસી, સુરદાસ નરસિંહ મહેતા વગેરેએ ભજન મહાત્મ્ય ઉપર ઘણી ઘણી વાતો કહી છે. અને ઈશ્વરનું સ્મરણ ભક્તિ એને યજ્ઞ માનવામાં આવ્યો.

શ્રમયજ્ઞ :

આ યજ્ઞની પરિપાટી આમ ભક્તિ યજ્ઞ સુધી આવી. પણ “ભૂખે ભજન ન હોઈ. ગોપાલા !” તેમજ કબીરે કહ્યું તેમ “કર સાહેબ કી બંદગી ઓર ભૂખેકો અન્ન દે !” એ પ્રમાણે માણસ ભૂખ્યા હોય તો તેનું મન ભજનમાં ન લાગે એટલે યજ્ઞની એ પરિપાટીમાં મહાત્મા ગાંધીજીએ આપણને શ્રમયજ્ઞ આપ્યો. તેના પ્રતીક રૂપે રેંટિયો આવ્યો. રેંટિયા દ્વારા મજૂરી આપી. આમ ક્રમે ક્રમે યજ્ઞનો વિકાસ થતો ગયો.

યજ્ઞોની નવી સમજૂતી :

આ યજ્ઞોની એક નવી સમજૂતી એ આવી કે હિંસક યજ્ઞો ને અહિંસક યજ્ઞો તરીકે ઘટાવવાનો પ્રયાસ થયો. હિંસક યજ્ઞોમાં નરમેધ, ગેમેધ, અશ્વમેધ, અજ્ઞમેધ, મહિષમેધ વ. નો વિકાસ જોયો. નરમેધને નવી રીતે ઘટાવતાં આ શરીર ને શ્રમયજ્ઞ દ્વારા સિદ્ધિ લાયક બનાવવાનું કહેવામાં આવ્યું. આત્માને બ્રહ્મ માનવામાં આવ્યો અને બધા દેવોનો વાસ આ શરીરમાં છે એમ માનવામાં આવ્યું. જેમકે ગો એટલે ગાય ખરી, અને ગો એટલે ઇંદ્રિયો પણ ખરી. અગ્નિ એટલે પાચક રસો, સૂર્ય એટલે વીર્ય, મન એટલે ઇંદ્ર આમ બધા દેવોને ઘટાવવામાં આવ્યા. આ બધો જ્ઞાનનો પ્રતાપ હતો એટલે જ્ઞાનયજ્ઞ, વાદ્યયજ્ઞ, જપયજ્ઞ, શ્રમયજ્ઞ સુધી પહોંચ્યું. પણ શ્રમયજ્ઞની સફળતા માટે તેમણે સત્યનો આગ્રહ રાખવા બતાવ્યું અને સત્યાગ્રહ દ્વારા તપયજ્ઞ પણ શરૂ કર્યો.

ગાંધીજીએ સત્યનાં ત્રણ નામો આપ્યાં. સતનામ સાહેબકા સત્ય એજ ઈશ્વર અને સત્ય પ્રાપ્તિનું સાધન-સત્યાગ્રહ. ચિત્તની વૃત્તિનો સંપૂર્ણ વિલય કરવો હોય તો તે તપ દ્વારાજ થઈ શકે.

યજ્ઞના વિકાસમાં આપણે આમ તપયજ્ઞ સુધી પહોંચ્યા. શ્રમયજ્ઞ વખતે એમ વાત રજૂ થઈ કે જનતા એજ જનાર્દન છે. શરીરની અંદર બધા દેવો સમાયેલા છે. તેનેજ બ્રહ્મ માની શકાય છે. આમ તપયજ્ઞની

નવી ભૂમિકા અને વ્યાખ્યા આપણને મળી. બ્રહ્મની અદર, વ્યક્તિથી, સમષ્ટિનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો અને એજ બ્રહ્મ વિહાર છે એમ માનવામાં આવ્યું. તે સાથેજ એ બ્રહ્મ તત્ત્વ મારામાં પણ છે અને પ્રાણી માત્રમાં છે એમ માનતા આત્મા અને પરમાત્મા બન્ને લેવા પડશે. તેમાં બધા જીવો આવી જાય છે. એટલે સાચો અમયજ્ઞ અને તપયજ્ઞ સમસ્ત સમાજને સુખી કરવામાં તેના ચરણે પોતાનું સુંદર તત્ત્વ રજૂ કરવામાં આવે છે.

હરિકેશી મુનિ આંદાળ જાતિના હતા. જ્યાં યજ્ઞ થાય છે ત્યાં જઈને ઊભા રહે છે. પેલા લોકો કહે છે: તમે નાસ્તિક છો. તમારા માટે અહીં સ્થાન નથી!”

હરિકેશી કહે: “તમે જે યજ્ઞમાં હોમવા તૈયાર થયા છો તે બધું મારામાં છે તો મને કેમ તે આપતા નથી.”

“દેવાન્ ભાવ્ય તાડનેન તે દેવા ભાવયંતિ વ:”

એટલે કે દેવોએ જે તમને આપ્યું છે તે દેવોને કેમ આપી દેતા નથી? અર્થાત્ કે સમાજરૂપી દેવોએ તમને જે આપ્યું છે તે તમારે સમાજને આપવું જોઈએ.”

હરિકેશીએ યજ્ઞની નવી વ્યાખ્યા ઉપર પ્રભાણે આપતાં આગળ ઉપર કહ્યું: “તમે માત્ર અનાજ માત્રથી જીવતા નથી. પણ જ્ઞાનથી જીવો છો. એ જ્ઞાન ઋષિઓએ આપ્યું છે. એટલે અમે વેદને માનીએ છીએ. જેનો અર્થ જ્ઞાન થાય છે. તે અનાદિ છે. આમ વેદ અનાદિ છે. જેનાથી તમે તમને પોતાને જાણી શકો તેનું નામ વેદ.

તવો જોહ જીવો જોહટાળં, જોગા સુયા સરીરં કારિસંગં;

કમેહા સંજમજોગસન્તી, હોમં હુણમિ હસિણં પસથ્યં ॥

તમે જે અગ્નિને આદિતિ આપો છો તે અગ્નિ ખીજે કોઈ નહીં પણ તપ રૂપી અગ્નિ છે. જેમાં બધો કચરો બળી જાય છે. આખા

વિશ્વને બાળવું હોય તો નિર્જંશથી થાય અને આ નિર્જંશ તપ વડે આવે છે.”

આમાં ઉપવાસની વાત આવે છે. ગાંધીજીએ આ તપચક્રને સામુદાયિક ઉપવાસ રૂપે આગળ કૂચો છે. આ તપને જ્યેષ્ઠી જ્યોતિ કહેવામાં આવે છે. પારસીઓમાં જ્યોતિને કાયમ રાખવાનું છે. તે આ તપરૂપી જ્યોતિ છે. જગતનાં બધા અનિષ્ટોને દૂર કરવાનું સાધન આ તપ જ છે. જીવ એ જ દેવતા છે. આ આત્મરૂપ દેવતાને મેળવવા માટે તપ છે. એ તપ સત્યાગ્રહમાંથી આવે છે અને જગતનાં બધાં અનિષ્ટોનો નાશ કરી શકે છે.

હજરત મુહમ્મદ સાહેબ મક્કા યાત્રાએ ગયા. ત્યારે હથિયાર ન લઈ ગયા. તેમણે કહ્યું કે હથિયાર સિવાય નૈતિક બળે-તપના તેજે અમે પ્રતિકાર કરવા આવ્યા છીએ. આજના યુગમાં એ સૂત્ર ગાંધીજીએ તાજું કરી બતાવ્યું છે. તેમણે શ્રમચક્ર રૂપે રેટિયો આપી અને તપચક્ર રૂપે સામુદાયિક અહિંસક સત્યાગ્રહ અને ઉપવાસ વડે લોકોની ધણી શુદ્ધિ કરી છે.

આપણે (વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રયોગકાર) એને શુદ્ધિ-પ્રયોગ કહીએ છીએ એમાં તપ અને પ્રાર્થના આવે છે. સાથે જ લાકિત્યચક્ર રૂપે કર સાહેબકી બંદગી અને શ્રમચક્ર રૂપે બૂખે કે અન્ન દે-આ કરવા માટે સૌ લોકો યાદોમ કરવા તૈયાર થાય એ જ વ્યાપક અર્થમાં, સાચો ચક્ર થશે. ચિત્તશાંતિ કે બીજા સંપ્રદાયમાં વિશ્વશાંતિ કહીએ, તે ચર્ચાથી યજ્ઞથી, તાપથી નહીં થાય પણ તપ કરવાથી થશે. જ્ઞાનની આડે આવેલાં આવરણો દૂર નહીં કરીએ ત્યાં સુધી સાચું જ્ઞાન મળશે નહીં.

આમ આપણે જોયું કે પ્રાચીન ઋષિ-મુનિઓથી લઈને મહાત્મા-ગાંધી સુધીના સંતોએ વૈદિક ધર્મમાં યજ્ઞના વિકાસમાં પોતપોતાની

રીતે કાળો આપ્યો છે અને યજ્ઞનો વિકાસ થતાં થતાં તપ યજ્ઞ સુધી પહોંચી ગયો છે. યજ્ઞ એ વૈદિક ધર્મનો પાયાનો વિચાર છે—જેનો અર્થ થાય છે ઉપકારીનો ઉપકાર, ઉપકાર કરીને વાળવો; પણ તેણે કાળ અને ક્રમ પ્રમાણે વિકાસની સાથે વિકાસ સાધવો જોઈએ.

ચર્ચા વિચારણા

યજ્ઞ એટલે ?

પૂ. દંડીસ્વામીએ આજની ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : “ યજ્ઞમાં રહેલો “ યજ ” ધાતુ મારા નામ પર મત મુજબ યજ્ઞ અને પૂજન બન્ને અર્થમાં વપરાય છે. સાદી રીતે કહીએ તો યજ્ઞમાન ગોરતું પૂજન કરે ત્યારે સ્વાગત થયું ગણાય, પણ જમાડે તેતું નામ યજ્ઞ થયું ગણાય. જૈમિની વગેરે કેટલાક મુનિ યજ્ઞમાં કેવળ દેવોને અર્પણ કરવામાં નહીં, પણ તેમની પાસેથી પામવામાં માને છે. ખરેખર તો યજ્ઞ એ છે જે મનુષ્ય દેહ મળ્યો છે તેને આત્મરૂપી દેવની સિદ્ધિ માટે બલિએ ચઢાવવો. જૈન અને બૌદ્ધોએ જે દ્રવ્ય યજ્ઞોનો વિરોધ કર્યો છે તે સંયમ અને અહિંસાને મુખ્ય રાખીને ગણ્યો છે.

વિકાસ સાથે યજ્ઞની નવી દૃષ્ટિ

શ્રી પૂજાલાલ : “ જ્યાંસુધી દૃષ્ટિ નહોતી વિકસી ત્યાં લગી નરમેધ, ગોમેધ, અજ્ઞમેધ, અશ્વમેધ, મહિષમેધ વ. ચાલ્યાં. વહાલામાં વહાલી વસ્તુ આપવાની દૃષ્ટિને પણ આજના યુગાનુરૂપ વળાંક આપવો જોઈએ. મેં ૧૨૫ મણુ દૂધ લોકોને નર્મદામાં પધરાવતા જોયા અને હું ધ્રુજી ગયો. લોકોને છાશનાં પણ દર્શન ન થાય ત્યાં આ વાત તો મૂઢતા જ છે. આપણાં અને સમાજનાં અનિષ્ટોને બાળનાર નવાં યજ્ઞ ચર્ચાં જોઈએ.

શ્રી. દેવભક્ષાઃ : “ ખોટા અર્થ કરી કે સાંકડાવાડના કારણે જુદો અર્થ કરીએ તો અલગ વાત છે; પણ મુનિશ્રી સંતબાલજીએ કહ્યું તે પ્રમાણે તપને અગ્નિ અને તપન્યોતિ ને જીવનન્યોતિ માનવી; મનવચન કાયાના યોગે રૂપી કક્ષી વગેરેનો જૈનોમાં થયેલ પ્રયોગ યજ્ઞની વિકસિત દશાજ છે. એજ રીતે વિકસિત થતાં ગાંધીજીએ શ્રમયજ્ઞ આપ્યો અને આપણે શુદ્ધિ-પ્રયોગરૂપે તપ-યજ્ઞની વાત કરીએ છીએ.

શ્રી. બળવંતભાઈ : “ દયાનંદ સરસ્વતીએ કહ્યું છે કે ‘વેદના મૂળમાં કયાંયે હિંસક યજ્ઞોનું વિધાન છેજ નહીં. એ રીતે જોતાં યજ્ઞની રીતમાં ફેરફારનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. વી-દૂષ વ. હોમવાં કરતાં વિશ્વશાંતિ માટે પ્રાણુ, પ્રતિજ્ઞા અને પરિગ્રહ હોમવાં એ આજનો સુચર ગણાશે.

શ્રી. બ્રહ્મચારીજી : “ આજે યજ્ઞ ફેરફાર માગે છે. ખરેખર તો આત્મા અને જમતના કલ્યાણ માટેજ યજ્ઞની વાત આવી છે. તે પ્રમાણે આજના યુગનો યજ્ઞ શોધવો પડશે અને તેને માન્ય કરવો પડશે.

હવે શુદ્ધિ પ્રયોગ

પૂ. નેમિશ્રુનિ : “ એક કાળે માંસાહારનું પ્રચલન હતું. તેમાંથી ખુદ મહાવીરે સંશોધન કર્યું અને ખુદ શંકરાચાર્ય જેવાએ પણ દાન, દયા, જ્ઞાન વ.નો યજ્ઞસામગ્રીમાં સમાવેશ કર્યો. આમ જગત માંસાહાર તરફથી નિરામિષાહાર તરફ વળ્યું છે. એમાં અહિંસાના વિકાસનો ખ્યાલ સહેજે આવી શકશે. “ કાંસીની સગ્ન ખૂનીને પણ ન થાય ” એ વિચાર અહિંસક પ્રક્રિયાના કારણે ગતિમાન થયો છે.

મુનિશ્રી સંતબાલજીએ પોતાના વિષયમાં યજ્ઞ વિષે કહ્યું તે સાચું છે. યજ્ઞના કાર્યક્રમની ભેટ એ વૈદિક ધર્મની ભેટ છે. પણ, જેમ ક્રમેક્રમે યજ્ઞના વિકાસનો ઇતિહાસ આપણે ક્રમબદ્ધ સાંભળી ગયા તેમ, હવે શુદ્ધિ પ્રયોગના યજ્ઞને અપનાવ્યા વિના છૂટકો નથી.

આને તો મહર્ષિ દયાનંદે કહ્યાં તેવા યજ્ઞોની પણ જરૂર નથી રહી. કારણ કે આને આણુઓમના પ્રયોગથી જે હવા બગડી રહી છે, તેને નાના સરખા યજ્ઞના ધૂમાડાથી નહીં, પણ વૈજ્ઞાનિક વસ્તુઓના સદુપયોગથી જ સાફ કરી શકાશે. એટલે હવે તો આણુઓમની અહિંસક અવેળ પૂરે તેવો યજ્ઞ યોજવો જોઈએ. આવા યજ્ઞ રૂપ શુદ્ધિપ્રયોગ આપોઆપ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

શ્રી. પૂંજભાઈ : “માણસ જેવો, તેવા ભગવાન બન્યા છે. તેમ આને માનવ વિશ્વમાનવ બન્યો છે તો એનો યજ્ઞ પણ એવોજ જોઈશે.”

શ્રી. દેવજીભાઈ : જેમ ભગવાન ઋષભદેવે સંશોધન કરી, ખેતી આપી. ભગવાન પાશ્વનાથે યજ્ઞમલિ તરીકે નરમેધ થતો બચાવ્યો. બ. નેમિનાથે ખોરાકમાંથી માંસાહાર જાય એ માટેનું પહેલું નિમિત્ત પૂરું પાડ્યું હતું. એટલે ભગવાન મહાત્મીર અને બુદ્ધે પશુચર બંધ કરાવ્યા અને માનવ જાત હિંસક યજ્ઞો તરફથી વળીને શ્રમયજ્ઞ સુધી પહોંચી છે. ગીતામાં તો જ્ઞાનયજ્ઞની વાત આવે છે. તેવી જ રીતે મહાત્મા ગાંધીજીએ જે તપોયજ્ઞ જાતે આચર્યો હતો તેજ તપોયજ્ઞને સામુદાયિક બનાવવો પડશે. એજ શુદ્ધિપ્રયોગ છે.

(૩૦-૯-૬૧)

વૈદિક ધર્મ અને લગ્ન પ્રથા

‘સર્વધર્મ ઉપાસના’માં અલગ અલગ ધર્મોના જોડાણનો વિચાર, આપણે કરી રહ્યા છીએ. તેમાં વૈદિક ધર્મ અંગે વિચાર થઈ રહ્યો છે. ભારતીય લોક-જીવન ઉપર અને તેના ઓછાવત્તા પ્રભાવના કારણે અન્ન પ્રજ્ઞાઓ ઉપર વૈદિક ધર્મનો ઘણો પ્રભાવ છે. આપણે ‘યજુ’ શા માટે અને તેનું અર્વાચીન તેમજ પ્રાચીન સ્વરૂપ શું છે તે વિચારી ગયા છીએ. આજે તેના બીજા મુદ્દા ‘લગ્ન’ અંગે વિચારવાનું છે. લગ્ન એટલે જોડાવું—આ અંગે વૈદિક ધર્મે ખૂબ જોડાણથી વિચાર્યું છે; અન્ન ધર્મોએ આ અંગે જો કે વિચાર્યું છે; પણ વૈદિક ધર્મે જેટલું પદ્ધતિસરનું વિચાર્યું છે; તેટલું ઈસાઈ, ઈસ્લામ કે બૌદ્ધધર્મે વિચાર્યું નથી. વૈદિક ધર્મે લગ્નને પણ ધાર્મિક ઓપ આપ્યો છે.

વૈદિક ધર્મમાં ચાર પુરુષાર્થો ગણાવ્યા છે:—ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ. આમાં ધર્મને પ્રધાનતા આપવામાં આવી છે. માણસની વિશેષતા એ છે કે તે ધર્મને જાણે છે. નીતિકારોએ કહ્યું છે:—

“આહાર નિદ્રાભયમૈથનં ચ સામાન્યમેતત્ પશુભિર્નરાજમ્ ।
ધર્મો हि ते वामाधिको विशेषो, धर्मेणहीनाः पशुभिः समानाः ॥”

એટલે કે પશુ અને માણસ વચ્ચેની વિશેષતા એ છે કે માણસ ધર્મ જાણે છે. નહીંતર, આહાર; નિદ્રા, ભય અને મૈથુન એ તો પશુ અને માણસ બંનેમાં સમાન હોય છે. માણસમાં ત્રણ એષણાઓ—પુત્રેષણા, વૃત્તેષણા અને લોકેષણા—રહેલી છે, તેમજ ત્રણ જાતીય વૃત્તિયો રહેલી છે. એમાં પણ કામની વૃત્તિ મુખ્યપણે હોય છે. આ કામ ને પણ વૈદિક ધર્મમાં પુરુષાર્થ કહ્યો છે—પણ જો તે ધર્મોની યાય તો ગીતામાં કહ્યું છે:—

“ધર્મોવિરુદ્ધઃ કામોઽસ્મિ મરતર્ધમ્”

ધર્મની સાથેનો કામ હોય તો તેમાં હું છું. વૈદિક ધર્મના મુખ્ય બે આદ્યપુરૂષો થઈ ગયા છે, જેમનો પ્રભાવ હજુ પણ સંપૂર્ણ રૂપે તે ધર્મ ઉપર છે. આ મહાપુરૂષો છે રામ અને કૃષ્ણ. શંકરનું નામ આવે છે ખરું, પણ, તેમણે રામ - ભક્તિ ખતાવી છે. આ બંને મહાપુરૂષોએ લગ્ન અંગે બહુજ સુંદર વાતો કહી છે. એ સંસ્થાપકો પરિણીત હોઈને ગૃહસ્થાશ્રમ અંગે અને તેમાં પણ લગ્નની ખાખતો અંગે બહુજ સારી મર્યાદાઓ ખતાવી છે. વૈદિક ધર્મમાં લગ્નની પદ્ધતિ વિશે સુંદર વિકાસ થયો છે.

હવે આપણે લગ્ન પ્રથાનો પ્રારંભ અને આજસુધીનો તેનો વિકાસ એ ઉપર નજર નાખશું.

યુગલિયા-લગ્ન :

પ્રાચીનકાળમાં સંસ્કૃતિનો પ્રારંભ થયો તે વખતે લગ્ન પ્રથા કેવા પ્રકારની હતી, તેનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. અલગ અલગ વંશ કુળના અને લગ્નોની આજની પ્રથા ઉપર માનવ સમાજ ક્યારે આવ્યો તે પણ ચોક્કસ રૂપે કહી શકાતું નથી. જૈનોમાં યુગલિયા કાળની વાત આવે છે. યુગલ-એટલે જોડું. એક મા-બાપને એક પુત્રી અને એક પુત્ર થતા અને તે બંને લગ્નગ્રંથિથી જોડાઈ જતાં. પણ પક્ષીઓમાં પણ આવું જોવામાં આવે છે. આ લગ્ન પ્રથાને નિંદ્ય ગણવામાં આવી તેમજ સમાજની સાક્ષીએ અપર કુટુંબના સ્ત્રીપુરૂષોનાં લગ્ન વિધિવત્ અને શાસ્ત્રીય માનવામાં આવ્યાં. આમ જ સ્વચ્છદાચાર હતો તેના ઉપર અંકુશ મૂકવામાં આવ્યો.

યુગલિયા લગ્ન પ્રથાની થોડીક અસર મુસ્લિમ કુટુંબોમાં છે. ત્યાં કાકાના દીકરા ભાઈ-બહેનોનાં લગ્ન વિધિસરનાં ગણાય છે. એવીજ રીતે દક્ષિણ ભારતનાં લોકોમાં બહેનની છોકરી એટલે કે મામા-ભાણેજનાં લગ્ન માન્ય ગણાય છે. જો કે ધીમે-ધીમે તેની અસર ઓછી થઈ રહી છે.

અનેક પત્નીઓ નહીં પણ એક પત્ની

લગ્નની સાથે એ વિચાર આવ્યો કે એક પુરૂષ કેટલી સ્ત્રી સાથે

લગ્ન કરી શકે? તે વખતે માનવસમાજ ટોળાંમાંથી સમાજમાં રહેવું શીખી ગયો હતો અને સમાજના નેતા તરીકે રાજાને સ્વીકારવામાં આવ્યો હતો. અને “રાજા કાલસ્ય કારણમ્” પ્રમાણે તે વખતે રાજાઓ અનેક પત્નીઓ કરતાં એટલે બહુ પત્ની પ્રથા પ્રગ્નમાં પણ ચાલુ હતી.

એટલે રાજા રામને વિચાર આવ્યો કે રાજાએ આદર્શ ખનવું જોઈએ. જો સ્ત્રી એકજ પુરુષને પરણતી હોય તો પુરુષે પણ એકજ સ્ત્રીના આદર્શ રાખવો જોઈએ. દશરથ રાજાને ત્રણ પત્નીઓ હતી, પણ રામે એક પત્ની વ્રત ધારણ કર્યું અને સીતાને વનવાસ આપ્યા પછી પણ તેમણે બીજી પત્નીનો વિચાર ન કર્યો. યજ્ઞ સુધીમાં તેમણે પોતાની પત્નીની સ્વર્ણ પ્રતિમા બેસાડી, પણ બીજી ન કરી. રામના જીવનનો એક-પત્ની-વ્રતનો આદર્શ માનવજીવનમાં વ્યાપક પણે જોવા મળે છે; અને એક ઉપર બીજી પત્ની કરવી; એને દુનિયાના લગભગ ઘણા દેશોમાં ગૈરકાનૂની અને નિંધ માનવામાં આવેલ છે. ઇસ્લામ-સંસ્કૃતવાળા દેશો જેમાં ધર્મ પ્રમાણે ચાર પત્નીઓ કરવાનો આદેશ છે ત્યાં પણ એક ઉપર બીજી ન કરવાનો આદેશ છે. ત્યાં પણ એક ઉપર બીજી ન કરવાનો કાયદો આવી ગયો છે.

આમ યુગલિયા કાળનાં ભાઈ-બહેનનાં જાતીય જીવન ઉપરથી માનવ સમાજ; અપર દુકુંગના લગ્ન સંબંધમાં આવ્યો અને અનેક પત્નીઓમાંથી એક પત્નીવ્રત ઉપર આવ્યો. આમ જાતીયવૃત્તિ ઉપર સ્વચ્છંદતામાંથી; બંધન પૂર્વકની વાત આવી. બંધનપૂર્વકની વાતમાં અતિશયતા મૂકીને એક પત્ની સુધીની વાત આવી. એટલે કે જાતીયવૃત્તિ તો ખરી; પણ તે પવિત્ર બંધનરૂપે. માણસ પશુ-પંખી કરતાં સારો છે. પશુ-પંખીના જાતીય આવેગ માટે અમૂક કાળ વર્ષનો નક્કી હોય છે ત્યારે જ તે વાસનાસેવન કરે છે. તો માણસે તેના કરતાં વધુ સંયમ રાખવો જોઈએ.

આમ લગ્ન પ્રથામાં એક પત્નીવ્રતનો આદર્શ આવ્યો. એથી જ ગૃહસ્થાશ્રમ શોભે તે નક્કી થયું. આવા ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મ અંગે કહેવામાં આવ્યું: “ગૃહસ્થાશ્રમ સમો ધર્મો ન ભૂતો, ન ભવિષ્યતિ” આ

મૃદસ્યાશ્રમ એટલે કે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ બરાબર પાળવો અને પછી મૃદસ્યાશ્રમને શોભાવો. એનો અર્થ એ થયો કે જાતીય-વૃત્તિને સંતોષવી પરી. પણ તે કેવળ સંતાન નિમિત્તે ! રધુવંશમાં કહેવામાં આવ્યું— ‘સંતાનાર્થય ચ મેથુનમ્’ માત્ર સંતાન નિમિત્ત જ મૈથુનસેવન હોઈ શકે.

આ બધા સૂત્રો દ્વારા ભોગવૃત્તિ ઉપર નિયંત્રણ મૂક્યો. પણ સંતાન પ્રાપ્તિ ઉપર નિયંત્રણ ન મૂક્યો. એને માટે સૂત્ર આપ્યું— “મા સંતાનતંતુ—અવચ્છેસીઃ” એટલે કે “સંતાન પરંપરાનો ઉચ્છેદ તું કરતો નહિ.”

અપુત્રની ગતિ નથી :

ત્યાં વળી વિચાર આવ્યો કે ધર્મપૂર્વક પત્ની તો કરી પણ તે સુંદર નથી. મનગમતી નથી તો પુરુષનું મન બીજે ગયા વગર ન રહે તે માટે બીજું સૂત્ર આપ્યું કે :—

અપુત્રસ્ય ગતિર્નાસ્તિ, સ્વર્ગો નૈવચ નૈવચ ।
તસ્માત્ પુત્રમુલં દૃષ્ટ્વા પશ્ચાત્ ધર્મેનુ સમાચરેત્ ॥

એટલે કે વિધિસરની પત્ની વડે જ્યાંસુધી પુત્ર ન થાય ત્યાંસુધી પુરુષને ગતિ થતી નથી; સ્વર્ગ તો મળતું નથી. તેમજ પુત્રનું મુખ જોયા પછી જ ધર્મનું સારી રીતે આચરણ તે કરી શકે છે. આમાં ગતિ શબ્દ એટલે કે વંશ-પરંપરા કાયમ કરવાની વાત આવી છે. તેની સાથે જ; પરણીને કોઈપણ કારણસર ભાગી ન નીકળવું; સ્ત્રીને પડતી ન મૂકવી એટલે આ વસ્તુ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો.

આનું પરિણામ એ આવ્યું કે સંતાન વગરનાં પત્ની-પતિ નીકળ્યાં હોય તો લોકો કહેવા લાગ્યા કે ‘વાંઝિયાનું મોઢું ન જોવું !’ સામા મળે તો અપશુકન ગણાવા લાગ્યા. આના અનુસંધાનમાં મહાભારતમાં કેટલાક કિસ્સા આવે છે. આ કિસ્સાઓ સાથે તત્ત્વની રીતે વિચાર કરવાનો છે.

વૈદિક ધર્મમાં લગ્ન અને સામાજિક જીવનમાં જે પદ્ધતિસરની વિચારણા અને સંશોધન થયાં છે તેમ બીજામાં થયાં નથી. હજારત મુહમ્મદ પોતાનાં કરતાં મોટી ઉમ્મરની વિધવા સ્ત્રી સાથે પરણે છે. ત્યારે વૈદિક પ્રથા પ્રમાણે વર-વધુ વચ્ચેની વય-મર્યાદા બાંધવામાં આવેલી છે; પુરૂષની ઉમ્મર મોટી સ્વીકારવામાં આવી છે.

એવી જ રીતે ઈશ્વરનું જોઈએ તો તે પરણતા જ નથી. તેમજ તેમનો જન્મ માતા મરિયમના પેટે કુવારી અવસ્થામાં થાય છે. આ પરસ્પર વિરુદ્ધ લાગતી વાતો છે. તેનો કોઈ ખુલાસો મળતો નથી.

ધણા એમ કહેશે કે વૈદિક ધર્મમાં પણ કુવારી અવસ્થામાં પુત્રો થયાનું આવે છે. દા. ત. કુંતીને કણ્વે થાય છે. એ જમાનામાં તો એ વસ્તુને લોકો સરળતાપૂર્વક લેતા હશે, એમ માનવું રહ્યું. પણ, મહા-ભારતમાં પતિથી પત્નીને સંતાન ન થાય તે અંગે કુંતી તેમજ ચિત્રવીર્ય વિચિત્રવીર્યની પત્નીઓના ‘નિયોગ’ની વાત જરા ધ્યાન માગે એવી છે.

તે વખતે પુત્ર ન થાય તો શ્રાદ્ધ કોણ કરે-પિંડ કોણ આપે ? એવી ભાવના હતી. એટલે કુંતીને પાંડુ રાજા પરણે છે પણ તે જો સંભોગ કરે તો પાંડુ રાજાનું શરીર નષ્ટ થાય, તેમ હોય છે. એટલે તેમણે કુંતીને અન્ય પુરુષ સાથે “નિયોગ” કરવાની છૂટ આપી. તે વખતે કુંતી કહે છે : “આ બરાબર નથી. આપણે પ્રજા માટે લગ્ન કર્યાં નથી !” પણ રાજા “અપુત્રસ્ય ગતિર્નાસ્તિ” વાળી વાતમાં માનતો હોઈ છૂટ આપે છે.

એવો જ એક પ્રસંગ ચિત્રવીર્ય અને વિચિત્રવીર્યનો છે. જ્યાં તેમની માતા મત્સ્યગંધા અગસ્ત્ય ઋષિ પાસે વીર્ય-દાન માગે છે. આ ઉપરથી લાગે છે કે પુત્ર થવા માટે અન્ય પુરુષનો “નિયોગ” કરવાની તે વખતે છૂટ અપાતી અને તેને ખરાબ ન મનાતું.

પણ, આવી છૂટ સ્ત્રીઓને ગમે કે ન ગમે; પણ સંતાનને આપણું બધું મહત્વ આપવું કે નહીં તે પ્રશ્ન તે વખતે માનવસમાજ

પાસે આવે છે. આજે પોતાની પત્નીને અન્ય પુરુષ સાથે જવાની જૂટ આપવી એવું વિધાન વિચિત્ર લાગશે. પણ તે વખતની માનવોની સરળતા, કક્ષા અને પરિસ્થિતિનો વિચાર કરવો જોઈએ. તે વખતે કેવળ પાંડુરાજ જ નહીં; પણ પુત્ર ન હોય તો મુનિઓ પણ પત્નીઓનો નિયોગ કરતા. તેનો દાખલો પણ મળે છે.

એક બ્રાહ્મણ ઉદાલક મુનિ પાસે આવે છે અને કહે છે : “મારે સંતાન નથી. સંતાન જોઈએ ! તમારી પત્ની આપો.”

ઋષિ વિચારે છે કે આ પરોપકારનું કામ છે. તેનો ખીંજો કાઢી દેતું નથી. એટલે કહ્યું : “બલે લઈ જાવ !”

તેમના પુત્ર શ્વેતકેતુને દુઃખ થાય છે કે આ રીતે તમે મારી માને અન્ય બ્રાહ્મણને સોંપો ? ખૂબ ગુસ્સો ચડે છે, ત્યારથી આખી વ્યવસ્થા બદલાય છે.

પુત્ર વગરની એક પત્ની જ હોવી જોઈએ

ત્યારથી લગ્ન પ્રથામાં નવું સૂત્ર આવે છે કે એકજ પત્ની રાખો. તેનાથી પુત્ર થાય કે નહીં તો પણ સ્વર્ગમાં જઈ શકાશે. એ માટે કહેવામાં આવ્યું :-

अनेकानि सहस्राणि कुमार ब्रह्चारिणाम्
स्वर्गे गच्छन्ति राजेंद्र ! अकृत्वा कुल संततिम्

—હે રાજેન્દ્ર કુલસંતતિ પેદા કર્યા વગર પણ અનેક લોકો બ્રહ્મચારી રહીને સ્વર્ગે ગયા છે. આમ વૈદિક ધર્મમાં યાત્રીય વિકાસોના સંયમરૂપ લગ્નપ્રથા આવી. સૌરવિહારમાંથી અપરકુટુંબના સ્ત્રી પુરૂષો જોડાય એ આવ્યું. અનેક સ્ત્રીઓમાંથી એક પત્નીવ્રત આવ્યું અને તેમાં પણ સ્ત્રીને તણ ન દેવાય તે માટે ‘પુત્ર વગર સ્વર્ગ નહીં’ એ સૂત્ર આવ્યું; તેમાં પણ વિસંગતિઓ આવતાં પુત્ર વગરના પણ અનેક સ્વર્ગે ગયા છે એમ આવ્યું. ખુબ બીજા પિતામહ કુંવારા રહ્યા હતા. આમ આદર્શ ગૃહસ્થજીવનમાં સ્ત્રીપુરુષનું મિલન પણ સંયમી બને એ

લગ્ન પ્રથાનો આદર્શ હતો. સન્યાસ લેતાં પહેલાં ગૃહસ્થ જીવનની સંપૂર્ણ ફરજ બજાવવી જોઈ એ એવું સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું.

ગૃહસ્થધર્મની પાળ :

આનો સુંદર દાખલો રામાનુજાચાર્યની પરંપરાના રામાનંદ સ્વામી; જે કપ્પીરના ગુરુ થાય તેમના જીવનમાંથી મળે છે. તેઓ કાશીથી રામેશ્વર જતા હોય છે. ત્યારે મહારાષ્ટ્રમાંથી પસાર થતાં આલંદી નામના ગામે આવે છે.

ત્યાં ખીજાં બાઈ બહેનો સાથે રૂકમણીદેવી પણ તેમના દર્શને આવે છે મહારાજ તેને આશીર્વાદ આપે છે. “ પૂતવતીમવ ! ”

કોઈકે કહ્યું : “ સ્વામીજી ! એમના પતિ તો સન્યાસી થઈ ગયા છે ! ”

સ્વામીજી તે વખતે તો કંઈ ન બોલ્યા પણ, જ્યારે કાશી પાછા ફર્યા ત્યારે પેલા સન્યાસી ચૈતન્યાશ્રમને મળ્યા. ચૈતન્યાશ્રમે પૂછ્યું : “ કેમ મારું શું કામ છે ? ”

રામાનુજાચાર્યે કહ્યું : “ આવી રીતે સન્યાસ ન લેવાય ! ગૃહસ્થાશ્રમની ફરજો બજાવવી જોઈ એ ! ” આમ કહી તેને આશીર્વાદ આપી પાછો ગૃહસ્થાશ્રમમાં મોકલે છે, આ સન્યાસીને ધરે ગયા બાદ ચાર પૂત્રો થાય છે; નિવૃત્તિ, જ્ઞાનદેવ, સોપાન અને મુક્તાબાઈ ! કહેવાનો અર્થ એટલો છે કે જાતીય વાસનાતું ઉપશમન સંપૂર્ણ રીતે ન થાય ત્યાં સુધી સાધુતા ન લેવી એવો તે વખતે આદર્શ હતો.

આ છતાં પણ આદર્શ રૂપે લગ્ન પ્રથામાં સંસારમાં રહેવા છતાં નિર્લેપ રહેવાતું જીવવામાં આવ્યું. શ્રી કૃષ્ણ અનેક પત્નીઓની વચ્ચે રહેવા છતાં અલ્પચારી કહેવાયા ! અનેક કર્મો કરવા છતાં નિષ્કામ યોગી કહેવાયા છતાં લગ્ન જીવન માટે અર્થકરણીયુક્ત યોગીતું જીવન ન થાય. ત્યાં તો મર્યાદા પુરૂષોત્તમ રામનું જ થાય કે એક પત્ની વ્રતને પાળવું

અને બીજે ક્યાંક મન ન દોડાવવું. કહ્યું છે: ‘ઋતૌ માર્યામુપેયાત્’ એટલે કે સ્ત્રી જ્યારે ઋતુમતી થાય ત્યાર પછી જ સ્ત્રીને સંગ કરવો તે પણ પુત્ર પ્રાપ્તિ માટે !” યોગ કરવા છતાં સંતાન ન થાય તો પણ તૃપ્તિ માનજો. આવું રહસ્ય વૈદિક લગ્ન પ્રથામાં બતાવવામાં આવ્યું છે.

શંકરાચાર્યના જીવનનો એક પ્રસંગ પણ સમજવા જેવો છે, તેઓ સાત વરસના હતા ત્યારે જ તેમણે બધું શાસ્ત્રજ્ઞાન મેળવી લીધેલું, નદીમાં એકવાર નાહવા ગયા. મગરે પગ પકડી લીધો. માતા કિનારે બેઠી બેતી હતી પણ કંઈ કરી શકતી ન હતી. શંકરાચાર્યે કહ્યું: “મારી એક વાત માન કે હું સન્યાસી થઈ જાઉં તો મગર પગ છોડી દેશે !”

મા કબૂલ થાય છે અને શંકરાચાર્ય સન્યાસી બને છે. પણ તેમનું ગૃહસ્થાશ્રમ સંબંધી જ્ઞાન અધુરું હોય છે. તેઓ એકવાર મંડન-મિશ્ર સાથે વાદવિવાદ કરે છે. તેનો ન્યાય કરવા તેમની પત્ની ઉભય ભારતી હોય છે. મંડનમિશ્ર હારે છે ત્યારે ઉભય ભારતી કહે છે:— “સન્યાસીને તો એક જ અંગ હોય છે પણ ગૃહસ્થોને બે અંગ હોય છે, પુરુષ અને સ્ત્રી ! તમે એમને હરાવ્યા પણ મને હરાવો તો જાણું !”

કહેવાય છે કે શંકરાચાર્ય ઉભય ભારતી આગળ હારી ગય છે. એટલે કહે છે કે “મને સમય આપો ! તમારા પ્રશ્નો ગૂઢ છે.”

ઉભય ભારતી તેમને સમય આપે છે. એટલે શંકરાચાર્ય પરકાય-પ્રવેશની વિધાથી રાજના શખમાં પ્રવેશ કરી, ગૃહસ્થો બાળતનો અનુભવ લઈ આવે છે અને પછી જીતે છે. પછી શરત પ્રમાણે મંડનમિશ્ર અને ઉભય ભારતી સન્યાસ ગ્રહણ કરે છે !

આ બધા દાખલાઓ આપવાનું કારણ એ છે કે ભોગ ઉપર કેવી રીતે નિયંત્રણ કરવું એ વિચારવાનું છે. રામકૃષ્ણ પરમહંસ પરણ્યા છતાં પરમહંસની સમાન રહ્યા. કહેવાની મતલબ એજ કે કેવળ સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવાથી સન્યાસી થવાનું નથી ! પણ સ્ત્રી પાસે હોવા છતાં જાતીય

વૃત્તિઓ ઉપર નિયંત્રણ રહી શકે તેજ ખરો સન્યાસી થઈ શકે છે.
જેન સૂત્રમાં એક વાક્ય આવે છે :—

जेयं के ते पीबे भोबे लहै विपिही कुन्वइ, ।
साहीणे चयइ भोबे से हु चाइत्ति कुन्वइ ॥

માત્ર સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવાથી સંયમી થવાનું નથી; પણ અનેક સમવડો વચ્ચે રહેવા છતાં ભોગોમાં સંયમી થાય તે ત્યાગી છે. એકાંત સાધનામાં કોઈ રત રહે તેના કરતાં અનેકવિધ કાર્યો કરવા છતાં, નિમિત્તો મળવા છતાં જો અનાશકન અને નિર્ભોગી રહે તેજ જીવો ત્યાગી છે. તેજ સાધુ છે. સ્થૂલિભદ્ર કોશાને ત્યાં રહ્યા; નમરનારી અને તેમાં અગાઉની પ્રિયપાત્ર. ખીજા સાધુ સિંહની યુક્તાના દ્વારે રહ્યાં, છતાં સ્થૂલિભદ્ર ઉચ્ચ કહેવાયા અને અન્ય સામાન્ય સાધુ ગણાયા.

હૃદયનાં લગન

આમ ભોગમાં સંયમની વાત કરી, ખીજાવાત સંતાનની કરી અને સંતાન ન થાય તોપણ સંતોષ માનવા કહ્યું: તે છતાં કામભોગ વગર પણ, આત્માનાં લગન, હૃદયનાં લગનની વાત આમળા આવી. એ દિલ મળે એ સાચો પ્રેમ તે અજો નરસૈયો કહે છે :—

એ રસનો સ્વાદ શંકર જાણે—કે જાણે શુક જોગી રે,
કહ એક જાણે વ્રજનીરે ગોપી, લાણે નરસૈયો ભોગી રે...!

જે લોકો ખરેખર જાતીય વાસનાના ભોગી છે અને એક બાજુ અલગ રહીને તત્ત્વનો ભોગ કરે તે બંનેનો વિચાર કરવો જોઈએ. શ્રી. અરવિંદે આ બાબતમાં સુંદર દાખલો આપ્યો છે :—

ફલને દૂરથી જોઈએ તો તે એ આનંદ આપે છે. એક તો ગંધનો અને ખીજો તેના નિરીક્ષણનો. ત્યારે ચૂંટી લેતાં તો તેને નજીક પામી ગંધ-રૂપનાં વધુ આનંદ આપે છે, પણ તે ક્ષણિક હોય છે. ઘોડીવારમાં ગંધ ઊડી જાય છે અને રૂપ ચીમળાઈ જાય છે.”

એવી જ રીતે સ્ત્રીમાં આસક્ત થયા વગર તેનાં ચેતનનાં સૌંદર્યનું પાન કરે; માત્ર હૃદયથી તેની નજીક એ રીતે આવે તો તે સંપૂર્ણ થોગી બને છે. અર્ધ નારી-નરેશ્વર બને છે. એક આત્મ લગ્ન કરે છે. ત્યારે સામાન્ય રીતે બીજો દેહ લગ્ન કરે છે. આમ લગ્નની ભાવનામાં એક નવો જોડ આવ્યો. લગ્ન કરવાં સંતાન માટે, પણ સંતાન ન હોય તોય હૃદયનાં આત્માના લગ્ન કરી, આખા સંસારને પોતાનું કુટુંબ માનીને ચાલવાની વાત આવી ! આમ લગ્ન પ્રથાનો ક્રમે ક્રમે વિકાસ થતો ગયો.

બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાંથી સન્યાસી થયેલા શુકદેવજી ગૃહસ્થાશ્રમી અને રાજકારણમાં પડેલા એવા જનક રાજા પાસે જ્ઞાન લેવા જાય છે. ગૃહસ્થાશ્રમી ગુરુ અને ત્યાગી એલો ! શુકદેવને થયું કે આવા ગુરુ હોય ! તેમને શંકા ગઈ. એકવાર જોયું તો જનકનો એક હાથ રાણીના શરીર ઉપર છે અને બીજો હાથ અગ્નિ ઉપર છે. એક હાથ ગૃહસ્થાશ્રમી અને બીજો ત્યાગી છે. મતલબ કે બન્નેમાં સમભાવ છે. કોમળતા અને કઠોરતા જનકને મન સરખાં છે. શુકદેવને ધ્યાન થયું કે સન્યાસી થવું વિશિષ્ટ નથી પણ કામ કરી બતાવવું વિશિષ્ટ છે. તે વખતે એમને જે જ્ઞાન મળ્યું તે તેમને પ્રસંગસર કામ આવ્યું. ૩૫૩૫ની અંખાર રંભા આવી ત્યારે માતા કહીને જેમ બાળક તેની ગોદમાં આજોડે તેમ એ આજોડી પડ્યા. એટલે જ તો કહ્યું :—

એ રસનો સ્વાદ શકર જાણે, કે જાણે શુક જોગી રે...!

એવી જ રીતે વ્રજની ગોપીઓનું ચિત્ત શ્રીકૃષ્ણમાં હતું. તેમના પતિઓ દેહના પતિ હતા. તેમને માન્યા પણ હૃદયના-મનનાં લગ્ન તો શ્રીકૃષ્ણ સાથેજ તેમણે કરેલાં અને મનના પતિ શ્રીકૃષ્ણને જ માન્યા ! આમ લગ્નમાં સાચાં હૃદયનાં મિલનને મહત્વ આપવામાં આવ્યું. શિવ અને પાર્વતીને લગ્ન માટે આદર્શ ગણવામાં આવ્યા. અને સારાં લગ્ન માટે તેમને યાદ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું. કારણકે અધુરું અંગ શિવ

અને અધુ પાર્વતી! એકબીજામાં એવાં ઓતપ્રોત કે પરમેશ્વરની કલ્પના બંને વગર થઈ જ ન શકે! એટલે જ તેમને નારી-નરેશ્વર કહ્યા.

ગૃહસ્થાશ્રમી સાધુ કે નિષ્ક્રિય સાધુ ?

હમણાં એક મારવાડી બાઈ આવેલા તેમણે કહ્યું: “ જૈન સાધુ ગૃહસ્થાશ્રમી કરતાં આગળ છે. ”

મેં પૂછ્યું: “ કારણ શું ? ”

તો, કહે: “ કોઈમાં રસ ન લે, આત્મામાં મસ્ત રહે ! ”

આનો અર્થ એ થયો કે તેઓ કેવળ કાંતો પોતાના તનમાંજ મસ્ત છે નહીંતર પોતાના આત્માનોજ કેવળ તેમને વિચાર કરવાનો નથી. સમસ્ત વિશ્વના આત્માઓનો વિચાર કરવાનો છે. તેઓ બંધે દેહ-લગ્ન કે દુન્યવી વંશવૃદ્ધિથી દૂર રહે પણ જ્યારે તેમને છ કાયાના પીયર કહ્યા છે; એટલે પ્રાણીમાત્રનાં મા-આપ કહ્યાં છે. એટલે સામાન્ય ગૃહસ્થાની મર્યાદા કુટુંબ સુધીની હોય પણ સાધુનો ઉત્તમ ‘ગૃહસ્થાશ્રમ’ તો આખા વિશ્વ સુધી પહોંચે! તે અંગે તેમની ફરજો પણ એટલી જ છે! એટલે શુદ્ધ કે અતડા થઈને રહેવાનું ક્યાંયે ફરમાન નથી.

ધણીવાર એવું પણ જોવામાં આવે છે કે સન્યાસી અતડો થઈને પાછળ રહી જાય છે અને ગૃહસ્થાશ્રમી આગળ નીકળી જાય છે. આમ જોવા જઈએ તો કેવળ એજ સાધુ મહાન છે જે સમન્વય કરે છે; અનુબંધ કરે છે; અને આખા વિશ્વનાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે વાત્સલ્ય વહેવડાવી શકે છે. આ કેવળ આત્મ લગ્નથીજ થઈ શકે છે.

દેહ લગ્નથી આત્મ લગ્ન :

આમ આપણે જોયું કે વૈદિક ધર્મમાં સર્વ પ્રથમ લગ્ન પ્રથા બાઈ-મહેનનાં લગ્ન અને સ્વેચ્છાચારના બદલે સ્ત્રી-પુરુષના જાતીય આવેગોને સંયમ તરફ વાળવા માટે શરૂ થઈ. તેનો વિકાસ દ્વિધર્મનાં

લગ્ન અને અંતે આત્મ-લગ્ન સુધી થયો. આ લગ્ન-પ્રથા ઉપર મહત્વ ઝેટલા માટે આપવામાં આવ્યું છે કે બ્રહ્મચર્ય પાળવું પણ સ્ત્રીથી ભાગવું નહીં. લગ્ન કરીને પણ આસક્તિ છોડવી; તેમજ સ્ત્રી પાસે હોવા છતાં પણ પોતાનો વિકાસ કરવો એજ સાધનાની સફળતા છે.

જૈનો પણ ગૃહસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કરેજ છે અને તેમાં પણ સ્વપત્ની સંતોષ એ તો આદર્શ આવકતું વ્રત છે. તેમજ સંતાન નિમિત્તે સ્ત્રી-સંયોગને સ્વીકાર્યું ગણવામાં આવ્યો છે. પણ ઐષ્ઠ લગ્ન રૂપે તો વિશ્વને કુટુંબ માની સંયમ માર્ગે જીવનુંજ વિધાન છે. આમ આ લગ્ન પ્રથાનો; દેહ લગ્નમાંથી આત્મ લગ્નમાં વિકાસ એ વૈદિક ધર્મની દેશજી કહી શકાય છે.

ચર્ચા-વિવારણા

નવી રીતે લગ્ન :

શ્રી. બળવંતભાઈ એ આજની ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું :
 “મનુ સ્મૃતિમાં આઠ પ્રકારનાં લગ્ન કહ્યાં છે:—(૧) બ્રાહ્મ (૨) દેવ (૩) આર્ય (૪) પ્રાજ્ઞપત્ય (૫) ગાંધર્વ (૬) આસુર (૭) રાક્ષસ અને (૮) પૈશાચ. આમાં પ્રથમ ત્રણ લગ્ન ઉત્તમ કારણ કે સંયમ પ્રધાન છે; ચોથા અને પાંચમા રાગ પ્રધાન હોઈ મધ્યમ કહ્યાં છે, અને છેલ્લાં ત્રણ અધમ ગણાયાં છે, કારણ કે તેમાં વ્યામોહ, બળાત્કાર કુચેષ્ટા વ. ખરાબ તત્ત્વો હોય છે. એ કાળે વર્ણભેદને મહત્વ અપાતું નહતું. સંયમ પ્રધાન વૃત્તિ હતી. કન્યાની પસંદગીનો ખ્યાલ રખાતો પણ આજે મા બાપો ખોટી ઈર્જ્યતનો વધારે ખ્યાલ કરે છે. નાના જોળ (કુંડાળા) કરી નાખતાં લગ્નજીવન આનંદમય નથી બનતું. આ એક છેડો છે, તો બીજા છેડામાં જોમને પ્રેમલગ્ન કહી શકાય એ વ્યામોહ

લગ્ન બની જાય છે. એટલે કોઈ લોક સેવક (સર્વાંગી દષ્ટિવાળા) હોય તેમની હાજરીમાં મા-બાપના સહયોગે, સમાજની શુભ લાગણીએ વર-કન્યાની બંનેની ઈચ્છા મુખ્ય રાખીને વિવેકપૂર્વક લગ્ન થાય તો આખીયે પરિસ્થિતિ બદલાય. આજે એની ખાસ જરૂર છે.”

પૂ. દંડીસ્વામી : “ સવારે આ વિષય ઉપર ઘણું સુંદર કહેવાયું છે. આ અગાઉ વર્ણુભેદ ટાળીને લગ્ન થતાં. માંધીજીએ ગુણુ કર્મ પ્રમાણે નવાયુગે લગ્નની હિમાયત કરી છે. પં. જવાહરલાલે કહ્યું છે : “ દેશાંતરના લગ્નો આજે ઈચ્છનીય છે. ” ટુંકમાં સંયમને મુખ્ય સ્થાને રાખી નાતજાત અને દેશવેશના ભેદો છોડીને જો લગ્ન પ્રયા અપનાવાય અને અંતે મુનિ સંતબાલજી કહે છે તેમ નરનારી પરસ્પર હૃદય-લગ્નથી જોડાઈ રામકૃષ્ણ પરમહંસની માફક સંજોડે બ્રહ્મચર્ય પાળે અથવા અવિવાહિત રહી, સ્ત્રી-પુરુષ મર્યાદા જાળવી, હૃદય એકતા સાધી કોઈ સર્વાંગી દષ્ટિવાળાં સાધુ-સાધ્વીનાં, માર્ગદર્શન તથા કાર્યમાં લાગી જાય તો આજના યુગે તો અવિવાહિતપણે નર-નારી પૂરકતાની જ વિશેષ જરૂર છે.

હૃદયલગ્ન અને બ્રહ્મચર્ય પાલન

શ્રી. પૂજાલાઈ : “ પ્રથમ એકના લગ્નમાં કેટલાયે ઉમેદવારો થતા. તેથી કન્યાઓ માટે લડાઈ ચાલતી. પછી કન્યાઓ વરની પસંદગી કરવા લાગી. પણ, બંને જાતે પસંદ કરે તેમાં ભૂલ રહી જતી. એટલે કુળ ધર વગેરે જોવામાં વડીલો મદદ કરતા થયા. એક ધંધો, એક ગુણુકર્મ એમ લગ્નો થવાં લાગ્યાં. છેવટે સમાજ રસ લેવા લાગ્યો. લખતપત્રી તો આજે થાય છે; તે કાળે વાજ્ઞાન જ મુખ્ય હતું. છતાં એ વાજ્ઞાન સમાજવ્યાપી બને તે માટે ઢોલ, વરઘોડો એમ મોટી જાહેરાતો પછી લગ્ન થતાં. સમાજ સામે સંપત્તિદી દ્વારા વરવહુ

પ્રતિજ્ઞાઓ લેતા. આમ ક્રમે ક્રમે વિકાસ થયો છે. પણ, કેટલીક રૂઢિઓ રહી ગઈ છે. દા. ત. દિવસે પણ રામણુ-દીવડો. એવી એવી મૂઢતા કાઢી નાખવી પડશે. ઓછાં ખર્ચે, વડીલોનો સહારો, સંયમી પુરૂષોની શુભેચ્છા, નાતગત કે ધર્મના ભેદ વગરનાં લગ્ન થાય. આવું બધું જોવું પડશે. સ્વચ્છંદતા ન આવે તે પણ જોવું પડશે. કુટુંબનું રક્ષણ થાય, પરસ્પર ઝઘડા ન થાય, એ માટે ઇસ્લામીઓમાં સગામાં લગ્ન થતાં. હવે સાવ સગામાં નહીં, તેમ સાવ અલગતામાં નહીં એવો મધ્યમ માર્ગ વિચારવો પડશે. બાકી હૃદય લગ્નથી સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય પાળી, પરસ્પર પૂરકનું કામ કરનારાં નરનારીઓ આદર્શરૂપે વધુ પ્રમાણમાં થાય તો આપોઆપ મધ્યમ માર્ગ સહેલો થાય.

શ્રી. દેવજીભાઈ : “આત્મ લગ્નમાં જ સાચું સુખ, સાચો આનંદ છે; જેનું વર્ણન ન થઈ શકે. તેવા નરનારીઓ જ અડગ, નિશ્ચિત, અને સતત પ્રસન્ન રહી શકે છે. ભારત સામે દુનિયા ભવ્ય-સંસ્કૃતિના કારણે જ મીટ માંડે છે. આજે સવારે લગ્ન-પ્રથાના વિકાસ ઉપર મુનિ શ્રી સંતબાલજીએ ધણી સુંદર રીતે સમજાવ્યું છે.

(તા. ૭-૧૦-૧૧)

વૈદિકધર્મમાં વર્ણાશ્રમ-પુરુષાર્થ વ્યવસ્થા

વૈદિક ધર્મના ઊંડાણમાં જે વિચારણા ચાલી રહી છે તેના અન્વયે યજ્ઞ અને લગ્ન અંગે વિચાર થયો છે. તેના ક્રમે વર્ણ, આશ્રમને અને પુરુષાર્થ વ્યવસ્થા ઉપર વિચાર કરવાનો છે. વૈદિક ધર્મે મૂળ જીવનની શકિતઓને ચાર ભાગમાં વહેંચી પચ્ચીશ વર્ષનો એક આશ્રમ ગણ્યો. તે પ્રમાણે (૧) બ્રહ્મચર્યાશ્રમ; (૨) ગૃહસ્થાશ્રમ, (૩) વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને (૪) સન્યાસાશ્રમ. એમ સો વર્ષની જિંદગીના ભાગ કર્યા. એવી જ રીતે વર્ણવ્યવસ્થાને પણ ક્રમ (ધર્મ અને ગુણ) પ્રમાણે ચાર ભાગમાં વહેચવામાં આવ્યા. (૧) બ્રાહ્મણ, (૨) ક્ષત્રિય, (૩) વૈશ્ય, અને (૪) શૂદ્ર. એવી જ રીતે જીવનના પુરુષાર્થનું વર્ગીકરણ પણ ચાર રીતે કર્યું. (૧) ધર્મ, (૨) અર્થ, (૩) કામ, અને (૪) મોક્ષ. અહીં વર્ણાશ્રમ પુરુષાર્થ વ્યવસ્થા ઉપર વિચાર કરવાનો છે.

ચારેય વર્ણો જનાવવામાં આવ્યા. પણ બ્રાહ્મણ કહેવો કોને ? આ બાબતમાં મતભેદ છે. કેટલાક કહે છે કે બ્રાહ્મણ કુળમાં જન્મ્યો તે બ્રાહ્મણ કહેવાય. પણ, આવી વ્યાખ્યા ક્યાંયે મળતી નથી, એટલું ખરું કે પિતાનો જે ધર્મ હોય, તે જે ધર્મ કરતો હોય, તો તેના બાળકોમાં તે સંસ્કાર આવે એ સ્વાભાવિક છે, પણ એનાથી વિરુદ્ધમાં પણ થાય છે. બાપ એવો છે એટલે દીકરો એવો જ થશે એવું ન માની શકાય. ગ્રીતામાં કહ્યું છે કે અગાઉ તો એકજ ધર્મ હતો-પણ, પછી ધર્મ અને ગુણને લીધે ચાર ભેદો પડ્યા :—

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्म विभागशः

तस्य कर्तारमपिमां विद्वयकर्तारमव्ययम्

વૈદિક ધર્મમાં વેદોમાં એક વિરાટ પુરુષની કલ્પના આપી છે. તેમાં બ્રાહ્મણને મુખની ઉપમા આપી છે. ક્ષત્રિયને હાથની, વૈશ્યને

પેટની અને જઘાની અને શુદ્ધને પગની ઉપમા આપી છે. આમ ચાર વર્ણુ બેગા થઇને સમાજરૂપી સંપૂર્ણ શરીર બને છે. પણ જે માયું કહે કે હું જ મોટું, હાથ કહે કે હું મોટો-પેટ કહે કે હું મોટું અને પગ કહે કે મારા વગર ચાલી જ ન શકે; આમ કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો ઝઘડા કરવા લાગે, પણ એમાંથી આત્મા જે ચાલ્યો જાય તો બધાં નકામાં થઈ જશે. તેવી જ રીતે ચાર વર્ણુની ઉત્પત્તિ એક બીજા સાથે મૂળ તત્વથી જોડાયેલી છે. આ વાત ખ્યાલમાં આવી જાય તો આ બ્રાહ્મણ, આ ક્ષત્રિય, આ વૈશ્ય, આ શુદ્ર એવા ભેદો, ઝઘડાઓ મટી જાય. મુણુ અને કર્મ પ્રમાણે જાતિ મણુવી જોઈએ. જુના સમયમાં બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયની કન્યા પરસ્પરમાં લેવાતી. બીજા વર્ગો વચ્ચે પણ રોટી-ખેટી-વહેવાર ચાલુ હતો. એટલે બ્રાહ્મણના છોકરાને બ્રાહ્મણનું કામ ફાવે પણ બીજા વર્ણુનું કામ ન કરી શકે એવું નથી. વર્ણુ ફરતા રહ્યા છે. બ્રાહ્મણનો છોકરો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિયનો છોકરો ક્ષત્રિય, ડોકટરનો છોકરો ડોકટર, વકીલનો છોકરો વકીલ જ હોય; એવું કંઈ નથી! કૃપાચાર્ય, દ્રોણાચાર્ય, પરશુરામ વ. બ્રાહ્મણો છતાં ક્ષત્રિયો બનીને લડ્યા જ છે! વિદુર, વિશ્વામિત્ર, એ ક્ષત્રિય હોવા છતાં ઋષિ કહેવાયા છે.

પણ, આપણે ત્યાં જુની ધરેડ ચાલી આવી કે બાપનો વર્ણુ અને ધર્મ તે છોકરાનો. જે કે આમાં વિસંમતિઓ એટલી બધી હતી કે તેને નવું સ્વરૂપ આપવાની જરૂર હતી. સારા પ્રતાપે ગાંધીજી આવ્યા અને તેમણે નવી દૃષ્ટિ આપી. શિક્ષણનું અને સેવાનું કામ ગમે તે કોમનો માણસ કરે તે બ્રાહ્મણ છે. રક્ષણનું કામ કરે તે ક્ષત્રિય છે. સફાઈનું કામ બ્રાહ્મણનો પુત્ર કરે તો તે શુદ્ધ છે. શુદ્ધ એટલે હલકો નહિ, સમાજની સેવા કરે તે શુદ્ધ. ખેતી કરે, વેપાર કરે તે વૈશ્ય. વર્ણુવ્યવસ્થાનો પાયો શ્રમ અને મુણુ હતા. ભારતની પરંપરાની એ વિશેષતા છે. તેણે જ હિંદની મહાનતામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે.

પોતાનું કામ બરાબર કરો :

વર્ણુવ્યવસ્થાની મોટામાં મોટી વિશેષતા તો એ છે કે બ્રાહ્મણે

આહ્વાણનું કામ કરવાનું અને ક્ષત્રિયે ક્ષત્રિયનું. પણ વફાદારીથી કરવાનું. જો એમાં ફેર પડે તો મોટો અનર્થ થઈ જાય છે.

स्वे स्वे कर्मण्यमिरतः संसिद्धिं लभते नरः

પોતાપોતાના કર્મ (ધર્મ)માં બરાબર રત રહે તે માણસ સિદ્ધિ મેળવે છે. પોતાનો વર્ણ-ધર્મ છોડી બીજાનો પકડે તો વર્ણશંકરતા આવે. ઘણા લોકો એવું માને છે કે ક્ષત્રિય-આહ્વાણ પરસ્પર પરણે તો વર્ણશંકર જાતિ પેદા થાય. એવું નથી. અહીં તો કર્મ બદલાય તો એવું થાય એવો અભિપ્રાય છે. આ અંગે આપણે થોડક દાખલા જોઈએ.

પરશુરામ માટે કહેવાય છે કે પોતાના પિતાના અપમાનનો બદલો લેવા તેણે એકવીસ વાર પૃથ્વીને ક્ષત્રિય વગરની કરી મૂકી હતી. આમ એકના કારણે આખી જાતિ સાથે બદલો લેવો ઠીક ન ગણાય. પરિણામે સીતાના સ્વયંવર વખતે રામચંદ્રજીએ કહ્યું : “આપ આહ્વાણ છો. પણ, આ પરશુ જોઈને એમ થાય છે કે આપને શું કહેવું ? એટલે જ લક્ષ્મણ આપની ઠેકડી ઉઠાવે છે. આહ્વાણ હોત તો તે આપના પગમાં પડત ! બે હાથ મોંઢાનું, મોં પગનું કે પગ માથાનું કામ કરવાનું શર કરે તો શરીર તૂટી પડે. એવી જ રીતે આહ્વાણ ક્ષત્રિયનું અને ક્ષત્રિય વૈશ્યનું કામ કરે તો સંસ્કૃતિ ચૂંથાઈ જાય.

ગોણાચાર્ય આહ્વાણ હતા; ગુરુ હતા. પણ, રાજ્યનો લોભ લાગ્યો; એટલે અહુનને કહ્યું : “કુપદ સાથે મારે વેર છે. એને તું પકડીને લાવ ! એટલા માટે તને શિષ્ય બનાવી બધી જ શસ્ત્રવિદ્યા શીખવું છું. એ જ કારણસર તેમણે એકલવ્યનો અંગૂઠો ગુરુદક્ષિણામાં માગી ગુરુપદને કલંક લગાડ્યું.

રામચંદ્રજી યુગપુરૂષ થઈ ગયા. પણ જ્યારે દિવ્વ મળે ત્યારે નમસ્કાર કરતા; તેમની વાત સાંભળતા. ઋષિમુનિઓ તેમને નમન કરતા ત્યારે કહેતા કે “તમે જ મને જ્ઞાન આપો. હું તો તમારો શિષ્ય છું.” આમ તેઓ આહ્વાણનું સન્માન કરતા; તેમને પૂજ્ય માનતા.

એવી જ રીતે ભગવાન કૃષ્ણ યુગપુરૂષ હતા. છતાં સુદામા જેવા મરીય બ્રાહ્મણને માન આપી તેમણે પોતાની બરાબર બેસાડ્યો હતો. રાજ કરતાં પણ બ્રાહ્મણ મોટો છે, એ તેમણે સાબિત કર્યું.

લોકક્રાંતિ કરવી હોય તો તે સત્તાદારા ન થાય પણ શિક્ષણ સંસ્કાર વડે લોકોને તૈયાર કરીને જ ક્રાંતિ થાય. પંડિતજી વિષે લોકોને ગમે તેટલો આદર છે. પણ ક્રાંતિની વાત રાજ્યદારા કરવાની વાત કરે છે ત્યારે તેમની મર્યાદા છે, એમ સમજવું જોઈએ. રાજ્યની સત્તા આવે એટલે કાયદાના પાલન માટે હથિયાર આપવાં પડે. જો બ્રાહ્મણો અંકુશ ન રાખે તો સત્તા પોતાની માઝા મૂકી દે તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. રોમ, ગ્રીસ, ઇટાલી, યુરોપ વ. નો ઇતિહાસ આપણે જોઈ ગયા છીએ કે ધર્મગુરુઓનો પ્રભાવ રાજ્ય ઉપર ના પડ્યો. પણ રાજ્યની અસર એ બધા ઉપર પડી; પરિણામે સત્તાનો પ્રભાવ વધવા લાગ્યો.

વૈદિક ધર્મે આ બધા કરતાં જિંદી વસ્તુ આપી. તે વર્ણ વ્યવસ્થા. પણ જમાનો બદલાયો. સત્તા અને મૂડી ઉપર આવી અને ગુણ નીચે ગયા. આજે શ્રમજીવીઓ વધારે છે એટલે તેમનો યુગ છે. એક કાળે બ્રાહ્મણોનો યુગ હતો; રાજ્યો પણ તેમનું સન્માન કરતા. પછી ક્ષત્રિઓનો યુગ આવ્યો. તેમને ગોબ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ અને દેવવંશીની ઉપાધિ આપવામાં આવી. હવે વૈશ્યો અને શૂદ્રોનો જમાનો આવ્યો છે. આખી દુનિયામાં મધ્યમ વર્ગ અને મજૂરોનું ચલણ વધતું જઈ રહ્યું છે.

નવો વર્ણાંક આપવો જોઈએ :

કેટલાક કહે છે કે હવે વર્ણશ્રમ વ્યવસ્થા પડી ભાંગી છે તેનો ભંગારજ કરી નાખો. શરીરમાં રોગ થાય તો રોગને કાઢવો જોઈએ પણ શરીરને ન કઢાય. આપણા સદ્ભાગ્યે ગાંધીજીએ આ આખી વ્યવસ્થાને નવો વર્ણાંક આપ્યો છે. વૈશ્ય, ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણ ઉપર અંકુશ હોવો જોઈએ તેમજ શૂદ્રને પણ નવો વર્ણાંક આપવો જોઈએ. ગાંધીજીએ રચનાત્મક કાર્યકરોને આ યુગના નવા બ્રાહ્મણો ગણ્યા. કોંગ્રેસને તેમણે નવી ક્ષત્રિય સંસ્થા રૂપે

ઊભી કરી તેમજ શ્રમજીવી માટે મહાજન મૂક્યું. આજે શહેરોમાં જે શ્રમજીવી વર્ગ છે તેનું સંધાન ગામડાંના શ્રમજીવી સાથે થઈ જાય તો તેઓ આગળ આવી જાય. આજના વેપારીઓનું લક્ષ્ય મોટે ભાગે ધન તરફ ગયું છે. સદલાગ્યે ગામડામાં હજુ કેટલીક વ્યવસ્થા ટકી રહી છે. તેનો લાભ લેવાય તો આજની વ્યવસ્થામાં બહુ મોટો ફેર પડશે. આજે સંગઠનનો યુગ છે અને લોકસંગઠનમાં જનસંખ્યા સામે જોવાય છે. એ રીતે સંખ્યા ગામડામાં વધુ છે. જો તેમના સંગઠનો કરી દેવાય તો તે વિશ્વમાં ભારે અસર કરનારાં નીવડે.

આજે નવા આદર્શો રૂપી સર્વસેવાસંઘ અને પ્રાયોગિક સંધાનાં સંગઠનો થયાં. નવા ક્ષત્રિય તરીકે કોંગ્રેસ છેજ. વૈશ્ય અને શુદ્રનાં સંગઠનોની રચના તરફ ધ્યાન અપાય તો વર્ણ-વ્યવસ્થાના નવા વળાંકનો સમતોલ ખરાબર સચવાઈ જાય.

નવી આશ્રમ વ્યવસ્થા :

વર્ણવ્યવસ્થા સાથે આશ્રમ વ્યવસ્થા એટલે કે તૈયારી શિક્ષા દીક્ષાનું પણ એટલુંજ મહત્વ છે. પહેલાં આપણે ત્યાં ગુરુકુળો હતા. ત્યાં બાળકો રહેતા અને અભ્યાસ કરતા. આદર્શો પોતે બણતા અને તેમને બણાવતા. પણ આ કાળમાં વૈશ્ય કે શૂદ્રોને બણાવવાનો ક્યાંયે ઉદ્દેશ્ય મળતો નથી. બુદ્ધ અને મહાવીરનો કાળ આવ્યો. તે વખતે પણ શૂદ્રનાં બાળકોને શિક્ષણ અપાયું નથી. કેવળ આદર્શ અને ક્ષત્રિયો વચ્ચે સંસ્કાર પામવાનો અધિકાર ચાલતો; બન્ને મળીને રાજ્યની વ્યવસ્થા સાચવતા, ન્યાય આપતા અને રક્ષણ પણ કરતા.

આજે આખી પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. એટલે આપણે સખ્ત સ્વાવલંબનનાં કાર્યક્રમો ગામડાંમાંથી ઊભા કરીને વિશ્વ સમક્ષ મૂકવાં જોઈએ. આજે આશ્રમ વ્યવસ્થા જે વૈદિક ધર્મની મોટી દેણ છે તેનું સ્વરૂપ બદલાઈ ગયું છે પણ તેની છાપ હજુએ જોવા મળે છે. જૂની ગુરુકુળ પ્રથાને આજે Residential School રૂપે જોઈ શકીએ.

છીએ. પચ્ચીશ વર્ષના અભ્યાસશ્રમ અંગે તો અમેરિકામાં પણ વિચાર આવે છે કે પચ્ચીશ વર્ષ સુધી કુંવારા રહેનારને અમૂક પ્રકારે પ્રતિષ્ઠા આપીએ.

જૂના વખતનાં એ આશ્રમો તો આજે છેજ. અભ્યાસ અને ગૃહસ્થ. વાનપ્રસ્થ અને સન્યાસ આશ્રમમાં શ્રમણ સંસ્કૃતિના પ્રભાવે ઘણું સંશોધન થઈ ગયું છે. ગાંધીજીએ તેમાં નવો વળાંક આપ્યો છે. જૂની પદ્ધતિ પ્રમાણે; આજે લોકસેવકો નવા વાનપ્રસ્થી કે સેવકો જેવા લોકો ઠેર ઠેર આશ્રમો સ્થાપી યુનિયાદી તાલીમ બાળકોને આપી રહ્યાં છે. તેમાં શિક્ષણ આપવામાં આવે છે; પૂર્વ યુનિયાદી, ઉત્તર યુનિયાદિ, નવી તાલિમ, ગૃહઉદ્યોગ, ખેતી વ. શીખવે છે. શ્રી માટલિયા, નવલભાઈ વ. બધું કામ કરે છે, પણ મુખ્ય ધ્યાન શિક્ષણ ઉપર જાય છે. મતલબ કે આશ્રમની નવી વ્યવસ્થા થઈ છે.

નાનાભાઈ મદ, મનુભાઈ પચોલી, જુગતરામભાઈ દવે, દિવાનજીભાઈ વ. નવાં કામો લઈને ખેતી ગયાં છે; પણ દક્ષિણામૂર્તિ જેવી સંસ્થાઓ જૂની શુરુકુળ પદ્ધતિનું નવું રૂપાંતરણ હતું. આજે તેની વધારે જરૂર છે. એવી સંસ્થાઓ નવાં નવાં રૂપે વિકસતી જાય છે. જૂના કાર્યકરોમાં કેટલાક લોકશિક્ષણનું કામ કરે છે. કેટલાક અભ્યાસી રહીને બળભાઈની જેમ કામ કરે છે. ત્યારે સ્વિશંકર મહારાજ જેવા કેટલાક નિરૂત્તિ લઈને કામ કરે છે. આ રીતે આશ્રમની નવી પ્રણાલિકા ઊભી થઈ છે.

પુરુષાર્થમાં પ્રથમ ધર્મ

વૈદિક ધર્મે પુરુષાર્થ વ્યવસ્થા પણ આપી છે; પુરુષાર્થ ચાર છે— ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ. એમાં ધર્મને પહેલો મૂક્યો છે. એનુંજ પ્રથમ સ્થાન રહેવું જોઈએ. પણ, આજે ધર્મનું નિયંત્રણ અર્થ અને કામ ઉપર રહ્યું નથી. પરિણામે મોક્ષ દૂર ગયો છે. હવે નવું નિયંત્રણ લાવવું પડશે. આજે જો કે અર્થ અને કામ ઉપર રાજ્ય ચડી ખેડું છે અને તે કહે છે કે જીવનધોરણ વધારો. આ જીવનધોરણનું

આપણે ત્યાં એ સૂત્ર હતું કે “સાદુ જીવન અને પવિત્ર વિચાર”. પણ તે બદલાઈને “ખાઓ, પીઓ અને મજા કરો” એમ બની ગયું છે. ગાંધીજીએ પણ આ અંગે ઘણી જુદી વાત કરી છે કે “સાંજે વહેલાં ખાવ, સૂતાં પહેલાં શ્રમ કરો, જેથી ખોટા વિચારો ન આવે, બહુ શક્તિ ન વધારો કે જેથી વિષય વિકારોના વિચારો આવે. શરીર રક્તિમાં રહે એટલું જ ખાવ !” ત્યારે આજનું વિજ્ઞાન જૂંદું જ કહે છે કે “વધારે ખાવ, વધારે કમાવ ! વધારે ખર્ચો વધારે ભોગ-વિલાસ કરો” આમ કામ વાસના પાછળ બિંદગીને ખર્ચાવી અને તે માટે પૈસો રળવો એ જો જીવનના પુરુષાર્થનું ધ્યેય રહ્યું તો જીવન બરબાદ થઇ જશે. આજે અર્થ ઉપર ધર્મનો અંકુશ નથી.

બ્યક્તિ કે સમષ્ટિના સંતુલન માટે દરેક પ્રવૃત્તિ ઉપર ધર્મનો અંકુશ આણવો જરૂરી છે. આજે રાજ્ય, સુરાજ્ય રહ્યું નથી તે કેવળ જીવનધોરણ ઉંચું કરવું એટલે ખર્ચ-ભોગ વિલાસ વધારવાની વાત કરે છે. એને સુધારવા માટે લોક સંગઠનોના અંકુશ લાવવો પડશે. લોક-સંગઠનો ઉપર નવા બ્રાહ્મણો રૂપી રમનાત્મક કાર્યકરોનો અંકુશ લાવવો પડશે અને એ બ્રાહ્મણો ઉપર સાધુસંતો (ધર્મસંસ્થા) નો અંકુશ કહો કે પ્રેરણા કહો, લાવવાં પડશે.

આ કામ બહુ જ સાવચેતીથી કરવાનું છે. પિતા નિવૃત્ત થઇને બેઠા છે. પુત્ર કામ કરીને થાકીને આવે ત્યારે તેની પહેલાં પીઠ થાબડશે. પછી પૂછશે કે શું શું કામ કર્યું ? પછી બધું સાંભળીને ધીરે રહીને કહેશે કે આમ કરવાને બદલે આમ કર્યું હોત તો સારું થાત. આ કામ ઉપદેશથી નહીં થાય પણ પ્રેરણા-માર્ગદર્શનથી થશે. વહેવારમાં અર્થ અને કામ બન્ને રહેવાનાં. લગ્ન થશે એટલે વિકાર ઉત્પન્ન થવાનો; ધન પણ કમાવું પડશે. પણ તેના ઉપર ધર્મનો અંકુશ લાવવો પડશે. એ માટે સહકારી પ્રયોગ, શુદ્ધિ પ્રયોગ, લવાદી પ્રયોગ એ બધાં નિયંત્રણ કરવાનાં આધુનિક સાધનો છે.

સહુની વચ્ચે ચેતન તત્ત્વ એક છે. સમાજ તત્ત્વ એક છે. માત્ર ગુણ અને કર્મ પ્રમાણે વ્યવસ્થા જુદી છે. ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો ઉપર

ધર્મરૂપી અંકુશ, કામ ઉપર ધર્મનો અંકુશ, સાધુઓ સાથે બ્રાહ્મણોનો સંબંધ; બ્રાહ્મણો સાથે ક્ષત્રિયોનો સંબંધ, ક્ષત્રિયો સાથે વૈશ્યોનો, વૈશ્યો સાથે શૂદ્રોનો સંબંધ-પછી બધે એ હરિનન હોય, આદિવાસી હોય કે પછાત વર્ગના હોય-આમ જગતી ચોક્કી ઊભી થાય તો આપણે નવી વ્યવસ્થા ઊભી કરી શકીએ. વૈદિક ધર્મે જે ઉમદા વર્ણ, આશ્રમ અને પુરુષાર્થની વ્યવસ્થા આપી છે: તેને નવી ઢબે જોડવીને સમાજ વિકાસ માટે ઉપયોગી બનાવવાની છે.

ગાંધીજીએ કેટલુંક તો શીખવ્યું છે. તેમણે ધનવાનોને સાથે રાખ્યા, ગરીબોને પણ સાથે રાખ્યા, કાર્યકરોને સાથે રાખ્યા, તેમજ લગ્ન અને બ્રહ્મચર્યનાં નવાં મૂલ્યોની વાત કરી. એ ઉપરથી વૈદિક ધર્મે વર્ણાશ્રમની દેશને જે ભેટો આપી છે તેનો સદ્-ઉપયોગ કરી લેવાય તો સૌના માટે ઉપયોગી થશે.

ચર્ચા - વિચારણા

વૈદિક વર્ણાશ્રમ-પુરુષાર્થની બધા ઉપર અસર

પૂ. દંડીસ્વામીએ આજની ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : વૈદિક ધર્મમાં ચાર વર્ણ, ચાર આશ્રમ અને ચાર પુરુષાર્થનો મહિમા મોટો છે; પણ આજે તેની સ્થિતિ શોચનીય છે. આમ તો જૈનોમાં પણ ભરતે ચાર વેદો રચ્યાની વાત આવે છે:—(૧) સંસાર દર્શન (૨) સંસ્થાન પરામર્શ, (૩) તત્ત્વબોધ, અને (૪) વિદ્યા પ્રબોધ. એવીજ રીતે હરિકેશી જેવા ચાંડાળ કુળને પણ દીક્ષા આપી સન્યાસપદને લાયક ઠરાવ્યા છે તેમજ રાજા બ્રહ્મિક જેવાને ગરીબ પુણિયા શ્રાવક આગળ નમાવી: સત-પુરુષાર્થને જૈનધર્મે બિરદાવ્યો છે. શ્રમ-પુરુષાર્થ જૈનધર્મનો પાયો છે અને તે વૈદિક ધર્મનો પણ પ્રાણ છે; આમ જોઈએ તો જૈનધર્મના પાયોમાં વૈદિક ધર્મ છે; અને જૈનધર્મથી વૈદિક ધર્મ દીખે છે.

આજે ચારેય પુરુષાર્થની પુનઃ વ્યવસ્થા અને ચારે આશ્રમ અને વર્ણને નવું રૂપ આપવાનું કાર્ય આપણી આગળ મહત્વનું પડ્યું છે. તે કામ કેવળ સન્યાસીઓ કરી શકશે એમ મને લાગે છે. તેમણે નવેસરથી આશ્રમેનું મહત્ત્વ બતાવવું જોઈએ. ગુણક્રમ પ્રમાણે વર્ણવ્યવસ્થા કરવી જોઈએ અને સમાજમાં છડેયોક થતી અર્થકામની પ્રતિષ્ઠા ઉપર ધર્મનું નિયંત્રણ લાવવું જોઈશે. એ માટે નૈતિક સંગઠનો જોવાં કરી; રાજ્ય ઉપર પણ પ્રભાવ નાખવો જોઈશે.”

વ્યવસ્થિત પુરુષાર્થ :

શ્રી. પૂંજાભાઈ : “ નાનામાં નાના કાર્યનો પુરુષાર્થ વિવેક અને વ્યવસ્થા માગી લે છે. જેમકે નહેર ખોદતાં માટી પાસે નાખવામાં આવે તો વરસાદ થતાં, તે પાછી ખેંચાઈને નહેરમાં વહી જાય; અને નહેરને પૂરી નાખે. એટલે સાચો પુરુષાર્થ પણ વ્યવસ્થિત અને વિવેકપૂરઃસરનો હોવો જોઈએ. તે માટે ધર્મની જરૂર છે. ધર્મ હોય તોજ પુરુષો અનર્થો થતાં હોય તેને પ્રેમભરી રીતે અટકાવી શકે છે.”

નવી વર્ણ વ્યવસ્થા :

પૂ. નેમિસુનિ : “ પ્રાચીન સમયમાં ગુરુકુળમાં બાળકો આવ્યા પછી ત્યાં તેમના સ્વભાવ પ્રમાણે વર્ણ નિયત થતા અને તે સમાજ માન્ય બની જતા. આજે સંગઠનો અત્યુપધ મુજબ ગોઠવાતાં કુદરતી રીતેજ વર્ણ ગોઠવાઈ જવાના. કેટલાયે આજના પછાત હરિજન કોમના, શિક્ષણ, આરોગ્ય અને પ્રજા ઉત્થાનનું નૈતિક કામ લેશે જ્યારે કેટલાયે આજના બ્રાહ્મણો ધોવાનું, દળમતનું, ઝાડૂ મારફત સફાઈનું, રસોઈનું, એવાં સેવાનાં કામો ઉપાડી લેશે. નૈતિક જનસંગઠનો દ્વારા આ રીતે નવી વર્ણ રચના સ્વયં થશે. એજ રીતે નવા આશ્રમેનું પણ થશે. કેટલાક બ્રહ્મચારી ભાઈ-બહેનો અવિવાહિત રહીને જિંદગીભર લોકસંગઠનોનાં કામો કરશે; કેટલાંક વાનપ્રસ્થાશ્રમી રૂપે બ્રહ્મચર્ય પાળી;

કેટલાંક વિવાહિત થઈને પણ આ કામમાં બિંદગી આપશે. સાધુ-સાધ્વીઓ સન્યાસીઓ આ નવી વર્ણ, આશ્રમ અને પુરુષાર્થ વ્યવસ્થાના માર્ગદર્શક બની રહેશે.”

શ્રી. માટલિયા : સર્વાંગી ક્રાંતિકારોનું આજ મુખ્ય લક્ષણ છે કે તેઓ ચૂંથાએલી વ્યવસ્થાને યોગ્ય રીતે ગોઠવે છે. કૃષ્ણયુગમાં આખા સમાજના તેઓ યુગપુરુષ હતા. માટે શંખથી આહ્વાન; ચક્રથી કર્મચક્ર રૂપે અખંડ સેવક; એવા શૂદ્ર (કારણ કે શૂદ્રનું સ્થાન વેદમાં ચરણમાં બતાવ્યું છે અને ચરણ પૂજારૂપે હોઈ શૂદ્રનું સ્થાન સમાજમાં વંદનીય ગણાય) ગદાથી ન્યાય રક્ષકક્ષત્રિય અને પદથી લક્ષ્મી-વૈશ્ય એમ દરેક વર્ણના તે પૂજનીય બન્યા હતા. તે યુગે એટલાથી ચાલ્યું. આજના જગતની સુવ્યવસ્થામાં સાધુ-સાધ્વીઓએ માર્ગદર્શન આપવું પડશે. કારણ કે તેમણે વિશ્વપર્યંતના ઓમેરનાં કામે ગોઠવવામાં પ્રાણ, પરિગ્રહ અને પ્રતિષ્ઠા, જે જ્ઞાનપૂર્વક હોમવાનાં છે તે ક્રાંતિપ્રિય સાધુ-સાધ્વીઓ માટેજ શક્ય છે.

(૧૪-૧૦-૬૧)

વૈદિક ધર્મમાં પ્રતિકાર શક્તિ

વૈદિક ધર્મના ઊંડાણમાં વિચારણા કરતાં, યજ્ઞ, લગ્ન અને વર્ણશ્રમ તથા પુરુષાર્થ અંગે વિચાર થઈ ચૂક્યો છે. પણ સમાજ શાસ્ત્રીઓ સમાજની સમતુલા જાળવવા માટે નિયમો ધડે છે અને અમુક મનસ્વીઓ તેને તોડવાનું શરૂ કરે છે—મનમાની કરે છે, આવા સમયે શું ચૂપ બેસી રહેવું ! અન્યાયનો સામનો ન કરનાર કરતાં સામનો કરનાર ઊંચો છે. તો આ સામનો કઈ રીતે કરવો ? “ ન નિહહવીજ વીરિય ” એટલે કે વીર્યને જોળવવું નહીં ! કારણ કે સમાજ થયો એટલે આવા પ્રશ્નો આવ્યા; ત્યારે ન્યાય-અન્યાય બન્ને આવે. આમાં અન્યાયનો પ્રતિકાર કઈ રીતે કરવો ? એટલે જે નિયમનો ભંગ કરે તેને ‘શિક્ષા’ કરવી એવો કાયદો આવ્યો.

આમાં સર્વપ્રથમ તો આતતાયી હોય તો કશો જ વિચાર કર્યા સિવાય તેનો અંત લાવવો એમ કહ્યું :—

“ આતતાયિનમાયાન્તં હન્યાદેવાવિચારયન્ ”

હણે તેને હણો :

વૈદિક ધર્મમાં બે ભાગ છે. શ્રુતિ અને સ્મૃતિ; શ્રુત એટલે સાંભળેલું. અને સ્મૃતિ એટલે યાદ કરેલું. તેની બે શાખા થઈ શ્રૌત અને સ્માત. જ્યાં વ્યક્તિઓનો સમૂહ ભેગો થાય એટલે સંઘર્ષ પેદા થાય. સંઘર્ષ પેદા થાય એટલે પ્રતિકાર પેદા થાય. એના ક્રમે ‘આતતાયીને મારવો’ એ સૂત્ર આવ્યું. આવા આતતાયીઓ છ પ્રકારના કહ્યા છે. અગ્નિ મૂકતો હોય, ચોરી-દોંગાઈ કરતો હોય; ઝેર આપતો હોય કે હિંસા કરતો; વ.નો સમાવેશ થાય છે. આમાંથી એ સૂત્ર મળ્યું કે “ હણે તેને હણીએ ”

પણ આ રીતે હણે તેને હણવાથી જે પ્રશ્ન હતો તેનો ઉકેલ

આવતો ન હતો. એમાંથી શત્રુતાની પરંપરા જન્મવા લાગી. એક આતતાથી મરવાથી તેવી નવી જમાત પેદા થતી ના અટકે. તે જુદી જુદી રીતે પેદા થવાના જ !

નળકાંઠામાં મારે જવું પડ્યું. ત્યાં લોકો ધાસ ખાળતા હતા. કારણ પૂછ્યું તો કહે કે અવેલી (પરણેલી) સ્ત્રીને લઈ ગયો છે એટલે આ જાસો છે. મતલબ કે સમાજ જે ચોક્કી રાખે તો આવું કામ ન થાય.

એટલે આતતાથી ન પેદા થાય એ માટે સમાજની ચોક્કી આવશ્યક ગણાવા લાગી. સાથે જ ગુનાના ગુણદોષો સાથે આતતાથીને શોધે કોણ એ પ્રશ્ન પણ આવ્યો ! એ કામ ક્ષત્રિયોને સોંપાયું. હવે ક્ષત્રિય કોને કહેવો ? તેની વ્યાખ્યા કરતાં કહેવામાં આવ્યું :-

“ યુધ્ધે ત્રાપ્યપલયનમ્ ”

—એટલે કે યુદ્ધમાંથી જે પાછો ન ફરે તે ક્ષત્રિય. એટલે જ કુંતામાતાએ પાંડવોને કહ્યું :- “ યદ્યથ ક્ષત્રિયા સૂતે સોડયં કાલઃ સમાગતઃ ” જેને માટે ક્ષત્રિયાણી ખાળકોને જન્મ આપે છે તે સમય આવી ગયો છે. અન્યાય માટે લડે તે ક્ષત્રિય. એટલે એમના હાથમાં અંકુશ મુક્યો.

ક્ષત્રિય ધર્મ :

ક્ષત્રિયધર્મ એટલે કે અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવો એના માટે મરી મિટવું એ થયો. અને ઠેરઠેર આપણે તેવા ક્ષત્રિયોના દાખલાઓ મળી આવે છે.

આજે આપણને વિચિત્ર લાગશે પણ રામયુગમાં વિશ્વામિત્રજી, રામ ને લક્ષ્મણ જાય છે ત્યારે રાક્ષસી તરવોનો રામ નાશ કરે છે. વનવાસ વખતે પણ ખર, દૂષણ, ત્રાટકા વ. રક્ષસોને મારી નાખે છે. કદાચ એમ કહી શકાય કે “ પરિત્રાણાય સાધુનાં વિનાશાયત્વ દુષ્કૃતામ્ ”— સાધુતાના રક્ષણ માટે અને દુષ્ટતાનું દમન કરવા માટે તેમણે એમ કર્યું હોય ! પણ, એવો જ કાયદો ચાલતો રહે તો સમાજની વ્યવસ્થા ન ટકી શકે. જે કે રામ તો સમર્થ હતા અને, “ સમય કો નહીં દોષ

ગુંસાઈ ”—પવિત્ર હોય તેને જ એવો અધિકાર હતો. અનાધિકારી માણસ શસ્ત્ર વાપરે તો શું હાલત થાય ? વળી કાયદો સહુ કોઈ હાથમાં લઈ ને ફરે તો અનર્થ જ થાય. પરશુરામને દાખલો લઈએ. એકવાર તેની માતા રેણુકા, ચિત્રરથરાજ અપ્સરાઓ સાથે જલક્રીડા કરે છે તે જોવા માટે રોકાય છે. ગાંધર્વનું રૂપ જોઈને તે આસક્ત થઈ જાય છે. એથી ઘેર મોડા પહોંચતાં હોમમાં મોડું થાય છે. તેથી ઋષિ જમદગ્નિ પૂછે છે, ‘કેમ મોડું થયું’ તો તેણીએ ગલ્લાં તલ્લાં કર્યાં, એટલે ઋષિને ક્રોધ ચઢ્યો. અને ઋષિ જમદગ્નિ પોતાના મોટા દીકરાને કહે છે : “તારી માતાનું માથું ઉડાવી નાખ.”

છોકરો વિચાર કરે છે : “માતૃદેવોભવઃ પ્રથમ કહ્યું છે. પિતૃ-દેવોભવઃ પછી છે.” એટલે તેણે ન માન્યું. બીજાને કહ્યું, તેણે ન માન્યું. ત્રીજાને કહ્યું તો તેણે પણ ન માન્યું. ત્યારે ચોથા પરશુરામને કહ્યું તો તેણે ચારેનાંય માથાં ઉડાવી નાખ્યાં. આ બનતાં તો બની ગયું પણ હવે શું કરવું ? એટલે વિચાર થતાં, તેણે પિતાને વિનંતિ કરી કે તમારી બધી શક્તિ-સાધના વાપરીને બધાને સજીવન કરો. બધાને પિતા સજીવન કરે છે. આ બધાં રૂપકો છે. તેમાંથી સાર ગ્રહણ કરવાનો છે કે તે વખતનું વાતાવરણ એવું હતું કે :—

આતતાયિનમાયાંતં - હન્યાદેવાવિચારયન્

આજ પરશુરામની એક બીજી વાત આવે છે; તે આ પ્રમાણે છે. એકવાર સહસ્રાજીન રાજાએ જમદગ્નિ મુનિને સપરિવાર જમવા નોંતર્યાં. તેમાં ખાદ્ય સામગ્રી સારી હોઈને ઋષિને લોભ લાગ્યો. તેમણે રાજાને કહ્યું : “આવું સુંદર ખાદ્ય કઈ રીતે મેળવ્યું ?”

રાજાએ કહ્યું : “મારી પાસે કામધેનુ ગાય છે. એનો આ પ્રતાપ છે.”

ઋષિએ તે માગી. રાજાએ કહ્યું કે બીજું કંઈક માગો ! પણ ઋષિની હઠ વધતી ગઈ. તેમને વિચાર ન થયો કે મારે આ પરિગ્રહ

જા માટે! રાજનો પણ ગુસ્સો વધતો ગયો અને તેમણે જમદગ્નિનું માથું વાઢી નાખ્યું. પુત્રે (પરશુરામે) જોયું અને તેની માતાએ પણ આ જોયું. તેને ખૂબ દુઃખ થયું. તેણે પોતાનું માથું એકવીશ વાર જૂમિ પર પટકયું. પરશુરામે તે પ્રમાણે એકવીશ વાર પૃથ્વીને નક્ષત્રી કરી.

અહીં ન્યાયનો દંડ સમર્થ પુરુષને આપવાનો પ્રશ્ન હતો. પણ, સમર્થ કોણ? પરશુરામ સમર્થ ન હતા. એ કામ ક્ષત્રિયનું હતું. તેનો ખરો ખ્યાલ તો રામ-લક્ષ્મણે સીતાના સ્વયંવર વખતે તેમને આપ્યો.

ત્યારબાદ આપણે પુરાણ-યુગમાં આવીએ છીએ; એટલે કે મહા-ભારત કાળમાં. પુરાણના એ ભાગ છે. એકમાં જૂની વાતો મળે છે; બીજામાં નવી વાતો મળે છે. એમાં દૃષ્ટાંતો-રૂપકો રૂપે મૂક્યાં છે; તે વખતના સમાજની કક્ષાનો વિચાર કરીને વાતો મૂકાઈ છે. તેમાંથી સાર જ ગ્રહણ કરવાનો છે.

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને બકાસુર, અરાસુર, કંસ, જરાસંઘ, શિશુપાલ વ.તો વધ કર્યો. પૂતના માસી ઝેર પાવા આવે છે તો તેને પણ મારી નાખે છે. મહાભારતનું યુદ્ધ ધર્મ-યુદ્ધ ગણાય છે જેમાં પાંડવો-કૌરવોનો નાશ કરે છે તો તેને ધર્મ ગણવામાં આવે છે. આ બધી વાતો ઉપરથી એજ સાર લેવાનો છે કે અન્યાયી-આતતાયીને મારી નાખવામાં તે વખતે કોઈ દોષ ન ગણાતો. સમાજ વ્યવસ્થાને બગાડનારને જરા પણ બદલો નહોતો કરાતો!

પણ ક્ષત્રિય ધર્મ જ્યારે બગડવો શરૂ થયો અને આતતાયીને મારી નાખવાના નામે અનર્થો ફેલાવા લાગ્યા ત્યારે તેમાંથી નવો વિચાર આવ્યો કે શું આજ રીતે અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવાથી અન્યાય ટળશે! ખરેખર ખરાબ તત્ત્વ તો ‘અન્યાય’ છે; અન્યાયીનો આત્મા તો આપણા જેવો આત્મા છે. શું તેને અન્ય રીતે સુધારી ન શકાય? આમાંથી જે નવી વિચાર-સરણી જન્મી તેને આપણે નૈતિક પ્રતિકાર, અહિંસક પ્રતિકાર એવું નામ આપશું.

અહિંસક પ્રતિકારની મર્યાદા :

આ અહિંસક પ્રતિકાર એટલે કે અન્યાયની સામે મક્કમ રહીને તેનો નૈતિક રીતે પ્રતિકાર કરવો. આના સંદર્ભમાં બૌદ્ધ ધર્મમાં કહેવામાં આવ્યું કે “વેરથી વેર શમતું નથી. પણ અવૈર (પ્રેમ)થી વેર શમે છે.” એટલે આતતાયીને કબ્જે કરી તેનો બદલો લીધા વગર તે કેટલો ક્ષુદ્ર છે એ દેખાડવો. તેને માફ કરવો આ ભાવના આવી. વૈદિક ધર્મે પણ આ અહિંસક પ્રતિકારની ભાવના લીધી. ખાસ તો તેવું કારણ એમ પણ કહી શકાય કે જેમ જેમ માનવસમાજ હિંસા તરફથી અહિંસા તરફ વળ્યો તેમ તેમ અહિંસક પ્રતિકાર આવતો ગયો. શસ્ત્ર વગર, નૈતિક અહિંસક શક્તિવાળો પ્રતિકાર ઘણા લોકો માટે હાંસીનો વિષય બન્યો; પણ મહાત્મા ગાંધીજીએ અહિંસક પ્રતિકારની શક્તિને જે રીતે રાષ્ટ્રવ્યાપી બનાવી દીધી, તેને અજબ સિદ્ધિ તરીકે ગણાવી શકાય; એટલું જ નહીં તેમણે વિશ્વને પણ શાંતિ-સુલેહના પંથે જવા માટેનો રસ્તો બતાવ્યો છે.

આ અહિંસક પ્રતિકાર વખાણવા લાયક છે; પણ તેની એ મર્યાદા છે. આજે અહિંસક પ્રતિકારના બહાના હેઠળ ઘણા લોકો છતી શક્તિએ અન્યાયનો સામનો કરતા નથી અથવા કહે છે કે અમને શું ! તો એ તેમની નબળાઈ ગણાશે. અન્યાયનો સામનો કર્યા સિવાય જે ભાગે; કે પામરતા પામે તેના કરતાં તો શસ્ત્રથી પણ સામનો કરવો એ ઊંચી વસ્તુ છે. ખાસ કરીને આ વાત જૈનભાઈઓએ શીખવા જેવી છે. અહિંસક છીએ એમ સમજીને અન્યાયથી પણ ભાગવું એ તો નરી કાયરતા છે. પહેલાં તેમણે વૈદિક ધર્મમાં પાકા થવાની જરૂર છે. કારણકે વૈદિક ધર્મે ક્ષત્રિયોને કહ્યું છે—

મૃતઃ પ્રાપ્નોતિ સ્વર્ગવા શત્રું હત્વા સુલાનિ ચ ।

ઉમાવપિ હિ શૂરાણાં ગુણાવેતૌ સુદુર્લભૌ ॥

એટલે કે કાયરતા કરતાં અન્યાયનો સશસ્ત્ર પ્રતિકાર કરવામાં ફાયદો છે. મરી જાય તો તેને સ્વર્ગ મળે છે. શત્રુને હણે છે તો સુખ

મળે છે. એ બંને ગુણો શૂરાઓ માટે દુલભ છે. માટે વૈદિક ધર્મની વીરતા શીખો અને પછી જૈન થાવ ! વીરતા હોય તોજ્ઞ જ્ઞાન ટકે અને પચે. આજે અહિંસાને ઓથે જૈનોમાં કાયરતા પોષાય છે. એટલે હું જૈન તત્ત્વજ્ઞાનને વૈદિક તત્ત્વજ્ઞાન બણ્યા પછી લેવાનું કહું છું. આપણે ત્યાં કહેવત પડી ગઈ છે: “વાણિયા મૂંછ નીચી-તો કહે સાતવાર નીચી !” આવી કાયરતા જૈનોની નમ્રતા માટે નથી. સાચો જૈન તો નમ્રતા આગળ સાતવાર નમે પણ સિદ્ધાંતનો પ્રશ્ન આવે ત્યારે અણનમ રહે.

સાચો વાણિયો કે જૈન કદિ કાયરતાને નમતો નથી. એના ઘણા દાખલા ઇતિહાસને પાને જોવા મળે છે. વનરાજ અને ચાંપાની વાત આવે છે. ચાંપો એકવાર કેટલીક સોનામહોરો લઈને ઊંટ ઉપર મુસાફરી કરતો હતો. તે વખતે તેને વનરાજની ટોળી મળી. વનરાજ તે વખતે છૂટકાટ કરતો હતો. તેણે કહ્યું: “કોણુ છે ? ઉતર હેડો અને મૂકી દે જે હોય તે !”

ચાંપાએ હુંકાર કર્યો: “જ્યાં સુધી આ જોળિયામાં પ્રાણુ છે-ત્યાંસુધી હાથ નહીં અડાડી શકો !” એમ કહેતો કે તે ઝતરી પડ્યો. તેની પાસે બાણુ જોઈને વનરાજને આશ્ચર્ય થયું. તેણે પૂછ્યું. “કોણુ છો ?”

ચાંપાએ કહ્યું: “વાણિયો. તેમાં પણ જૈન વાણિયો !”

વનરાજે પૂછ્યું: “વાણિયો અને બાણુ ?”

ચાંપો કહે: “હા...અપરાધ થાય તોજ્ઞ બાણુ મારું !”

વનરાજ કહે: “તો પેલા કેળાના ફળને તાક !”

ચાંપો કહે: “એ સજીવ છે એને ન મારી શકું !”

વનરાજ: “તો અમે શું મૂઆ છીએ !”

ચાંપો: મૂઆ તો નથી, પણ અપરાધ ન થાય ત્યાંસુધી કોઈને મારતો નથી. તમારા માટે પણ કેવળ એ બાણુ બસ છે.”

વનરાજ તેનાથી ઘણો જ પ્રભાવિત થયો અને જતે દહાડે જ્યારે તે રાજ થયો ત્યારે તેને મંત્રી બનાવ્યો અને તેના નામે ચાંપાનેર નામનું નગર પણ વસાવ્યું. કહેવાનો ભાવ એ છે કે ખરો જૈન અન્યાય આગળ મચક નમૂકે. એ માટે વિમળશાહ મંત્રી, વસ્તુપાલ-તેજપાલ વ.ના દાખલાઓ પણ આપી શકાય છે.

તોફાનો, અન્યાયો, અત્યાચારોને બદ્દાશી કરતા ચર્ધએ તો તો ગુનાના ગુણાકારો થશે. એટલે અન્યાય સામે આંખચીંમણું ન કરવાં જોઈએ એટલે જ સમર્થમાં પ્રતિકાર શક્તિ હમેશાં હોવી જોઈએ. કદાચ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કરે તો ચાલે પણ સંતથી તો બેસી ન રહેવાય ! એના સંદર્ભમાં કાલકાચાર્યનું દૃષ્ટાંત આપી શકાય છે ! પણ આની એક ખીજ બાજુ છે. જો એ જ પરંપરા ચાલુ રહે તો માનવસમાજની પરસ્પરની શાંતિ કદિ ન રહે !

આજે અહિંસક પ્રતિકારની દિશામાં માનવસમાજ ઘણો વધી ગયો છતાં પણ આપણે ઘણાં પ્રસંગે હિંસાનો ઉપયોગ થતો જોઈએ છીએ. આનું કારણ એ છે કે અગાઉના પૂર્વજો જે કરી ગયા; તેની છાપ આજની પેઢી ઉપર રહે છે. રામયુગ અને કૃષ્ણયુગનો સિદ્ધાંત હતો કે ગુનાપાત્રને સમજાવવો નહીં—પણ ઠાર કરવો. તે યુગની સમાજ-વ્યવસ્થા; લોકસમજણ અને વિકાસ પ્રમાણે તે મહાપુરુષોએ કામ લીધું છે. આજે અહિંસક અને સત્યનો, ન્યાય અને પ્રેમનો ઘણો વિકાસ થયો છે. તે છતાં રામાયણ—મહાભારતની સમાજ ઉપર વ્યાપક અસર છે. પરિણામે મહારાષ્ટ્રમાં સ્વામી રામદાસ, તુકારામ, એકનાથ વગેરે સંતો થયા. તેમણે સંસ્કૃતિની રક્ષાની વાત કરી. સાથે એના રક્ષણ માટે ભવાની, તલવાર, ત્રિશૂળ વ. શસ્ત્રોની પ્રશંસા પણ કરી. સ્વામી દયાનંદના ભક્તો આર્યસમાજો શૂરવીર ઘણા છે. અન્યાયનો સામનો કરવા તૈયાર ચર્ધ જાય. હમણાં જ એક આર્યસમાજ બહેને કોઈ મવાલીને હેડતી કરવા બદલ ચંપલ મારી હતી. આમ અન્યાયોને ફટકારવો એ પ્રતિકાર શક્તિનું પ્રમાણ છે. કેવળ પ્રશ્ન એ છે કે

જ્યાં સુધી શબ્દ, વચન કે આત્મશક્તિએ અન્યાયને ટાળી શકાતો હોય તે શસ્ત્રો-હિંસા વગેરે સહારો લેવો કે કેમ ?

અમદાવાદમાં હુલ્લડો ફાટી નીકળ્યાં. તે વખતે રવિશંકર મહારાજ ત્યાં હતા. તેઓ જેમને ગુરુ માનતા તે મોહનલાલ પંચા પણ ત્યાં હતા. બંનેએ આર્યસમાજનું દૂધ પીધેલું એટલે તોફાનોનો સામનો કરવામાં માને, જ્યારે ગાંધીજી અહિંસામાં માને. તેમણે કહ્યું કે “કાયર બનો તેના કરતાં સામનો કરો તે મને ગમે છે; પણ તત્ત્વ સમજજો. આપણે હથિયાર રાખીશું તો સામો માણસ પણ હથિયાર રાખશે. તમે પથર રાખશો તો તે પણ પથર રાખશે. એટલે ઊંચો રસ્તો એ છે કે મરવાની તૈયારી રાખો...!”

મારનેકા નામ મત લો; પહેલે મરના શીલ લો ।

ગાંધીજી શૈવ અને વૈષ્ણવ ભૂમિકામાંથી પસાર થયા છે. એટલે કે વાણિયા અને બ્રાહ્મણની ભૂમિકામાંથી પસાર થયા છે. પછી જૈનની ભૂમિકામાં આવ્યા; એટલે કે ક્ષત્રિય ભૂમિકામાં આવ્યા. ‘કાયર ન થવું’ પણ એ બહાદુરીનું લક્ષણ છે. વીરનું લક્ષણ છે. પછી તો અહિંસક નૈતિક શક્તિ એ તો ક્રમે ક્રમે સંસ્કૃતિનું લક્ષણ પણ બને છે. ગાંધીજીના જીવનમાં જેશું તો આપણને એવી કેટલીક ભૂમિકાઓ દેખાશે. પહેલાં વૈદિક ધર્મની ભૂમિકા આવી, પછી જૈનધર્મની ભૂમિકા આવી. એટલે એક વાર સ્ત્રી વેશ પહેરીને યુરોપિયનોના હાથમાંથી છટકી જાય છે; પછી તેમને લાગે છે કે એ ખોટું કામ કર્યું છે. એટલે આગળ જતાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે તે એકલા જાતે બિટ્ટીશ સહ્તનત સામે કેવળ સત્યાગ્રહ અને અનશન એ બંને અહિંસક પ્રતિકારના સાધનો વડે ઝઝૂમી શક્યા. તેમને વૈદિક ધર્મની પીઠિકા મળી હતી. અને જૈનધર્મથી તેમનો વિકાસ થયો હતો. વૈદિક ધર્મમાં પ્રતિકારનો સપૂર્ણ વિકાસ ગાંધીજીના અહિંસક પ્રતિકાર વડે થયો છે. એમ દરેકને લાગ્યા વગર નહીં રહે.

પ્રતિકાર ભાવનાની શ્રેષ્ઠતા

પણ અહિંસક પ્રતિકાર ભાવનામાં અન્યાય સામે લડવાનું; સાથે જ ક્ષમાધારણ કરવાનું એટલું જ નથી; એનાથી પણ એક પગલું આગળ વધીને ચાલવાનું છે. એટલે સામે ભૂલ કરે છે તો તેમાં પણ આપણી કંઈક જવાબદારી છે એમ માનવાનું છે. આ તેની શ્રેષ્ઠતા છે. શૌકતઅલી કે ઝીણા જેવાના કોમવાદમાં આપણી પણ કંઈક ભૂલ છે કે નહીં તેનો વિચાર કરી, તેનું નિવારણ કરવું જોઈએ.

લોકમાન્ય તિલકે “સ્વરાજ્ય અમારો જન્મ સિદ્ધ અધિકાર છે.” એ સૂત્ર આપ્યું. પણ એ સ્વરાજ્ય લેવું કઈ રીતે? લોકમાન્યનું માનવું હતું કે “જો તે માટે હિંસા આદરવી પડે તો પાપ નથી. સારા માટે જૂઠું બોલવું પડે તો તેને ચલાવી લેવું જોઈએ.” આમાં વૈદિક ધર્મની પરંપરાની પ્રતિકાર શક્તિનો પડઢો હતો કે અગ્નેને આતતાયી છે અને આતતાયીને હણવામાં પાપ નથી. ત્યારે ગાંધીજીએ તેમને કહ્યું :” હું તો અહિંસાથી સ્વરાજ્ય લેવા માંગું છું. તમારાથી નાનો છું પણ આ અગ્ને તો લાગે છે તે કહું છું અને તે મુજબ વર્તું છું. ગાંધીજીની અહિંસાનો ગ્રેપ પાં. નેહરુને લાગ્યો છે. તે ગમે તેટલા લાલ—પીળા ચર્મ જાય પણ ખીજ કાણે ઠંડા ચર્મ જાય છે. તેમણે અહિંસાની શક્તિ જોઈ છે અને તેનાથી કામ લેવા માગે છે.

અહિંસા પ્રતિકારનું કેવું જખ્ખર કામ કરી શકે છે તે લોકોને જણાવવાનું છે. તે પ્રયોગો કરીને બતાવવું જોઈએ. આજે એને રાષ્ટ્રવ્યાપી બનાવવાની જરૂર છે. તે માટે નવી પ્રક્રિયાઓ ઊભી કરવાની જરૂર છે. વિનોબાજીએ દાનનો નવો રસ્તો બતાવ્યો કે તમારી દરેક વસ્તુમાં ખીજનો ભાગ છે. ભૂમિમાં ભાગ છે; ખુદ્ધિમાં ભાગ છે એટલે સૌ વહેંચીને ખાવ. પણ, જ્યાં સામાજિક પ્રતિકારની વાત આવે છે ત્યાં કામ અટકે છે. પ્રતિકાર કે લડાઈ એ કાર્ય રાજ્યનું છે એમ તેઓ માને છે સાથેજ રાજ્ય પણ ન જોઈએ એમ માને છે જેથી લડાઈ આવે નહીં !

પણ, આ ગૂંડા તરવાનું શું? તો વિનોબાજી કહે છે કે “તેમને સમજાવો, હૃદય પરિવર્તન કરાવો! તમે તો એ પ્રયત્નના અધિકારી છો. પરિણામ શું આવે છે તે ન જુઓ.” આનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે ગાંધીજીએ જે પ્રચંડ અહિંસક શક્તિ રાષ્ટ્રમાં બરી હતી તે આસરતી જાય છે અને આને અહિંસા વ્યક્તિ સુધી પહોંચે છે પણ તે સામાજિક પ્રક્રિયા બનતી નથી.

ધણા, એમ કહેશે કે ગમે તેટલી અહિંસાની વાત કરો પણ સમાજ હિંસા વગર ચાલતો નથી. એટલેજ “પત્થરો માર્યા, બાબુનું, લૂચું; તોફાનું; જનથી ખત્મ કર્યા” આ બધા બનાવો અવિરત ગતિએ સમાજમાં થયાજ કરે છે. પણ, એથી એવું તો નથી કે નિર્માણ ચર્મને ગૂંડાગીરી, દોંગાઈ કે દાંડતરવાને વધવા દેવા? એવા હિંસક તરવાને પ્રતિષ્ઠા તો ન મળવી જોઈએ!

ત્યારે તેની બીજી બાજુ પણ વિચારવાની છે. ગૂંડાગીરી, દોંગાઈ વધે છે અને કોટ કચેરી કંઈ પણ કરતી નથી. સમાજ હેરાન થતો રહે છે. ક્યારેક કોટમાં કેસ ચાલે છે તો સ્ત્રીને ન બોલવાનું બોલવું પડે છે. પુરાવાના અભાવે બુદ્ધિમાન વકીલો, વધારે ફી મેળવવાના બહાને સાચા કેસોને પણ દલીલબાજીથી ખોટા ઠેરવે છે. તો આ સામાજિક અન્યાય માટે શું કરવું? સહન કરવું કે પ્રતિકાર કરવો!

આના માટે અહિંસક પ્રતિકારની દિશામાં આપણે આગળ વધીને શુદ્ધિ પ્રયોગની વાત કરીએ છીએ. જ્યાં જ્યાં અન્યાય ને હિંસાને આ રીતે પ્રતિષ્ઠા મળે ત્યાં ત્યાં સામાજિક કાર્યકરોએ લોકસમૂહની વચ્ચે તેને પોતાનું પાપ ગણી તેની શુદ્ધિ માટે પ્રયોગો કરવા, એનાથી લોક જાગૃતિ પણ આવશે; લોકો અન્યાય સહેતા અટકશે અને અન્યાય કરતા પણ પાછા વળશે. પ્રતિકાર શક્તિના હમણાંના તબક્કે તો એજ એજ માર્ગ છે.

વૈદિક ધર્મના ચાર અંગો :

વૈદિક ધર્મે ચાર વાતો મૂકી છે:—(૧) યજ્ઞ;—અને તેનો વિકાસ થતાં તે તપરૂપે આવ્યું; (૨) લગ્ન:—ભાઈબહેનનાં જોડાણમાંથી વિકાસ થતા થતા લગ્નો સુધી પહોંચ્યા; સ્થૂલ સંતાનો કરતાં વિશ્વ સંતાનને પણ ઉપયોગી બતાવ્યાં. સ્ત્રી-પુરૂષ બન્ને એક બીજાના પૂરક કેવી રીતે બને તે જાણ્યું અને સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા કેમ વધે તે અંગે પણ વિચાર ધર્મ ચૂક્યો છે. (૩) શ્રમ:—પણ જીવનને સફળ બનાવવા માટે શ્રમ અને તેની વહેંચણી પણ એટલીજ જરૂરી છે તે અંગે વર્ણુ-આશ્રમ અને પુરુષાર્થનું વિભાજન તેણે આપ્યું. આજે વર્ણુવ્યવસ્થા બદલાઈ રહી છે તે મુજબ નવા આદર્શો નવા ક્ષત્રિયોએ મળીને શૂદ્ર રૂપે પછાતવર્ગ, આદિવાસી અને બહેનોને આગળ લાવવાનાં છે. આ આખુલે કામ સંકલનાપૂર્વક અનુબંધની રીતે કરવાનું બાકી છે તે કરવું જોઈએ (૪) પ્રતિકાર:—પ્રતિકારનો સંપૂર્ણ સિદ્ધાંત વૈદિકધર્મે સુંદર રીતે પૂરો પાડ્યો છે. શ્રી કૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે કે “હું તારી સાથે રહીશ પણ હથિયાર નહીં લઉં !” આમાં અન્યાય સાથે બલે ગમે તેટલાં પોતાનાં શસ્ત્ર-સૈન્ય હોય; તે છતાં ન્યાયી આત્મા એના માટે લડનાર શ્રેષ્ઠ છે એનું સુંદર પ્રતીક રજૂ થાય છે. ગાંધીજીના જીવનમાંથી સાચો યજ્ઞ, સાચું લગ્ન; સાચો વર્ણુશ્રમ અને પુરુષાર્થ એ બધાં તત્ત્વો મળી રહે છે. સાથે જ તેમણે અહિંસક પ્રતિકારનું જે વિશ્વવ્યાપી આંદોલન ચલાવેલું; તે પ્રતિકાર શક્તિને ખીંચવવાની જરૂર છે. સાધુસંતાએ આ કામ કેવી રીતે લેવું અને સંગઠન જીલું કરવું તેના વિચાર કરવાના છે. પ્રતિકાર શક્તિને અહિંસા તરફ વાળીને વધુ કાર્યક્ષમ બનાવવાની જરૂર છે.

વૈદિક ધર્મે આપેલી આ ચારેય વસ્તુઓ સર્વધર્મ ઉપાસકે સમજવા જેવી છે કારણ કે માનવસમાજને સુસંસ્કૃત બનાવવા માટે વૈદિક ધર્મમાં જેટલો પદ્ધતિસરનો વિચાર આશ્રમ, વર્ણુ, પુરુષાર્થ, અને

પ્રતીકારનો થયો છે તેટલો બીજા ધર્મોમાં જોઈ જોવા મળશે, જે કે કેટલીક જુની રહેજો છે; તેને ખંખેરીને જ આ કાર્ય તેણે હાથ ધરવાનું છે અને સાર ગ્રહણ કરવાનો છે.

ચર્ચા - વિચારણા

ન્યાય માટે અહિંસક પ્રતિકાર

આજની ચર્ચાના પ્રારંભ કરતાં શ્રી. બળવંતભાઈએ કહ્યું : “પ્રારંભમાં દ્વંદ્વ યુદ્ધો થયાં હશે. વાલી સામે રાવણ; જરાસંધ સામે ભીમ; પણ બાદમાં જુથોએ જૂથો સામે લાકડી, પથ્થર અને શસ્ત્રો એમ શોધ આગળ ચાલતી ગઈ લાગે છે. રાજ્યો થયાં તેમ રક્ષણની સાથે બીજાને ખંડિયા કરવાની વાત પણ આવી. ગુનેગારને સજા કરવાની વાત પણ આવી. આ બધામાં મહાવીર યુદ્ધે અહિંસક પ્રતિકારની વાત શીખવી. જેની અસર મહાત્મા ગાંધીજી ઉપર થતાં તેમની પદ્ધતિ સફળ પામી અને પંડિતજીની રાહજરી નીચે પંચશીલની વાત પણ આગળ વધી છે. રશિયા અને અમેરિકા પણ સહ અસ્તિત્વની વાત કરતાં થઈ ગયાં છે એ પણ મોટી વાત છે. એટલે હવે ક્રાંતિપ્રિય સાધુ-સાધ્વીઓ જે શુદ્ધિ પ્રયોગ દ્વારા સંગઠનેા ઊભાં કરી મુસંસ્યાના અનુબંધની વાત જગત સમક્ષ કરે અને સર્વધર્મ ઉપાસનાને રજૂ કરે તો દેશ અને દુનિયામાં અદ્ભૂત કાર્ય થઈ શકે. હિંસક પ્રતિકારના ઇતિહાસમાં તે ગરીબોનું શોષણ અને નીતિ ન્યાયવાળાઓને હેરાનગતિ એજ એ મુખ્ય વાત જોવા મળે છે. એટલે અહિંસક પ્રતિકારની વાત જ યોગ્ય છે.”

પ્ર. દંડીરવામી : “આ અહિંસક પ્રતિકાર સમષ્ટિને લક્ષમાં રાખીને બધાના અનુબંધનું લક્ષ સામે રાખીને કરવામાં આવે અને તે

પણ ક્રાંતિપ્રિય સાધુ-સાધ્વીઓની રાહબરી હેઠળ કરવામાં આવે તોજ સાચું પરિણામ આવી શકે.

પ્રતિકારનું કામ આજ લગી તો ક્રોધએ અહિંસક પદ્ધતિએ કર્યું નથી. બ્રાહ્મણો આગેવાન રહ્યા તો તેઓ પોતાની ગ્રંથતા અને સમાજની નિંદા કરવામાં રહ્યા. હુગુમ્મણિએ વિષ્ણુ ભગવાનની છાતી ઉપર લાત મારવા જેવાં બાલિશ કાર્ય કર્યાં. ક્ષત્રિયોએ મારામારી કરી. વૈશ્યોએ શોષણ રૂપે હિંસા કરી, શૂદ્રો તો કદિ ઉપર આવ્યા જ નહીં. તેઓ અહિંસક વાહન બની શકે એમ માની શકાય છે. આ બધા ઉપરથી લાગે છે કે મુનિશ્રી સંતબાલજી ગામડાં (શ્રમજીવી વૈશ્ય, શૂદ્રો) માતાઓ અને શહેરી મજૂરો વગેરેને અહિંસક સાધનાનાં મુખ્ય વાહનો ગણે છે તે યથાર્થ છે. વૈદિક ધર્મમાંથી જૈનધર્મમાં અને ગાંધીયુગમાં આપણે જે બાલનળકાંઠા પ્રયોગ બાદ અહિંસક પ્રતિકારનું સાધન શોધી શક્યા છીએ તે અનોડ છે. (તા. ૨૧-૧૦-૬૧)

બૌદ્ધ ધર્મની વિશેષતા

સર્વધર્મ ઉપાસનાના સંદર્ભમાં આપણે ઈસાઈ, ઇસ્લામ અને વૈદિકધર્મ અંગે વિસ્તારથી વિચારી ગયા છીએ. હિંદુધર્મની ત્રણ શાખા — વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ છે. આમાં કોણ પહેલો અને કોણ પછી તેની ચર્ચા કરવાની અત્રે જરૂર નથી. વિગતની દૃષ્ટિએ વૈદિક ધર્મ પહેલો લાગે છે અને તત્ત્વની દૃષ્ટિએ બધાથે ધર્મો જૂના છે. એક રીતે જોવા જઈએ તો વૈદિકધર્મ અને જૈનધર્મ વચ્ચે એક મોટું અંતર છે. બૌદ્ધ ધર્મને એ અંતરની કડી તરીકે ગણાવી શકાય ! બૌદ્ધ શબ્દ બુદ્ધ ઉપરથી આવ્યો છે. તેમને તથાગત સર્વજ્ઞ વગેરે નામોએ પણ સંબોધવામાં આવ્યા છે. વૈદિક ધર્મના મૂળ પુરુષો રામ અને કૃષ્ણને આપણે પુસ્તકોથી જાણી શકીએ છીએ. બીજા કોઈ ઐતિહાસિક આધારો મળતા નથી. પણ પચ્ચીશસો વરસથી જે ઇતિહાસ મળે છે તેમાં બુદ્ધ અને મહાવીરનાં ઐતિહાસિક પ્રમાણો મળે છે. એટલે વૈદિક ધર્મને સંપૂર્ણ રીતે સમજવા માટે, પ્રથમ બૌદ્ધધર્મ અને પછી જૈન ધર્મ અંગે જાણવું જરૂરી છે.

બુદ્ધનું જીવન કથન :

બૌદ્ધ ધર્મના સંસ્થાપક બુદ્ધ હતા. વૈદિકધર્મો તેમને પોતાના એક અવતાર તરીકે ગણાવ્યા છે. ત્યારે બુદ્ધ બૌદ્ધો એમને પોતાના ૨૪ દીપંકરોની શ્રેણિમાં અંતિમ દીપંકરો ગણાવે છે. તેમનો જન્મ કપિલ-વસ્તુમાં શુદ્ધોદન રાજાને ત્યાં થયો હતો. સહુ એની વિગતો જાણે છે એટલે એના વિસ્તારની જરૂર નથી. બુદ્ધને અત્યંત વૈભવ-વિલાસમાં ઉછેરવામાં આવે છે. તેમના પિતાને એવો ડર હતો કે જો પુત્ર બહારનાં દુઃખો જોશે તો વૈરાગ્ય પામશે.

એવામાં એકવાર બુદ્ધને ફરવાની ઇચ્છા થાય છે. પુત્રનો આગ્રહ

જોઈ બાપ બધી વ્યવસ્થા કરાવે છે. જીવનનાં ત્રણ દુઃખો છે; રોગ, ધડપણ અને મરણ. રોગ હોય તો કોઈ પણ જાતનું સુખ રહેતું નથી. ધડપણ આવતાં શરીર કૃશ થઈ જાય; સ્વભાવ બદલાઈ જાય. મૃત્યુ આવે એટલે માણસ જાય તે ફરી જોવા ન મળે. એટલે રોગી, વૃદ્ધ અને શય ત્રણે ન દેખાડવા એવો રાજાએ પ્રબંધ કર્યો.

પણ, બનવાકાળે બન્યા વગર રહેતું નથી. રાજાએ જે વાતોની મનાઈ કરી હતી તેજ વાતો બુદ્ધને જોવા મળે છે. તેમાંથી તેમને મંથન જાગે છે કે “શું મને પણ રોગ થશે? શું હું પણ ધરડો થઈશ? શું મારું પણ મરણ થશે? જે સુખોમાં હું રહું છું તે કાયમી નથી. તો પછી કાયમી શાશ્વત સુખ કયું છે?”

એના ચિંતનમાં વૈરાગ્યનો ઉદ્ભવ થાય છે. કાયમી સુખની શોધ માર્ટે ધર, કુટુંબ, મહેલ ત્યાગવાં જોઈએ! મનોમંથન ઉગ્ર બને છે અને બુદ્ધ સૂત્રાલી પત્ની; વિલાસપૂર્ણ મહેલ; પ્રિયપુત્ર બધાનો ત્યાગ કરીને નીકળે છે. તેમનું આ મનોમંથન માનવ-માનસના મનોમંથનોમાં આજે પણ શ્રેષ્ઠ શ્રદ્ધાને લાયક ગણાય છે.

તેઓ મહેલ ત્યાગીને એકદમ ઉગ્ર તપ વગેરેમાં ઊતરી પડે છે. તેમનો વેગ પ્રચડ હતો એટલે આકરા ઉપવાસો ઉપર ઊતરે છે. એટલી બધી અશક્તિ વધી જાય છે કે ઊભા રહેવાની શક્તિ રહેતી નથી. લથડિયાં આવે છે. પણ પ્રકાશ મળતો નથી. એ સમયે ત્યાંથી વારાંગનાઓ પસાર થાય છે. તે એટલું બોલે છે: “વાર્જિતના તાર બહુ ન ખેંચશો તેમજ બહુ ઢીંસા પણ ન રાખશો. મધ્યસર રાખજો.”

બુદ્ધને તે પ્રસંગ ઉપરથી બોદ્ધ મળે છે. એકવાર અતિવિલાસમાં હતા. હવે અત્યંત તપ કરીને શરીર કૃશ કરી નાખેલું. અતિ કહેવાય એવું તપ કયું. આ બે છેડામાંથી જે તત્ત્વ મળ્યું તેને મધ્યમ પ્રતિપદા માગ કહેવામાં આવે છે. આમાંથી બોદ્ધ ધર્મ પ્રકાશ્યો અને ધીમે ધીમે

તે આખા એશિયામાં પ્રસરીને Light of Asia એશિયાનો પ્રકાશ બની ગયો. હવે તો ભારતે અશોક ચક્ર સ્વીકાર્યું છે. એ રીતે બૌદ્ધધર્મ વિશ્વમાં ફેલાય એવી શક્યતા છે.

આષ્ટાંગિક માર્ગ :

આ ધર્મને આર્ય આષ્ટાંગિક માર્ગ પણ કહેવામાં આવે છે. તેના આઠ અંગો છે. (૧) પહેલું અંગ છે સમ્યક્દષ્ટિ કોઈપણ વાત સમજવા માટે સાચી દષ્ટિ પ્રથમ હોવી જોઈએ. દષ્ટિ એટલે જગતમાં કેટલાં તરવો છે? તેનો ખ્યાલ આવી જવો જોઈએ. બૌદ્ધ ધર્મે ચાર આર્યસત્યો બતાવ્યાં છે :—દુઃખ, સમુદય, માર્ગ અને નિરોધ. દુઃખ શા માટે આવે તેનો વિચાર, બ્રહ્માનું સ્વરૂપ શું? જીવનું સ્વરૂપ શું? એનું ચથાર્ય જ્ઞાન થાય તેને (૧) સમ્યક્દષ્ટિ કહે છે. (૨) બીજું અંગ સમ્યક્ સંકલ્પ, પછી (૩) સમ્યક્ વાચા, (૪) સમ્યક્ કર્મ, (૫) સમ્યક્ આજીવિકા, (૬) સમ્યક્ વ્યાયામ, (૭) સમ્યક્ સ્મૃતિ અને (૮) સમ્યક્ સમાધિ. આમ આઠ અંગો છે.

સમ્યક્ દષ્ટિ અંગે વિચાર કરી ચૂક્યા છીએ. સમ્યક્ દષ્ટિ આવી—દર્શન આવ્યું કે પછી શું? તો સમ્યક્ સંકલ્પ આવ્યો. પ્રાણીમાત્ર તરફ વિશુદ્ધ પ્રેમ જળવે! પછી સમ્યક્ વાચા આવે છે. જો મારો મત સાચો છે તો મારે એવી વાણી રાખવી જોઈએ કે આખા વિશ્વના પ્રાણીઓ સાથે પ્રેમ કરવાનું સરળ બને. આ વાણી એટલે સત્ય, હિતકર, મધુર અને અર્થસહિત બોલવું જોઈએ. એકાંતમાં બેસીએ એટલે મનની ક્રિયા ચાલે. સંકલ્પ થાય, કામ કરીએ તો વાચા આવે, પછી વર્તન આવે એ વ્યવસ્થિત થાય તેનું નામ સમ્યક્ કર્મ છે. કર્મ કરે તો આજીવિકાનો પ્રશ્ન આવે જ છે. એટલે સાધુઓને માટે કહ્યું કે ગાયત્રી કર—ગાય ધાસ ધાસને ફરી ફરીને ચરે પણ મૂળિયાં ન તૂટે તેવી રીતે લેવું. મધુકરી બ્રમરની જેમ થોડું થોડું ચૂસવું—લેવું પણ ગધાચરી ના કરીશ. એટલે કે ‘‘ધું ખાઈ-પીને ખેદાનખેદાન ન કરવું જોઈએ. ગૃહસ્થોને માટે શોષણયુક્ત આજીવિકા નહિ

કરવાનું કહ્યું; એ છે સમ્યક્ આજીવિકા. પણ આ બધા માટે સાચો વિચાર જોઈએ; પણ અંદર તો બગાડ પડ્યો છે તેને તો કાઢવો જોઈએ. એટલે કહ્યું કે વ્યાયામ કરજે. ખરાબ વિચારોને કાઢી સારા વિચારો ભરજે. કસરત કેવળ શરીરની નહીં, પણ મન અને યુક્તિની પણ કરજે. આનો સાર એ નીકળ્યો કે ખરાબ કાઢી નાંખવું અને સાડું લેવું; પણ સાડું આવે ક્યાંથી? તો કહે સમ્યક્ સ્મૃતિ કેળવ! અવધાન પ્રયોગો અંગેની વાતોમાં આપણે જોઈ ગયા કે શંકરાચાર્ય ઊંડા ઊતર્યા. “કોડહ?” તો કહે, “હું બ્રહ્મણ, હું શરીર!” વધુ ઊંડા ગયા કે જવાબ મળ્યો : “અહં બ્રહ્માસ્મિ...”! જગત અને શરીર વગેરેના સંબંધો સંભારતાં સંભારતાં જગત શું? જીવ શું? એના સંબંધો શું? એ બધા વિચારો આવશે અને સાથે જ બ્રહ્મનું અંદર સમાઈ ગયેલું સ્વરૂપ પણ બહાર આવશે, આ સ્મૃતિનો પ્રતાપ છે. ત્યાર પછી જે આવશે તે છે સમ્યક્ સમાધિ. એમાં વાસનામાત્ર સમાઈ જશે. એટલે પછી પરમ યુક્ત અવસ્થાને પ્રાપ્ત થવાશે. આ આઠ માર્ગને બોધિમાર્ગ પણ કહ્યો છે.

મધ્યમ માર્ગ

આપણે વૈદિક ધર્મને જોશું તો જણાશે કે તે મોટા ભાગે ગૃહસ્થનો જ ધર્મ છે; સન્યાસાશ્રમ ત્યાં છે પણ તેનો એટલો ખુલાસો મળતો નથી. ત્યારે જૈનધર્મને જોશું તો તે તદ્દન આત્મ-સાધકના ધર્મ જેવો છે. તેમાં ગૃહસ્થજીવન અંગે સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન નથી; જે સાધક માટે કરવામાં આવ્યું છે. ત્યારે બૌદ્ધ માર્ગ બન્નેની વચ્ચેના મધ્યમ માર્ગની ગરજ સારે છે. એટલે ગૃહસ્થો ભોગ-વિલાસમાં રહે તો તેમને સાધુમાર્ગની ખબર ન પડે; તે માટે દરેક બૌદ્ધ માટે એ જરૂરી છે કે તે નાનપણમાં એક વાર તો સાધુ થાય! તેને એ ખ્યાલ રહેવો જોઈએ કે તું નાનામાં નાનો છે-બિક્ષા માગનારો છે એ ખ્યાલ રહે. બર્માના વડાપ્રધાન ઉતુ પણ બૌદ્ધ સાધુ તરીકે રહ્યા હતા. ત્યારે

સાધુ તરીકે કેવળ અતિતપમાં પણ બૌદ્ધધર્મે શ્રેય ન માન્યું. સાથે લોકકલ્યાણને પણ ધ્યાનમાં રાખવાતું કહ્યું છે.

લોકસંગ્રહ માટે પ્રયત્ન :

પણ સાધુ દીક્ષા લે એટલે તેણે કંઈક તો કરવું જોઈએ ! તે માટે તેને લોકસંગ્રહનો પ્રયત્ન કરવાતું કહેવામાં આવ્યું. આ રીતે અશોકે પોતાના માણસોને શ્રીલંકા, તિબેટ, ચીન વગેરે સ્થળોએ મોકલ્યા અને એ પ્રકાશ ભારતનો મટીને એશિયાનો થયો.

યજ્ઞને નવું સ્વરૂપ :

તે વખતે યજ્ઞની ખોલખાલા હતી. લોકો માનતા હતા કે યજ્ઞ કરવાથી સ્વર્ગ મળે છે. યુદ્ધે તેને નવું સ્વરૂપ આપ્યું અને યજ્ઞમાં ભોગ આપવાની નવી પદ્ધતિ બતાવી. તે અંગે એક દાખલો સુપ્રસિદ્ધ છે.

એકવાર યુદ્ધ ભગવાન રાજગૃહી નગરીમાં ગૃધ્રકૂટ પર્વત ઉપર વિચરતા હતા. તે વખતે માધુ નામનો બ્રાહ્મણ આવીને તેમને પૂછે છે:—“ યજ્ઞનો માર્ગ પુણ્ય માટે છે. હું યજ્ઞ કરી રહ્યો છું તો મારું પુણ્ય વધે છે કે નહીં. ”

ત્યારે યુદ્ધ કહે છે:—“ તમે યજ્ઞ જરૂર કરો પણ, યજ્ઞ કેવો કરવો ? તેમાં કોની આહતિ આપવી ? તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. આહતિ એવી આપવી જોઈએ કે આત્મા ઉજ્જવળ બને. એટલે દોષોને હોમવા જોઈએ; ઇન્દ્રિયોના વિષય-વિકારોને હોમવા જોઈએ.

આમ તેમણે નવા યજ્ઞની કલ્પના આપી. અને એ નવો યજ્ઞ કરી કોણ શકે ? તો કહ્યું કે જે પુરૂષ રાગદ્વેષથી રહિત થયો છે, જેનું જીવન વિશ્વના કલ્યાણ માટે છે; તેને યુદ્ધ કહે, વીતરાગ કહે કે તથાગત કહે, એવાજ પુરૂષો યજ્ઞ કરવા માટે ઉત્તમ છે.

યુદ્ધ ભગવાને બ્રાહ્મણને કર્મ માર્ગથી હટાવ્યો નહીં, પણ જ્ઞાન અને કર્મનું જોડાણ કર્યું. સાધુ પુરૂષોને યજ્ઞ માટે શ્રેષ્ઠ ઠેરવ્યા અને એ માગે તો શું માગે ? તમારા દોષો દૂર કરો એજ એમની આહવા

હોય. માટે દોષને દૂર કરો અને સંયમને પાળો. યુદ્ધ આમ યત્નું ખંડન ન કર્યું પણ નવો વર્ણાંક આપ્યો.

ગૃહસ્થનો નવો આદર્શ :

બૌદ્ધ ધર્મની બીજી વિશેષતા છે ભિક્ષા અને દીક્ષાની. રાજા હોય કે પ્રજા હોય. તેણે દીક્ષા તો લેવીજ જોઈએ. અને ભિક્ષા માગવીજ જોઈએ. આ તેમણે ગૃહસ્થાશ્રમનો આદર્શ બનાવ્યો. નિરાશક્તિની મોટી મોટી વાતો કરવાથી દીક્ષાનું લક્ષ્ય જીવનમાં કદાપિ પણ ન આવી શકે. ત્યાંસુધી જીવનમાં સન્યાસનું સ્થાન ન આવે, ભોગ-વિલાસોથી પાછા ન વળી શકાય! આશ્રમ વ્યવસ્થામાં પચાસ વર્ષ પછી વાનપ્રસ્થનો ઉલ્લેખ હોવા છતાં પણ મોટી ઉમ્મર સુધી પણ ભોગ-વિલાસમાંથી લોકોને પાછા ન વળતા જોઈને; યુદ્ધનો દરેક માટે ફરજિયાત દીક્ષા-સંસ્કાર જરૂર પ્રશ્નસનીય ગણી શકાય.

તેવીજ રીતે તેમણે ત્યાગીને પણ લોકકલ્યાણ તરફ દોર્યા. તેમણે કહ્યું: “જગતનું નિર્વાણ નહીં થાય, જગતનાં દુઃખો દૂર નહીં થાય ત્યાંસુધી તમારું કલ્યાણ થવાનું નથી.”

કોઈકે યુદ્ધ ભગવાનને કહ્યું: “આપના માટે મોક્ષમાં જવાનું વિમાન તૈયાર છે!”

તેમણે કહ્યું: “લોકોનું નિર્વાણ ન થાય ત્યાંસુધી મારે મોક્ષમાં જવું નથી!”

આમ તેમણે ત્યાગને લોક-કલ્યાણ સાથે બાંધ્યો અને ત્યાગ સાથેના ગૃહસ્થાશ્રમનો ધ્વંસ ન કર્યો.

પુરૂષાર્થની નવી દિશા :

બૌદ્ધ દર્શન કેટલું વહેવારિક છે તેનો એક પ્રસંગ “સભિય સુતા”માં આવે છે. સભિય નામનો સાધુ છે. તેના અંતરમાં કેટલાક પ્રશ્નો જાડે છે. તે બધા એકાંગી વિચારો હોય છે. એકાંત સાધના સારી? એકાંત

આત્મવાદ સારો કે શુષ્ક ચર્ચા કરવી સારી ! અથવા ગુફામાં સાધના કરે કે પોતાનો મોક્ષ મેળવું !” એવું એવું તે કહે અને વિચારે. આવો પુરુષ જ્ઞાન લેવા ગયો. પણ છ દાર્શનિકો તેના સવાલોના જવાબો ન આપી શક્યા, પણ યુદ્ધ ભગવાન આપી શક્યા. તેમણે સમાધાન આપ્યું કે આને સાધુ કહેવાય, આને શ્રવણ કહેવાય અને આને બ્રાહ્મણ કહેવાય ? સભિયને સંતોષ થાય છે. એટલે તે યુદ્ધને કહે છે કે મને દીક્ષા આપો ।

યુદ્ધ કહે છે : “તમે ભિક્ષુ તો છો જ ! માત્ર ઔદ્ધ ધર્મની દીક્ષા જોઈએ તો સંઘની આજ્ઞા લેવી જોઈએ !”

આનો અર્થ એ થાય છે કે તેઓ સંઘમાં માનતા હતા. એકાંકી-પણામાં નહોતા માનતા. આ સંઘમાં સાધુ-સાધ્વીઓ અને ઔદ્ધ સ્ત્રી અને પુરુષો હતા. ઔદ્ધ ધર્મે સ્ત્રીઓની દીક્ષા માટે પાછળથી જોગવાઈ કરી હોય તેમ લાગે છે. મહાકાશ્યની નામના પોતાના શિષ્યની વિનંતિથી ભિક્ષુણી ખનાવીને સન્યાસદીક્ષા આપી છે. ભ. યુદ્ધના ગૃહસ્થ પક્ષના મારીયા ને આનંદી આત્રપાલીને પણ સ્વીકારવામાં આવી છે. વૈદિક ધર્મે વર્ણશ્રમ વ્યવસ્થાનો પાયો નાખ્યો ત્યારે ઔદ્ધ ધર્મે—બધા વર્ણોને છોડી જવા માટે તેમ જ બધા માનવોની એક જ જાત છે એમ કહી વર્ણશ્રમની નવી વ્યાખ્યા આપી. વર્ણશ્રમ વ્યવસ્થા આખી શ્રમ ઉપર ઊભી હતી. પુરુષાર્થ તેનો આધાર હતો. યુદ્ધે ત્યાં ષષ્ઠ શ્રમ કેને કહેવાય ? એ સમગ્રવી ‘શ્રમણ’ પદ્ધતિનો પાયો નાખ્યો. એમાં કોનેનો પણ એટલો જ ફાળો છે. તેની છાપ વૈદિક ધર્મ ઉપર પણ પડ્યા વગર ન રહી.

પ્રતિકારની નવી રીત :

અત્યાર સુધી વૈદિક ધર્મમાં આતતાયીને મારી નાખવો એજ વાત પરંપરાગત આવી આવતી હતી. યુદ્ધે આ પ્રતિકારને નવી રીત આપી. તેમણે અહિંસક પ્રતિકારનો પાયો નાખ્યો અને કહ્યું :—

“ નહિ વૈરેણ વૈરાણિ સમંતીઘ કદાચન્
અવૈરેણ હિ વૈરાણિ સમંતીહ સનાતન । ”

એટલે કે વૈરથી વેર કદિ શમતું નથી, અવેર (પ્રેમ)થી જ વેર
શમે છે. આમ શત્રુને પણ મિત્ર બનવાનો તેમણે માર્ગ મોકલો કર્યો.

બૌદ્ધ ધર્મની આજની સ્થિતિ

આમ બૌદ્ધ ધર્મે વૈદિક ધર્મના તદ્દન ગૃહસ્થાશ્રમના આદર્શ અને
જૈનધર્મના એકાંત અધ્યાત્મવાદના આદર્શ વચ્ચેની ખાઈ પૂરવામાં સારો
ફાળો આપ્યો. પણ મુશ્કેલી ત્યાં આવી કે લોકસંગ્રહ વધ્યો તેમ
સાધુઓ રાજ્યના મલિક બન્યા; કાંતો રાજ્યના આશ્રિત બન્યા. તેમાંથી
કાંતો પછી પરંપરાગત રૂઢિચુસ્તતા બધાણી કાં પછી મોટા મોટા મઠો,
વિહારોનો પરિગ્રહ વધતો ચાલ્યો. વૈદિક ધર્મ સન્યાસ ઉપર ઝોક
આવ્યો અને એકાંત સાધના વધી કે પોતાનું જ કલ્યાણ કરવું. ત્યારે
બૌદ્ધ ધર્મે વિશ્વકલ્યાણની વાત આપી પણ આત્મસાધના બૂલી જવાય
તે સ્થિતિ આવી. પરિણામે બૌદ્ધ ધર્મને માનનાર ચીન એકદમ
સામ્યવાદી થઈ ગયું. ટિબેટમાંથી દલાઈ લામાને બાગવું પડ્યું. જે
ભગવાનનો અંશ ગણાતો તેની આવી પરિસ્થિતિ થાય તો એ જરૂર
વિચારવા જેવું તો છેજ.

બૌદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો ખાસ કરીને તેના સાધુઓ કેટલા લોકસંગ્રહી
હતા તેના ઉપરથી ખ્યાલ આવી શકશે. તેના ઘણા સુંદર દ્રષ્ટાંતો મળે
છે. એમાનાં એક દાખલો નીચે પ્રમાણે છે.

ઉપશુપ્ત નામના સાધુ ઉપર કોશાંબી નગરીની એક વેશ્યા મુગ્ધ
બની. એ વેશ્યા કોશાંબીની સર્વમાન્ય હતી, રાજ-મહારાજ, શ્રીમંતો
તેને ચાહતા. તેની કળા, સૌંદર્ય, નૃત્ય વગેરે સહુથી ઉત્તમ હતાં. તે
છતાં તેણે એકવાર ઉપશુપ્તને જોયો અને તેના ઉપર મુગ્ધ બની.
ઉપશુપ્ત રૂપવાન અને વિદ્યાસંપન્ન હતા. યાવને ખીસેલું તેમનું શરીર
સૌષ્ઠ્ય તે બાંધને ગમી ગયા.

વેશ્યાએ તેને વિનાંતિ કરી, “ આપ એકવાર મારે ત્યાં પધારો,
હું તમારી સાથે રહેવા માંગુ છું. ”

ઉપગુપ્તે કહ્યું : “ બિચારીને પછી કહીશ ! ”

ત્યારબાદ ધણી દિવસો નીકળી જાય છે. વેશ્યાને ચમ રોગ થાય છે અને તેનું શરીર સૌન્દર્ય સૂકાતું જાય છે. તે વખતના કાયદા પ્રમાણે જોવા રોગીને નગર બહારની ખાઈમાં નાખી આવવામાં આવતો. તે ખાઈને પણ ખાઈમાં નાખવામાં આવે છે. તે વખતે ઉપગુપ્ત ફરતા ફરતા ત્યાં આવે છે અને કહે છે : “ લે, હું આવ્યો છું ! ”

ખાઈ કહે : “ હવે શું કહું ? ”

પણ, ઉપગુપ્ત તેમની સેવા કરવામાં લાગી જાય છે. તેનો રોગ દૂર થાય છે અને શરીર સુધરી જાય છે. તેનામાં નવું જીવન આવે છે અને તે ખાઈ સાધવી થાય છે. એક વેશ્યાની બદમાશ્ણીથી પણ લોભાઈ ન જતાં, ન ગભરાતાં એક સાધુ તેનો ઉદ્ધાર કરે છે. આ એના લોકસંપર્કનો નમૂનો છે.

એવી જ રીતે ત્યાગમાં સાધ્વીઓ કેટલી આગળ હતી તેના ઉદાહરણ રૂપે શુભા નામની બિશુણુનો દાખલો આપી શકાય. વનમાંથી તે એકલી ચાલી આવે છે. તે ભરયુવાન અને સૌંદર્યવાન હોય છે. તે વખતે એક લંપટ માણસ સામે આવીને ઊભો રહે છે અને નક્કટ થઈને કહે છે : “ તારી આંખ તો બહુ કામણુગારી છે. હું તને ચાહું છું. ”

બિશુણુ પરિસ્થિતિ માપી ગઈ. જ્યાં પેલો કંઈ વધારે વાત કરવા જાય તે પહેલાં પોતાના નખ વડે આંખનો ડોળો કાઢીને તેને આપતાં કહે છે : “ લાઇ લે... ! ” લોહીની ધારા વહે છે. તે દૃશ્ય જોઈને પેલો નમી પડે છે. જે વિકારી હોય છે તે દાસ બને છે.

આવા લોકસંગ્રહના ધણા દાખલા જોવા મળે છે. પણ બૌદ્ધ બિશુઓ એમાંજ એટલા બધા એતપ્રેત થઈ ગયા તેમજ સંયમ આત્મસાધનામાં શિથિલ થઈ ગયા કે તેમને ભાગવું પડ્યું. એટલું જ નહીં અનાજના દુકાળના સમયે માછલીઓ-માંસાહાર વ. પણ તેમનામાં પ્રચલિત થઈ ગયો. લોકસંગ્રહ સાથે લોકકલ્યાણની કોઈ પણ વહેવારિક યોજનાના અભાવે તે ધર્મ મઠો-વિહારોમાં આજે ગોંધાઈ રહ્યો છે.

આને વિશ્વના કદ્યાણુ માટે તેની વધારે અગત્ય છે. વિશ્વના પ્રશ્નો ઉકેલવામાં બૌદ્ધ ધર્મ માર્ગદર્શન આપી શકે તેમ છે. ગાંધીયુગમાં તેના આદર્શો કેવી રીતે ઉપયોગી થાય તે આપણે જોઈવવાનું છે.

ચર્ચા વિચારણા

બૌદ્ધ ધર્મને ઉપયોગી બનાવો

પૂ. હંડીસ્વામી : “ સવારના મહારાજશ્રીએ જે કહ્યું હતું તે ખૂબ જ સુંદર અને સમયસરનું હતું. બૌદ્ધધર્મમાં સૌત્રાંતિ, વૈભાષિક, ચોગાચાર અને માધ્યમિક એમા ચાર શાખાઓ છે. જેમાં જીવ, જગત અને પરમાત્માનું સુંદર અને વ્યવસ્થિત સમન્વયીકરણ છે. અલગત બૌદ્ધ ધર્મનો બહોળો ફેલાવો છતાં રાજ્યાશ્રય અને રાજ્યલાલસાને કારણે તેનું પતન થયું છે. હમણાં જર્મન તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ બૌદ્ધ ધર્મનું જે ઉજવણ લવિષ્ય કહ્યું છે તે જોતાં; તેમજ અનુબંધ વિચારધારા જૈન ધર્મમાં પરવિસાન પામી વિશ્વમાં સર્વધર્મ ઉપાસનાનો જય જયકાર જરૂર જરૂર વર્તશે એમ લાગે છે.

શ્રી. ચંચળબેન : “ ભગવાન ખુદે, રાહુલ-યશોધરા વગેરેને સન્યાસ તરફ ખેંચ્યા અને ખુદ અશોકનાં સગાં પણ ખેંચાયાં. આમ ગૃહસ્થસંઘ અને સાધુસંઘ બંનેનું મહત્ત્વ બૌદ્ધધર્મમાં સ્વીકારાયું છે. એટલું જ નહીં, આશ્રપાલી જેવી વેશ્યાઓને પણ કેટલી ઉચી ચઢાવી? એટલે આને જે ઉણપો છે તેમની પૂર્તિ કરી એ ધર્મને આગળ વિકાસના પંથે મૂકવો જોઈએ.

પૂ. હંડીસ્વામી : “ બિખિસાર, અબ્બતશત્રુ, કનિષ્ઠ, અશોક જેવા રાજાઓ થયા. અશોકનો પુત્ર મહેન્દ્ર અને પુત્રી સંધમિત્રા સિલોનમાં ગયા, અને બે ભાઈઓ બિહુ રૂપે, બીજા બિહુ-બિહુણીઓની સાથે ખર્મા તરફ ગયા. આમ સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતા બૌદ્ધ ધર્મે ગૃહસ્થાશ્રમના ક્ષેત્રોમાં પણ સિદ્ધ કરી. આ બધાં તત્ત્વો લેવા જેવાં છે.

(૨૮-૧૦-૬૧)

જૈનધર્મની મૂળ ખૂબીઓ

સર્વધર્મ ઉપાસનાના સંદર્ભમાં હિંદુધર્મની જે શાખા વૈદિક ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મ ઉપર વિચાર થઈ ચુક્યો છે. આજે, જૈન ધર્મનો વિચાર સંક્ષેપમાં કરવાનો છે. એક રીતે એમ કહી શકાય કે માનવ સમાજને અહિંસક સંસ્કૃતિની અને સહઅસ્તિત્વની ભેટ આપનાર જૈન ધર્મ છે. અને તેની એક યા ખીજી રીતે વ્યાપકપણે અસર અન્ય ધર્મો ઉપર પડી છે. અત્રે જૈનધર્મની મૂળ ખૂબીઓ અંગે વિચાર કરશું.

જૈનધર્મની મૂળ ખૂબીઓ માટે દશવૈકલિક સૂત્રના પ્રથમ અધ્યાયની પહેલી ગાથા રજુ કરી શકાય. આ ગાથામાં જૈનધર્મની ખૂબીનો સાર આવી જાય છે. સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના મૂળ ગુરૂ લોકાકાશાદને આ એકજ ગાથાથી ઘણી પ્રેરણા મળી હતી અને તેઓ એકજ ગાથા પકડીને પોતાના ક્રાંતિકારી વિચારો ઉપર સ્થિર અને મક્કમ થયા હતા એમ કહેવામાં આવે છે. તે ગાથા આ પ્રમાણે છે:—

ધમ્મો મંગલ મુક્કિદં, અહિંસા સંજમો તવો ।

દેવાવિ તં નમંસંતિ જસસ ધમ્મે સયામણો ॥

—ધર્મ ઉત્કૃષ્ટ મંગળ રૂપ છે. તે અહિંસા—સંયમ—તપ એમ ત્રિપુટી રૂપે છે. જેનું મન હમેશાં ધર્મમાં લીન રહે છે તેને દેવતા તથા બીજા સમૃદ્ધશાળી પુરૂષો પણ નમન કરે છે.

વિશ્વ ચૈતન્ય સાથે રમણ :

‘વત્યુ સહાવો ધર્મો’—વસ્તુનો સ્વભાવ એ ધર્મ છે એમ અમાઉ વિચારી ગયા છીએ. કોઈ પણ તત્ત્વ કે દ્રવ્ય હોય તેનો સ્વભાવ તો હોય જ છે. એવી જ રીતે ચૈતન્ય આત્માનો પોતાનો સ્વભાવ શું છે ? એનો સ્વભાવ એજ છે કે વિશ્વ ચૈતન્યમાં રમણ કરવું વિશ્વ ચૈતન્યમાં

રમણ કરવા માટે વહેવારિક તત્વો ખતાવ્યાં છે:-અહિંસા, સંયમ અને તપ. આ ત્રણે શબ્દો ધણીવાર સાંભળવા છતાં, અતિ પરિચિત થઈ જતાં તેના ઊંડાણમાં જવાનું ધ્યાન થતું નથી. એટલે આપણે ધર્મ તત્વના ઉપર ઉપરના ખોખામાં તો ફરતા રહીએ છીએ. રમણ કરવું એટલે ફરવું-ઉપર ઉપર રમ્યા કરવું તેને દ્રવ્ય રમણ કહેવાય. તે ભાવરમણ નથી. ભાવ રમણ એટલે તત્વના ઊંડાણમાં ઉતરી સારને પ્રાપ્ત કરી તે મુજબ જગતના બધા ચૈતન્યો સાથે રમણ કરવું-તે છે.

આત્માનો ચૈતન્ય સાથે રમણ કરવું એ સ્વભાવ છે અને તેના માટે અહિંસા એ પહેલું સાધન છે. અહિંસા તરવ અંગે પણ દ્રવ્ય અહિંસા સુધી જ તેનો અમલ જોવા મળે છે પણ ભાવ-અહિંસા તરફ દુલક્ષ્ય જ દેખાય છે. અહિંસાનું સ્વરૂપ ઉદારતાથી વિચારાયું નથી. ઉદારતા આવતા માનવ વિશાળ બનવા પ્રેરાય છે. સર્વપ્રથમ તેની સમક્ષ માનવ જાતિએ આવે છે અને ત્યાર પછી સમષ્ટિ આવે છે. જૈન ધર્મે જે ધર્મનું સ્વરૂપ ખતાવ્યું છે તેમાં વિશ્વ ચૈતન્ય સાથે રમણ કરવાના અર્થે સમષ્ટિ સુધીની આત્મીયતા એકતા સાધવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. એણે પૃથ્વીમાં જીવો કલા છે. ધરતીના પેટાળમાં અને ધરતીના કણોમાં અવ્યક્ત ચૈતન્યવાળા જીવો છે, એથી જ એ માટીમાં શિલાઓ વૃદ્ધિ પામે છે, પૃથ્વી ખાતર આપવાથી ફળદ્રુપ બને છે. પાણીના પ્રત્યેક બિંદુમાં જીવો કલા છે. સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર વડે જોવાથી અને હવે તો વિજ્ઞાન પણ કહે છે તેમ એક ટીપામાં ૩૬૦૦૦ થી વધારે જંતુઓ જોવા મળશે. વાયુમાં પણ જીવો છે. અગ્નિમાં પણ સજીવતા છે. વનસ્પતિની સજીવતા તો વૈજ્ઞાનિક જગદીશચંદ્ર બસુએ સિદ્ધ કરી ખતાવી છે. આમ પણ વાતાવરણમાં રહેલ જંતુ (germs)નો વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંત દરેક પદાર્થમાં જીવો ખતાવે જ છે. આ બધા ચૈતન્યો સાથે આત્મરમણ કરવું તે ધર્મનો સ્વભાવ છે; આત્માની પ્રક્રિયા છે.

(૧) અહિંસાનું વ્યાપક ક્ષેત્ર :

ચૈતન્ય સાથે આત્મ રમણ કરવા માટે વહેવારમાં જે પહેલું તત્વ

જૈનધર્મે કહ્યું તે અહિંસા છે. અહિંસા એટલે કોઈને પણ જીવન પ્રાણથી રહિત ન કરવું. આત્મીયતા સાધવા માટે જીવન-પ્રાણ જરૂરી છે. કોઈ મહાં સાથે આત્મીયતા સાધતું નથી. એટલે અહિંસાનું તત્ત્વ માનવામાં વિકસશે ત્યારે સૌથી પહેલાં એની ઉદારતા પોતાના જેવા માનવ પ્રતિ વરસશે તેને બધા માનવો પોતાના જેવા લાગશે. તે એમની વચ્ચે વેર-વિરોધ કે બેદ બાવ નહીં નિહાળે પણ બધાને સમાનભાવે જોશે.

આ માનવસમાજમાં અલગ અલગ ધર્મો, સમાજો, સંસ્કૃતિઓ વિચારધારાઓ હશે. દેશ-રાષ્ટ્ર-પ્રાંત વગેરેના બેદો પણ હશે. ભાષાઓ પણ અલગ હશે, ત્યારે ખરે મુમુક્ષુ જે જે કક્ષાએ હશે તેને તે કક્ષાએ નિહાળીને આત્મીયતા અનુભવશે. પણ કોઈના તરફ ધૃણા-દ્રેષથી નહીં જુએ કે તેમના નાશની કલ્પના નહીં કરે. કોઈ ધર્મ વાળા પહેલે પગથિયે હશે; તેના માટે વિચારશે કે તેમને બાકીનાં પગથિયાં ચડવાના છે. એવીજ રીતે બીજો-ત્રીજો અને તેથી ઉપરવાળાં પગથિયાંના લોકોનો વિચાર કરશે; અને સમભાવથી જોશે. પોતાને જીવો કે બીજાને નીચો નહીં કહે.

વિચારની અહિંસા :

એક મંદિરની સાત ટોચો છે. તેમાં આવનાર અલગ અલગ ટોચે હોય તો તેની સાથે જેમ ભાવિક દર્શકને બેદભાવ નહોત્ય-તે તો બધાને શ્રદ્ધાથી માને છે. એવીજ રીતે સાચો અહિંસક બધા માનવસમાજને તેના ધોરણ પ્રમાણે નિહાળશે. એક નિશાળ છે તેમાં પહેલું ધોરણ પણ છે. અગ્રારમું પણ છે. હવે અલગ અલગ ધોરણમાં ખેસનાર વિદ્યાર્થીઓ ઝબડો ન કરે અને પોત પોતાના ધોરણમાં બેસે છે. એમનું ધ્યેય તો શિક્ષણનું છે. એવીજ રીતે સ્કૂલો, કોલેજો કે વિશ્વ વિદ્યાલયો પણ પરસ્પર ઝબડ્યા વગર શિક્ષણ આપવાનું કામ કરે છે. એવીજ રીતે તે દરેક ધર્મ અને સમાજોને જોશે! એનેજ જૈનધર્મ સ્વાદવાદ, સાપેક્ષવાદ

કે અનેકાંતવાદ કહે છે. સાચી અહિંસાનું પાલન અનેકાંતવાદની દૃષ્ટિ વગર ન થઈ શકે !

જો એ દૃષ્ટિએ બધા ધર્મોને જોવા જઈએ ઉદારતાથી બધા ધર્મો એક બીજાને જુએ તો ધર્મના ઝંઘડા ટકી શકે નહીં ! જ્યારે ધર્મનો અર્થ વિશ્વ ચૈતન્યમાં રમણ કરવાનો છે ત્યાં આત્મ-એકતા સાથે ઝગડો ટકી શકેજ નહીં. ધર્મના નામે ઝંઘડો કરવો એ માનસિક અને વૈચારિક હિંસા છે અને હિંસાને ધર્મ સાથે કશો સંબંધ નથી.

ભગવાન મહાવીરે આ વસ્તુને બરાબર સમજી લીધી હતી. એટલે તેઓ અહિંસાનાં ઊંડાણમાં ઊતર્યા. તેમણે કહ્યું : “ માત્ર બાહ્ય (દ્રવ્ય) હિંસાજ હિંસા નથી પણ, આંતરિક હિંસા (ભાવ) એ પણ મોટી હિંસા છે, ” પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિ અને તંદુલ માછલાના દૃષ્ટાંતોથી એ વાત સારી પેઠે સમજી શકાય છે.

ધ્રમ્મૂતિ ગૌતમ ભગવાન મહાવીરને ઘણી વખત પ્રશ્નો પૂછતા અને તેના જવાબમાં એમ પણ પૂછતા : “ ભગવન ! હું વિચારું છું તે વાત બરાબર છે ? ”

ભગવાન મહાવીરે સ્વામી તે વસ્તુ બરાબર હોય તો તેને બરાબર કહેતા જો કંઈક તરત ખૂટતું હોય તો કહેતાં : “ બરાબર નથી ! ”

ગૌતમ સ્વામી પૂછતા : કંઈ દૃષ્ટિએ, કંઈ રીતે આ બરાબર છે, કે આ બરાબર નથી ? ”

એટલે ભગવાન તે વાતને બીજાની દૃષ્ટિએ, બીજાની ભાષામાં, પારિભાષિક શબ્દ પ્રમાણે સમજાવતા. તેઓ દરેક વસ્તુને દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ ભાવની કસોટીએ કસીને, તેને આચરણમાં મૂકવાની વાત કરતા. આનેજ તેમણે અનેકાંત એવું નામ આપ્યું હતું.

આવો અનેકાંત કુટુંબ જીવનમાં પણ જોવા મળે છે. કોઈ માણસ માંદો પડે તો કુટુંબનો આગેવાન તેને કહે છે : “ તમારે ખિચડી ખાની. ” પણ, તે સાજો સારો થઈ જાય ત્યારે તેના માટે ચાલુ

પૌષ્ટિક ખોરાકનું વિધાન કરશે. આ વખતે પેલો માણસ જો એમ કહે કે “તમે તો ખિચડી ખાવાનું જ કહ્યું હતું એટલે હું તો ખિચડી જ ખાઈશ.” તો એ ખરાબર ન કહેવાય. કાંતો તેણે પૌષ્ટિક ખોરાક લેવો પડશે નહીંતર તેનામાં શક્તિ નહીં આવે. એજ રીતે ધર્મ અંગે પણ દ્રવ્ય-કાળ-ક્ષેત્ર-ભાવનો વિચાર અનેકાંત છે; અને તે જરૂરી છે.

સર્વોચ્ચ નજર :

ધણા લોકો આ વાતને સમજી શકતા નથી. તેઓ કહે છે કે સર્વજ્ઞોએ જે દીકું છે તેથી અન્યથા નજ હોઈ શકે. એટલે દ્રવ્યક્ષેત્ર કાળ ભાવ પ્રમાણે એમાં ફેરફાર હોઈ જ ન શકે. આમાં એ ખાખતો વિચારવાની છે. એક તો સર્વજ્ઞોએ જે કહ્યું તેનો અંશ માત્ર વાણીમાં આવ્યો છે; અને તેને લિપિબદ્ધ કરીને સર્વજ્ઞો આપી નથી ગયા. અત્યારના દરેક ધર્મો માટે એ વાત એટલેજ અંશે સત્ય છે. લિપિબદ્ધ શાસ્ત્રો થયાં ત્યારે તેના ઉપર ધણાં કાળના સંસ્કારો ચડી ગયાં છે. તે ઉપરાંત એક મહાન વસ્તુ એ પણ સમજવાની છે કે સર્વજ્ઞોએ કદિ બીજા ધર્મો સાથે લડવાનું કે હિંસા કરવાનું કદિ જણાવ્યું નથી. એટલે જે આપણી પાસે ઉપલબ્ધ છે તેનો પૂર્ણ પત્તો મેળવવા માટે અંશને વિશાળ અર્થમાં જોવા માટે અનુભવની એરણ ઉપર મૂકવાંજ પડશે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ કહ્યું છે :—

જે પદ શ્રી સર્વજ્ઞે દીકું જ્ઞાનમાં,
કહી શક્યા નહીં તે પણ શ્રી લગવંતજે ।
તેહ સ્વરૂપને અન્યવાણી તે શું કહે ?
અનુભવ ગોચર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન જો ॥

આજે “ધર્મ” આવો છે કેં ધર્મ તેવો છે” એવો વાદવિવાદ મોટા પાયે ચાલે છે. અને પોતાના મતને ઐષ્ટ માનીને બીજાને ઉતારી પાડવાનો પ્રયાસ થાય છે. એને જૈનધર્મે ભાવ-હિંસા કહી છે અને તે ઉત્કૃષ્ટે આચરાય તો મોક્ષે જનારો પણ સાતમી નરકનું બંધન બાંધી

શકે છે તેમ રાજર્ષિ પ્રસન્નચંદ્રના માનસિક અધ્યવ્યવસાયો ઉપરથી ભગવાન મહાવીર કહી ગયા છે. આ વાત જૈનોએ તેમજ અન્ય દરેક ધર્મોએ સમજવા જેવી છે.

જૈનધર્મ ભાવ-અહિંસાના આચરણ ઉપર ધ્યાન જોર આપ્યું છે; પણ આજે જૈનધર્મનો એકાંત આત્મવાદ તરફનો વળાંક એનાથી તદ્દન વિરુદ્ધ દિશામાં જતો લાગે છે. વિશ્વ યૈતન્ય સાથે રમણ કરવું એ આત્માનો ધર્મનો સ્વભાવ છે અને એ ત્યારેજ શક્ય બને જ્યારે ઈતર માનવ સમાજોની વચ્ચે જવાય; તેમનો સંપર્ક સધાય. “અમને શું !” એમ કહીને જે ઉદાસીનતા કે ઉપેક્ષા આત્મવાદના નામે સેવવામાં આવે છે તે ખોટો છે. આ અંગે જૈન તીર્થંકરોના જ દાખલા લઈએ.

તીર્થંકરો અને વહેવાર ધર્મ

ભગવાન ઋષભદેવ ત્રણ જ્ઞાન લઈને આવ્યા હતા. તેઓ પરણ્યા, રાજ થયા અને તેમણે બીજો વહેવાર પણ કર્યો. તેમણે લોકોને ખેતી-કળા-હથિયાર વિદ્યા શીખવી અને સમાજ રચના કરી. એટલું જ નહીં જ્યારે એમને લાગ્યું કે હવે લોકોને અધ્યાત્મ વિદ્યા શીખવવી જરૂરી છે ત્યારે તેમણે દીક્ષા લીધી. અહીં સમજવા જેવી વાત એ છે કે ત્રણ જ્ઞાનના ધારક, પરમ અવધિજ્ઞાની એવા એ ક્ષાયિક સમકિત પુરુષ માનવસમાજનો દરેક પ્રકારનો વહેવાર જાતે આચરે છે અને બીજા પાસે અચરાવે છે. એની સાથે એકાંત આત્મવાદનો કયાં મેળ થાય છે ?

પ્રભુ પાર્શ્વનાથ પણ બધો વહેવાર કરે છે. એટલું જ નહીં પાડોશીધર્મ બળવવા માટે સેના લઈને લડવા પણ જાય છે. પછી પરણે છે અને રાજ્યની બધી સુવ્યવસ્થા જોયા બાદ સંયમ લે છે.

ભગવાન મહાવીર પણ બધો વહેવાર પાળે છે. મા-આપને રાજ રાખવા પરણે છે; બાઇને રાજ રાખવા બે વર્ષ સંસારમાં વધારે રોકાય છે. પછી વર્ષો દાન કરે છે. આ વર્ષોદાન પણ સમજવા જેવું છે. તેમાં દરેકને કોઈપણ જાતના ભેદભાવ વગર તેઓ દાન કરે છે. દરેક

તીર્થંકર માટે પણ એવું જ વિધાન છે. ત્યાં તેઓ ધર્મના, પ્રાંતના જાતિના બેદો ભિન્ન કરતા નથી. આટઆટલું કર્યા પછી પણ દરેક તીર્થંકર અમૂક કાળ લોકસમુદાયમાં વિચરે છે. ઉપસર્ગો સહે છે પણ કોષ્ઠના પ્રતિ ધણા કે તિરસ્કાર દાખવતા નથી. ભગવાન મહાવીરને તો કાનમાં ખીલા ઠોકાવા, પગમાં ખીર રંધાવી, અનાર્યોની રંજડ વ. ધણા ઉપસર્ગો આવે છે. ત્યારબાદ તેમને પૂર્ણઆત્મજ્ઞાન થાય છે અને તેઓ ચતુર્વિધ સંઘની રચના કરે છે. તેઓ એમ વિચારતા નથી કે અન્ય આત્માઓનું હું કશું કરી શકવામાં નિમિત્ત બની શકતો નથી, પછી આ સંઘરચના શા માટે કરે ? મારોજ આત્મ ઉદ્ધાર જ બસ છે. તેઓ જ્ઞાની-ધ્યાની હતા. તેઓ જાણતા હતા કે સંઘમાં અનેક સાધુ-સાધ્વીઓ, શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ આવશે, તેમનાં પલોજણાં થશે...છતાં તેમણે વ્યવસ્થિત સંઘ સ્થાપ્યો...કારણ કે તેમના મને હતું કે બધાય જીવોમાં અહિંસા કેમ ફેલાય ? અહિંસા સમાજ વ્યાપી કેમ બને ? તેમના મને સ્વભાવનો અર્થ કેવળ પોતાના આત્મામાંજ રમણ કરવું એવો સંકુચિત નહોતો. પણ, સ્વ એટલે આત્મા-અર્થાત્ વિશ્વમાં જ્યાં જ્યાં ચૈતન્ય છે ત્યાં ત્યાં પોતાના આત્માનું રમણ કરવું; જે સ્વભાવમાં રમણ કરે તેને અનુમોદન આપવું એવો તેમણે વ્યાપક અર્થ લીધો હતો. એટલે જ તેઓ આચારાંગ સૂત્રમાં “તુમંસિ નમાતં ચેવ જં ચેવ હંતવ્વંતિ મન્નસિ” એવાં સૂત્રો કહી શક્યા.

તેમની અહિંસા-ઉદ્ધાર હતી. એટલે કેવળ પોતાના જ કેવળજ્ઞાનથી સંતોષ ન માન્યો પણ પોતાના ચૌદ હજાર સાધુઓ અને છત્રીશ હજાર સાધ્વીઓ ઉપરાંત તે યુગના લાખો શ્રાવકોના પ્રશ્નો લઈ તેમણે નવું ઘડતર કયું કરાવ્યું. આ સંઘના પણ પોતાના ગૂંચવાતા પ્રશ્નો હતા. આવડો મોટો સંઘ એકલે સંભાળવો એ પણ અટપટો પ્રશ્ન હતો. આજે તો નાની એવી જૈન પેટા સંપ્રદાયોના પ્રશ્નો આચાર્યોને મુંઝવે છે; ત્યારે ભગવાન મહાવીર સામે સંઘસભ્યોની સંખ્યા જ કેટલી મુઝવનારી હોવી જોઈએ ! પણ એકાંગી આત્મવાદના નામે તેઓ એને પડતું

મૂકીને ધ્યાન ધરવા ન એસી ગયા. ગામે-ગામ પાદચિહ્ન કરીને તેમણે સંધને વ્યવસ્થિત કર્યો. ગણુધરે બનાવ્યા અને સંધમાં વિઠેન્દ્રીકરણ કરી બધાયનું વ્યવસ્થિત સંચાલન અને માર્ગદર્શન કરી-કરાવી શક્યા.

તેમણે દરેક બાબતમાં ત્રણ તત્ત્વોનો વિચાર કરવાનું કહ્યું :—
(૧) જ્ઞેય—એટલે દરેક વસ્તુમાં જાણવા જેવું જાણો, (૨) હેય. તેમાં છોડવા જેવું હોય તેને ત્યાગો (૩) ઉપાદેય એટલે કે ગ્રહણ કરવા લાયક હોય તેને લેવું ! આજ વહેવારિક સમન્વય વ્યક્તિવાદી વિચારધારાઓનો છે. સાથે સાથે સાધુઓ માટે એ વસ્તુ બતાવી દીધી કે તમારે દરેક ક્ષેત્રના, સમાજના પ્રશ્નો જરૂર લેવા; ધર્મદષ્ટિએ માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા પણ આપવાં. પણ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવનો પ્રતિબંધ રાખ્યા વગર દરેક ક્ષેત્રના પ્રશ્નોમાં વિચારવું. આ આખી દૃષ્ટિ જૈનધર્મે આપી. એથી જ જૈન ધર્મ સંધવ દી હોઈ વહેવારમાં અહિંસાને અચરાવવાની શરત તા ઊભી કરે છે. ભગવાન મહાવીરે આજ ચાલના જુદા જુદા ધર્મોને આપી.

અહિંસાનું સર્વ સામાન્ય આચરણ :

કેટલાક લોકો આ રહસ્યથી અજાણ હોઈને કહે છે કે તેઓ તો મહાપુરુષ હતા; એ તેઓ જ આચરી શકે; સામાન્ય માણસ ન આચરી શકે. એના માટે વહેવાર સૂત્ર-ભાષ્ય અને ષુદ્ધકલ્પ સૂત્ર ભાષ્ય જોવા જેવા છે. જેમાં અહિંસાને સર્વસામાન્ય રીતે આચરણીય બનાવવા માટે ખુલાસાથી કહેવામાં આવેલું છે. સાધુઓ માટે પણ જૈનાચાર્યો અહિંસાના વહેવાર સંબંધી કેટલી ઝીણવટથી બિતર્યા છે તેના ઘણા દાખલા મળે છે.

વહેવાર ભાષ્યનો એક દાખલો લઈએ.

એક રાજા હતો. તેને ત્રણ દીકરા હતા. સામાન્ય પરંપરા પ્રમાણે મોટા દીકરાને ગાદી મળતી જોઈએ. પણ, રાજાએ વિચાર્યું કે પ્રજા-પાલક, શુભી અને અહિંસકને મારે ગાદી આપવી છે. તેણે તેમની

પરીક્ષા લીધી. તેણે ખીર ખનાવી. ત્રણેને જમવા બેસાડ્યા. તે જ વખતે સિક્કારી ભૂખ્યા કુતરાઓને પણ છોડ્યા. મોટો રાજપુત તો કુતરાને જોઈ ભાણું મૂકીને ભાગ્યો. રાજાએ વિચાર્યું આ તો ડરપોક છે. તે શું રાજ્ય ચલાવશે? ખીંચી રાજપુત પોતાની તલ્લવાર ખેંચી અને તે ઊભો થયો. રાજાને થયું કે આ તો કેવળ સશસ્ત્ર પ્રતિકારમાં જ માને છે. પ્રજાને કચડીને જ રાજ્ય કરશે. ત્રીજો રાજપુત ત્યાંથી ન ભાગ્યો પણ પોતાની પાસેની ખીરની થાળીમાંથી થોડીક પેલા કુતરા તરફ આગળ કરી; અને પોતે નિરાંતે ખાવા લાગ્યો. રાજાએ વિચાર્યું કે આ અહિંસક ઢબે રાજ્ય કરી પ્રજાને પાળશે અને પોતે સુખેથી રહેશે. તેણે એને રાજ્ય સોંપ્યું.

આ દૃષ્ટાંત બલે કલ્પિત હોય પણ એમાં અહિંસાને વહેવારમાં ઉતારવાની કળા બતાવી દીધી છે. ‘જીવો અને જીવવા દો’નું સૂત્ર પણ એમાંથી નીકળે છે.

સર્વે જીવો સાથે આત્મવત્ ભાવ રાખવાની વાત ગીતામાં કહી છે; તેને જૈન ધર્મે વહેવારમાં આચરી બતાવી છે. રાજા માટે શબ્દ આવે છે : “ગૌ-આહ્મણુ પ્રતિપાલ !” એમાં ગાયની રક્ષાની વાત આવી. એ ગાય ક્યાંથી આવી? એ જંગલમાંથી આવી ત્યારે અહિંસક તો નહોતી જ. આફ્રિકામાં જંગલી ગાયોને જોશો તો તરત જ મારવા દોડશે. માણસે તેને પોષણ આપ્યું, વહાલ આપ્યું; આત્મીયતા સાધીને તેની પાસેથી કામ લીધું. તેથી જ આજે ગાય મનુષ્ય માટે વાત્સલ્યનું સાધન બની શકી.

ગ્રીક સામ્રાજ્યની વાતોમાં એક ગુલામની વાત આવે છે કે તેણે સિંહના પંજુમાંથી કાંટો કાઢી નાખ્યો, પરિણામે સિંહ તેનો મિત્ર બન્યો. જ્યારે ગુલામ પકડાયો અને સિંહના પાંજરામાં તેને મૂકવામાં આવ્યો તો એ જ સિંહ હતો. તે એને મારવાના જદ્દલે, તેના પગ ચાટવા લાગ્યો.

અમે જ્યારે કાઠિયાવાડમાં સં. ૧૯૯૬માં ગયેલા. એક છોકરાને ગાયને ધાવતો જોયો. મને આશ્ચર્ય થયું કે ગાય તેને લાત કેમ મારતી

નથી. તે બાઈને પૂછવાથી તેણે કહ્યું : “ ગાયને અમે એવી ટેવ પાડી છે. એટલે બાળક એને ધાવે ત્યારે તે એને ચાટીને વહાલ કરે છે; પણ બાળકને ઇજા કરતી નથી. ” આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે જંગલી પશુઓ પણ અહિંસક બની શકે છે.

પંખીઓ પોતાના માટેનું ચણુ ગમે ત્યાંથી મેળવી શકે છે, પણ લોકો તેમની સાથે આત્મીયતા સાધવા માટે ચણુ નાખે છે અને પંખીઓ તેને ચણુવા આવે છે. લોકો ગાયને ખવડાવે છે તેમ વાંદરાને હાતુમાનજી માનીને ખવડાવે છે; કાગડાને વાસ નાખે છે; ખીસકોલીને પવિત્ર ગણે છે; અરે, કીડીયારાં પાસે લોટ નાખે છે એટલું જ નહીં ધરના આંગણે તુલસી ક્યારો રાખી પાણી સીંચે છે. વડ-પીપર અને લીંબડાને પૂજે છે. આ સામાન્ય રીતે આચરાતી અહિંસાનો પ્રત્યક્ષ વહેવાર છે. આ બધી જીવસૃષ્ટિમાં પડેલ ચૈતન્ય સાથે પોતાના આત્માને પરોવવા માટે જ આ બાબતો બતાવવામાં આવી છે. આત્મવત્તની વાત કેવળ નિશ્ચયરૂપે ન રહે પણ વહેવારમાં આવરવા માટે ભગવાન મહાવીરે કહી.

જૈનધર્મની આ અહિંસાના કારણે વૈદિક ધર્મમાં, યજુ-યાગમાં જે પશુબલિ અપાતી-માંસાહાર થતો, તે બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં થવા માંડ્યો. વૈદિકધર્મે તો યજુની - વૈદિકી હિંસાને હિંસા ન થાય એમ ગણીને છૂટ લીધી. ત્યાં જૈન ધર્મે તો અગ્ન્યકત ચૈતન્યવાળા જીવો સાથે આત્મીયતા સાધી-અહિંસા પાળો એમ લોકમાન્ય તિલકને પણ કહેવું પડ્યું.

અહિંસાનો વિપરીત ક્રમ : એક ચેતવણી

જૈનો માટે જ્યાં અહિંસક-સંસ્કૃતિ આપવાનું ગૌરવ લેવા જેવું છે ત્યાં આજે અહિંસાનો જે વિપરીત ક્રમ ચાલુ થયો છે ત્યાં ચેતવા જેવું છે. આજે જૈનો કીડી-મકોડીની દયા પાળે છે; પણ માણસોનું શોષણ કરી, ચૂરીને જેવા વેપારો કરે છે તેના કારણે તેમની અહિંસા હાંસીને પાત્ર બની ગઈ છે. પાણીના જીવની રક્ષા કરવી અને રેશમી

કે ચરખીવાળાં વસ્ત્રો કેવી રીતે પહેરી શકે કે એનો વેપાર કરી રીતે કરી શકે ! એટલે જ એક જૈન લાઠએ જ ગાયું છે :—

સુધરી કેમ બને સારી ? જેને પડી પ્રકૃતિ નકારી,
નાના જીવને પૂંજણીથી રક્ષે, ને માણસને ચૂસે ભારી
અરેરે... નાખે મારી... !

—મતલબ કે જૈનોમાં અહિંસાએ વિકૃત રૂપ—વિપરીત ક્રમે પુકડયું છે. જીવદયા તો થાય છે પણ માનવ-દયાને વિસારવામાં આવી રહી છે.

તે ઉપરાંત અહિંમાના નામે અન્યાયનો પ્રતિકાર આજે જૈનોમાં રહ્યો નથી. “તેનો જીવ હુઃખાશે” એવા લૂણા બચાવના નામે તેઓ અહિંમાને પાંગળી બનાવી રહ્યાં છે. અહિંમાનો અર્થ, બધા સાથે આત્મીયતા સાધવી એ ખરું છે, પણ અન્યાયને તાબે થવું, કે કાયર થઈને સહેવું એવું જૈન ધર્મમાં ક્યાંયે લખ્યું મળતું નથી.

અન્યાયના પ્રતિકાર માટે સાપરાધીની સાથે રણસંગ્રામમાં ઝઝૂમે; એવા ચેટક રાજના કોણિક સાથેના સંગ્રામમાં એક કરોડ એસી લાખ માણસ મરી ગય છે છતાં રાજ ચેટક શ્રાવક આત્મમાન નથી ચૂકતા. આ છે ભગવાન મહાવીરની બતાવેલ અહિંસા—એની વ્યાખ્યામાં જૈન ધર્મના મહાન આચાર્યોએ ખૂબ જ વિકાસ કર્યો છે.

[૨] સરસ સંયમ :

જૈનધર્મની બીજી ખૂબી છે સંયમ. સંયમ અંગે જૈનધર્મની દૃષ્ટિ એકાંગી કે શુષ્ક નથી; પણ સંયમને સરસ અને વ્યાપક બનાવવા અંગે ઘણું કહેવામાં આવ્યું છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ સંયમ વિષે કહ્યું છે :—

નિર્દોષ સુખ, નિર્દોષ આનંદ, દયો ગમે ત્યાંથી ભલે,
એ દિવ્ય શક્તિમાન જે થી જંજી રે થી નીકળે...!

—આ છંડો કે પેલું છંડો એવો બાહ્ય ત્યાગ એજ માત્ર સંયમ

નથી; સંયમ તો રસિકતાનો પૂંજ છે, જેમાંથી નિર્દોષ સુખ આનંદ મળે છે. શ્રી અરવિંદે કહ્યું છે :—“તમે દરેક વસ્તુનો ઉપભોગ ભલે છોડો, પણ ઉપયોગ ન છોડો ! બધીયે વસ્તુઓને તજશો તો એનો સ્વાદ ચાલ્યો જશે.” એટલે જ નિર્દોષ સુખ અને નિર્દોષ આનંદ મમે ત્યાંથી લેવામાં વાંધો નથી.

ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે :—

તેન વ્યક્તેન મુંઝીયા :

—પદાર્થનો ઉપયોગ કરવો હોય તો એના દોષને તજીને ભોગવો. એનું નામ છે ત્યાગ કરીને ભોગવું. શ્રીકૃષ્ણમૂર્તિએ બધા સંબંધોને તટસ્થ તપાસવાની વાત કરી છે. જૈનધર્મ કહે છે કે—બધા સંબંધોને મીઠા બનાવો; નિર્દોષ બનાવો એમાંથી મીઠાશને ચૂસી લો—બ્રમર જેમ રસ લે છે પણ બીજું ગ્રહણ કરતો નથી; તેમ દરેક માનવીએ વસ્તુમાંથી સત્યનો રસ ચાખવો જોઈએ. આ રસિકતાનો શુભ છોડવાની વાત જૈન ધર્મે ન કરી. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ૩૨મા અધ્યયનમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે વિષયો પોતે બંધનકારક નથી; પણ તેમાં મૂર્છા અને આશક્તિ બંધનકાર છે.

આચારાંગ સૂત્રની પ્રસ્તાવનામાં મેં લખ્યું છે :—

“જે વિકૃત રસની જાંખના વધારે તે વિલાસ
જે સંસ્કૃત રસની સિજ્જત ચખાડે તે સંયમ.”

—આ વાક્યો મેં બહુમંથનના અંતે લખ્યાં છે. તટસ્થ રહીને દરેક પદાર્થ કે સૌંદર્યમાંથી નિર્દોષ રસ લેવાની વાત જૈનાગમોમાં છે. પણ, દુર્ભાગ્યની વાત એ છે કે જ્યાં વિકાર-મૂર્છા ને કાઢવાની વાત હતી અને તેનાં સ્થાન—મનને કાપ્પૂમાં રાખવાની વાત હતી ત્યાં બાહ્ય પદાર્થોમાં વિકારોનું આરોપણ કરી તેને છોડવાની વાતો આજના કહેવાતા આધ્યાત્મિકો કરવા લાગ્યા.

બ્રહ્મચર્ય અને નારી :

સંયમ આવ્યું એટલે બ્રહ્મચર્ય સાથેજ હોય ! ત્યાં સ્ત્રીથી અતડા રહેવામાં બ્રહ્મચર્યની સાધના છે એવું વિધાન કરી, સ્ત્રીને નીચી ગણી તરછોડી એનામાં વિકારોનું આરોપણ કર્યું. સ્ત્રીથી અતડા રહેવાની વાત જૈનધર્મ સાથે સુસંગત નથી લાગતી, કારણ કે ભગવાન મહાવીરે જ જૈનધર્મના નામે નારીને જ્ઞાન અને મુક્તિની અધિકારિણી જાહેર કરી છે, એટલું જ નહીં ચારતીર્થમાં બે તીર્થ સાધ્વી શ્રાવિકા સ્ત્રીઓનો કહ્યો છે જો અતડા રહેવાની વાત હોત તો સાધ્વીસંઘ અલગ ઊભો કરત કે બહેનોને દીક્ષા ન આપત. તેમણે સ્ત્રીને કદિ નરકની ખાણ કે 'તાડન કી અધિકારી' કહી નથી. તેમણે સ્ત્રીઓથી ડરી ડરીને ચલવાની કદિ વાત જ કરી નથી. તેથી જ તેમના અને સાધુઓના દર્શને સ્ત્રીઓ પણ આવે છે. વનખડોમાં સાધુ—સાધ્વીઓની અલગ અલગ સુવાની જગ્યા હતી પણ, તેઓ સાથે રહ્યા છે. નારી જાતિ પ્રતિ થતો અન્યાય સહન ન થયો એટલે તેમણે ચંદનખાળા સાધ્વીને સૌથી પહેલાં દીક્ષા આપી હતી અને નારી જાતિના પ્રશ્નો ઉકેલવા માટે માધ્યમ બનાવી હતી.

ભગવાન ઋષભદેવે એકાંતમાં ધ્યાન કરનાર બાહ્યવિશિષ્ટ પાસે બ્રાહ્મી અને સુંદરી નાગની સાધ્વી (સ્ત્રીઓ)ઓને મોકલી હતી. ભગવાન ઋષભદેવ પાસે ઘણા સાધુઓ હતા કોઈ પુરૂષ સાધુને તેમણે ત્યાં ન મોકલ્યો; પણ બે સ્ત્રી સાધ્વીઓને જ મોકલી. આ આખી ઘટના સમજવા જેવી છે. એનો અર્થ સાર—એ છે કે બ્રહ્મચર્યમાં જાગૃત રહો તેમજ વાસના-વિકારથી પણ સાવધ રહો. છતાં જોખમો ખેડવાં પડે તો ખેડવાં જોઈએ.

જો જોખમ ન ખેડવાની કે સ્ત્રીથી અતડા રહેવાની વાત હોય તો સ્થુલિભદ્ર મુનિના ગુરુ તેમને વેશ્યા કોશાને ત્યાં જા માટે મોકલત ? કદાચ ઘડીભર એમ માની લાઈએ કે સ્થુલિભદ્ર મનના પાકા હતા. પણ બીજી વખત તેમના ગુરુ બાર્ધ સાધુને તેમના આચાર્ય મોકલ્યા.

તેઓ એટલા બધા પાકા ન હતા છતાં બ્રહ્મચર્યનો અખતરો કરવા માટેનું તેમણે જોખમ ખેડ્યું હતું.

ભગવાન મહાવીરના સમયે શ્રલિક રાજની પત્ની ચેલણાનો પણ એક પ્રસંગ છે. રાત્રે હાથ બહાર રહી જતાં, કકડતી શરદીમાં હાથ ઠુંકવાઈ જતાં તેના મુખમાંથી શબ્દો નીકળે છે. “એ બિચારાનું શું થશે?”

રાણીના મનમાં તે વખતે ઉપવનમાં ખુશ્કામાં તપ કરતાં જોયેલાં મુનિ હતા, પણ રાજ વહેમાય છે અને સવારે ધુંઆંકૂઆં થતો ભગવાન મહાવીર પાસે જાય છે. ભગવાન મહાવીરે શ્રલિકની શંકાનું સમાધાન કરીને કહ્યું “તમને ચેલણા જેવી પતિવ્રતા સ્ત્રી પ્રત્યે ખોટી શંકા છે. એથી ચેલણા સાથે જ નહીં, આખી નારી જાતિ પ્રતિ અન્યાય થશે.”

ભગવાન મહાવીર રહસ્ય ખુલ્લું કરે છે અને શ્રલિકને પશ્ચાતાપ થાય છે. જો ભગવાને સ્ત્રીઓથી અતડા રહીને જ બ્રહ્મચર્ય સાધનાની વાત કરી હોત તો તેઓ બહેનોના આવા અટપટા પ્રશ્નો લઈને ચઢન-બાળા સાધનીના માધ્યમથી અગર તો પોતાના અનુભવથી તેનો ઉકેલ ન કરી શકત.

ખરેખર જોવા જઈએ તો નારીને બ્રહ્મચર્યમાં બાધક જૈનધર્મે કદી માની નથી. એટલે જ મલ્લનાથ સ્વામી સ્ત્રીવેદે પણ તીર્થંકર થયાં છે એમ બતાવ્યું છે. તેમજ પંદર બેદે સિદ્ધ કલાં તેમાં ‘સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધા’ પણ કહ્યું છે. ખરું જોતાં નારીમાં વિકાર નથી; તે પણ નિર્વિકાર બની શકે છે. જેમ પુરૂષ બને છે. પણ, જો તેનામાં વિકાર ન જેવો હોય તો પહેલાં પોતાનો વિકાર દૂર કરવો જોઈએ અને તેના પ્રત્યેક અંગમાંથી ઝરતાં વાત્સલ્યનું પાન કરવું જોઈએ. રથ નૈમિસુનિને કોઈ પૂછે તો ખરેખર પડે કે તે વિકારમયી છે કે પ્રેરણામૂતિ? બાહુપલિને પ્રેરણા પણ એજ નારીએ આપી હતી. જો કે અહર્નક, આર્કકુમાર વગેરે કેટલાક સાધુઓ સ્ત્રી આશક્તિથી સંસારમાં પાછા ફર્યા હતા; પણ અંતે તો એજ નારીની પ્રેરણાથી ઉપર આવ્યા હતા.

આપણે જોઈ ગયા તેમ જૈનધર્મે' તો ચાર તીર્થમાં એ તીર્થ' તો નારીનેજ સોંપ્યા છે. સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકા એ ચારેને સાથે રહેવાનું સંયમ્યું છે. સાધુઓ ઘેર ઘેર બિક્ષા લેવા જાય છે ત્યાં તેમને મોટા ભાગે તો સ્ત્રીઓના હાથેજ ગાયરી લેવી પડે છે. જો સ્ત્રીના પડછાયા માત્રથી જગડી જવાતું હોય તો સાધ્વીઓને પુરૂષો કેમ વાંદવા જાય? જૈનધર્મ' તો નારીને પણ કદયાણુમયી માને છે. વિકારોથી સજ્જ રહેવાનું વિધાન અવશ્ય છે. તે જોમ પુરૂષ માટે છે તેમજ સ્ત્રી માટે પણ છે. એમાં જોખમ નથી; અને છે તો જોખમ ખેડીને પાર ઉતરવા જેવું છે.

આટલી બધી સ્પષ્ટ વસ્તુ હોવા છતાં જોઓ ઊંડાણમાં નથી ઊતર્યા અને રૂઢિને પકડીને બેઠા છે તેઓ કહે છે કે “સ્ત્રી કથા ન કરવી!” એટલે કે સ્ત્રી સંબધી વાતજ ન કરવી! શાસ્ત્રમાં તો ઠેર ઠેર સ્ત્રીઓની કથાજ નહીં; અંગોપાંગના વર્ણનો પણ આવે છે. સ્ત્રી કથાનો ખરો અર્થ' તો એ છે કે સ્ત્રીઓના વિકારની કથા ન કરવી. માતૃગતિમાં પડેલા, વાતસલ્ય, સેવા, દયા, ક્ષમા, વગેરે ગુણોને કેમ ભૂલી શકાય? માતૃગતિજ રત્નકુક્ષ ધારિણી છે. તેણેજ જગતના મહાન પુરૂષોને જન્મ આપ્યો છે. એ ભૂલી જઈને તેને તરછોડવાથી કે અપમાનિત કરવાથી બ્રહ્મચર્યની સર્વાંગી સાધનામાં અને તેના અનુરૂપે સંયમ-સાધનામાં કચાશ રહેશે.

જૈન સાધુ માટે તો જૈન ધર્મ' કહ્યું છે: “તું મુનિ બલે થા. એક કુટુંબને છોડી જગતને કુટુંબ માનજે. શ્રાવકશ્રાવિકાને માતા-પિતા સમાન માનજે. તેમજ પોતાના કુટુંબને પણ સંયમના માર્ગે ખેંચજે! ભગવાન મહાવીરે પોતાની એક માત્ર પુત્રીને અને જમાલિ નામના જમાઈને સંયમ માર્ગે ખેંચ્યા. એવુંજ અન્ય મહાપુરૂષે તું છે. ભગવાન બુદ્ધે રાહુક્કને ખેંચ્યો. ઈસામસીહે ગેલેલિયો જેવા માછીમારને સંયમના માર્ગે જવાતું શીખવ્યું.

સંયમનું વિધેયાત્મક સ્વરૂપ :

એટલે સંયમનો નિષેધાત્મક અર્થ વસ્તુ છોડો-છોડો કહેવાય છે એટલેજ નથી; પણ મનને દિવ્ય બનાવી આસક્તિ તણ નિર્દોષ સુખ અને આનંદ લેા; એ પણ છે. શ્રી. અરવિંદના સિદ્ધાંત પ્રમાણે “ જો તમે વિજ્ઞાનમય કોશમાં આવી જશો તો ભગવતી માતા જી ચક્રોને તમને આનંદમય કોશમાં લઈ જશે ! ” એનું રહસ્ય પણ આજ છે.

શ્રીમદ્જીએ પણ એજ કહ્યું છે :—

એક પરમાણુ માત્રની રહે ન સ્પર્શના,
પૂર્ણ કલકે રહિત અડોલ સ્વરૂપ જો...
શુદ્ધ નિરંજન, ચૈતન્ય મૂર્તિ, અન્યમય,
અગૃહ લઘુ, અમૂર્ત, સહજપદ રૂપ જો...
—અપૂર્વ...

એનો અર્થ સ્પષ્ટ છે: પણ, પરમાણુનો સ્પર્શ છોડવાની સાથે કર્તવ્ય પણ છોડી દેવું ન જોઈએ. કેવળી થયા બાદ કંઈપણ કરવાનું રહેતું નથી; છતાં આયુષ્ય પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી તેમણે લોકકલ્યાણ માટે બધુંકે કરવું પડે છે. પણ તેમને દ્રવ્યની કોઈપણ આસક્તિ સ્પર્શતી નથી.

જો પુરૂષ કહે કે સ્ત્રીને છોડો, અને સ્ત્રી કહે કે પુરૂષને છોડો તો છેવટે રહેશે શું ? ચારેય આશ્રમે રાખવાના છે. જો ૧૦૦ માંથી એકડો કાઢી નાખીએ તો બે મીડાજ રહેશે. તેની કિંમત શું રહેશે ? બે મીડામાંથી પણ હલ કાઢશો તો છેવટે ૦ (શૂન્ય) રહેશે. માટે પંચવિધ્ય કે સ્ત્રીભક્તિને છોડવાનો અર્થ એજ છે કે એમાંથી રાગદ્વેષ વિકારને છોડવા જોઈએ. આ સંયમની રસિકતા છે. જે જૈનધર્મની ખૂબી છે.

[૩] તપ :

ત્રીજી ખૂબી જૈનધર્મની છે તપ, એનો પણ વ્યાપક અર્થ લેવો પડશે. જો સમષ્ટિ સુધી પહોંચવું હોય તો તમારી જાત ઉપર નિયંત્રણ

રાખવું પડશે. પોતાની જાત ઉપર કઠોર રહીને પણ બીજા પ્રતિ ઉદારતા દાખવવાથી, સમષ્ટિ સુધી પહોંચવાનો આનંદ મળશે. માતાને પોતે જ એના કરતા, બાળક જમી લે એમાં વધારે આનંદ આવે છે. એવી જ રીતે સાધક ને ત્યાગ-તપમાં આનંદ આવે એ જોઈએ. જુદી જુદી રીતે માણસની તાવણી થાય તો તેમાંથી આનંદરસની ચાસણી મળે. તે સમષ્ટિ સુધીનો આનંદરસ ચખાડે.

ચંદ્રચુપેતના સમયમાં બાર વર્ષના દુકાળમાં સાધુઓએ અનશન એટલા માટે જ કર્યા હતાં! ભગવાન મહાતીરે છ છ મહિનાનાં તપ કર્યાં, અભિગ્રહ કર્યો; સાડાબાર વર્ષ મૌનમાં રહ્યા. ત્યારે ઘણાં લોકો એમને કષ્ટ પણ આપતા અને પ્રલોભનો પણ આપતા. ભગવાન મહાતીરે તપ સાથે સમતાની સાધના પણ રાખી. એ તપમાંથી સમષ્ટિ પ્રેરાય છે. તેના દાખલા રૂપે મૃગયો સધુને ગોચરી માટે લર્મ જાય છે. દેડકો (નંદન મણિયાર,), ચંડકૌશિક વિષધર, સસક્ષો, વ. અહિંસક અને છે. એટલે તપ સાથે સમતા સાધીને સમષ્ટિ સાથે આત્મીયતા કેળવવાની રહે છે.

પોતે મરીને બીજાને જીવાડવાની સંસ્કૃતિની રક્ષા માટે અનશન છે. આ વિષે આ યુગમાં ઉપવાસ-અનશનની દારમાળા અગે જ્યારે ગાંધીજીને વિચાર આવ્યો ત્યારે તેમણે પોતાના વહાલેસરી વિનોબાજીને લખ્યું. વિનોબાજીએ લખ્યું : “આ બહુ જ સુંદર વિચાર મને લાગ્યો. આપ આ ચલાવો. હું આપ ગયા પછી ખુશીથી સંભાળીશ !” ગાંધીજીના અનશને તેમની લોકો માથે અને વિશ્વ સાથે કેટલી વ્યાપક આત્મીયતા જગાડી હતી તે સર્વવિદિત છે.

જૈન ધર્મ કહે છે કે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપ પછી એને વ્યાપક બનાવવા માટે વીર્ય ફેરવાવું હોય છે—બ્રહ્મચર્ય પાળીને પ્રયત્ન કરવાનો છે. એમાંથી ચતુર્વિધ સધ નીકળે છે. જે વૈદિક ધર્મનું આટલું ખેડાણ ન હોત, ઔદ્ધ ધર્મનો મધ્યમ ભાગ ન હોત તો જૈન ધર્મમાં સંશોધન કરવાની ખૂબી ક્યાંથી આવત.

આ ત્રણે મૂળ વિશેષતાઓમાંથી કર્મવાદ, અનેકાંતવાદ અને પુરુષાર્થવાદ નીકળ્યા છે; જે આ ત્રણ ખૂબીઓમાં જૈનધર્મે વણી લીધા છે. હવે એ ખૂબીઓમાંથી જૈનધર્મે આગળ વધવાનું છે.

ચર્ચા-વિચારણા

પરસ્પરના સમન્વયની ભૂમિકા

પૂ. દંડીસ્વામીએ ‘જૈનધર્મની મૂળ ખૂબીઓ’ એ વિષય ઉપર ચર્ચા પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : “એ ખૂબીઓ અમારા જેવા ધણાને આકર્ષે છે. વૈદિક સન્યાસીઓમાં નિર્માસાંહાર મોટાભાગે દેખાશે પણ ગૃહસ્થોમાં તેવું નહીં દેખાય. એ સાથે સશસ્ત્ર સામાનાની વાત વૈદિકોમાં વધારે દેખાશે; બૌદ્ધોમાં એથી એછી અને જૈનોમાં તો એથીયે એછી એ સહજ સ્વાભાવિક છે. એટલે જૈનો સાથે આજના યુગનો સમન્વય અત્યંત જરૂરી છે; કારણ કે આજે વિશ્વના રાષ્ટ્રો વચ્ચે ઝગડાનું સમાધાન શક્ય બન્યું છે તો તે અહિંસાને આભારી છે.

જૈન અને વૈદિક ધર્મને સાંધવામાં બૌદ્ધ ધર્મે ફાળો આપ્યો છે. શંકરાચાર્યે આમ તો બૌદ્ધોનું ધણું ખંડન કર્યું છે; પણ બૌદ્ધોનું ગ્રહણ પણ ધણું કર્યું છે. તેથી તેઓ ‘પ્રચ્છન્ન બૌદ્ધ’ ગણાયા. પુરાણો ઇ. પૂ. ૨૦૦થી લઇને ઇ. સ. ૫૦૦ લગી લખાયાં. ત્યાર બાદ સાતમી સદીમાં શંકરાચાર્ય થયેલા હોઇને સમન્વય જાતે જ આવી ગયો. દિગંબર જૈનાચાર્ય કુંદકુદેએ પણ વેદાંતને અપનાવી લીધું. ઇસ્લામની સૂફી શાખા ઉપર વેદાંતની અસર થઇ. આજે આ પરસ્પરના સમન્વયની ભૂમિકા ખૂબ ખૂબ છે જ. જૈન ધર્મ અને એનું તત્ત્વજ્ઞાન પણ ખૂબ ઉદાર છે. આજે જે સંકુચિતપણું દેખાય છે તે દૂર થઇ શકે તેવું છે.”

ક્રાંતિપ્રિય સાધુસાધ્વીઓનું કાર્ય :

શ્રી. દેવજીભાઈ : “ પૂ. મહારાજશ્રીએ સર્વધર્મોના અભ્યાસ દ્વારા અમને જૈનોને મોટી ભેટ આપી છે. એક રીતે જોઈએ તો જૈન

ધર્મ ન્યાયાધીશ જેવો છે; પણ તે આજે વાદી-પ્રતિવાદી રૂપે ધર આવીને બેસી ગયેલ છે. તે માટે જૈનોના વધારે જવાબદાર છે. અહિંસા-સંયમ-તપ વ. તું વિશ્લેષણ જોતાં જગત શાંતિનો તેનો દાવો સર્વોપરિ હોવા છતાં નાની બાબતોમાં સંકુચિત બનીને ઝઘડાઓ ચાલ્યા કરે શોભતું નથી.

શિબિરની કાયવાહી અને અભ્યાસથી એટલું તો સ્પષ્ટ થયું છે કે જૈનધર્મ સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મ છે; તે છતાં આજે વહેવારમાં તે બરાબર બેસતો નથી; એ પણ હકીકત છે. એનું કારણ એ છે કે જૈન સમાજનું જીવન ધર્મના સિદ્ધાંતોથી વેગળું થઈ રહ્યું છે. પાંચમા ગુણ સ્થાનક (શ્રાવક) થી ઉપરની વાતો કહેતી, સાંભળવી અને ચર્ચાવી ખરી, પણ માર્ગાનુસારીનો મૂળ પાથો જ મનબુદ્ધિ ન હોય તો કેમ ચાલે?

સદ્ભાગ્યે શ્રીમદ્વતી અસરથી ગાંધીજીએ સડક બનાવી આપી છે. જૈન સાધુસંસ્થા વર્ષોથી ચાલી આવી છે. ઘણા ચઢાણ ઉતારાણ જોયાં છતાં તે ધડાયેલી સંસ્થા છે. આથી ક્રાંતિપ્રિય સાધુ સાધ્વીઓને આજે વિશ્વના યોગાનમાં ઝુકાવવા માટેની આ સુવર્ણપણ છે.”

બહેનોમાં તો સાધ્વીજીનું માર્ગદર્શન :

શ્રી. પૂંજભાઈ : “ ખાંભડા શુદ્ધિ પ્રયોગ વખતે કાઠી બહેનો પાસે મારે બેઝેકવાર બેઠવાનું થયું. પણ ગરીબાઈ ખૂબ અને પછાત દશામાં; બહેનો વસે. ત્યાં જૈનધર્મનો સાધ્વીવર્ગ, બિક્ષાચરી તેમજ પાદવિહાર વડે ધારે તો ગામડે ગામડે અને ઘરે ઘરે જઈને ઘણું કામ કરી શકે છે. જૈન ધર્મની બિક્ષાચરી અને પાદવિહાર તે દેશને જ નહીં વિશ્વને મજેલી અનોખી મેટ છે. પૂ. મહારાજશ્રી પણ આટલો ઊંડો જનસંપર્ક કરી શક્યા હોય તો તે જૈન દીક્ષાને આભારી છે. ધર્મ અંગે હંમેશાં બહેનો આગળ હોય છે; પણ તેમાં જૈન બહેનોમાં ધર્મની જે ઝીણવટભરી સમજણ દેખાય છે તેમાં સાધ્વી વર્ગનો ફાળો ઉત્તમ હોવો જોઈએ.

જૈનધર્મની જે ખૂબીઓ મહારાજશ્રીએ વર્ણવી તે અનોખી છે. માસ માસના ઉપવાસો કરી નાખવાની તાકાત પણ જૈન ભાઈ-બહેનોમાં છે. ધર્મ સાથે આરોગ્યના નિયમો ખૂબ સારી પેઠે વર્ણવામાં આવ્યા છે. આયંજિકા જેવું તપ-સ્વાદ ત્યાગ માટે કેટલું ઉપકારક છે! મરમ પાણી પીવાનું વિધાન અને જૈનધર્મનો સત્ય અહિંસાનો ઝીણામાં ઝીણો આચાર વિચાર કેટલો પ્રેરણાપ્રદ છે? નાતબાતના ભેદોનું તો નામ જ નહીં. નર-નારીના સર્વ બાબતના અધિકાર સમાન! અમે વર્ષોથી ભાલનળકાંઠા પ્રયોગોમાં ખૂબ્યા છીએ પણ, આ શિબિરમાં દરેક વિષયની છણાવટથી અને તેમાંથી જૈન ધર્મ વિષેની વાતોથી જે બહુવા મળ્યું છે તેથી ખૂબ જ પ્રભાવિત થયા છીએ.

પણ, થોડા વખત પહેલાં ભાઈ માટલિયાએ કહ્યું હતું તેમ એ બજવલ્લભાન પ્રકાશનાળા અગ્નિ ઉપર રાખ વળી ગઈ છે. છતાં પણ ખીજા કોઈ ધર્મના સાધુસમાજ કરતાં જૈન સાધુસમાજ ત્યાગી, તપસ્વી અને જાગૃત છે. દુર્ભાગ્યે તે સાધુસમાજનો આમ જનતા સાથેનો વિશાળ સંપર્ક તદ્દન છૂટી ગયો છે. હવે અમે પણ તેમની સાથે સંગ કરવા પ્રેરાર્થશું અને પ્રેમ-હૃદયથી સાધુ વર્ગને જરૂર ખેંચીશું.

અહિંસાની ઝીણવટભરી ભેટ :

શ્રી. બળવંતભાઈ : “ સર્વે મવન્તુ સુખિનઃ, સર્વે સન્તુ નિરામય, સર્વે મદ્રાણિ પશ્યન્તુ મા કશ્ચિદ દુઃખ ભાગ્ મવેત્ ” તેમજ “ આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ યઃ પશ્યતિ સઃ પંડિતઃ ”—આ વૈદિક સૂત્રના આચારને જો કોઈએ પણ અમલ કરી બતાવ્યો હોય તો જૈન ધર્મ; એમ હું વિનમ્રપણે માનું છું. વ્યક્તિથી માંડી માનવજાતિ જ નહીં પણ સમષ્ટિ સુધી અહિંસા આચરી બતાવી હોય તો તે જૈનધર્મે છે. અને એ બાબતમાં તે બાદ ધર્મ કરતાં પણ જૈન ધર્મ આગળ છે; પણ દેવજન-

ભાઈએ કહ્યું તેમ પાયા અને ચણતર વગર તે ટકી શકે નહીં. આ દષ્ટિએ સંતબાલજીના સૌ આભારી છીએ કે તેમણે જે સર્વધર્મ સમન્વય આચરી ન અતાવ્યો હોત તો આપણે જૈન ધર્મની મૂળ ખૂખીઓ શી રીતે જાણત? ચલાલાવાળા ખાદી કાર્યાલયના ભાઈ નાગરદાસ કહેતા : “ દાતણ કાપીને બાવળની ક્ષમા માગજો. ” આ વાત અહીં શિબિરમાં આવ્યા બાદ સ્પષ્ટ સમગ્રાય છે. અહિંસાની આટલી ઝીણવટ જોતાં અને સાંભળતાં એકેદ્રિય કે એવાં બીજાં જીવજંતુઓની અણસમજે કે અધૂરી સમજે જે હિંસા ચાય છે તે આજે ખૂબ સાક્ષે છે. બાપુને અહિંસાની ઝીણવટભરી ભેટ જૈન ધર્મે જ આપી છે. કોઈ ડોક્ટરે બાપુ પાસે દલીલ કરી : “ બાપુ હિંસા ચોમેર પડી છે ત્યાં આપની અહિંસાની વાત કોણ સાંભળશે ? ”

બાપુએ સ્પષ્ટ કહ્યું : “ માણસ માત્રમાં હિંસા રૂપી શેતાન જેટલો છે તેના કરતાં અહિંસા રૂપી ભગવાન મોટો છે. આ રીતે જોતાં માણસ સ્વભાવે હિંસક નહીં પણ અહિંસક છે. હિંસા તો દુષ્ટ અસરને લીધે તેનામાં આવે છે. માણસનો રોજનો કે જગતના મોટા ભાગનો વહેવાર અહિંસાથી જ ચાલે છે. સોનું એ સોનું છે. માટી એ માટી છે. માનવી સોનું છે. હિંસાની માટીમાં તે ગમે તેટલો ગરક થયો હોય છતાં પોતાનો અહિંસક સ્વભાવ ચૂકતો નથી. ” આ વાત સાચી છે. કૂરમાં કૂર માણસ પણ અહિંસક માનવી આગળ તરત અહિંસક બનતો અનુભવાય છે. જૈન ધર્મની મૂળભૂત ખૂખીઓમાંથી જગતને મળેલી અહિંસાની ભેટ માટે દુનિયા સદા ઋણી રહેશે. ”

જૈનો સંશોધન કરે :

શ્રી. સુદરલાલ : “ હું જૈન છું. સત્યની દષ્ટિએ મારે એકરાર કરવો જોઈએ. આજના મોટા ભાગના જૈનો કોથળામાં પાંચશેરી

ભરીને હિંસા કરે છે. ઉપરથી અહિંસાનો ડોળ કરે છે અને વહેવારમાં
અરપૂર હિંસા પડી છે.”

પૂ. નેમિભુનિ : “તેથી જ આપણે સંશોધન અને ઉમેરણ
કરી રહ્યાં છીએ. જૈનોમાં આટલી વિકૃતિ આવી અને વધી હોય તો
તેમાં જૈન સાધુવર્ગ સૌથી વધુ જવાબદાર છે. તેથી જ ક્રાંતિપ્રિય સાધુ-
સાધ્વીઓ યજ્ઞમાં, આશ્રમેમાં, વર્ણોમાં, સ્ત્રીમન્યાસમાં, ઇશ્વરકૃત્વ નહીં
છતાં ઇશ્વરની સાક્ષીપણામાં—આ બધામાં નવીનતા ઉમેરે અને પોતાના
સંપ્રદાયોનું સંશોધન કરાવે. આ કામ સર્વ ધર્મ ઉપાસના વગર નહીં થાય.

મને તો આ શ્લોક યોગ્ય લાગે છે :—

શ્રોતવ્યો સૌગતો ધર્મ :

કર્તવ્ય : પુનરાઈત :

વૈદિકો વ્યવહર્તવ્યો;

ધ્યાતવ્ય : પરમ : શિવ :

પરમાત્માના ચિંતનમાં—આજના જનસમાજના વહેવારમાં વૈદિક,
બૌદ્ધ અને પછી જૈન એટલું જ નહીં, દુનિયાભરના ઇસ્લામ, ખ્રિસ્તી,
જરથોસ્તી તથા નાના મોટા સહુનો સમન્વય અનિવાર્ય છે.

શ્રી. સુન્દરલાલ : “જો સમ્યક્દષ્ટિ ક્રાંતિપ્રિય સાધુ સાધ્વીઓ
આપી જાય તો જૈન ધર્મની મૂળ ખૂબીઓ સત્ય, અહિંસાનો પ્રકાશ
સર્વ ધર્મ સમન્વય વગેરે દ્વારા જરૂર વિશ્વને મળી જાય.

શ્રી. પૂંજભાઈ : જૈન ધર્મ મૂળ તો વીરોનો ધર્મ પણ
વાણિયાને લીધે આ બધું બની ગયું. તે છતાં આહારશુદ્ધિ અને
અહિંસાની સૂક્ષ્મ પરંપરાને લીધે એ ધર્મના સાધુ સાધ્વી અને
શ્રદ્ધસ્થાશ્રમી ભાઈબહેનોમાં એવું ધણું છે જે આજના જમાનામાં કામ

આવે એ આપણે કપૂલવું જોઈએ. સત્યનિષ્ઠા, વ્યાપકદ્રષ્ટિ, શુદ્ધિનો આગ્રહ વગેરે તરવો આપણી આગળ જોડેલા આ જૈન મુનિવરો તેમની પાસે જ જોડેલા સન્યાસીઓ વ. ના સાથથી શિબિરમાં પ્રસાર પાડી રહ્યા છે દંડીસ્ત્રામીએ પ્રશ્ન કર્યો તેમ જૈનધર્મના અર્હંત વ્યક્તિગત મોક્ષની જ નહીં, સાથેસાથે સમષ્ટિના મોક્ષનો માર્ગ ખુલ્લો કરે છે.”

ચર્ચા - સાર

શિબિર કાર્યવાહીના પડધા રૂપે સર્વધર્મ સમન્વય અંગે આવેલી શ્રદ્ધાની ચર્ચા ચાલેલી. પ્રત્યુત્તર સાર આ હતો :—“જૈન સાધુ સાધ્વીઓ ખીળ ધર્મના ભાઈ-બહેનોના ગાઢ પરિચયમાં આવવામાં સંકેતિયાય છે. પણ સંકેતિયાવાનું કોઈ કારણ નથી. વૈદિક સન્યાસીઓ જૈન સાધુઓના ગાઢ સંપર્કમાં આવે તે સૌથી પ્રથમ જરૂરી છે. જૈન સંધેા વૈદિક સંધેા પાસેથી વિશાળ દ્રષ્ટિ શીખે અને જૈનો પાસેથી વૈદિક નિયમનો આગ્રહ શીખે. આ માટે બંનેનાં આશ્રમો—ઉપાશ્રમોમાં પરસ્પર મનનેએ જોતરીને ગાઢ અને મીઠો પરિચય સાધવો તથા પોતપોતાની ધર્મ સંશોધન સાથેની મૂળ વાતો દઢ છતાં પણ, શક્ય તેટલી પારસ્પરિક ઉદારતા રાખીને સાચવવી. આથી સર્વધર્મ સમન્વય ઉપાસનાનો માર્ગ સ્પષ્ટ અને વહેવારુ તેમ જ વ્યાપક થઈ જશે.

(૪-૧૧-૬૧)

[૧૭]

જગતના ધર્મેનો સમન્વય

આપણે સર્વધર્મ ઉપાસનાના અન્વયે બધા ધર્મો ઉપર વિચાર કરી રહ્યા છીએ. જ્યાંસુધી આપણે વિવિધ ધર્મોને તેમના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ ભાવની અપેક્ષાએ નહીં સમજીએ ત્યાંસુધી સર્વધર્મ ઉપાસના ન થઈ શકે. આજે જગતને જે એક કરવું હોય, હૃદયથી નજીક લાવવું હોય તો તે કામ ધર્મ સિવાય થઈ શકશે નહીં. જેકે રાજ્યની વ્યાસપીઠ ઉપર દુનિયાને એક કરવાનું કામ તો થઈ રહ્યું છે પણ તેનો આધાર કાયદો અને દંડ છે એટલે એ એકતા હિંસા, બળ કે ધમકીથી ઉપર ઉપરની થશે. પણ અંતરથી નહીં થાય. દંડનો કાયદો ગમે તેટલો સારો હોય તો પણ અનુભવના અંતે એમ લાગે છે કે કેવળ માનવજાતિજ નહીં, જગતના પ્રાણીમાત્રને અહિંસા, વાતસલ્ય, કે પ્રેમનાં તરવો દ્વારા જ નજીક લાવી શકાય છે. માનવ જગતમાં આ રીતે જ રચાયી એકતા સ્થાપી શકાય. માનવ સમાજને બળ, લાલચ, દંડ કે પ્રભુભન નહીં ખેંચી શકે પણ પ્રેમ, સત્ય, ન્યાય અને અવ્યક્તબળ વગેરે ખેંચી શકશે. એને વ્યાપક રૂપ આપવું હોય તો તે ધર્મ દ્વારા જ આપી શકાશે.

એટલા માટે જ આપણે સર્વધર્મ સમન્વય સાધીને સર્વધર્મ ઉપાસના કરવાનું સૂચવીએ છીએ. એમાં મુશ્કેલીઓ છે તેમાં આવેલી વિકૃતિઓ અંધશ્રદ્ધા કે રૂઢિઓ એને સાફ કરવામાં આવે તો માનવ સમાજ ધર્મની વ્યાસપીઠ ઉપર એક થઈ શકે અને વિશ્વમાં સુખશાંતિ પ્રસરી શકે. એટલા માટેજ ધર્મના પાયા ઉપર દુનિયાની રચના કરવા ઇચ્છીએ છીએ. લોકશાહી પણ ધર્મના પાયા ઉપર હોય તો તે નીતિ, લક્ષી અને લોકલક્ષી બની શકે.

એ કામ કોણ કરી શકશે ? એ માટે આપણી દૃષ્ટિ ધર્મગુરુઓ- સાધુ સંસ્થા ઉપર ઠરે છે કારણકે સાધુપુરુષો વિશ્વકુટુંબી હોઈ ક્રાંતિ અને નવાં મૂલ્યોની સ્થાપના બલિદાન આપીને કરી શકે. એનું અવસાન થઈ જાય તો કોઈ રહતું નથી પણ અંતરમાં સહુને દુઃખ થાય એ સ્વાભાવિક છે. સાધુ દીક્ષિત થયા પછી એક નાનકડા કુટુંબનો મટીને મહાસમાજનો બની જાય છે. પણ, દુઃખની વાત એ છે કે આજે સાધુ-સન્યાસીઓ દીક્ષા લીધા પછી પણ નાના નાના વતુંજ અને વાડામાં પૂરાઈ જાય છે અને વિશ્વના પ્રશ્નોમાં તેઓ સક્રિય વિચારતા નથી. એટલે જ આજે વિશ્વના વિવિધ ક્ષેત્રમાં ધર્મની અસર નથી; કાં તો બહુ જ થોડી છે. જગતમાં ધર્મની વ્યાપક અસર ફેલાવ્યા વગર માનવસમાજને સુખશાંતિ નહીં મળે. સાથે જ ધર્મ કે ધર્મ-ગુરુઓનું પણ મહત્વ નહીં રહે. એટલે જ સર્વ ધર્મના સાધુઓએ ભોગ મળીને સર્વધર્મ સમન્વય સાધી, સર્વધર્મ ઉપાસનાની વ્યાસપીઠ ઉપર દુનિયાને એક કરવી પડશે. તે માટે કદાચ થોડો ભોગ આપવો પડશે કે થોડુંક ત્યાગવું પણ પડશે.

સર્વધર્મ ઉપાસનાના મુદ્દામાં જગતના પાંચ ધર્મો અંગે વિચારણા કરી :—(૧) ખ્રિસ્તી ધર્મ, (૨) ઈસ્લામ ધર્મ (૩) હિંદુ ધર્મમાં વૈદિક ધર્મ, (૪) બૌદ્ધ ધર્મ અને (૫) જૈન ધર્મ. આમ તો બૌદ્ધ ધર્મ હિંદુ ધર્મની એક શાખા રૂપે છે પણ તેનો પ્રચાર હિંદુ બહાર થયો હોઈને તેને અલગ સ્થાન આપ્યું છે. હિંદુ ધર્મમાં વૈદિક ધર્મ અને જૈન ધર્મ આવે છે. આજે સંખ્યામાં જૈનો ભલે ઓછા હોય, પણ જૈન ધર્મમાં વિશ્વધર્મ બનવાની તાકાત છે; તેની પાસે અત્યંત ઘડાયેલી સાધુ સંસ્થા છે; તેમજ જીવન ધર્મની સૂક્ષ્મ સમજણ છે. જો કે આજે તેના અનુયાયીઓનું આચરણ ધણું સંશોધન માગી લે છે. એવી જ

રીતે બીજા ધર્મો નાભૌલિક તત્વો અને તેના અનુયાયીઓના આચાર વિચારમાં મેળ ખાતો નથી. તેમાં પણ સંશોધન કરવાની ખૂબ જરૂર છે.

અહીં એશિયાખંડના બીજા ધર્મો અંગે થોડોક વિચાર કરી લઈએ.

જાપાનનો પ્રાચીન શિંટો (શિંતો) ધર્મ :

એશિયા ખંડમાં જાપાન અને ચીનમાં બૌદ્ધ ધર્મ ગયો તે પહેલાં ત્યાં જે ધર્મો હતા; તેમાં બૌદ્ધ ધર્મ પોતાનાં તત્ત્વો ઉમેર્યા ખરાં; પણ એ ધર્મો પાયામાં ન હોત તો ત્યાં બૌદ્ધ ધર્મને ફાલવા ફૂલવાનો અવકાશ ન મળત.

જાપાનનો પ્રાચીન ધર્મ શિંટો (શિંતો) છે જેણે તેના વિકાસમાં મોટો ફાળો આપ્યો છે. એ ધર્મનું મૂળ તત્ત્વ સૂર્ય-પૂજા છે. એ ઉપરથી એમ માની શકાય છે કે ત્યાં આર્યોની કોઈ એક શાખા જન્મને વસી હોવી જોઈએ. આર્યોની જુદી જુદી શાખાઓ એશિયા, ઇન્ડિય અને યુરોપના પ્રદેશોમાં ફેલાઈ ગયેલી. તેમણે પ્રાકૃતિક દેવોની પૂજા ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપ્યું હતું. સૂર્ય-પૂજા પણ એ પ્રકૃતિ પૂજામાંથી ફલિત થઈ છે.

સૂર્ય એક તો તેજસ્વી છે, બીજું એ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે એટલે ઇશ્વરની પ્રવૃત્તિ રૂપે સૂર્યને માનીને તેજસ્વી તત્ત્વની પૂજા જાપાનમાં શરૂ થઈ. બીજા બાજુ પ્રજાના પ્રતિનિધિ રૂપે પ્રત્યક્ષ રાજા દેખાયો. રાજાની તેજસ્વિતા, વ્યવસ્થાશક્તિ, તાપ આપવાની શક્તિ વગેરે જોઈને સૂર્યદેવના પ્રતિનિધિ રૂપે રાજાને માનવામાં આવ્યો. આપણે ત્યાં વિષ્ણુવાન (સૂર્ય) દ્વારા મનુ ભગવાનને કર્મયોગનું તત્ત્વજ્ઞાન મળ્યું એમ મનાય છે તેમ ત્યાં પણ મનાય છે કે સૂર્યે રાજાને પોતાના કર્મયોગનું તત્ત્વ આપ્યું છે. એટલે શિંટો ધર્મમાં રાજાશક્તિ અને

અને સૂર્યપૂજા એ તત્વો હતા. એના ઉપર ત્યાં બૌદ્ધ ધર્મના મંડાણ થયાં. બૌદ્ધ ધર્મ પણ એ એ તત્વો ઉપર વ્યવસ્થિત થતો ગયો. પછી શિંટો ધર્મમાં નવાં નવાં ધણાં તત્વો લગતાં ગયાં અને પ્રભુનું ઘડતર થતું ગયું. પણ, શિંટો ધર્મનું મૂળ તત્વ રાજ્યભક્તિ કે રાષ્ટ્રભક્તિ અંત સુધી કાયમ રહી.

જાપાનના નાના બાળકને પણ એમ શીખવવામાં આવે છે કે તમારા માતાપિતા તો તમને માત્ર જન્મ આપનારા છે. ખરા માતા-પિતા તો તમારો દેશ છે. એ રાષ્ટ્રભક્તિને એટલી હદ સુધી મહત્વ આપાયું છે કે દેશની ખાતર ચારિત્ર્યનું પણ બલિદાન આપવામાં ત્યાં વાંધો નથી ગણાતો. બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે જાપાની નારીઓ શત્રુપક્ષનો ભેદ લેવા શીલ્ડ હોમીને જસુસીનું કામ કરતી હતી. ત્યારે ભારતના ધર્મોમાં એ વસ્તુ નથી કે દેશ માટે અહાય થઈ તોડીને રાષ્ટ્ર-ભક્તિ સિધ્ધ કરો; પણ અહીં શીલ્ડ અને સદાચારનું દેશ-ભક્તિ કરતાં વધુ મહત્વ અંકાયું છે. ત્યારે જાપાનના શિંટો ધર્મના મૂળમાં રાષ્ટ્રભક્તિ હોઈને; તે બૌદ્ધધર્મો બન્યું હોવા છતાં, ચીન સાથે લડ્યું સીઆમ (શ્યામ) અને બ્રહ્મદેશ સાથે પણ લડ્યું. ચીન, બ્રહ્મદેશ કે સીઆમ આ રાષ્ટ્રો પણ બૌદ્ધ ધર્મી હતાં; બુદ્ધ ભગવાનની પૂજા કરતા હતા. પ્રાર્થનામાં ચીનીઓ જાપાનનો પરાજય ઝંખે અને જાપાનીઓ ચીનનો પરાજય ઝંખે. આ પ્રથમ દૃષ્ટિએ ઘણી જ અસંગત વાત લાગશે. પણ જાપાનની સમજતા રાષ્ટ્રભક્તિમાં સમાઈ એટલે એનો દેહ રજોગુણમૂર્તિ બન્યો આ ભુમિકામાં બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રવેશ થયો અને તેણે પચ્ચશીલ્ડ રૂપ ધર્મનો પાયો જાપાનના ધર્મમાં નાખ્યો. બૌદ્ધ ધર્મની પચ્ચશીલ્ડની પાયાની વાતના કારણે જ જાપાન અને ચીન બન્નેએ પચ્ચશીલ્ડની વાત સ્વીકારી છે.

ચીનનો પ્રાચીન ધર્મ તાઓ :

ચીને પણ પચ્ચશીલ્ડની વાત સ્વીકારી પણ તે હવે એમાં પીછેહઠ

કરી રહું છે. તો ધર્મનો પચ્ચશીલનો પાયો કેમ નથી રહ્યો એ વિચારવાની વાત છે. આ માટે આજના ચીનની પરિસ્થિતિ જોઈએ. ચીન આજે બે ભાગોમાં વિભક્ત છે. એક મોટો ભાગ સામ્યવાદી ચીન તળે છે. એ લાલચીન કહેવાય છે. બીજો નાનો સરખો ભાગ રાષ્ટ્રવાદી ચીન કહેવાય છે જેના નેતા ચાંગ કાઈ શેક છે. તે ભાગ અમેરિકન બ્રિટીશ જૂથ વચ્ચે ઘેરાયેલો છે. લાલચીનમાં બૌદ્ધ ધર્મની અસર નહિવત છે. તેણે ટિબેટમાં જે રીતે લામાઓ સાથે વર્તાવ કર્યો છે તે ઉપરથી તેનું નામ બદનામ થયું છે, પણ ચીનમાં બૌદ્ધ ધર્મનો આટલો બધો ફેલાવો છતાં; બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ ઉપર થયેલ અત્યાચારોને ચીની જનતા જોઈ શકી, તેના સંદર્ભમાં ચીનનો જૂનો પ્રાચીન ધર્મ ઇતિહાસ જાણવો જરૂરી છે.

(૧) લાઓત્ઝે : જીતકાળમાં ચીનમાં બે મહાપુરૂષો થયા. (૧) લાઓત્ઝે, (૨) કોન્ફ્યુશિસ. લાઓત્ઝેએ ‘તાઓ ધર્મ’નું પ્રવર્તન કર્યું. તેના માટે તેણે “તાઓ તે કિન” નામનું પુસ્તક લખ્યું. એમાં આધ્યાત્મિક જીવન અને ઉપદેશ ઉપર વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ લખાણ થયેલું છે. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે સૃષ્ટિ સંચાલન સર્વવ્યાપી શક્તિ, “તાઓ” દ્વારા થાય છે. ‘તાઓ’ એ ચિન અને ચાંગ (પ્રકૃતિ અને પુરૂષ)ને બનાવ્યા. એ પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ ચાલવું તે હિંસા છે. લાઓત્ઝેનો આ ધર્મ એકાંત આત્મચિંતન ઉપર વધારે જોર આપતો હતો. તેણે દરેક વ્યક્તિની ઈચ્છતા માટે ત્રણ વસ્તુઓ ખતાવી; “પ્રેમ, નમ્રતા અને સમયાનુકૂળ સંસારમાં સદાચાર પૂર્ણ જીવન ગાળવું. પ્રેમથી વીરતા, નમ્રતાથી મહાનતા અને સમયાનુકૂળ સદાચારથી અધિકારની રક્ષા મેળવાય છે. તાઓ ધર્મ વ્યક્તિવાદનું જ પ્રતિપાદન કરતો હોઈને તેની લાંબી વ્યાપક અસર ચીન ઉપર ન રહી.

કારણ કે કેવળ વ્યક્તિ કલ્યાણથી કાચું ન પતે; તેની સાથે સમાજ અને રાષ્ટ્ર જોડાયેલા જ છે. વ્યક્તિગત વિકાસ કરવા માટે કદાચ થોડો સમય લાગે, પણ સમાજ અને સમષ્ટિ સાથેનો અનુબંધ ધર્મમાં ન હોય તો સર્વાંગી આત્મકલ્યાણ ન થઈ શકે અને તે ધર્મ વ્યાપક ન બની શકે. ધર્મના સિધ્ધાંતો જ્યાં સુધી સમાજમાં વ્યાપક ન બને એ રાષ્ટ્રવ્યાપી ન બની શકે. તાઓ ધર્મનાં મંડાણ વ્યક્તિગત સાધના સુધીના હતા, પરિણામે ચીનમાં વ્યક્તિવાદ આવ્યો અને તે સુસંગઠિત ધાર્મિક રાષ્ટ્ર રૂપે ન રહી શક્યું.

(૨) કોન્ફ્યુશિયસ : ચીનના બીજા મહાપુરુષ કોન્ફ્યુશિયસ થયા. એમણે ચીનની રાજ્યવ્યવસ્થા સુધારી. વ્યવસ્થા માટે પરસ્પર સંબંધોના સિધ્ધાંત બતાવ્યો અને માનવતાનો પ્રચાર કર્યો. પરસ્પરતાના સિધ્ધાંતમાં રાજા-પ્રજા, પિતા-પુત્ર, પતિ-પત્ની, ભાઈ-ભાઈ તેમજ મિત્ર-મિત્ર એમ પાંચ પ્રકારના સંબંધોની સમજણ છે. માનવતાના તેમણે પાંચ આધાર બતાવ્યા :—પ્રેમ, ન્યાય, શ્રદ્ધા, વિવેક અને નિષ્ઠા.

જ્યારે બૌદ્ધ ધર્મે ચીનમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે આ બે વસ્તુનો પાયો લોકજીવનમાં નખાઈ ચૂક્યો હતો. એટલે ચીનમાં બૌદ્ધ ધર્મ જુદી જ રીતે ફેલાયો ફાટ્યો.

આપણે બૌદ્ધ ધર્મને એક સરખો માનીએ છીએ અને ભારત, લંકા, બ્રહ્મદેશ, ટિબેટ, ચીન અને જાપાનના બૌદ્ધ ધર્મને એક કક્ષામાં મૂકી દઈએ છીએ. પણ ખરું જોતાં બૌદ્ધ ધર્મ જુદા જુદા દેશોમાં જુદી જુદી રીતે ગોઠવાયો છે. જ્યાં તેનો ઉગમ થયો ત્યાંના સાધુઓ બીજે ગયા હોય પણ એમના શિષ્યો ત્યાંના જ વતની હોઈને અને ત્યાંના સંસ્કારોથી ઘડાયેલા હોઈને તેમણે બીજી જ રીતે બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો હશે એમ માની શકાય છે.

હમણાં હમણાં રંગુન નજીક બૌદ્ધ ધર્મી બિહુઓ વડે મુસ્લિમો ઉપર જૂદ્દો શુભરવા, તેમના ધર્મસ્થાનકો બાળી દેવાની બીના બની છે. આ બધું બતાવે છે કે ભગવાન બુદ્ધના મૂળ ઉપદેશો—અવેરથી વેર શ્રમે છે—વેરથી વેર શમતું નથી—થી જૈન સાધુઓ કેટલા દૂર છે ?

હિંદુસ્તાનમાં ધર્મસંસ્થાપકો થયા, એમણે સંઘો રચ્યા, ધર્મનો પ્રચાર કર્યો, પણ ધર્મના નામે તલવાર અહીંના કોઈ પણ ધર્મના સાધુઓએ લીધી નથી. તલવારના જોરે, કે બળજબરીથી ધર્મપરિવર્તન કરવાનું કામ ભારતના ધર્મોએ ન કર્યું. અહીં તો ધર્મ લોકોના જીવનમાં તાણા-વાણીની જેમ વણાઈ ગયો છે તેની સાક્ષી ઇતિહાસ પૂરે છે. તેમ જ આજે અહીં જેટલા શ્રેષ્ઠ માણસો મળશે તેટલા દુનિયામાં ક્યાંયે નહીં મળે.

આ તો ધર્મના જિંડા ખેડાણની વાત થઈ ભારત અંગેની. ત્યારે ચીનમાં એવું ન થયું. ત્યાં બીજા વિશ્વયુદ્ધના અંતે લોહિયાળ ક્રાંતિ થઈ; અને રાજ્ય દ્વારા ક્રાંતિની વાતો થઈ છે. તેનાં કારણોમાં તો ચીનના પ્રાચીન ધર્મો છે. જે એ ધર્મ સંસ્થાપકો થયા તેમાં એકે વ્યક્તિગત-વાદનો પ્રચાર કર્યો અને બીજાએ રાજ્ય વ્યવસ્થાવાદનો, પણ, એમાં પરસ્પરતાના કારણે એકાગ્રીપણું આવી ગયું. સંઘ દ્વારા સમાજનું રાષ્ટ્રવ્યાપી ઘડતર ન થયું. બૌદ્ધ ધર્મે સંઘનો પાયો નાખ્યો પણ તે ઉપર ચોટિયું જ કામ થયું. કાં તો બૌદ્ધ બિહુઓ રાજ્યાશ્રિત બન્યા, કાં તો બૌદ્ધ લામાઓ પોતે રાજ્યકર્તા બન્યા. પરિણામે પ્રજામાં બૌદ્ધ ધર્મ પ્રતિ તિરસ્કાર વધવા લાગ્યો. રશિયા નજીક હોઇ એનો ચેપ ચીનને લાગ્યો. કોરિયાની લડાઈ તેમજ ચીન-જાપાનનું યુદ્ધ એમાં કારણ બન્યું. ચીની સત્તામાં પલટો આવ્યો અને લાલ ચીન સામ્યવાદી થયું. જૂના ચીનમાં જાગીરશાહી, મઠશાહી અને અમલદારશાહીના એટલા બધા જૂદ્દો હતા કે બધાએ પ્રારંભમાં સામ્યવાદી ચીનને વખાણ્યું અને તે ચીની પ્રજાની સુખ-સંપત્તિનો વધારો કરશે એમ માન્યું.

પણ, લાલચીને ધીમે ધીમે પોતાનું પોત પ્રકાશવું શરૂ કર્યું. ઔદ્ધ ધર્મની સારી વાતો કાઢી નાખી, પંચશીલને પણ ફગાવી દીધું. (અને હવે તેનો આક્રમક પંજો ભારત ઉપર પણ પડ્યો છે.) આનું મૂળ કારણ તો ચીનના જૂના ધર્મો છે અને ઉપરચોટિયો ઔદ્ધ ધર્મ છે. જેણે કદિ પ્રજાનું ધડતર જ ન થવા દીધું. તેણે ચીની પ્રજાને વિલાસી, અશીર્ણી અને વ્યસની કરી મૂકી હતી. આજે ચીનમાં ક્યાંક તાઓ ધર્મ કે કોન્ફ્યુશિયસે ખતાવેલ નૈતિક, સામાજિક અંધારણોના અવશેષો રહ્યા હશે. મૂળ વસ્તુ આજે રહી નથી.’

અશો જરથોસ્તનો ધર્મ :

ચીન અને જાપાનના પ્રાચીન અને અર્વાચીન ધર્મ વિષે વિચાર થઈ ગયો છે. ભારતના ધર્મો અંગે પણ વિચાર થયો છે. તેમજ અરબસ્તાન અને પેર્સિયાનના ધર્મો વિષે પણ વિચારી ગયા છીએ. આમ બધા ધર્મોનો વિચાર થઈ ચૂક્યો છે. કેવળ એક જ ધર્મ બાકી રહે છે તે ધરાનનો અશો જરથોસ્તી ધર્મ.

લગભગ ૩૫૦૦ વર્ષ પહેલાં ધરાનમાં અશોજરથુસ્ત પેદા થયા. એમણે પારસી કે જરથોસ્તી ધર્મ ઉપર ખેડાણ કર્યું. એમણે બે વાત ઉપર ભાર મૂક્યો જે અશો-જરથોસ્ત શબ્દમાંથી ઉદ્ભવે છે. “અશો” શબ્દ અસ નામની સંસ્કૃત ધાતુમાંથી બનેલ ‘અશ’ શબ્દ ઉપરથી બન્યો છે. જેનો અર્થ છે વિદ્યમાન થવું. એનો અર્થ છે ‘સત્ય’. સત્યનો પયગામ આપનારમાં પવિત્રતા હોવી જ જોઈએ એટલે જરથોસ્ત ધર્મમાં કહ્યું છે :—

‘ નેક મનસ્ની, નેક ગવસ્ની, નેક કુનસ્ની ’

—પવિત્ર વિચાર, પવિત્ર વાણી અને પવિત્ર કર્મ—આ ત્રણે સત્રોમાં પવિત્રતાને મહત્વ અપાયું છે. આ શબ્દો વેદકાળની સંસ્કૃત ભાષા સાથે મળતા

આવે છે. આવા ઘણા શબ્દોમાં સામ્ય છે. જેમકે અદ્દર = અસૂર, જન્ન = યજ્ઞ વગેરે. ક્રિસ્તી જનૌઈના અર્થમાં વપરાય છે એના બદલે ત્યાં કમરપદો વપરાય છે. એની પાછળનું તાત્પર્ય એ છે કે તું બહાદુર થઈને પણ પવિત્ર રહેજે.

પારસી ધર્મમાં ત્રણ તત્ત્વો મુખ્યત્વે સંસ્કારમાં વર્ણવાયા :—(૧) ઉદ્ભાગ, (૨) પરોપકાર, (૩) પવિત્રતા. આ કામમાં વિશેષ રૂપે જોવામાં આવે છે. પારસી ધર્મનું મુખ્ય તત્ત્વ જોવા જઈએ તો સમન્વયવૃત્તિ છે. તે પારસીઓને વારસામાં હોય છે. એમાંથી પારસીઓમાં એ સંસ્કારો આવ્યા કે જે રાજ્યમાં રહો તેના પ્રત્યે વફાદારીપૂર્વક રહેજો. એની પાછળ કેટલીક વાર ખુશામદખોરીનો દુર્ગુણ આવી જાય છે. હમણાં એ વાત આગાખાને પકડી છે. તેમણે પોતાના ધર્મને વિશ્વધર્મ કહ્યો છે અને પોતાના અનુયાયીઓને કહ્યું છે કે જે દેશમાં રહો તેના પ્રતિ વફાદાર રહો. આગાખાનનું આવું વલણ વિશ્વપ્રવાહોને આભારી છે; ત્યારે પારસીઓને એ વાત વારસામાં મળી છે અને તેમના માટે એ ફાયદાકારક નીવડી છે.

પારસી લોકો ઈરાનના કુદરતી પ્રકોપ વખતે એએક હજાર વર્ષ પૂર્વે હિંદમાં આવ્યાનું મનાય છે. તેમણે અહીં આવીને જોયું કે હિંદુઓ યજ્ઞ કરે છે અને અગ્નિને દેવ માને છે એટલે તેઓ પણ “આતશ બહેરામ” અગ્નિ પવિત્ર છે એમ માનવા લાગ્યા. જોયું કે હિંદુઓ ગાયોને પૂજ્ય માને છે તો તેમણે પણ ગાયને પૂજ્ય માની. પારસી ધર્મની એજ વિશેષતા છે કે તે દરેક ધર્મ સાથે સમન્વય કરી શકે છે. જે દેશવાળા જે રસ્તે જાય તેની સાથે તે પણ જાય. ખાદીનો રંગ લાગે તો ખાદી પહેરે, યુરોપિયન પોશાક પ્રિય લાગે તો એ પહેરે. ફ્રેન્ચ નૃત્ય ગમે તો તે કરે. ટુંકમાં કોઈ પણ દેશના આચાર વિચાર કે

પોષાક તેમના માટે બાધક નથી. એટલે જ તે કામ સારો એવો વિકાસ સાધી શકી છે.

જરથોસ્ત ધર્મની બીજી વિશેષતા “માનદ યસ્ની” સ્તુતિમાં વર્ણવેલ છે :—“અમારો દીન (ધર્મ) સર્વત્રેષ્ઠ છે. અમારો ધર્મ હથિયારોને છોડાવે છે.” એના સંદર્ભમાં તેમનું કહેવું છે કે અશો જરથોસ્તે પણ રાજાઓને હથિયાર મૂકાવ્યા હતા અને રાજકારણમાં મહોબ્બતની વાત કરવાનું અને લડાઈ મૂકવાનું સૂચવ્યું હતું.

આ તત્ત્વ જો કે દરેક ધર્મમાં મળે છે. અશોકનો શસ્ત્ર ત્યાગ બૌદ્ધ બિશ્નુઓએ કરાવ્યો હતો. ઘણા રાજાઓને રાજ્ય ત્યાગ પણ જૈન તેમજ બૌદ્ધ બિશ્નુઓએ કરાવ્યો છે. તેના કરતાં પણ જૈન ઇતિહાસની વિશેષતા રૂપે ભરત-બાહુબલિનું અહિંસક યુદ્ધ છે. બન્ને નકડી કરે છે કે અમારી વિશેષતા માટે પ્રજાને ન લડાવવી જોઈએ. એટલે દષ્ટિયુદ્ધ, મુષ્ટિયુદ્ધ, વગેરે દ્વંદ્વ યુદ્ધોનો તેમણે આસરો લીધો હતો.

એવી જ રીતે પારસીઓ અગે આપણે જોઈ શકશું. તેઓ સાવ કુણા માખણ જેવા કામળ લાગશે. અશો જરથોસ્તના ધર્મમાંથી આ વાત વારસાગત મળેલી હોઈને દાદાબાઈ નવરોજી જેવાઓએ કોંગ્રેસમાં પ્રવેશ કરી. કોંગ્રેસના બંધારણમાં શાંતિમય રીતે આગળ વધવાની વાત કબૂલ કરાવી. તે વખતની કોંગ્રેસની હાલત જોતાં એ વાત જરા આશ્ચર્યજનક લાગે. કારણકે બંગાળનું પાણી જુદું હતું. મહારાષ્ટ્રમાં પણ બંગાળના કેટલાક પુરુષો ગયા હોઈને તેમણે પણ સશસ્ત્ર ક્રાંતિની વાતનો વિરોધ નહોતો કર્યો. કેટલાક પંજાબી અને બંગાળીઓ તો જોંબ બનાવી અંગ્રેજી રાજ્યનો સામનો કરવામાં માનતા હતા. આ બધી બાબતોમાં પરિસ્થિતિ-વશ કોઈનો આશરો લેવો પડે તો એ ક્ષમ્ય નમણાવો

જોઈએ. ધણું યુધિષ્ઠિરનું ‘નરો વા કુંજરોવા’નું વાક્ય કે કૃષ્ણનું સુદર્શનચક્ર ધારણ કરવું રજુ કરશે. એમાં વ્યક્તિ કરતાં પણ પરિસ્થિતિનો દોષ વધારે છે. તે છતાં આવા પ્રસંગો રજુ કરીને હિંસાનું આચરણ પ્રતિપાદિત ન થવું જોઈએ. એવા સમયે દાદાભાઈ નવરોજીએ કોંગ્રેસને જે શાંતિ અને અહિંસાની ચાલના આપી તેનો શ્રેય તેમને વારસામાં મૂકેલ પારસી ધર્મ હતો; એમ કહું તો ખોટું નહીં થાય.

ટુંકમાં જરથોસ્તી ધર્મમાંથી એ વસ્તુ મળી :—(૧) પૂર્વગ્રહ રાખ્યા સિવાય, મનને પવિત્ર રાખીને બીજા લોકોની સાથે ઓતપ્રોત થવાનો પ્રયત્ન; (૨) ધરથી માંડીને વિશ્વ સુધી કોઈપણ રીતે હિંસક શસ્ત્ર ન આવે તેવો પ્રયત્ન.

આજે જે વિશ્વની સપાટીએ અહિંસાનો પ્રયત્ન કરવો હોય તો માતૃસમાજે ઉપર મોટી આશા રાખી શકાય. માતૃજાતિમાં કોમળતા, વત્સલતા અને અહિંસાનાં ગુણો છે. એવી જ આશા જરથોસ્તીએ પાસે રાખી શકાય. તેમની બીજાઓની સાથે ઓતપ્રોત થવાની જે વાત છે તેમાં કોમળતા છે, પણ કેટલીકવાર નિશ્ચિત આગ્રહ-સત્યનો આગ્રહ ન હોવાને લીધે એ વેવલાપણામાં પરિણમે છે.

આપણા નીતિકારોએ કહ્યું છે :—

વજ્રાદપિ કઠોરાણિ, મૃદનિ કુસુમાદપિ

સિદ્ધાંત ખાતર વજ્રથી પણ કઠોર ત્યારે બીજી બાજુ ફૂલથી પણ કોમળ ! જે સત્યની સાચી તાલાવેલી ન હોય તો માણસ જ્યાં ત્યાં ઢળી પડવાનો છે. સત્ય, ચંદ્રમાં હાથમાં ન બતાવાય તેમ બંતાવી ન શકાય પણ જાત અનુભવથી તટસ્થ રહી પોતાનું નિરીક્ષણ કરવાથી આપોઆપ જડે છે. ભલે એ નાનકડું હોય, ખરબચડું હોય,

પણ ધીમે ધીમે એમાં વ્યાપક સત્યનું દર્શન થઈ શકે છે. એટલે જરૂરી સ્તી ધર્મમાં પ્રેમની સાથે સત્યનાં દર્શન હોય તો એ ધર્મ વિકસી શકે છે. સર્વધર્મ ઉપાસના માટે ભારત યોગ્ય

એશિયામાં આમ તો જુદા જુદા ધર્મો વિકસ્યા છે. એશિયાની પ્રજાએ જંગલી અવસ્થામાંથી ધીમે ધીમે વિકાસ સાધ્યો છે. એમાં જુદા જુદા ધર્મોએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. આજે આપણે આધ્યાત્મિક ક્રાંતિ કરી વિશ્વની એકતા કરવી હોય તો સર્વધર્મ સમન્વયનો ખપ લાગવાનો. એટલું જ નહિ વિશ્વશાંતિ માટે જો સર્વધર્મ ઉપાસનાની વાત આપણે કરીએ છીએ તેની ભૂમિકામાં સર્વધર્મ સમન્વય કરવો અત્યંત જરૂરી છે.

આ કામ ભારત દ્વારા વિશેષ થઈ શકશે. જગતના મુખ્ય ધર્મોમાં વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મોનો જન્મ અહીં જ થયો છે. તે ઉપરાંત જગતના અન્ય મુખ્ય ધર્મો—ઈસાઈ, ઇસ્લામ અને પારસી ધર્મવાળા અહીં આવ્યા અને તેમની સાથે હિંદુસ્તાને સમન્વય સાધ્યો જ છે. ખ્રિસ્તી ધર્મનું ખેડાણ અહીં થયું છે. તેમના સેવા અને પ્રેમના બે ગુણો ગ્રાહ્ય અને અનુકરણીય છે. સાથે સાથે વટાળપ્રવૃત્તિ છોડવા જેવી છે. ઇસ્લામ ધર્મનું “સબ ખુદા કે બદે”નો બ્રાતૃભાવ સુપ્રસિધ્ધ છે. પણ કેવળ એ પોતાની જાત સુધી નહીં જગત સુધી ફેલાવવાની જરૂર છે. તેમણે પછાત વર્ગના લોકોને અપનાવ્યા ખરા પણ ધર્મઝનૂનના કારણે પાકિસ્તાન-હિંદુસ્તાન એમ બે ટુકડા થયા. પારસી ધર્મમાંથી પવિત્રતા, ઉદ્યોગ અને દાનના તત્વો ગ્રાહ્ય છે. બૌદ્ધનો મધ્યમ માર્ગ જગતના ધણા પ્રજાને સાંકળી શકે તેમ છે. વૈદિક ધર્મમાંથી શ્રુતિ-સ્મૃતિના વિષયો, તત્ત્વજ્ઞાન અને સદાચારની રીતો ગ્રાહ્ય છે. જૈન ધર્મમાં અનેકાંતવાદનો ગુણ છે. એમાં વિપ્લવતા અને

ઉદારતાનું તત્ત્વ પડેલ છે. કદાચ કોઈને એમ લાગે કે હું જૈનધર્મમાં દીક્ષિત છું એટલે એ ધર્મના ગુણગાન કરું છું. પણ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જેવા તટસ્થ માણસ જેમના પિતા વેદાંતી-વૈષ્ણવ હતા અને માતા જૈન હતા તેમને પણ જૈનધર્મનો રંગ વિશેષ લાગ્યો હતો. ગાંધીજીએ તો સર્વધર્મ સમન્વય આચરી બતાવ્યો હતો. સર્વધર્મ સમન્વયની વાત મૂળે તો સયાજીરાવ ગાયકવાડના મનમાં ઉપજી હતી.

જૈનધર્મમાં સમન્વયનાં બીજ વિશેષ રૂપે પડ્યાં છે. જૈનધર્મ એટલે શ્વેતાંબર કે દ્વિગંબર વગેરે વેશ નથી; મૂર્તિપૂજક કે સ્થાનકવાસી નથી, પણ તે ગુણ પૂજામાં માનનારો તત્ત્વપૂજક ધર્મ છે. જે સમન્વય જૈન શાસ્ત્રોમાં દેખાય છે તેવો જ સમન્વય ગીતામાં દેખાય છે. એક બાજુ ઇશ્વરવાદને આદર્શ રૂપે સ્વીકારે છે ત્યારે બીજી બાજુ ઇશ્વરકર્તૃત્વ-વાદનો અસ્વીકાર પણ છે. બૌદ્ધ ધર્મનો મધ્યમ માર્ગ એટલે આ સમન્વય તત્ત્વથી ભરપૂર છે.

આજે જરૂર છે સક્રિય સમન્વયની. તે માટે જૈનધર્મના અનેકાંતવાદ, સ્પષ્ટવાદ કે સાપેક્ષવાદના મસાલાની જરૂર છે. અંબડ નામના સન્યાસીને જૈન તત્ત્વજ્ઞાન પ્રત્યે શ્રદ્ધા હતી, ભગવાન મહાવીરને તે પોતાના ગુરુ માનતો હતો. છતાં ભગવાન મહાવીરે તેને વેશપલટો કરવાની વાત ન કરી. તેને એજ સન્યાસી વેશમાં રાખ્યો. જૈન થઈ જાયો એમ ન કહ્યું. જૈનધર્મની આ ખૂબી છે. તેને ગાંધીજીએ પકડી અને બધા ધર્મોનાં તત્ત્વોને તારવ્યાં. સર્વધર્મ સમન્વયવાળો ન્યાયાધીશની જેમ દરેક ધર્મમાં ઊંડો પણ ઉતરે છતાં એક નિષ્પૃથ લેવા માટે થોડીવાર અલગ રહીને તપાસ પણ કરે. આ રીતે દરેક ધર્મને સમન્વય તટસ્થ રીતે થાય તો વિશ્વહિંસાની નજીક વહેલી તકે આવી શકાય.

ચર્ચા - વિચારણા

સમન્વય માટેની બે ચતુષ્ટયી

શ્રી. માટલિયાએ આજની ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું; સર્વધર્મ સમન્વય માટે દરેક ધર્મના આચાર્યો, મુમુક્ષુઓએ કેટલાક ગુણો ખીલવવા પડશે. આ માટે બે ચતુષ્ટયી જરૂરી છે:- (૧) સાધના ચતુષ્ટયી અને (૨) કાર્ય ચતુષ્ટયી.

સાધના ચતુષ્ટયીમાં (૧) પૂર્વગ્રહ પરિહાર, (૨) સત્યગ્રાહી વૃત્તિ (૩) વૈજ્ઞાનિક ચિંતન-વાસ્તવિકતા અને ચિંતનનો મેળ પાડવો. પોતે સમજે તે બીજાને આચરણ દ્વારા સમજાવવું; (૪) અનાગ્રહીવૃત્તિ એટલે કે પોતાને જે સત્યલક્ષી મૂલ્યો તારવ્યાં છે તેનો આગ્રહ ખરો, પણ વટાળવૃત્તિ નહીં. આ ચતુષ્ટયીથી બધા ધર્મોના ગુરુઓ અને અનુયાયીઓ સાવ નજીક આવી જ જશે.

કાર્ય ચતુષ્ટયીમાં (એટલે કે સામાજિક આચાર માટે) (૧) સદાચાર સેવન, (૨) સંયમલક્ષી જીવન, (૩) સક્રિય શાંતિનો પ્રયત્ન-કેવળ ઉપદેશાત્મક નહીં, પણ રચનાત્મક, અને (૪) મૂલ્ય સંશોધન જેમાં એ સંશોધન પણ ક્રિયાત્મક હોવું જોઈએ.

આજે જે વ્યવસ્થા ચૂંથાઇ ગઇ છે તેને ઠેકાણે પાડવાનું કાર્ય બધા ધર્મોએ જ કરવું પડશે. આ પ્રક્રિયાને સમાજ વ્યાપી બનાવવા બે પ્રકારના કાર્યક્રમો આપવા પડશે. (૧) રચનાત્મક (૨) પ્રતિકારાત્મક. રચનાત્મકમાં સહકારી પ્રવૃત્તિથી માંડીને લવાદી પ્રથા તથા સાહિત્ય વગેરે બાબતો આવશે તેમ સાહિત્ય પણ આવશે તો બીજા

પ્રતિકારાત્મક ભાગમાં તપ વગેરે આવશે. આવું જો સર્વધર્મોનું એક આસપીઠ પર મિલન થાય તો ઘણું મોટું કામ થશે.

આના પરિણામે કશ્ણા અને સેવાવાળા ધાર્મિક સંઘોને રાહત ઉપરાંત ક્રાંતિની દૃષ્ટિ મળે; આજે જે કાંઈ નોખાં નોખાં ધાર્મિક સંગઠનો છે તેમની સાથે પણ આ રીતના સંબંધો બંધાતા તેમને પણ માર્ગદર્શન મળે અને માર્ગાનુસારી સંગઠનોને પણ સહેજે ચાલના મળી જાય. જે કે સામાન્ય જનસમાજનાં સંગઠનો, સીધાં વ્રત જીવનને ન પકડી શકે, તેયે સત્ય અને અહિંસાની દિશામાં તેમનું ઘડતર આગળ વધે અને તેથી રાજ્ય અને પ્રજા, બંનેનાં વિવિધ ક્ષેત્રો ઉપર તેમનો પ્રભાવ તો પડે જ. આમ સાધુસંસ્થા આ ભગીરથ કાર્યમાં અગ્રસર બની શકે; એ વિષે વધારે કહેવાની જરૂર નથી.

સાધુસંસ્થાનો પાંચો આધ્યાત્મિક હોય, અને બીજી વિદ્યાઓ પણ એના જીવનમાં વણાઈ જાય, અને તેવી સાધુસંસ્થા, આ બધી સંસ્થાઓ દ્વારા પ્રયોગ કરાવે. આ પ્રયોગનાં એકમો બાલનળકાંઠા પ્રદેશ જેવા ભલે માંડ શરૂઆતમાં જિલ્લા કે તેથીયે નાના વિસ્તારમાં હોય ! આમ પ્રયોગ કરનારાં કેન્દ્રો, માર્ગાનુસારી સંગઠન, સાધુ પરિષદ અને આ બધાંની સંકલન સમિતિ, આ ચાર અંગો દ્વારા વર્તમાન યુગે સક્રિય પ્રયત્નો થાય તો સર્વધર્મ સમન્વય આપોઆપ સક્રિય રીતે થાય અને પૂર્વગ્રહ રહિત સક્રિય પ્રયત્નો થાય તો પ્રભાવ ખૂબ વધી જાય.”

શ્રી. પૂજ્યભાઈ : “ સર્વધર્મ સમન્વય માટે મારા નમ્ર મતે બહુ અભ્યાસની જરૂર છે. તેના કરતાં તો અહિંસાના વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક ઝીણવટભર્યા આચરણની જરૂર છે. વિશ્વમાં માનવ માનવ વચ્ચે જ નહીં, પણ પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે પોતાપણું રાખે તેજ ધર્મનું

રહસ્ય છે. મૂર્તિપૂજા કે અમૂર્તિપૂજા, ઘોળાં કે ભગવાં વસ્ત્રો આ બધાં ચિહ્નો ગૌણ વસ્તુ છે. સમગ્ર માનવ જાતિના હિતનાં કાર્યક્રમો, સર્વ-ધર્મોએ એક વ્યાસ પીઠ પર ભેગા થઈને આપવાનો સમય પાકી ગયો છે.

રશિયા અને ચીનની હિંસક ક્રાંતિએ જગતના ધર્મગુરુઓને ચેતવણી આપી દીધી હતી. છતાં આટલું ખેંચાયું. હવે વહેલી તો ચેતવું જ રહ્યું. ગાંધીજીએ ફરી પાછી સર્વધર્મની ભૂમિકા ઊભી કરી હતી. તેમના ગયા પછી જેટલું મોડું થયું તે સારું નથી થયું. પણ થયું તે થયું. હવે તો વહેલામાં વહેલી તકે ચેતવું જ રહ્યું. ભૂતકાળમાં અનેક સાધુસંતોનો ભારત ઉપર જે મહાન ઉપકાર છે તે બૂલી ન શકાય છતાં હમણાં જે સાવ સંકુચિત દૃષ્ટિ આવી ગઈ છે તે બદલાવવી જ રહી અને સર્વધર્મના ધર્મગુરુઓને આ દિશામાં સક્રિય બનાવવું ક્રાંતિપ્રિય સાધુ-સાધ્વીઓએ પહેલ કરવી જોઈએ. (તા. ૧૮-૧૧-૬૧)

